

69 80/III

ТАКСА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

[УСТА]

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ГОДИНА V, КЊИГА VIII
СВЕСКА 1—3, ЈАНУАР-МАРТ 1952

Ц Е Т И Њ Е

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ излазе тромјесечно у свескама од по 7 табака (112 страна). Овај број има 12½ табака тј. 200 страна.

Рукописе, откуцане на машини или читко писане, слати на адресу:

Уредништво »Историских записа«, ЦЕТИЊЕ
Научно друштво НР Црне Горе

Рукописи се не враћају

Годишња претплата износи за ФНРЈ 340 динара, а за иностранство 600 динара. Поједини број кошта у продаји 90 динара.

Претплата се шаље унапријед на чековни рачун код Народне банке
— филијала ЦЕТИЊЕ, број 920-903310
Власник и издавач: Историско друштво НР Црне Горе

Одговорни уредник Јагош Јовановић, претсједник Научног друштва
НР Црне Горе, ЦЕТИЊЕ, Научно друштво НР Црне Горе

Редакциони одбор:

**Јагош Јовановић, Јован Ђетковић, Ристо Драгићевић, Андрија
Ламновић, Јевто Миловић**

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
књига VI, свеска 1-3 Ц Е Т И Њ Е Јануар—март 1952

Две наше библиографске реткости

(Из ризнице манастира Дечана)

Светлој упомени Љуб. Стојановића

Инкунабуле су најстарије штампане књиге. Њихов назив долази од латинске речи *incipabula-origum*, која значи: пелене, колевка, рано детињство, почетак. Обично се узима да су инкунабуле књиге штампане у XV веку, пре 1500 године.

Најстарија инкунабула је на немачком језику. Од ње је сачуван само један лист, на коме се налазе стихови о страшном суду. Тај је лист нађен 1892 год., а од 1903 год. је у Гутемберговом музеју у Мајнцу. Сматра се да је та најстарија инкунабула штампана крајем 1445 год. Имала је свега око 27 страна. Била је штампана на хартији.¹⁾

Наше су инкунабуле из две последње деценије XV века. Хрватске глагољске инкунабуле су старије за читавих једанаест година од српских ћириличких инкунабула. Глагољски мисал је из 1483 год. На њему није назначено место штампања, али је то без сумње била Венеција.²⁾ Штампан је на хартији и на пергаменту. Сачувано је 7 примерака на хартији. Осми примерак је 1941 год. изгорео у Народној библиотеци у Београду. Од пергаментних примерака мисала имамо само два одломка.³⁾ Десет

¹⁾ Aloys Ruppel, Johannes Gutenberg (1939) 119-122.

²⁾ Josip Vajs, Najstariji hrvatskoglagojski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagojskih misala (1948) 44-47.

³⁾ Код Vajsa се помињу шест примерака на хартији и два пергаментна одломка (у нап. 3 на стр. 44). Mirko Breyer, Südslavische Rara und Rarissima (1937) 6, зна за шест потпуних примерака. По њему, они се налазе у Бечу, Риму, Загребу и Вашингтону. Вајс не наводи вашингтонски примерак Мисала, за који Брајер казује да је у Конгреској библиотеци, да је то леп примерак у оригиналном повезу и да потиче из збирке Vollbehr. Како је, по Вајсу, у Бечу један примерак Мисала (у Националној библиотеци), и како Рим (Ватиканска библиотека) и Загреб (Свеучилишна књижница) имају по два примерка, излази да је Брајер вашингтонски примерак рачунао као шести. Код Вајса је шести примерак онај из архива фрањеваца трећоредца на острву Крку, који је остао непознат Брајеру. О томе примерку са Крка говори Vjekoslav Štefanić, Jedan primerak prve slovenske štampane knjige (Гласник Југ. проф. др. XIV, 1933/34, 361-365). Упор. исправку Ивана Коштића

година после мисала, 1493 год. штампан је у Венецији код Андреје де Торезаниса глагољски Бревијар који се у поговору изрично назива „хрвацким“. Коректор је био Блаж Баромић, каноник из Сења.⁴⁾ Баромић је у Венецији очевидно учио штампарски занат.⁵⁾ Он већ идуће године, 1494, штампа у Сењу ново издање глагољског Мисала.⁶⁾ С њим заједно су радили на томе послу Силвестар Бедричић и Гашпар Турчић. Тако је у Сењу основана прва хрватска штампарија. Сем мисала, у њој је штампана још једна хрватска глагољска инкунабула: „Сповид опћена“, превод с италијанског Јакова Блажиоловића (1496).⁷⁾ Хрвати имају и инкунабулу штампану латинским словима готског облика, а на народном језику. То је Лекционар Бернардина Сплићанина, који је штампан у Венецији 1495 године код Дамјана ди Горгонцоле из Милана.⁸⁾ Латиницом је штампан Молитвеник на народном језику, који је нађен у Ватиканској библиотеци. Не зна се ни година ни место штампања. По облику слова закључује се да је Молитвеник угледао „бијели свијет можебит у 90-тим годинама XV вијека а можебит и прије“.⁹⁾

(на и. м. 679) да су прве словенске књиге чешка издања. Примерак није у Главолеку, већ у Крку, у фрањевачком самостану. Тако Вајс и Брајер заједно помињу 7 примерака Мисала. Осми је био у Београду, у Народној библиотеци. Све до пред овај рат лежао је у једном углу, незаведен, међу старим књигама којима се није придавала никаква важност.

4) О томе Бревијару сада код Vajsa, *op. cit.* 52-54. Све до Јагићевих саопштења, па чак и после њих, за тај глагољски Бревијар мислило се да је ћирилички Часловци. Три Јагићева саопштења штампана су 1895 год. (*Anzeiger der philosophisch-historischen Classe Бечке академије*). О првом саопштењу има белешка Ђ. С. Ђорђевића у *Наставнику VI (1895) 43-44*. Јов. Н. Томић говори о тој књизи као о Часловцу у *Гласу САН 60 (1901) 82-83*. Љуб. Стојановић је бележи као Часловац у својој збирци *Старих српских записа и натписа I (1902) 116*. Исправке доноси у књ. III (1905) 477 и IV (1923) 36. О њој пише као о Часловцу у почетку свога прегледа *Старих српских штампарија (1902) 4-5, 8, 11*, али се на крају (43) исправља. Иначе је био склон да у одломцима Молитвеника из Штампарије Црнојевића види Часловац (11).

5) То је Јагићева мисао (*Hrvatska glagoljska književnost, увод у Vodnikovu Povijest hrvatske književnosti I, 1913, 39*).

6) О томе Мисалу сада код Vajsa, *op. cit.* 47-49.

7) Ivan Milčetić, *Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika, II Nepoznata glagoljska knjižica, tiskana godine 1496 (Starine Jug. akad. XXIII, 1890, 80-83)*. Цео текст „Сповида опћена“ прештампан ћирилицом на н. м. 127-153. На крају „Сповида“ пише да је преведен „с књиг латинских“. Да је превод уствари с италијанског в Mirko Breyer, *Senj — kolijevka hrvatskog tiskarstva (Hrvatski kulturni spomenici, I Senj, 1940, 54-55)*.

8) Издање Југосл. акад. приредио Т. Maretić, *Lekcionarij Bernardina Splječanina (1885)*. Упор. М. Решетар, *Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи (193?)*. О венецијанским штампаријама XV века говори Domenico Fava, *Manuale degli incunabuli (1939) 64-80*.

9) *Ciro Giannelli, Najstariji štampani hrvatski molitvenik, у књизи F. Fanceva, Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir (1934) XXX-XXXIV (Библиографска обавештења и расправа), 251-288 (издање)*. М. Решетар се позива на „мишљење вештака“ да је молитвеник штампан „око г. 1495“ (*Slavia XIV, 1935-36, 245*)

Гириличке инкунабуле су све из Штампарије Црнојевића. Њих је штампао Јеромонах Макарије „от Чрније Гори“. Како изгледа, штампарија је основана на Цетињу, па је доцније пренета на Обод.¹⁰⁾ Са пропашћу државе Црнојевића пропала је и штампарија. По Ободу су растурина њена слова. Она су тамо налажена све доскоро, али нажалост није ниједно сачувано. Последња су пропала за време прошлог рата. Од њих су остали само отисци начињени на хартији.¹¹⁾

Досад је било познато пет издања Штампарије Црнојевића.¹²⁾ Прво је штампан Октоих првогласник. Његово штампање је трајало читаву годину дана, а завршено је 4 јануара 1494 год. Око његовог штампања било је запослено осморо људи. Иако је то најстарија српска инкунабула, њених примерака је највише сачувано. О Октоиху петогласнику, о другој књизи Штампарије Црнојевића, говорићемо посебно. На Псалтиру је означено Цетиње као место штампања. Година је забележена и од створења света (7003) и од рођења Христовог (1495). Записан је и дан и месец (22 септембар). Те две године се могу сложити само тако, ако се узме да се и за годину од Христовог рођења 1 септембар сматрао као почетак. Дан штампања Псалтира (22 септембар) те септембарске 1495 год. припадао би јануарској 1494 год. Тако би Псалтир био штампан 22 септембра 1494 год.¹³⁾ Учињен је покушај да се хронолошки подаци из Псалтира доведу у склад претпоставком о постојању мартовске године код нас. Та претпоставка, засада само усмено образложена на једном састанку Историског института Српске академије наука,¹⁴⁾ не може се применити на Псалтир, у коме се 1 септембар изрично објашњава као почетак године. Молитвеник из Штампарије Црнојевића био је доскоро познат само по одломцима. Народна библиотека у Београду имала је три листа, која су изгорела, заједно са целом библиотеком, 1941 године. Један мали одломак

¹⁰⁾ Тако ја сада мислим. Ово своје мишљење образлажувам у Историским записима VI (1950) 251 и Историском часопису II (1951) 344-346.

¹¹⁾ О томе сам учинио саопштење 1949 год. Институту за проучавање књижевности САН (Гласник САН I, 1-2, 1949, 171-172). Објављено у Историским записима V (1950) 23-27.

¹²⁾ В. моју расправу О Штампарији Црнојевића (Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 171).

¹³⁾ До тога закључка долазим у поменутој расправи на стр. 146-149.

¹⁴⁾ Покушај потиче од В. Мошинз (1949 год.). На ту мисао су га свакако навели руски палеографи А. И. Собољевски и В. Н. Шчепкин. По Собољевском, Славяно-русская палеография (1908²) 104 сви су православни Словени „в древности“ почињали 1 марта грађанску годину. Он тврди да се у XI-XIV веку сви јужнословенски и руски писци држе мартовске године. А црква одувек узима 1 септембар као почетак нове године. В. Н. Шчепкин у своме Конспекту курса славяно-русской палеографии (1910 лит. изд.) 154-155 такође тврди да се код Јужних Словена у писмености употребљавала мартовска година. О тим тврђењима Собољевског и Шчепкина говорио сам 1943 год. у Институту за проучавање књижевности САН кад сам подносио извештај о раду у манастиру Св. Тројице код Пљеваља. Повод ми је дао инок Гаврило из тог манастира који је у једном рукопису из 1642 год. прихватио март месец за почетак године и дао за то образложење (в. Гласник САН I, 1-2, 1943, 223-224).

Молитвеника од седам листова чува се у Лењинграду. Прашки музеј, у збирци П. Шафарика, има само један лист, који је уз то још рђаво сачуван. На своме научном путовању, које сам извршио 1948 год. по налогу Института за проучавање књижевности Српске академије наука, ја сам нашао прилично потпун примерак Молитвеника у Манастиру Св. Тројица код Пљеваља. Тај је примерак од употребе изгубио поједине табакe и листове, па је због тога 1666 год. допуњаван рукописним деловима. Данас он има 25 штампаних табакa, а 6 рукописних. Недостају баш листови с предговором и поговором, који би нам дали тачну годину и место штампања Молитвеника.¹⁵⁾ Пета књига из Штампарије Црнојевића је била Јеванђеље. Сачувао нам се само његов препис, који је 1548 год. начинио поп Вук у селу Буђановцима у Срему. У запису поп Вук истиче да је преписивао „от форми Црнојевич, от сложенија Макаријева“. Сада се тај препис налази у Патријаршији у Београду.¹⁶⁾

За Октоих петогласник, за другу књигу из Штампарије Црнојевића, знало се по белешкама у нештампаној Српској библиографији, коју је израдио Лукијан Мушицки. На њој пише да је из 1823 год. Међутим, П. Шафарик каже да је њу имао у рукама 1822 год. Биће да је њу Мушицки допуњавао и после Шафариковог читања и проучавања. Код Мушицког у Библиографији записано је да је Октоих петогласник из 1494 год. и да има 34 табакa.¹⁷⁾

Павле Шафарик, који је ударио основе научном проучавању наше књижевности и писмености, прво се потпуно ослањао на Библиографију Л. Мушицког, а доцније је изражавао сумњу у постојање Октоиха петогласника. Њему се чинило да је из Штампарије Црнојевића изишла само прва половина Октоиха, Октоих 1-4 гласа или првогласник. Другу половину те књиге, Октоих 5-8 гласа или петогласник, штампао би тек Божидар Вуковић 1537 год. у својој штампарији у Венецији. Да је Вуковић имао намеру да настави посао започет у Штампарији Црнојевића, види се по томе што он није штампао и прву половину Октоиха већ само другу, само Октоих петогласник. Шафарикова сумња претворила се најзад у његово убеђење да је Октоих петогласник из Штампарије Црнојевића једна библиографска заблуда.¹⁸⁾

¹⁵⁾ Гласник САН I, 1-2, 224-225.

¹⁶⁾ О томе препису в. моју расправу О Штампарији Црнојевића (Гласник Скопског научног друштва, XIX, 165-171). Ту је објављена главна садржина записа, преписана у хитњи, скоро кришом од ранијег власника рукописа. Пој-квала се грешка у датуму завршетка преписивања: стоји август 4, а треба 14. Пгрешка је исправљена у чланку Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку (Историски записи II, 1943, 2-3). Факсимил записа донет у прилогу моје чланку, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (Историски записи VI, 255-270).

¹⁷⁾ О штампарији Црнојевића (Гласник Скопског научног друштва XIX, 133-137).

¹⁸⁾ Ibidem 70.

Ауторитет Шафариков је био веома велики и он је учинио да се у науци не говори о Октоиху петогласнику. Те књиге нема у Опису ћириличких штампаних књига од И. Каратаева (1883). Само се у напомени помиње Шафариково мишљење. О прослави четирестогодишњице Ободске штампарије (1893) једва је било речи о Октоиху петогласнику. Ил. Руварац се позивао на Шафарика и потпуно се сложио с њим.¹⁹⁾ Код П. Ровинског нема уопште помена о Октоиху петогласнику. Он је сматрао као чињеницу да је Октоих петогласник Божидара Вуковића допуна Октоиха првогласника из Штампарије Црнојевића.²⁰⁾ М. Ђ. Милићевић није унео Октоих петогласник у свој списак издања Штампарије Црнојевића²¹⁾. Ни В. Јагић га не бележи у своје чланку Прва југословенска штампарија у XV веку (1893).²²⁾ У својој расправи о Октоиху првогласнику из Штампарије Црнојевића (1894) Јагић је Октоих петогласник називао, као раније Шафарик, библиографском заблудом.²³⁾

Само се код Вука Карацића могла да нађе примедба, објављена још 1857 год., да је „Ђурађ Црнојевић штампао и другу половину Октоиха“. Много година доцније, тек 1902 год., сазнало се на основу чега је то Вук рекао. У његовој оставини, која је доспела у Народну библиотеку у Београду, нађен је одломак Октоиха петогласника, не зна се које величине, али свакако не много већи од 2—3 листа. Тада је Народна библиотека образовала бр. 151 своје збирке старих штампаних књига. То је био Октоих петогласник, управо свега 8 његових листова. Издвојени су из бр. 141 који је био из Вукове оставине и из бр. 63 који је набављен преко Врховне команде у Нишу (за време српско-турског рата 1877/78 год.) или преко митрополита Михаила.²⁴⁾

Откриће Октоиха петогласника учинио је Љуб. Стојановић, који је о томе писао у Гласу Српске академије наука 66 (1903). Нађеним одломцима Октоиха посветио је посебну расправу В. Јагић у своје Архиву за словенску филологију 25 (1903). Одломци су били с двама илустрацијама преко целе стране. Њих је Јагић прештампао. Прва илустрација је претстављала како три химнографа (Јосиф, Јован Дамаскин и Теофан) седе пред неком црквом. Друга је приказивала Христово васкрсење.

Одломци су пропали за време Првог светског рата. Заједно

¹⁹⁾ О Цетињској штампарији (Глас САН 40, 1893, 19-20).

²⁰⁾ Ободска штампарија и њен значај на Словенском југу (Прославна споменица, 1895, 41).

²¹⁾ Старе српске штампарије (на и. м. 57).

²²⁾ Ibidem 70.

²³⁾ Претпоставка о Октоиху петогласнику, по Јагићу, је „ganz willkürlich“ (Der erste Cetinjer Kirchendruck I, 1894, 10-11). „Das war aber meinerseits ein grosser Irrthum“, писао је доцније Јагић (Ein Nachtrag zum „ersten Cetinjer Kirchendruck“, Archiv für slav. Phil. XXV, 1903, 628).

²⁴⁾ В. моју расправу О Штампарији Црнојевића (Гласник Скопског научног друштва XIX, 142-143).

са другим драгоценостима из Народне библиотеке, они су евакуисани из Београда који је непријатељ бомбардовао. Пропали су незнано кад и незнано где. Можда су и украдени. Главно нису више враћени у библиотеку. Тако смо опет остали без Октоиха петогласника. О тој српској илустрованој инкунабули могли смо добити обавештења једино из описа и расправа Љуб. Стојановића и В. Јагића. Снимци код Јагића постали су драгоцени.

Кад је 1936 год. писао о Грачаничкој штампарији, Рад. М. Грујић је узгред говорио и о Октоиху петогласнику из Штампарије Црнојевића. Он је о Октоиху знао једино по Стојановићевој расправи. Јагићева расправа измакла му је из вида. Због тога се жалио на оскудност Стојановићевог описа илустрација из Октоиха. Да је имао Јагићеву расправу, опис му не би био потребан. Тамо би нашао прештанпане илустрације. Грујић је о Октоиху изнео једно мишљење, које би требало нарочито образложавати. То је он, међутим, пропустио да учини. Задовољио се само тим да истакне, како му изгледа да то „Црнојевићево издање по свој прилици због провале Турака у Црну Гору, није успело да изађе у потпуности“.²⁵⁾

Уочи самог прошлог рата ја сам нашао један лист Октоиха петогласника. Био је залепљен испред Октоиха првогласника из Штампарије Црнојевића. На први поглед је изгледало да је лист саставни део тог примерка Октоиха првогласника. Тако је и мислио и власник тог примерка, Душан Вуксан, заслужни истраживач црногорске прошлости. Замолио сам Вуксана да ми покаже тај свој примерак. Он је то веома предусретљиво учинио. Брзо сам га уверио да први илустровани лист припада Октоиху петогласнику. Мој доцнији драги кум и незаборавни пријатељ преданом је издвојио лист. Од тада га је веома брижљиво чувао. Није се растајао од њега ни за време многих бомбардовања Београда. Увек га је са собом носио у склоништа. А кад је непосредно после ослобођења тешко болесни Вуксан морао да пређе у болницу, замолио ме је да му у кофер, заједно са најпотребнијим и најдрагоценијим стварима, ставим и тај лист. У коферу, испод кревета у болници, лист је био све до Вуксанове смрти. После је била моја брига да се лист и све друго сачува. Сада је лист у Државном музеју на Цетињу, поред Октоиха првогласника на коме је некад био залепљен. На листу је илустрација која представља Преданије Христово. Њу сам објавио у своје чланку који је изашао у Уметничком прегледу, у броју 1 за јануар 1941 године.

Цетињски манастир није сачуван ни онакав ни на оном месту на коме је био у доба Црнојевића и у доба штампања српских инкунабула. Та је грађевина разрушена 1692 год. Из времена рушења остао нам је план, који потпуно одговара цркви на илу-

²⁵⁾ Прва штампарија у Јужној Србији 1539 године, на Косову Пољу у манастиру Грачаница (Гласник Скопског научног друштва XV-XVI, 1933, 90-91, 92).

страцији из Октоиха петогласника. План се не слаже с црквом на Ободу. Тако можемо бити готово сигурни да на илустрацији из Октоиха имамо изглед манастира из времена Црнојевића. О томе сам нешто рекао и у Уметничком прегледу 1941 год., а детаљно образложена саопштења учинио сам 1949 и 1950 год. Институту за проучавање књижевности и Археолошком институту Српске академије наука.²⁶⁾

Видели смо да Лукијан Мушицки бележи 1494 као годину штампања Октоиха петогласника. Изгледа да је он имао у рукама потпун примерак Октоиха. У чланку у Уметничком прегледу 1941 год. напоменуо сам, да би се на основу извесних података могло закључити да је и на Св. Гори постојао један потпун примерак. Ја сам то рекао на основу једног рукописног каталога хиландарске библиотеке, који је 25 јула 1896 год. саставио Сава Хиландарац. У том се каталогу под 1а налази Октоих првогласник из Штампарије Црнојевића. Као година штампања забележена је 1493 год. Под 1б долази Октоих петогласник. Година није забележена, али је двома цртицама означено да је година иста као код Октоиха првогласника. Судећи по Октоиху првогласнику, та година није погрешна. Узета је из предговора и означава почетак штампања. Код Мушицког та је година дата поред Октоиха првогласника, док је 1494 год. записана код Октоиха петогласника. То би могло значити да је Мушицки годину за Октоих првогласник исписао из предговора, а годину за Октоих петогласник узео из поговора. Можда његов примерак ипак није био сасвим потпун, можда није имао предговора. Уосталом, ми не знамо да ли је Октоих петогласник уопште са предговором. Сава Хиландарац у том рукописном каталогу бележи четири октоиха, од којих два јасно означава као првогласнике а један као петогласник. За један се не види шта је. Поред њега су стављена слова **а** и **б** којим су под бр. 1 забележени октоиси првогласник и петогласник. Добија се утисак да су у том примерку укорењена заједно оба октоиха. Постоји и штампан каталог Саве Хиландарца. Он је из 1897 год., али је поднет Чешком научном друштву 11 маја 1896 год. Према томе рукописни каталог је састављен после штампаног. Штампани каталог има три октоиха, сва три првогласника, и то са 1494 као годином штампања. За трећи примерак се каже да је непотпун.

Октоих петогласник је нема сумње из 1494 год. Ја сам указао на једну поуздану потврду за ту годину. Руски архимандрит Антонин нашао је у манастиру Слепче Октоих петогласник из 7002 год. То је наш Октоих. Година је од створења света. Она се налази и на Октоиху првогласнику, заједно с годином од Христовога рођења. Год. 7002 обухвата време од 1 септембра 1493 до 31 августа 1494 год. О овој потврди хронолошког податка Л. Мушицког говорио сам 1950 год. у једном предавању о старим

²⁶⁾ Гласник САН I, 1-2, 172; II, 1 (1950) 161.

српским штампаријама које сам држао у дубровачком Хисторијском институту Југославенске академије наука. Оно је штампано у Историским записима VI (1950). Исте године учинио сам о томе саопштење и Институту за проучавање књижевности Српске академије наука.²⁷⁾

Ове године у августу месецу био сам на теренском раду, послат од стране Савезног института за заштиту споменика културе ФНРЈ. Од 14 до 21 августа проучавао сам рукописне и старе штампане књиге манастира Дечана. На самом почетку рада узео сам у руке књигу бр. 21/176, на којој је споља писало: „Октоих петогласни штампан у старим српским штампаријама. Додани рукописни део је из 16—17 в. Има 207 листова“. Тај спољни натпис потиче од описивача дечанских рукописа. Они су тај посао радили 1947—1950 год.²⁸⁾ Чим сам отворио књигу, на први поглед било ми је јасно да је то Октоих петогласник из Штампарије Црнојевића. Није потпун али је одломак прилично велики.

Сачувано је 37 листова и остатак једног листа. На почетку се налази заглавље и иницијал (слово ч). Ознака на једном од листова показује да је то последњи лист другог табака. По ознакама се види да су сачувани цели табаци трећи и четврти. И пети табак би био цео, да му нису прецепљени 4 и 6 лист, и да му од 5 листа није остао само један део. Од табака шестог има само први лист. На сачуваним листовима има још један иницијал (слова я). На два места се у слову **у** налази човечији лик. Слово **у** се писало са два знака, **оу**. Лик је у знаку **о**. Дечански одломак има четири илустрације. Прва приказује Сабор бесплних светих ангела, друга Сабор часнаго пророка Претече, трећа Преданије Христово, а четврта Сабор светих апостола и Св. Николу. Трећа илустрација је већ позната. Она се налази и на листу који је сада на Цетињу. Четврта илустрација је најалост прецепљена, али се да лако залепити. На њој је у средини насликан Св. Никола, а с леве и десне стране су апостоли. Поред сваког апостола су слова или слово које означава његово име. На унутрашњој страни предњих корица те књиге у којој је наш драгоцен одломак налази се овај запис: „Даде манаха (очевидно: монахиња) Ана књигу овтох (октоих) у цркв Кучах. Новац даде за њу двеста и педесет. Бог да је прости. Писава за лето 7192“. По нашем данашњем рачунању, та година обухвата време од 1 септембра 1683 до 31 августа 1684 год.

²⁷⁾ Ibidem II, 2 (1950) 323.

²⁸⁾ Радили су га у име Археолошког института САН. Институт је 5/X 1949 год. извештен да су описани сви рукописи, укупно 162. Ништа се не говори о овој књизи, ни уопште о рукописима са штампаним одломцима. (Гласник САН I, 3, 1949, 523). О томе нема речи ни у ранијем извештају, од 2/IV 1949 (ibid. II, 1-2, 238). И 15/V 1950 поднет је један извештај, у коме се даје други број дечанских рукописа: 159, а не 162 као дотад. Опет се не истичу штампани одломци (ibid. II, 1, 163, 164). О дечанским рукописима говорено је 20/XI 1950 год. и у Институту за проучавање књижевности САН. Остало се при броју 159. Штампани одломци се не помињу (ibid. II, 2, 333-334).

Опис дечанских рукописа је готов и предат Српској академији наука на штампање. Референт је из њега видео да се у књизи број 21/76 налази стари српски штампани Октоих петогласник с илустрацијама. На илустрацијама је грб са почетним словима титуле и имена Ђурђа Црнојевића. Референт се досећао да ће то бити Октоих петогласник из Штампарије Црнојевића. Похитао је у Дечане да се увери. Стигао је 21 августа, када сам ја већ завршио свој рад у дечанској ризници.

У Дечанима се налази још једна наша библиографска реткост. Није ни потпун примерак, ни одломак, већ очевидно макулатура. У рукопису је бр. 165/310. То је Служабник. Средњи, главни део рукописа је на пергаменту (л. 13—75). Писао га је „грешни поп Ивко“. У јектенијама се помињу „архиепископ наш“ и „цар наш“. Имена се не казују, већ је написано: „име рекав“. То пре указује на област охридске архиепископије и на доба пре Вукашиновог проглашења за краља (1366 год.), него на област пећке архиепископије и на доба између проглашења царства и проглашења патријаршије и крунисања на царство (крај новембра, одн. децембар 1345 год. — април 1346 год.). Испред и иза пергаментног дела у Служабнику су рукописни делови на хартији. Они су из XVI века, судећи по пасхалији која почиње 7023 (=1514/5) а завршава се 7043 (=1534/35) годином. На почетку и на крају Служабника, испред и иза делова на хартији, стављени су штампани листови. Испред су три листа, а иза четири. Да су то макулатурни листови, види се по томе што се на почетку и на крају књиге понављају исти листови, управо на крају се налази још један лист више. Слова којима су штампани ти листови очевидно су из Штампарије Црнојевића. Редова у тексту има 23. У молитвенику из Штампарије Црнојевића има на странама по 24 или 23 реда. Величина листова из Служабника је 18x12,5 см., а величина текста 14,5x9 см. Молитвеник има листова 19x12,5 - 13,5 см., а величина текста 15 - 15,5x9 см. По величини листова и величини текста могло би се мислити да су листови у Служабнику из Молитвеника. Али то не допушта њихова садржина. Текст на листовима из Служабника је из Цветног триода — молитве које се читају на вечерњу првог дана Духова. Епископ бачки Иринеј превео је на данашњи наш језик све што се из Цветног триода поје и чита на први дан Духова — у Недељу Свете Педесетнице (1942). Молитве из дечанског Служабника у томе преводу су на стр. 368—374. Текст почиње нешто после почетка молитве: „Господе, Господе, који си нас избавио од сваке стреле што лети дању . . .“. Сем других делова службе, текст обухвата целу молитву „Животни и просветни изворе који вазда тече . . .“ и без мало такође целу молитву „Боже велики и вечни, свети и човекољупче . . .“. Те се молитве не налазе у примерку Молитвеника манастира Св. Тројице код Пљеваља. Уосталом, не би се ни очекивало да се оне нађу у једном молитвенику. Кад је тако, остаје да се претпостави да су листови из Цветног триода који је штампан у Штам-

парији Црнојевића. Цветни триод би била шеста књига из те штампарије, шеста наша ћирилична инкунабула. Дечански листови нам сведоче о њеном постојању или бар о раду на њеном штампању. Тај рад је морао бити у завршној фази, јер је текст из дечанског Служабника при самом крају Цветног триода. Сведочанство дечанских листова је од великог значаја за историју нашег штампарства. Међу старим штампаним књигама имамо цветне триоде, али из много познијег времена. Један је Цветни триод штампао Стефан Мариновић од града Скадра 1563 год. у својој штампарији у Скадру.²⁹⁾ Други Цветни триод је из Мркшине цркве, из 1565 год. Њега је сложио и отштампао Мардарије, који је пре тога био београдски штампар.³⁰⁾

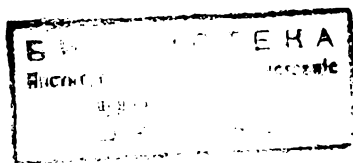
Тако нам је ризница манастира Дечана омогућила да употпунимо своје знање о старим српским штампаријама.

1 септембра 1951 год.

Ђорђе Сп. Радојичић

²⁹⁾ О тој штампарији в. моју расправу Стари српски штампар Стефан „от града Скадра“ и црква Ивановца код Пећи (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVIII, 1938, 375-392). Стефан је цркви Ивановцу приложио свој Цветни триод (Историски записи II, 1948, 5-6). Факсимил записа у прилогу моме чланку Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (Историски записи VI, 255-270).

³⁰⁾ О њему в. мој чланак Јеромонах Мardarija od Mrkšine crkve, prvi beogradski štampar (Grafička revija 1941, бр. 1, стр. 1-4).

Црна Гора у 1847 години

Да ограничимо одмах нашу тему да се она не би неправилно разумела. Наша намера је да у овом чланку укратко прикажемо економско и политичко стање у Црној Гори у 1847 години. Узели смо баш 1847 годину зато што се те године појавило најпознатије и најпризнатије Његошево књижевно дело, његов „Горски вијенац“. Према томе, година 1847 је изузетна година у Његошевом књижевном стварању и у исто време изузетан датум у културно-просветном развиту Црне Горе. Затим, она није локалног, већ, напротив, од општег културног значаја. Година 1847 је, као што ћемо видети, и изузетна година с погледом на економске прилике Црне Горе и њена унутрашња политичка збивања; она је, гледана с те стране, свакако, једна од најтежих и најмучнијих година Његошева доба.

Како и другде тако су и овде економске појаве и политички догађаји тесно повезани једни за друге. Осим тога, они прелазе из једне године у другу, тако да једна година другој години најчешће предаје своја каткад благодарна, а каткад сурова и тешка наслеђа. Такав је био случај и са 1846 и 1847 годином. Година 1847 наследила је од 1846 године једну необично тешку економску кризу. Јер, 1846 година била је сушна и неродна; суша је била спржила све усеве. Она је била таква, да је, каже Његош у писму Гагићу од 16 јула 1846 године, „не памти садашњи нараштај; њиве ни свога сјемена нијесу донијеле; народ је цео без жита; ово је горе него куга“.¹⁾

У тој ситуацији Његош је помишљао да иде у иностранство да тражи помоћ и да покуша да реши извесна политичка питања која су последњих година била стално на дневном реду. И септембра 1846 године решио је да оде у Беч. О својој намери известио је окружног капетана Грија и конзула Гагића. Обавестио их је и о томе да ће га у отсуству заступати брат Перо Петровић, претседник сената.²⁾ Гагић није поверовао у искреност Његошевих намера и није одобравао његов пут, зато што је Његош, како он каже, разделивши нешто хлеба што се затекло у Црној Гори, оставио народ у беди и страдању, а отишао у Беч под изговором да тражи помоћ.

¹⁾ Цетињски архив, Исх. журнал; Лаврорџ, Петрџ II Петровић Његошъ... Москва 1887, 149; Томановић, Петар II Петровић-Његош као владалац. Цетиње 1896, 143/144.

²⁾ Исх. журнал (Ц. а.)

Његош је имао намеру да ради питања Врађине и Лесендра, оде и у Петроград, али му 4 новембра одговара гроф Неселроде да, по жељи царевој, одложи пут, јер је његово присуство у Црној Гори потребно.³⁾

Међутим, Његош се, иако је то била жеља руских дипломатских претставника, није одмах вратио у Црну Гору; он је остао у Бечу од септембра 1846 до марта 1847 године .

Али без обзира на то Његошева прва брига била је да реши питање исхране црногорског становништва. Септембра 1846, на путу за Беч, задржао се у Трсту и ту продао неке драгоцености, купио жито за Црногорце, за које је био пре поласка наредио брату Перу да га подели сиротињи.⁴⁾ Октобра исте године то је жито почело стизати у Црну Гору и продавано је по цени по којој је купљено.⁵⁾

Међутим, стање се у земљи тим није поправило, јер је то била и сувише мала помоћ према огромним народним потребама. А с друге стране, уколико је време одмицало и стезала зима, стање исхране се погоршавало. У јануару 1847 године писао је Перо Томов Његошу да је велика мука од глади; да се жито може набавити не би било ни по муке, јер би се нашло људи који би за паре нешто и купили, „али ево невоље што зла времена ниесу дала да га у Боку дође, па га нема ни зрна ... и стога се народ узвјејао и мучи се на свакиј начин, што ће чињет од свога живота.“⁶⁾

Ово тешко стање натерало је Црногорце да праве изгреде према својим суседима. Они су упадали у првом реду у Боку Которску. Његош је настојао да то сузбије. „Он је од сопственог свог имања знамениту суму као зајам Црногорцима дао, коју ћеду ови у добру годину натраг вратити.“⁷⁾

Почетком марта 1847 стигла је нова количина жита коју је Његош послао. Поводом тога писао је Перо Томов окружном капетану Грију да је јуче, тј. 8 марта, дошла једна брацера жита и друга ће за који час приспети такође са житом које је владика купио у Трсту и послао да се црногорском народу на ову гладну годину разда.⁸⁾

Ни добијањем овог жита стање исхране црногорског становништва се није много изменило. Максим Шобајић у својим Мемоарима сећа се тих гладних година. „Памтим, вели он, бјеху

³⁾ Томановић, оп. с., 144.

⁴⁾ Види Медаковић, Петар Петровић-Његош, Нови Сад 1882, 124.

⁵⁾ Сербске народне новине за 1846 (бр. 85 од 27 октобра) доносебешку о томе. У њој се између осталог каже: „Дјело ово заиста показује његово (Његошево) отеческо о народу попеченије“.

⁶⁾ Ц. а. Перо Томов Његошу, 8 јануара 1847.

⁷⁾ Сербске народне новине у бр. 5 од 19 јануара 1847 пишу о упадима Црногораца у Боку и изгредима које они тамо чине..

⁸⁾ Исх. журнал (Ц. а.), Перо Томов Грију, 9. 3. 1847.

гладне године, лупешке са нерада и нерода. Ми смо гладовали. Само смо с јесени били сити. Преко зиме махом се ранисмо скробом, а у прољеће зељем и млијеком, но и њега оскудно бјеше, као и варива⁹⁾

У тим гладним годинама многи Црногорци су били приморани да иду у друге земље да се исхране. Најрадије су одлазили у Србију, која је за Црногорце била обећана земља. Као и ранијих тако и 1847 године кренуло је неколико црногорских породица у намери да пређе у Србију. Биле су подељене у две групе. Његош их је препоручио Гарашанину. За њих се заузимао и Сима Милутиновић. Он је, маја 1847, замолио Аврама Петронијевића да замоли Гарашанина да прими у Србију црногорске породице. Првој групи је било допуштено да пређе у Србију, а о преласку друге групе имао је Његош да се споразуме са српском владом... Пресељавање Црногораца у Србију настављено је и у идућој години.

* * *

Тешке економске прилике одразиле су се на унутрашње стање и политичка збивања у Црној Гори тога доба. Пре свега настала је извесна узнемиреност и незадовољство у самој земљи. Гладан свет почео је да ропће и негодује. С друге стране спољни непријатељи, у првом реду скадарски Турци, сматрајући да је то згодан моменат за њих, покушавају да то стање искористе у своје сврхе. Они настоје да створе што више незадовољника и да изазову буне. Његош је то јасно видео. Још средином јула 1846 упозорава он конзула Гагића на то, да скадарски паша хоће да искористи глад у Црној Гори, да обећаје Црногорцима жито и да ће прехранити сваког који се „јавним противником своје власти покаже“. „Ова крајност могла би лако неку побуну код нас учинити; тјесно ми отвсјуду“¹⁰⁾

Отсуство Његошево учинило је да ствари узму још озбиљнији карактер. Скадарски паша бивао је све активнији у својој пакленој намери, а непостојани и колебљиви духови су се брже преламали. И ускоро после Његошевог одласка из Црне Горе настало је комешање у извесним крајевима земље. Њему су о томе с Цетиња у Беч стигле неповољне вести. Крајем октобра (1846) писао му је секретар сената Ђорђе Срдић да су се „Брда сва колебнула узроком турскога мита“. Каже да се овај отров није појавио у Црмичкој, Ријечкој и Кагунској Нахији, но нешто мало у Љезанској и где што у Команима. „И Мартинићи многи су се к нама повратили, којима су се и ђинтерци одузели док се ви вратите“¹¹⁾

У погледу добијања Црногораца и ширења раздора међу њима скадарски паша је био све безобзирнији и отворенији. Он

⁹⁾ Шобзић М., У моје доба. Београд 1933, 5.

¹⁰⁾ Исх. журнал (Ц. а.); Лавровъ, ор. с., 149; Томановић, ор. с., 143/144.

¹¹⁾ Томановић, ор. с., 147/148.

даје све више мита. Перо Томов, претседник сената, извештава о томе Његоша почетком јануара 1847 и вели за скадарског пашу да је раније давао корете и ђинтерце а сада је почео давати оружје (мале сребрне пушке), „као што је дао двије Јовану Мушкину“; дао је Петру из Равнога Лаза једну малу сребрну пушку и пењски нож, и трећем њиховом другу даје дар према тога. Ова тројица су се на Божић искрали од своје дружине и отишли у Скадар. Пошто су ови дошли кући, пошли су други Пипери и Мартинићи; обећано је њиховим старешинама да ће добити дар. Пипери се договарају да ископају кућу Пилетића, „и од тога смо, господару, на велику муку како ћемо изабавити Пилетића“.

Спремали су се и Цеклињани да иду у Скадар, али су их довели на Цетиње и повезали.

Црмница се такође узмутила и неколико Лимљана пошло је у Скадар, и пред њима Марко Божовић (Пламенац); пише да су тамо послали судије и да су са Црмничанима, који за добро народно раде, попалили им куће. Умало што није дошло до сукоба између судија и црмничких главара због тога. „Друго ви не знамо што писати, изван што видимо да ће све ово прснути једно од глади, а друго за мито турско“. Даље вели да многи људи раде ово од поганства а не од невоље као и Божовић. Паша обећаје жито; више од 600 душа Пипера и Куча у Скадар храни. За Катунску Нахију каже да се добро држи. „Од Катунске нахије не можемо чути ни од кога ништа, да ко што збори, ни да тамо справља, а више им је потреба но свијема другијема“.¹²⁾

Марта 1847 вратио се Његош у Црну Гору. Њега су тамо чекали озбиљни и тешки задаци. Јер, скадарски паша је успео да добије неке главаре и створи раздор међу Црногорцима, да изазове буну у Црној Гори. Сутра дан по Његошевом изласку из пароброда („сирџчъ 26 пр. марта“) побунило се неколико црмничких села, „премамљени, како он каже, митом и хљебом на ову гладну годину“. Паша скадарски им је послао помоћ од 3—4000 војника, доста хлеба и џебане. На то је Сенат послао 2000 Црногораца под вођством Ђорђија Петровића, сердара ријечкога и сердара цетињскога. После упорне борбе Црногорци су успели да протерају Турке.¹³⁾ Многи Црмничани су побегли к Осман паши.

Почетком априла (1847) писао је Његош конзулу Гагићу о стању које је затекао у земљи и раду скадарског паше. Између

¹²⁾ Ц. а., Перо Томов Његошу, 8. 1. 1847; види Медаковић, ор. с. 131; Томановић, ор. с., 147/148. По једној новинарској белешки (Србске новине за 1847, бр. 4 од 13 јануара) скадарски паша је имао 100.000 ф. ср. да да Црногорцима. Али у њој је изражена и сумња у пашин успех за добијање Црногораца. „Колико се год говори о невољи и нужди ове године у Црној Гори свега ће бити мање“.

¹³⁾ Исх. журнал (Ц. а.), Његош Гагићу 6. 4. 1847; Јавор, 1886, 305. Медаковић (ор. с., 137) сматра да је Перо Томов својим поступцима изазвао буну.

осталог каже како скадарски паша даје хиљадама Црногораца храну, главарима сребрно оружје и богато одело, потстичући их да буду против владике и његове власти.¹⁴⁾

Његош је сматрао за потребно да са приликама у земљи упозна званичне руске кругове. И како је Гагић имао намеру да иде у Петроград, моли га да руској влади учини неке претставке у његово име и то:

1) да објасни интриге турске владе за време његовог шестомесечног одсуства из Црне Горе; 2) да руска влада удаљи Турке са острва Врађине и Лесендра; 3) да руска влада постави једног конзуларног агента у Скадру, и 4) да да више средстава за ову годину да би могао стати на пут турским интригама и одржати поредак у Црној Гори.

У документовању прве тачке Његош наводи да је за време његовог одсуства турска влада за буне у Црној Гори дала 7.000 фл. у сребру „и то је на ову гладну годину много смутње проузроковало, те су се многе буне по граници учиниле, које се тијем лакше подржавају што правитељство турско подбуњеним Црногорцима шиље не само захиру и амуницију у изобилности него им даје и своју војску. Наше тешко положеније, бесплодне горе, особито ова гладна година дају нам необорима затруднења. Паша скадарски од побуњенијех и гладнијех племена домами на хлеб људе к себе па, оставивши их по неколико од свакога племена, принуждава њихову браћу да се дома бију и туже с другијема, пријетећи, да ће у противном случају све задржане код себе исјећи, али у синцир држати, и данас их на тај узрок устављенијех има код њега околу 100.“

Његош је предлагао постављање једног руског конзуларног агента у Скадру због тога да би руска влада преко њега била обавештена о свим турским поступцима против Црне Горе и против хришћана који су под Турцима. Тај би агент, сматрао је Његош, допринео јачању руског утицаја на ове стране, а оио би од велике користи за Црну Гору, а још више за хришћане. На крају Његош моли за повећање годишње помоћи да би могао сузбити интриге турске и одржати поредак у Црној Гори и са околним суседима.¹⁵⁾

После Његошевог повратка из Беча прилике су се окренуле на боље. Његово присуство и оштре мере које је предузео учиниле су много за то. Настојања Осман паше да придобије Црногорце сасвим су пропала. „Мито је, — каже се у једној но-

Томановић (ор. с., 148-150) наводи као узрок буне племенски сепаратизам, неправилно схваћање црногорско-аустриског разграничења које је погодило Црмничане, а као повод што је Маркиша Пламенац изгубио наду да ће добити капетанство у Црмници. О самом догађају наводи Медаковића. Из једног новинарског саопштења види се да је Маркиша Пламенац био капетан пре побуне (Србске новине за 1847, бр. 42 од 30 маја). Његош је опевао догађај у „Кули Ђуришића“.

¹⁴⁾ Исх. журнал (Ц. а.).

¹⁵⁾ Исх. журнал (Ц. а.); Лавровъ, ор. с., 151 и 211 (Његош Гагићу, 30-IV-1847)

винарској вести с Цетиња од 24 априла, — изгубило цјену. Залуду ће он Црногорцима и златне брегове давати; они ће увјек љубити своју независност и слободу.¹⁶⁾

У току маја и јуна ствари су се у Црној Гори полако сређивале. Пипери и Црмничани предали су Владици све ствари које су добили од наше скадарског и он их је спалити дао.¹⁷⁾ Затим, крајем јуна, Његош је послао брата Пера са неколико главара у Црмницу да среде прилике. Његош је опростио свима; сиромашнима је дао жито да се исхране, те се тако сви поврате на своја огњишта, осим Маркише Пламенца.¹⁸⁾

Његош је ступио и у преговоре са скадарским Осман пашом и позвао га да успоставе добре односе и да буду пријатељи. У одговору на то писмо паша тражи од Владике да му пошље поверљива и блиска човека да се с њим споразуме. Владика није веровао у искреност паших намера, те му је послао једнога галиота из Ријечке Нахије. Паша није хтео да разговара с њим, а Владика је опет избегавао лични састанак.¹⁹⁾

И поред свих изјава скадарски паша је наставио и даље да мути Црногорце и изазива неслогу међу њима. Држао је највише до Црмнице и хтео је да у њој обезбеди свој утицај. Предузео је мере у том правцу и одлучио је да на острву Грможуру у Скадарском Језеру, у близини албанско-црногорске границе, сазида кулу и на њој постави топове „да би држао под собом околне земље црногорске и пловидбу на Језеру.“ 24 јуна пребачени су радници и у исто време послата војска да их заштити од Црногораца, да би се довршила кула, „која се већ зида“, како се каже у једној вести од 15 јула. У тој се вести даље каже да је паша предузео зидање ове куле по савету Маркише Пламенца који се не сме вратити у Црну Гору. Да би се осветио Владици и Сенату, Пламенац је давао савете Турцима како да се боре против Црногораца.²⁰⁾

Зидању куле на Грможуру паша је поклонио велику пажњу; оно је брзо напредовало. Сам паша је почетком јула ишао да је види.²¹⁾

Да би се донекле обезбедио с те стране, Његош је дао да се, према турској тврђави на острву Грможуру, подигне тврђава на главици Бесцу код Вира.²²⁾

Ипак ствари су на тој страни коначно сређене тек после убиства главног коловође свих метежа у Црмничкој Нахији Мар-

¹⁶⁾ Србске новине за 1847, бр 38 од 16 маја.

¹⁷⁾ Види Србске новине за 1847, бр. 44 од 6 јуна.

¹⁸⁾ Види Медаковић, ор. с. 141-144. У једној доцнијој белешки каже се да су с сви Црногорци вратили из Скадра и да су само још осморица са капетаном Маркишом застали (Србске новине за 1847, бр. 72 од 12 септембра).

¹⁹⁾ Медаковић, ор. с., 145/146. Осман паша Његошу, 6 јуна 1847.

²⁰⁾ Види Србске новине за 1847, бр. 55 од 15 јула.

²¹⁾ Види Србске новине за 1847, бр. 57 од 22 јула.

²²⁾ Види Србске новине за 1847, бр. 65 од 19 августа; сравни исте новине бр. 87 од 4 новембра 1847.

кише Пламенца. Пламенац је почетком октобра (1847) био убијен. У једном допису с Цетиња од 10 октобра каже се: „Познати издајник и отпадник Маркиша Пламенац, капетан у Нахији Црмничкој, 4. т. м. лишен је живота крепком мишицом младог и храброг Србина (родом из Крњица)... Поради овога издајника оградио је Осман паша тврдињу у језеру Скадарском на острву Грможуру; поради њега је наш господар саградио другу на главици Бесцу код Вира, и многе су бједи и невоље учињене. Сад знамо да је Крњица у тишини и без страха и да је Осман паша изгубио највјернијег приврженика, поради ког је само у овој нахији преко 80.000 фр. ср. потрошио.“²³⁾

Осман паша је на исти начин радио и у другим црногорским племенима. И тамо је он покушао да митом добије Црногорце за себе. Мито је највише било продрло у Пипере. Он је ту добио сенатора Тодора Мушкина с браћом. Тодор је седео у Сенату на Цетињу, а браћа су му ишла у Скадар. Због таквог држања, и поред заузимања Ђорђија Петровића, Његош га је с браћом стрељао на Цетињу, сматрајући да су, поред Маркише Пламенца, били главни виновници свих нереда.

Осман паша је највише успео у Кучима. За њих каже Његош у писму аустриском конзулу у Скадру Баларинију, августа 1847, да је то она нахија, „коју је мито турско испод мојега повинованија извело.“²⁴⁾

Његош се и почетком новембра (1847) тужио Гагићу на турске интриге које диван спроводи преко скадарског паше. Вели да су оне сваког дана све јаче, „т. ј. више обећања и трошкова, само да је код нас анархија и да се једном докаже Црногорцима да оно, што ја радим, није добро.“²⁵⁾

Кучи су и даље одржавали везе са пашом скадарским, само им, изгледа, паша више није излазио у сусрет онако као раније. Из једног шпијунског писма о кретању Црногораца у Скадру упућеног Његошу види се да је кучки војвода Ђуро био у паше и да није добио ни новаца ни праха; да се војвода наљутио и рекао једном свом пријатељу, да се његове очи неће више никад видети с пашом, да има пет стотина пушака свога племена и да ће видети шта ће учинити.²⁶⁾

* * *

Док је тако било на скадарској, односно албанској страни, на херцеговачкој страни прилике су биле много друкчије. Тамо су односи на почетку 1847 године углавном били добри. Осмог јануара писао је Перо Томов Његошу да је с Херцеговцима „до

²³⁾ Србске новине за 1847, бр. 87 од 4 новембра.

²⁴⁾ Томановић, ор. с., 155/156.

²⁵⁾ Лавровъ, ор. с., 213/214.

²⁶⁾ Ц. а. Н. Н. Владици Петру II. Скадар, 21-XI-1847.

сад у миру“.²⁷⁾ Међутим, доцније је и на тој страни било с времена на време мањих изгрета, јер је ускочко питање још увек било отворено. Тако, крајем маја, Али паша се тужи Његошу на Ровчане и Дубочане, који су напали кућу Бојовића у Жупи, стоку запленили, двојицу убили, тројицу ранили и доста грдила учинили. Препоручује му да томе да начина и да заузда.²⁸⁾

Али паша се и средином септембра исто тако жалио Његошу на држање ускока. Каже да су му четири године стизале многе тужбе сиротињске на њих за њихове лупештине, да живе самовољно, да не познају старијега, да не дају цареву дацију, да пале и робе. На крају вели да се такво стање трпети не може.²⁹⁾

И већ крајем октобра Али паша је спремио напад на ускоке на Јаворју, Сировцу, под Струг и под Малинско. Он је опремио Рустен бега Ченгића, забита гатачког, са 7000 људи на ускоке да их затре. Иако изненађени и знатно мањи бројем ускоци су прихватили борбу. Четрдесет и два херцеговачка ускока затворила су се у чардаку Алексића. Турци опколе чардак и позову ускоке на предају. Ускоци су се решили на борбу и одбили су непријатеља. Деветнаест турских глава донели су ускоци на Цетиње.³⁰⁾ О овој ускочкој победи известио је Његош Гагића писмом од 11 новембра у коме каже да су 25 октобра ударили кришом на ускоке 7-8000 Турака, „но малина нашијех покажу се јуначки, што је мало кад било, потуку и порањавају околу 100 Турака, узму 30 коњах, ухвате 40-50 живијех...“³¹⁾ Средином новембра неколико ускока, да би се осветили Турцима за попаљене куће, упали су у Рудине и спалили преко 100 колиба.³²⁾

Са овим ускочко-турским размирицама и сукобима завршени су догађаји у 1847 години.

Према свему изложеном, као што смо и на почетку истакли, ова година је за Црну Гору била заиста тешка и мучна година. Тешко економско стање погоршано једном гладном годином, емиграције становништва због глади, разврставање људи и карактера: колебање многих главара и њихово шуровање с непријатељима и примање мита од њих на једној и мушких подвига непоколебљивих и доследних бораца на другој страни, спуштање једних до издајства и уздизање других до херојства — ето, то је била економска и политичка стварност Црне Горе у 1847 години.

Д-р Петар И. Поповић

²⁷⁾ Ц. а.

²⁸⁾ Записи VII (1930) 375. Али паша Његошу, 28 маја 1847.

²⁹⁾ Записи VII (1930) 376. Али паша Његошу, 20 септембра 1847.

³⁰⁾ Медаковић, ор. с. 138-140. Томановић (ор. с. 158/159) сматра да је Дед-ага Ченгић на своју руку спремио покољ против ускока и да је био позвао у помоћ Бунгур Сали-агу из Пљеваља.

³¹⁾ Лавровъ ор. с., 213/214; Јавор 1886, 306; Томановић, ор. с. 159; Србске новине за 1847, бр. 96 од 5 децембра. Његош је овај догађај узео за мотив и опевао у „Чардаку Алексића“.

³²⁾ Србске новине за 1847, бр. 99 од 16 децембра.

Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека

Приликом прославе стогодишњице прве основне школе у Црној Гори издата је једна солидно израђена споменица. За историјат основне школе на Цетињу употребљен је сав важнији архивски материјал, који је обрадио Д-р Петар И. Поповић.¹⁾ Но у архиви негдашњег Главног школског надзорништва и каснијег Министарства просвјете има прилично архивског материјала о свим основним школама у Црној Гори. За систематску обраду просвјетних прилика у Црној Гори прије Првога свјетског рата мора се сва та архивска грађа употребити. Ја ћу, међутим, овом приликом изнијети само неколико карактеристичнијих података из осме деценије прошлог вијека, а таквих података има све више у каснијим годинама, јер су документи каснијих година многобројнији.

Оно што је Д-р Поповић изнио о цетињској школи нећу понављати, но из тога архивског материјала ипак није сувишно напоменути, да су IV разред основне школе на Цетињу завршили мјесеца јула 1873 године 3 ученика који су имали по 20 година, двојица су имали по 19, остали су били између 18 и 15 година, док је само један ученик имао 12 година. По школама у унутрашњости ученици су били још старији. Тако је, на примјер, током 1872/73 школске године био у II разреду основне школе у манастиру Острогу један ученик (Божина Дамјановић) који је имао 21 годину. Поред имена овога ученика учитељ је у напомени написао ово: „Овај иде и у школу и на скуп у војску у вријеме“. Сличан случај је у основној школи у Лијевој Ријеци. Ту су IV разред основне школе завршили 1873/74 школске године два ученика који су имали по 22 године (Новак Гарић из Брскута и Јован Оровић из Лијевој Ријеке). Не треба се онда чудити, што су често пута и ученици основних школа ишли у рат чим почну борбе с Турцима, те школе нијесу могле радити за вријеме ратних година, а такве су године биле врло честе у Црној Гори.

У основној школи на Цетињу била је и по која дјевојчица од краја седме деценије прошлога вијека, али је тек 1872 године отворена на Цетињу посебна школа за ученице. Она је тада би-

¹⁾ „Цетињска школа 1834-1934“, Београд 1934, стр. 71 и даље.

ла приватног карактера, а 1874 претворена је у државну школу.²⁾ По школама у унутрашњости такође је било ученица. Тако су крајем 1872/73 школске године биле у Дупилу (Црмница) три ученице у I (Јоша Јокова, Марија Ђурова и Марија Савова), а три у II разреду (Марија Попова, Велика Попова и Ивана Попова). У III разреду није било ниједне ученице, те се из тога може закључити да су 1871/72 школске године почеле учити прве ученице у Дупилу. 1872/73 школске године била је и у основној школи у Тепцима (Шавнички срез) једна ученица (Сара Обрадовићева).

У Црној Гори биле су честе гладне године, како се то обично говорило. То се види и из школских извјештаја. За неколико ученика основне школе у Корнету (Љешанска Нахија) каже учитељ Ускоковић у извјештају крајем 1873/74 школске године, да су изостајали од часова по 4, 6 па и 7 дана и то „због глади“. Поп Ристо Бошковић, пак, извјештава главног школског надзорника 15 фебруара 1875 године о тешкоћама са којима се бори учитељ основне школе у Рсојевићима (Бјелопавлићи), па му око 20 ученика не посјеђава школу. Поп Бошковић то каже овим ријечима „(да) су га (учитеља) скучиле околности ове мучне године, те да му се увукла болест у школу од које му ја не могу помоћ, а та је болест глад међу ђецом, од које има и 20 ђака...“

Учитељи су били често пута само са свршеном основном школом, а у многим селима учитељ је био мјесни свештеник. Врло ријетки су у овим годинама мало писменији учитељи, а много ређи учитељи са стручном спремом. Такав изузетак био је са учитељем основне школе на Цетињу Гавром Пешићем, који је био из Војводине. Он се видно истицао својим радом и спремом, па је крајем школске године шиљан и као ревизор да присуствује годишњим испитима и даје оцјене учитељима.³⁾ Но он је већ крајем 1871/72 школске године дао оставку и пошао у Војводину. У то исто вријеме напустио је Црну Гору и још један културни Војвођанин. То је био Милан Костић, ректор Православне богословије на Цетињу и главни школски надзорник, који је у црногорске основне школе увео савремени начин предавања и рада, израдио Школски закон, Правила, Наставни план и програм за основне школе и написао једну добру и данас врло ријетку књигу о школама у Црној Гори.⁴⁾

Пешићу је издао главни школски надзорник Шпиро Ковачевић 20 септембра 1872 године увјерење о службовању у Црној Гори. То увјерење („свједочба“) гласи:

„Г. Гавро Пешић, свршени клирик и учитељски приправник, родом из Српске Војводине, бавио се у Црној Гори у звању учи-

²⁾ Милан Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876, 35 и 153; упор. „Цетињска школа 1834-1934“, 117-118.

³⁾ Упор. „Цетињска школа 1834-1934“, 114-116.

⁴⁾ Милан Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876.

тељском као учитељ III и IV осн(овног) разр(еда) главне школе цетињске од октобра 1869 до јула 1872 (у концепту је омашком написано „1862“-Р. Д.).

За цијело вријеме свога бављења извршивао је своје учитељске дужности најсавјестније и са одличним успјехом, и као таквом повјерено је било од високе школске Управе обдржавање годишњих испита по школама црногорскијем за обје године његовога бављења у Црној Гори“.

10 јула 1872 године Пешић је поднио опширан извјештај о основним школама које је прегледао крајем 1871/72 школске године. Он је обишао од 15 јуна до 10 јула разна мјеста у Црној Гори и за сваку школу даје посебно податке. Тај извјештај почиње прегледом основне школе у Добрском Селу у близини Цетиња и завршава прегледом основне школе у Братоножићима, а гласи:

„Школа у Добрском Селу врло је слаб успјех показала и по дужем испитивању примијетило се да је кривица до самог учитеља, који се мало са дјецом бавио, јер дјеца ниједан предмет не разумјеше, нити коју молитву, као што ваља, разјаснити умједоше, те с тога буде учитељ пред мјесним главаром опоменут да своју свету дужност озбиљније врши, јер ће се иначе звања лишити.

16-ог јуна у 7 сахата ујутру дошавши у Љешанску нахију и станем код школе. Причекав до $7\frac{3}{4}$ на долазак учитеља, овај не дошавши приморан будем дјечка једног на цркву попети, да на скуп ученика и на долазак учитеља звони. До 10 ура скупише се ученици, које сам ја пред црквом од чести испитао. По кратком времену дође управитељ мјесне школе, а око $\frac{3}{4}$ на 11 дође и учитељ. Дошавши учитељ буде јавно опоменут на своју учитељску дужност, а почем је у оно време, кад се долазку мом надати имао, умјесто да се међу дјецом нађе - он своје домаће послове вршио, а и с тога што испитана дјеца нијесу доста точно успјеха показала, буде учитељу примјећено, да благајница црногорска нема толико пара да бадавације (х)рани и издржава, а почем се и он као такви сматра, да на звању своје оставку даде. Мјесни надзорник буде опоменут да школу и учитеља боље надгледа, јер ће се у противном случају то отлиције другом предати.

У 2 уре по подне тог истог дана дошавши у Загарач, не нашавши учитеља у школи и почем су дјеца скупљена била, одпочнем испит. Око 3 уре дође и учитељ. Упитан ће је до сад, одговори да се долазку мом надао није. Ту се примијетило да је учитељ обвезан свагда у школи бити, а не само онда кад се чијем долазку нада. По дужем испитивању дјеце примијетило се да је на практичном пољу мало рађено, (поред) тога испит је са добрим успјехом положен.

Тог истог дана око 9 ура (на) вече дођем на Орија Луку. Сјутра у 6 ура у јутру одпочнем испит. На испиту осим мје-

сни(х) главара присуствовали су и родитељи дјеце. Испит је окончан у 1 уру по подне. Дјеца су готово сва отлично одговарала и испит је са по х в а л о м свршен.

Тог истог дана дођем у Острог, ће преноћим, и сјутра зором одем пут Шавника. Сјутрадан одпочнем испит у 8 сахати. На испиту присуствоваше њеки главари и родитељи дјеце. При испитивању пронађено је слједеће: ниједан предмет није по методи предаван, напоскон рачун и преводи сасвим слабо, и из одговара најбоље дјеце увидило се, да те предмете ни сам учитељ не разуме. Уопште из свију предмета рађено одвећ мало и школа се (у) Шавнику само међу лоше уврстити може.

19 јуна дођем око 11 сахата пре подне у Жабљак у Језерима и почем сам дјецу и учитеља у школи застао одпочнем испит, које са до 4 сахата по подне свршим. У овој школи рађено је противно сваком начину и само понашање учитеља у школи не одговара том високом звању. Дјеца по нешто писати, читати и рачунати знају, а од разумјевања ни најмање. И ова се школа међу слабе увршћује.

Тог вечера дођем на конак у Врела. Сјутра дан одпочнем испит у 7 ура. Осим главара и ондашњи(х) многи(х) становника, било је доста и странаца на испиту. Испит је свршен до 1 уре по подне. Успјех је отличан и дјеца су без разлике са неким поносом одговарала. Осим дужности школске предавао је учитељ дјечи и војничко бечбање, у чем су такође своју вјештину у потпуном смислу показали. Труд овог учитеља треба да награђен буде.

Тог дана по подне одпутујем у манастир Добриловину, гдје преноћим и сј(у)традан у 8 сахата у јутру одпочнем испит. Од слушалица било је осим калуђера још неколико дјечији(х) родитеља. Испит је са приличним успјехом окончан; узрок успјеху невештина учитељ (sic!), но има изгледа да ће до године боље бити.

Сјутрадан вратим се на конак у Тушину. Ту преноћим и зором у друштву Г. Г. Нове Церовића (познати војвода Новица Церовић - Р. Д.) и началника Пекића одем пут манастира Подмалинска. У осам ура одпочнем испит. Успјех је врло добар, особито се око писања забављало. По свршеном испиту вратим се тог дана на конак у Шавник. Сјутрадан одем зором пут Лукова. Дошавши око 10 сахата закажем испит, но почем дјеца још скупљена не беше (sic!) морадо(х) мало причекати. На испиту било је до 8 родитеља. Осим читања механичкога и писања нијесу дјеца друго учила. Ни на једно питање моје нијесу одговорила, док ми један од ученика не рече: „Господине, ми то нијесмо никад ни чули, а камоли да смо учили!“ Затим позовем учитеља да своју дјецу испитује, на које ми одговори да неће. Позван више пута да то учини не хтједе, закључим испит и пошто учитеља укорим одем пут манастира Жупе. Ова школа потребује промјену учитеља.

У Жупи преноћим и сјутрадан пре подне одржим испит. Дјеце врло мало, а и главарство рече, да су дјеца преко цијеле године бона (болесна - Р. Д.) била. Успјех је слаб, но се у призрење узети мора болест дјеце и доцно почињање школе.

Тог дана одпутујем пут Острога. Чујући ту да у пјешивачкој школи мало дјеце има, јер су због болести многа дјеца школу напустила, а да не би(х) због тако маленог броја дјеце у Пјешивце ићи морао, позовем учитеља да са дјецом у Острог дође. Сјутрадан зором дође и пјешивачка школа. Одпочнем испит најпре са дјецом острожке школе. Дјеца су без разлике врло добро одговарала и успјех је отличан показан; труд истог учитеља заслужује похвалу. По свршетку те школе предузнем испит пјешивачки(х) ученика. Ова је школа прошле године врло слаба била и учитељ је због нерада укорен био. Ове, пак, године заслужује похвалу, јер је с дјецом толико труда положио, да су му сва без разлике најотличније одговарала, а сам учитељ јавно похваљен био.

Свршивши у Острогу, трећи дан одем у Пиперску Ћелију. Ова се школа у погледу напредовања на прво мјесто ставити мора. Учитељ је ове године показао такви успјех какви се само од једног вредног и разборитог учитеља изискивати може. Дјеца су без разлике отлична. Овђе је рађено на пољу разумјевања и свако дјете са одговором својим показиваше, да је у свом знању стално. Труд овог учитеља заслужује јавну похвалу и награду.

Сјутра дан одем пут Мораче. Други дан у 7 ура одпочнем испит. На испиту осим г. началника присуствоваше многи дјечји родитељи. Испит је свршен у 1 уру по подне. Учитељ ове школе показао је такође своју учитељску вештину. Дјеца су без разлике отлични успјех показала, а особито из рачуна и граматичког беџбања. Ова се школа такође са првима успоређује и учитељ за труд како похвалу, тако и награду заслужује.

Други дан одем пут Нахије у Андријевицу. Ту су два учитеља у два разреда. У II разреду успјех је добар и дјеца учено разуму; у I разреду, гдје је учитељ Бакић, дјеца су мало слабија, ал је опет од прошле године више урађено. Овђе би могао и један учитељ бити, који је само вешт.

Сјутрадан у вече кренем пут Лијеве Ријеке, а због јаке кише не мога(х) ону ноћ стићи, (те) преноћим у Трешњевици. Сјутрадан стигнем у Лијеву Ријеку око 12 ура. По подне закажем испит. Дјеца су са приличним успјехом одговарала. Примјетило се да учитељ за вештине ни знања нема, јер дјеца и оно што знају са неком несигурношћу одговарају.

Други дан зором одем пут Брскута. Ученика беше мало; више од половине због краста школу напустило. Успјех је био добар. Истина да би још бољи могао бити, ал учитеља болест дјеце извињава.

Тог истог дана пред вече одем пут Братоножића и сјутрадан у 6 ура у јутру започнем испит. Присутни(х) је било много.

Дјеца су врло добро одговарала, родитељи су врло задовољни били. Учитељ је јавно за труд свој похваљен био. Свршивши и ову школу, кренем се преко Дуге натраг дома.“

У прегледаном дијелу архива нема важнијих докумената из 1873 и 1874 године, као ни из времена рата 1876 и 1877 године. У омоту за 1878 годину има, пак, неколико важнијих података. Из тих докумената се види, да су муслимани који су припали по одредбама берлинског мира Црној Гори с муком давали своју дјецу у школу, али је било и Црногораца који су то нерадо радили. Између осталих жалио се и учитељ из манастира Мораче (касније познати црногорски митрополит Митрофан Бан), да неки Морачани неће да упишу своју дјецу у школу, а неки већ уписану дјецу неће да шиљу у школу. Главни школски надзорник Стево Чутурило 2 новембра (1878) шаље оштру депешу колашинском началству и наређује „да томе пркосу Морачана против државнијем законима учините крај и да оне родитеље који не даду дјецу ушколовати глобите са два талијера. Ако и даље узпркосе јавите ми одмах, да могу извијестити Његово Височество“. На крају своје депеше Чутурило каже: „Свако мушко дијете од 7 до 12 година, кад га власт упише у школу, мора у њу ићи по школском закону“.

За ондашњи велики углед главног школског надзорника и његово енергично поступање карактеристични су један телеграм познатог војводе Лазара Сочице надзорнику и његов одговор Сочици. 19 новембра послао је војвода Лазар са Горанског ову депешу Чутурилу: „Негђе љетос телеграфасте да буде на брзу прешу школа готова и да ћете послати учитеља и књиге што треба за школу. Учитељ доша(о), школа начињена давно, од Вас нема никакве наредбе за школу: или ће бити књига, или ћеца барем који има по пет-шест коза нека чува. Брате Стево, ово ми је за чудо како у тебе да се наоди, зашто сам се много веселио кад сам чуо да с(т)е изабрати за надзорника школског и нада(о) сам се у будуће да ће ићи редовно све. За књиге хоће ли доћи и кад одговорите“. Чутурило се јако наљутио на ову војводину депешу, па му одмах по пријему одговара: „Ви сте употребили телеграф за шалу, јер иначе не знам како би ми приговарали, дочим лијепо знате да ја своју дужност вршим, да сам одговоран једино Св(и)етлом Господару и да ми Ви не можете давати укорје. Књиге се овђе не граде, но се купе одтуд-одовуд, а за то требаше времена. Тек јуче приспјеше у Котор. Пошлите човјека с коњем и врећама.“

Један од докумената из 1878 године врло је драгоцјен, јер се из њега лијепо илуструје не само патриотизам ондашње омладине црногорске, већ и њена жудња за знањем. То је опширна молба Грујице С. Никчевића, ученика III разреда гимназије у Београду, којом 20 новембра моли црногорску књегинју Милену за материјалну помоћ, како би наставио школовање. Грујица наводи да је родом из Пјешиваца, унук је Тодора Пејова, а синовац

Гаврила Тодорова Никчевића. Његовога оца Сима Блажова Никчевића погубили су Турци 1862 године у Дуги код Никшића, што је познато и оцу књегиње Милене, војводи Петру Вукотићу, јер је баш он стално помагао малог Грујицу и његову сиромашну мајку. Убрзо му се мајка преудала, а такође и једина сестра, па је остао без икаквих средстава, те га је поп Машан Никчевић уписао у основну школу. На молбу попа Машана и Пека Боркова књаз Никола је одредио Грујици редовну помоћ све док је завршио основну школу. Пошто није било у Црној Гори „довољних наука“, а Гаврило је желио „и даље продужити науку“, ријешио се да пође у Србију. Није могао да приступи књазу Николи, али је успио да дође до црногорског митрополита Илариона Рогановића, који је Грујицу препоручио београдском митрополиту Михаилу. „Они ме врло лијепо приме и одреде ми по 2 дуката мјесечно и с истом помоћи свршио сам 2 раз(реда) гимназије са врло добрим и одличним успјехом“ - каже сам Грујица. Чим је Србија почела рат с Турском, Грујица није могао мировати, већ је одмах пошао у војску и учествовао у борбама све до примирја Србије са Турском, а тада је дошао у Црну Гору и ту учествовао у борбама за 5 мјесеци. Повративши се у Београд, уписао се у III разред гимназије, али није могао и даље примати помоћ, „јер је Српска влада укинула сваком странцу означену помоћ, т. ј. који је примао у гимназији. А ја сиромаш не могући прати туђе судове и учити, а до сад сам и могао, јер сам био у нижим разредима, а сада ступам у вишима...“ - жали се Грујица књегињи Милене, молећи је за помоћ ради продужења школовања. Молба Грујичина удовољена је и 23 децембра званично је извијештен да му је одобрена стипендија од по 3 дуката мјесечно, која ће му се исплаћивати свакога четвртога мјесеца, с тим да свакога полугодишта шаље препис свога свједочанства Главном школском надзорништву.

Почетком 1878/79 школске године појавило се једно важно школско питање. Берлинским уговором (1/13 јула 1878 године) признато је Црној Гори нешто територије коју је узела од Турске, на којој је живио и извјестан број римокатоличких и мухамеданских становника. Ту су спадали и Никшић (Ослобођен у августу 1877) и Бар (ослобођен крајем 1877 г.). Када је почео упису дјеце за школску 1878/79 годину, требало је уписати сву мушку дјецу од 7 до 12 године живота. Тај пропис је донесен још 1870 године, па су родитељи који не пошаљу своју дјецу у школу кажњавани прво новчано, а касније и затвором. По тим правилима све црногорске школе биле су под надзором главног школског надзорника, а школе у појединим племенима под надзором дотичног племенског капетана и мјесног школског надзорника. Капетан је такође био „дужан да помаже учитељу при уређивању школе и нужних школских опрема и при одржавању реда,“ те је изрично у правилима било наглашено, да се капетан мора благовремено постарати и за огријев у школи и у учитеље-

вом стану.⁵⁾ Тако је племенски капетан био одговоран за многе школске послове, па и за уредан упис дјеце, јер је он имао да примора родитеље на поковавање прописима о школовању дјеце.

У мјесецу октобру 1878 године капетан у Бару имао је да поступи по тим законским прописима, јер родитељи дјеце римокатоличке вјере нијесу хтјели да пошаљу своју дјецу ради уписа у основну школу. То су они урадили по наредби надбискупа скадарског, који је био надлежан и над територијом Бара*) Он је 20 октобра 1878 г. послао барском жупнику Јосифу Коловићу, који се на писму потписује „управитељ барске државе“ (!) наређење да католичка дјеца морају имати „једну школу католичку и нитко не може силовати католике да прату своје синове на школе остале“, те свештаник Коловић 24 октобра о томе извјештава барском капетана Ника Јовићевића и моли га „да не силуете нашу децу да иду на ту школу, будући да одавна прату латини своје синове у школу католичку“. Капетан Јовићевић истога дана депешом извјештава о свему овоме управитеља просвјете војводу Станка Радоњића, па при крају додаје: „Ми смо данас исто сву децу пописали њима на силу.“

Барско начелство је истовремено детаљно одговорило и свештенику Коловићу, наглашавајући да не постоје никакве нагодбе између надбискупа и црногорске Владе о посебном школовању римокатоличке дјеце, већ су и римокатоличка и мухамеданска дјеца дужна посјећивати народну школу у Бару на основу принципа грађанске равноправности и на основу принципа опште школске дужности, по којим принципима „ниједном држављанину-без обзира на његову вјероисповијест - не смију бити ускраћене благодати опште просвјете, а нарочито основне наставе. Од опште школске дужности изузети су само сакати и болешљиви. По смислу исте наредбе школа у Бару није конфесионална, дакле нити је искључиво мусломанска, нити римокатоличка, нити православна: она је општенародна“. Коловићу се скреће пажња и на прописе наставнога плана за основне школе, у коме јасно стоји: „Римокатоличке и мусломанске духовне власти саставиће посебне планове за наставу дјеце у своме закону, (вјери - Р. Д.).“

То се питање толико заострило, да су родитељи римокатоличке дјеце из Бара били лишени слободе и доведени на Цетиње. То је, као што сам већ поменуо, било у духу Правила о основним школама из 1870 године, по којима је надлежни племенски капетан непокорне родитеље три пута кажњавао новчано („трећи пут 5 талира глобе“), „а четврти пут осудиће их на 5 дана затвора и јавиће о том главном школском надзорнику на

⁵⁾ Костић; Школе у Црној Гори, 74-75.

*) 1867 г. сједињена је барска надбискупска столица са скадарском, те ондашњи барски надбискуп Карло (1855-1886) пренесе у Скадар своју резиденцију (Д-р Иван Марковић: Дукљанско - барска метрополија, Загреб 1902, стр. 212)..

Цетињу“.⁶⁾ Окривљени су саслушавани на Цетињу и њихова саслушања износе пуних 15 табака. Сваки је окривљени посебно саслушаван, а саслушања су вршили онда познати цетињски професор Илија Беара, главни школски надзорник за Црну Гору Стево Чутурило и барски капетан Нико Јовићевић. Сви саслушани били су римокатоличке вјере, јер су родитељи дјече мухамеданске вјере већ шиљали своју дјецу у школу. Саслушани су окривљени „ради јавног одпора државнијем властима и законима“. Записничка саслушања су доста слична, па ћу само прво саслушање детаљније навести. То је саслушање Митра Марђокића, који је имао шесторо дјеце. Послије личних података постављено му је питање, да ли зна зашто је затворен, па је одговорио: „Мене је ставио у затвор капетан Перо Јовићевић⁷⁾ на овај начин. Господин капетан барски Јовићевић искупи(о) нас је у началство, те нам је дао ту наредбу, да своју дјецу шаљемо у школу, коју је отворио Господар. На то ми изјавимо г. капетану, да нам је у цркви заповједио г. Викар, Дон Ђузепе Коловић, да своју дјецу најприје дадемо на наук кршћански, а послаје да можемо дати своју дјецу у Господареву школу“. На даља постављена му питања окривљени Марђокић је изјавио да им није капетан Јовићевић ништа казао о томе, како ће њихову дјецу поучавати у вјери католички свештеник, а није му ништа о томе казао ни мјесни учитељ, већ му је само рекао ово: „Митре, не луду(ј); пошљи своје дијете к мени у школу“. На овај учитељев савјет Марђокић је одговорио да ће „дати своје дијете тек онда у школу кад научи вјеру кршћанску, јер тако нам је заповједи(о) бискуп скадарски“. На једно даље слично питање Марђокић је одговорио: „Нама је заповједио наш поп Коловић, да морамо слушати наредбе бискупа“. Иза овога поновног одговора окривљеног Марђокића, ислѣдници су му поставили ово питање: „А кад вама даде скадарски бискуп једну наредбу, а Господар вам даде своје законе и своју наредбу, коју од ове двије наредбе дужни сте послушати и који вам је старији?“ Марђокић је увидио да се на овако јасно постављено питање не може двосмислено одговорити, па је казао: „Нама је старија наредба Господарева и у таквој прилици дужни смо послушати наредбу свога земаљског владоца“. Мало даље ислѣдници су питали окривљенога, да ли признаје да је погријешио када је послушао свога попа и бискупа, а није послушао закон и наредбе своје законите владе, тим је одговорио: „Јест, ја признајем да сам погријешио, али то сам морао учинити, јер ми је запријетио наш поп, да ће нас иначе изћерати из цркве“. Пошто су му поставили нека мање важна питања, ислѣдници су питали окривљенога и то, да ли се каје што је преступио земаљски закон? Марђокић је на ово питање казао: „Ја се од све душе кајем, но свему ми је крив наш би-

⁶⁾ Ibidem, 74.

⁷⁾ Овдје стоји „Перо“, док је сва саслушања лично потписао „к(апетан) Нико“.

скуп и поп; он нас је узео на врат и на душу. Нас је г. Викар Коловић у цркву сазивао и ту нас учио да не послушамо наредбе Господарева, но да извршимо наредбу бискупову“. Марђокићу је постављено и питање зашто се римокатолици нијесу угледали на мухамеданце, који своју дјецу драговољно послаше у школу?“, на које је одговорио: „Мухамедански оца смије долазити у Господареву школу, па су зато радо дали“. Окривљеном је наглашено да су и римокатолички свештеници смјели долазити у школу и предавати дјецу римокатоличку вјеронауку, па су га истражници запитали, је ли њему и осталим римокатолицима то било познато? Марђокић је казао да им је то било познато, али су их њихов свештеник и бискуп учили на зло и „на пркос Господаревијем наредбама“.

Саслушања осталих окривљених слична су саслушању Марђокића, само се по неки нови детаљ може у њима наћи. Тако се из саслушања Анта Мартиновића види, да је муслимански оца сам одвео мухамеданску дјецу у државну основну школу, јер Мартиновић, између осталог, у свом саслушању каже: „... Томе је свему крив Дон Ђузепе, који је могао узети дјецу нашу и одвести је у школу, као што уради и турски оца“. Стијепо Трипотих, стар око 68 година, изнио је у својим одговорима податке о томе, да је свештеник дон Ђузепе код своје куће држао школу за римокатоличку дјецу, да су она ту била у неком интернату, јер нијесу долазила кући, и да је то „школа краља аустријанског и он је направио школу и плаћао учитеља“. По даљем излагању Трипотиховом излази, да је та школа подигнута прије неких 15 година и да је дон Ђузепе добијао од Аустрије за учење око 200 талијера годишње. На питање истражника да ли се осјећа кривим, Трипотих је одговорио: „Ја видим да сам крив, јер ми не знамо ништа, јер смо ми дебеле главе, те слабо разумјевамо!“ Окривљени Зеф Пијетар Тага на питање може ли један туђи владалац подизати у нашој земљи школе и „по својој вољи дати обучавати поданике господара ове земље?“ одговара кратко: „Не знам ништа, ја сам један брав!“ Зефу је комисија поставила и питање да ли признаје да је крив, а он опет шеретски одговара: „Ја сам крив, што сам жив!“

Из саслушања Вука Дебеље види се, да је поменута школа за римокатоличку дјецу била подигнута „од прилике пред 17 или 18 година“, а саграђена је „на трошак нашега ћесара“. У записнику је ријеч „нашега“ два пут јако подвучена, па му је касније и о томе постављено питање, али се тада већ прибрав и рекао да му је „утекла ријеч!“ Дебеља је у своме исказу признао да му је капетан Јовићевић казао за основну школу и ово: „Ваша ће дјеца ићи ради кршћанскога наука два-три дана к вашем попу на кршћански наука, а 2-3 дана у Господареву школу преко неђеље“, а истражничкој комисији предао је и писмо које му је раније био дао дон Ђузепе, у коме савјетује римокатолике да не шаљу своју дјецу у основну школу. Уз ове записнике налази се само срп-

ски превод писма, а оригинал је био сигурно на италијанском. Превод је извршио цетињски професор Илија Беара, члан ове иследне комисије, иначе познати зналац неколико језика, о коме има доста података и у Матавуљевим „Биљешкама једнога писца“. Писмо је карактеристично за питање о коме је овдје ријеч, а гласи: „Предраги Христјани! Чуо сам да вас шаљу на Цетиње; не сумњајте да вам неће бити ништа, с помоћи божиом! Само вам препоручујем кад вас запитају зашто нисте послали ваше ђеце на нову школу, немојте одговарати друго него ово: „Наш арцибискуп тако нам је заповидио, а кад он нам заповједа, ми морамо слушати“. Ако вам реку: ми не признајемо арцибискупа, ви одговорите: „Ми га признајемо и морамо слушати; споразумите се ви с нашим арцибискупом, зашто ми нисмо криви“. Ово нек буде једини ваш одговор.

Не бојте се, јер сав свијет зна оно што чине од вас и на Цетињу то знаду.

Нека вас Бог благослови и прати.

Поп Јосип Коловић“.

При крају Дебељиног саслушања налази се ова примједба: „Писмо узимље испитна комисија у сахрану. Цетиње, 26/10. 878“.

Миху Демировићу постављена су разна питања, па и питање зашто вије послао своје дијете у државну основну школу, те је одговорио: „Јер ми рече дон Коловић, да ћете нам дјецу поришћанити“!

Пред енергичним тражењем главног школског надзорника да се поштују постојећи државни закони и прописи попустили су и римокатолички бискуп, и барски жупник и родитељи римокатоличке дјеце. То се јасно види из извјештаја барског учитеља Душана Бркановића, који већ 29 октобра извјештава Главно школско надзорништво, да су се уписала дјеца римокатоличке вјероисповијести 26 октобра, „послије много одупирања за школу“. Учитељ Бркановић даље наводи, да су римокатоличка дјеца до тада посјећивала школу коју су држали римокатолички свештеници у Бару, а плату за тај рад добијали су од Аустрије. Од те школе изгледа није било много користи, јер Бркановић наглашава да дјеца врло слабо знаду школско градиво, а поред тога „не само да римокатоличка ђеца не умију добро говорити србски но и турска, а и већином и православна ђеца не знају добро свог србског језика“. При крају свог извјештаја учитељ јавља, да је одредио два часа недјељно за предавање вјеронауке за дјецу све три вјероисповијести, а за ученике мухамеданске вјере одредио је да им буде и петак дан одмора, као што је за хришћанску дјецу недјеља па је вјероватно да је у барској основној школи убрзо настао нормалан рад.

Било је потешкоћа и са школовањем мухамеданске дјеце у Никшићу, но по свој прилици то се питање лакше и брже рије-

шило. О томе су сачувана само два документа из 1878 године. Један је наредба Главног школског надзорништва број 103 од 17 децембра Началству у Никшићу „односно ушколовања мухамеданске дјеце“, а други је извјештај никшићког учитеља по томе питању од 30 децембра исте године. Текст наредбе начелнику Јевту Николићу потписао је главни надзорник Стево Чутурило и из ње се види да је лично књаз Никола приликом боравка у Никшићу примијетио, да у основној школи нема дјеце мухамеданске вјероисповијести, те је наредио да се сва таква дјеца од 7 до 12 године морају пописати до краја мјесеца децембра, како би одмах почетком 1879 године почела редовно учити. Прије пописа начелник је дужан родитељима мухамеданске дјеце саопштите слједеће:

„1) Да су у тамошњој школи све вјероисповијести равноправне,

2) да сва мушка дјеца у књаже(в)ству, било које вјере, подлеже школској дужности,

3) да никшићка школа није ни хришћанска, ни мухамеданска но скупна,

4) да учитељ те школе има учити знање и вјеш(т)ине, а не вјеру,

5) да мухамеданску дјецу учи у вјери хоџа и да ради тога мора хоџа два пута на неђељу долазити у школу, или, ако воли, дјеца к њему да их учи у вјери,

6) да ће се у тој школи поштовати и мухамедански закон (тј. вјера-Р. Д.) и обичаји,

7) да у петак неће бити школе.

8) да мухамеданска дјеца не смију бити у школи, кад поп учи науку хришћански“.

Послије ових општих начелних објашњења, Чутурило наређује начелнику да родитељима мухамеданске дјеце саопшти и то, „да ће сваки који своје дијете не би драговољно дао у школу бити на то принуђен присилнијем средствима. Истом приликом кажите мухамеданцима-наставља Чутурило-, да су Барани мухамеданци још јасенас своју дјецу одмах дали у школу, зато се је Његова Свјетлост и зачудила кад је дознала, да никшићки мухамеданци нијесу дали дјеце у Господареву школу“. При крају своје наредбе надзорник каже да се она саопшти никшићком учитељу ради управљања по истој, а ако би се родитељи мухамеданске дјеце противили истој, начелник треба да извјести надзорника, који ће му „дати нове напутке“.

Опширним писмом од 30 децембра извјестио је никшићки учитељ Шћепан Мартиновић надзорника, да су пописали сву дјецу мухамеданске вјере која су способна за школу и да их има 24. Учитељ шаље и поименични списак дјеце, која су уписана 24 децембра. Од све дјеце равно је половина из кућа по-

знатих никшићких Мушовића, а сва су дјеца, наравно, рођена у Никшићу. Учитељ Мартиновић шаље и списак редовно уписане дјеце за школску 1878/79 годину. Њих има 48 мушкараца и 11 дјевојчица. Један ученик (Стурановић Стојан) имао је 19 година, од ученица је била најстарија од 15 година (Жугићева Стефа), док од дјеце мухамеданске вјере није ниједно уписано које је имало преко 12 година.

Из писма учитеља Мартиновића види се, да су родитељи мухамеданске дјеце ипак били незадовољни наредбом да шаљу дјецу у школу, јер у писму каже и ово: „Турци Мушовићи и други, као што ћете разумјети, моле да им се посебна школа даде; можда поради тога тамо полазе“. Мартиновић даље наводи да је много дјеце у школи и без оних мухамеданске вјере, па моли надзорника да пошаље једнога учитеља, ако се мухамеданцима одобри посебна школа. Но Мартиновић предлаже и ко би му био помоћник и жели да му се пошаље рођак Мило Мартиновић, а моли надзорника да му не шиље Радована Филиповића, „јер се с њим не би(х) мога(о) погодити“. У наставку свога писма Мартиновић каже: „Ако наредите да мухамеданска деца заједно са нашом у једну школу иду, то молим јавите да ли ће и мухамеданци одити пријед и после подна у школу, јер ће они молити и за то да по једном њихова деца у нашу школу долазе, и кад би били у једну школу јавите оћу ли наредити да фасове скидају, јер и то би им било противно...“ Мартиновић даље моли за наређење начелнику да се изврши поправка школе, „као и сата школског, којег сам ја већ на рачун узео.“*)

Крајем 1878 године било је на дневном реду још једно важно школско питање. Тада је Симо Коњевић, панчевачки учитељ и секретар црквене општине, а свршени слушалац педагогије и природних наука, послао књазу Николи свој Нацрт о устројству учитељске школе у Црној Гори и Наставни план за ту школу, молећи да њега поставе за управитеља нове школе. Коњевић је послао Нацрт и Наставни план уз своје писмо од 4 октобра. Писмо није сачувано, већ се то види из Коњевићевог писма од 7 новембра главном школском надзорнику Стеву Чутурилу. Коњевић пише да Чутурила има у лијепој успомени још од 1874 године, када је Чутурило био учесник на Карловачком сабору, и радује се што је он главни школски надзорник у Црној Гори, па га моли да његов предлог о оснивању учитељске школе изволи „својски, братски и искрено потпомоћи“, јер Коњевић рачуна да је учитељска школа „најпречи завод, који би се имао у Црној Гори да подигне“.

Природно је да тешки рат са Турском од 1875 године, који је само дјелимично био завршен за Црну Гору уговором у Бер-

*) Интересантно је да је још Правилима од 15 септембра 1870 године било наређено, да свака основна школа „мора имати: сахат...“ (М. Костић: Школе у Црној Гори, Панчево 1876, стр. 75).

лину (1/ 13 јула 1878), није био повољан за тако важне про-свјетне реформе. То су мјеродавни у Црној Гори врло добро знали, па су убрзо Коњевићу повраћени и Нацрт и Наставни план. То је урадио Чутурило својим писмом бр. 86 од 12 новембра 1878 г., у коме је наведено ово решење: „Пошто се земља још и сад налази у ратном стању, те се не може на устројство сличног завода обратити нужна пажња, те пошто су у том погледу већ учињене друге мјере, то се овај нацрт не може усвојити, те се повраћа господину саставитељу уз признање труда и стручне вјештине“.

Заслужује напоменути, да је писменост учитеља била врло неједнака. И ту се може утврдити да је лични рад много значао, јер видимо учитеље без икакве школске спреме сем свршене основне школе са врло писменим извјештајима и писмима, док су неки извјештаји и писма школованих учитеља скоро неразумљиви због неписмености њихових састављача. Изнијећу само два случаја. Јован Лаушевић био је прије 1878 године учитељ у Горњој Морачи, али те године није био на служби. Он се због тога обраћа 21 новембра 1878 г. главном школском надзорнику једном молбом ради поновног постављења. Та молба почиње овим ријечима: „Високог Поштовања достојни Господине? Стајем пред вас и престављам себе к' вама; за да бих се с вама упознао, надајући се отуд са свим новој Епохи за мене и мог живота. Који сам зајста нај-несрећни од свега мога друштва; и то што се тиче мојијех љутијех оскудица, сјеромаштва-без стања и икаква срества за свој живот; а уосталом чини ми се нијесам од друштва остао...“ Надзорник Чутурило свакако је због ове неписмености донио решење, да се Лаушевићева молба „за сад не може узети у обзир“. Лаушевић је касније поново примљен за учитеља, јер у Протоколу о школама и учитељима за 1888/89 школску годину он се води као учитељ на Даниловом Граду и из његових података се види да је био свршио „Богословију у Биограду“.

Други случај је стварно из 1881 године, али је карактеристично Чутурилово решење, па га због тога износим. Бивши учитељ у Бару Андрија Кнежевић, који је био отпуштен због тога што је тукао једну своју ученицу, обраћа се 30 септембра главном надзорнику Чутурилу за поновно постављење. То се скоро једва може наслутити из Кнежевићеве молбе, на којој је Чутуриловом руком ово решење: „Не може се уважити, јер и из ове молбе види се, колико је тај човјек неспособан за учитељски чин“.

Има још неколико докумената из 1878 г.; али се у њима налазе, углавном, само лична учитељска питања. Тако, на примјер, војвода и начелник Лазар Сочица 11 новембра препоручује Главном школском надзорништву да мјесто новопостављеног учитеља у Шавнику Мила Протића остави Луку Ђуровића, који има учитељски декрет још из 1875 године и који је „примао своју плату и за ово вријеме рата као вриједан човјек и раденик“. Два дана касније (13 новембра) жали се Симо Мартиновић, учитељ из Шавника, да ће

имати 80 ученика, а до тада су биле израђене само школске клупе. „Што се тиче стана учитељског - наставља Мартиновић - то могу вам казати да би и свиња у њему цркла, дрва нема, тако исто пећи и прозора...“ Надлежни капетан само даје обећања, али ништа не испуњава, те учитељ мисли да у школи неће уопште бити никаквог реда док је под садашњим капетаном и предлаже да се она „стави под надзор Војводе Сочице, а кад би он управљао, онда би правим редом ишла“. Надзорник Чутурило доиста је депешом тражио да се шавнички капетан узме на одговорност и замолио војводу Сочицу да се о овоме побрине.

Учитељ са Даниловог Града Шкеровић жали се такође на свога капетана и моли за наређење да му општина купи потребне ствари. Он јавља да има 70 ученика и ученица, „од којих 35 могу уврстити у школскиј протокол као редовне, а 35 као приватне, јер ови посљедни имају од 4-6 година!“ Други учитељ из истог мјеста (Јован Бошковић) пише 26 новембра надзорнику да шаље 2 ђака за књиге, јер мјесни капетан „није ни главе обрнуо“ када му је тражио коња за пренос књига. Мало даље Бошковић каже: „Што се тиче школа обадвије су врло неуредне... асталах није, собах (пећи - Р. Д.) није, столица није ни никаквих школских потреба, но смо у свему оскудни. А тужили смо се мјестном главарству, а они за то ни главе не окрећу. А Ви знате какву власт имамо ми учитељи и како ми можемо што изградити код нашег народа...“

Школа у Бару такође није била у реду. Учитељ Бркановић жали се 29 октобра да школа нема патоса и тражи да се што прије „школа поподи, јер колико што кад дође који странац да види школу барску у свом реду (као што су и до сада њеки долазили), толико више и за здравље ђеце морало би се поподити“. Учитељ се жали и на личне тешкоће, па каже: „Мој квартир још није готов, морам га тражити час овђе, час онђе, а то ми се никако не погађе са интересом. Плаћати храну скупо, а и квартир-ја сам се већ до сада почео задуживати. Мислим да ће нужна бити и пећ ове зиме, а овђе нико и не мисли ни за дрва, ни за пећ“.

Учитељ Бркановић је често протестирао због разних недостатака. Тако се 23 новембра телеграфски жали Надзорништву на начелника што му није дао коња да се донесу књиге са Цетиња, па што нема у Бару таблица за дјецу, а депешу овако завршава: „Ја свагда брзојаве не могу плаћати, или ми (их) урачуна(ј)те“. Надзорник Чутурило сложио се у свему са Бркановићем, па му на његову депешу овако одговара: „Барску општину неће нико бадава да служи. Ако им ја будем тражио преносача књига за њихову дјецу, платиће скупо. Ако нема коња, нека г. началник пошље 2 чељади... Званичне депеше платиће Вам каса“. Бркановић 30 новембра поново депешом тражи да му се пошаљу књиге и таблице за дјецу и да се намјести пећ у школи, јер је хладно. „Говорио сам началнику, ништа не одго-

вара“ - завршава учитељ. Чутурило је поступио и по овој Бркановићевој депеши и телеграфски од начелника тражи да пећ „што прије набави“. О свему овоме Бркановић извјештава надзорника и својим писмом од 27 новембра. Опет тражи књиге и таблице, тврди да се може „с малим трошком“ метнути патос, а он још није метнут, начелство не даје ни пећ ни дрва за школу, а ни за његов стан, „као што је наређено законом школским за све школе у Црну Гору“. Даље се поново жали због плаћања депеша, а у писму наглашава и то, да иде „један празник у римокатоличку цркву, други празник у православну цркву, а петком прати мухамеданце у њихову богомољу“. Све ове податке о учитељу Бркановићу намјерно детаљније наводим, јер ће њега три године касније оптужити претсједник барског суда да је „прије неког времена одобравао социјализам, као и атентат учињени на (руског цара) Александра II“, те да је неким грађанима у Бару „објашњава(о) назоре социјалиста, као (и) то да их свуд има по свијету и да свака пред њима пада...“⁷⁾

Било је у неким мјестима ипак све спремљено за нормалан рад у школи. Но, мора се признати, такви су извјештаји малобројни, а можда се неки временом и загубио, као што је пропало много драгоцених докумената из Цетињског архива до оснивања Државног музеја 1926 године. Већ сам поменуо повољне податке о припремама за рад у школама, које су биле у подручју војводе Лазара Сочице. Тако је и у основној школи на Његушима било све уредно до краја мјесеца новембра 1878 године. Право је нагласити да је ту школу било доста тешко уредити, јер је имала седам просторија. То се све види из извјештаја његушког учитеља Неша Зековића Пипера од 1 децембра, којим јавља главном школском надзорнику да ће 5 децембра школа бити „са свачим потребним снабђевена, и то све 7 соба на горњем спрату, а тако и доњи (спрат) утврђен од пролазећег народа и (за)творен. Молећи да му се по доносиоцу овога извјештаја пошаље „товар књига“ за његове ученике, Зековић у наставку свога извјештаја каже ово: „Молим вас узете у обзир ову школу, да јој бисте што више можете потребних школских ствари изволили послати, као физичких експеримената, атлаза, глобус и т. д.“

Ако се узму у обзир тешкоће са којима се борила Црна Гора од познатог подгоричког покоља у октобру 1874 и невестињског устанка средином 1875 године, па све до краја 1880 године, јер су тек 14/26 новембра те године Црногорци добили Улцињ, није никакво чудо што је тешко могао почети нормалан рад у основним школама 1878/79 школске године. Но поред свега тога из наведених докумената се види, да су многе ствари зависиле од предузимљивијих појединаца, те се и у таквим окол-

⁷⁾ О овом Бркановићевом причању изнијећу у посебном чланку прикупљене архивске податке.

ностима могло доста урадити ондје, гдје је било љубави за повјерени посао и гдје се дужност није само формално схватала. У наредним годинама много се урадило у Црној Гори и на развиту школа и о њиховом посјећивању. То се зна и из давно објављених података, јер док је, на примјер, 1883/84 школске године било у Црној Гори свега 1575 ученика и ученица, 1909/10 школске године већ их је било 10368.⁸⁾

Ристо Ј. Драгићевић

⁸⁾ Н. Р. Минић: Кратак преглед радз на народном просвјетивању у Црној Гори од године 1860 до данас, Цетиње 1910, Таб. I и XXVII.

О посети саксонског краља Његошу 1838:

Оно што је важније писано на италијанском језику о Његошу и Црној Гори побројано је и у прегледу старије италијанске литературе о Црној Гори, који је написао и објавио Павле Ровински при крају прошлог века¹⁾. У том прегледу²⁾ поменуто је и познато дело тршћанског ботаничара и члана више академија наука, д-ра Бартоломеја Биазолетија о путу саксонског краља Фридриха Августа 1838 по Истри, Далмацији и Црној Гори³⁾.

Саксонски краљ, поред своје владалачке дужности, бавио се и ботаником и у циљу прикупљања биљака путовао је 1838 у Истру, Далмацију и Црну Гору. На овом путу пратили су га управник двора Минквиц, пуковник Манделсло и лични лекар д-р Амон. На путу су му се придруживали и други пратиоци, од којих треба истаћи Фридриха Орешковића, ађутанта далматинског гувернера Лилијенберга и Теодора Карачаја, команданта которске тврђаве, који је издао у Бечу карту Црне Горе.

Када се саксонски краљ приближавао Боки, претставници аустриских власти јавили су Његошу о краљеву доласку у Котор и понудили су му да му олакшају долазак у тај град, како би могао и он сачекати краља, ако би то желео. Сам је краљ јавио Његошу да намерава посетити Цетиње у циљу научно-истраживачком и замолио га је да га сусрете на граници Црне Горе у Мирцу. У овом црногорском селу 31 маја⁴⁾ сусрео је Његош са пратњом од тридесет људи саксонског краља и позвао га у посету на Цетиње⁵⁾. По захтеву далматинског гувернера Лилијенберга Орешковић му је 4 јуна послао извештај о краљеву путу на Цетиње. Користећи се овим извештајем гувернер је 9

¹⁾ Журналъ Мин. нар. проsv. (С. — Петербургъ), 312, 1897, бр. 8, отд. 2, стр. 207-242.

²⁾ Исто, 217,

³⁾ Dr Bartolomeo Biasoletto. Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838 dalla maestá del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istra, Dalmazia e Montenegro, Trieste 1841. Нисам имао Биазолетијев рад под насловом: „Excursion du roi de Saxe au Montenegro, Nouvelles annales de voyages IIe-e, Serie, t. IV (Paris 1833). Ниги сам могао пронаћи: „Travels of the King of Saxony in Montenegro“, Foreign Quartel, Review, London 1843, 429-434. Мора да су то одломци Биазолетијева општег рада. Вероватно да и тамо говори о нашој теми.

⁴⁾ Датуми су по новом календару.

⁵⁾ Д-р Јевто М. Миловић, Посјета краља саксонскога Фридриха Августа владици Раду 1838, Историски Записи, 3, 1949, 52-53.

јуна поднео детаљан извештај о томе путу врховном шефу Дворске канцеларије, претседнику врховне полиције и цензурске врховне власти, претседнику Дворског ратног савета и Биндеру у Дрездену. У том извештају се између осталог каже: „1 јуна, око 5 сати послје подне, стигло је његово величанство, краљ саксонски, враћајући се с Цетиња, главног града Црне Горе, на нашу брдовиту границу код Брајића. Ово путовање његовог величанства у Црну Гору било је за онај народ изванредна свечаност. Племена су свуда излазила у сусрет у различитим, понекад врло лијепим, народним ношњама и с веома богатим оружјем. Једна општина за другом постројавала се по путу, непрестано пуцала из пушака и испољавала своје велико задовољство због присутности тако високог госта. Његово величанство провело је ноћ код Владике. Враћајући се идућега дана Владика је у шуми високих планина приредио за његово величанство други до ручак који је, по црногорском обичају, изнесен на штицама, и који се састојао од више печених јагњади, ханџарима изрезаних, од сира и од као лед хладног млијека. Ове различите сцене код тако мало познатог народа биле су за његово величанство врло интересантне и изгледало је да су његовој преузвишености причињавале много задовољства. Владика је, иначе, указивао дубоко поштовање према његовом величанству и понашао се с много уљудности; пратио је његово величанство до Ђурђевог Ждријела, крајње тачке на црногорској граници. Ту му се високи гост захвалио на лијепом дочеку и поклонио му брилијантски прстен са почетним словима имена његове преузвишености; потом је извољело да се крене преко Брајића за Будву“⁶⁾.

Орешковић је послао гувернеру 22 јуна опширан извештај о краљевом боравку на Цетињу. Тај извештај, због своје важности, наводи се у целини. Он гласи: „Као додатак своме најпокорнијем извјештају од 4 овога мјесеца о путовању његовог величанства краља саксонског у Црну Гору, усуђујем се да са страхопоштовањем накнадно још ово ставим на знање вашој екселенцији: од пратње његовог величанства краља пошле су у Црну Гору слиједеће особе: његова екселенција г. виши управник двора фон Минквиц, г. пуковник фон Манделслоє, ађутант њ. величанства, г. дворски савјетник Амон, лични краљев љекар, тршћански ботаничар Биазолето и двије слуге.

Г. Карачај и ја пратили смо његово величанство са још 30 добро наоружаних Бокела, које је г. окружни поглавар из учтивости и због сигурности одредио као пратиоце његовом величанству кроз оне дивље кршевите планине. Они су са отприлике истим толиким бројем Црногораца, који су нам заједно са Владиком изашли у сусрет, образовали доста значајну поворку.

Пут нас је водио преко црногорског села Мирца, у које је његово величанство стигло у 1 сат послје подне. Владика га

⁶⁾ Исто, 53-54.

је већ послије три сата ишчекивања примио и позвао на један излет до Цетиња. Пошто смо се одморили 15 минута, наставили смо пут преко Коложунског Ждријела гдје је био припремљен мали ручак, који сам споменуо у свом првом најпокорнијем извјештају. Одатле смо продужили за Цетиње преко високих планина у Мајсторима, остављајући Стањевиће десно. Ту се морало газити кроз знатне количине снијега. Његово величанство стигло је на Цетиње у вечерњем сумраку.

Пут од Мирца до Коложунског Ждријела, који се дуж границе пружа, вашој је екселенцији још од онда познат када сте обилазили ову провинцију. Од Коложуна па надаље преко високих планина то у правом смислу ријечи није никакав пут, и само неки кратки његови дјелови на највишим узвишењима могу се проћи на коњу...

Да би човјек иоле добио појам о великом замору с овога за сваког странца врло опасног пута, испресијецаног провалијама, који је његово величанство превалило са заиста задивљујућом истрајношћу, одважношћу и енергијом, а усто увијек и доброг расположења, усуђујем се овдје само споменути да је лични лекар његовог величанства, д-р Амон, одмах пошао на спавање чим је стигао на Цетиње. Иако је читавог дана живио врло умјерено, оне вечери није могао ни да једе ни да пије због замора и крајње исцрпљености.

За вријеме гажења великих количина снијега по високим планинама догодио се случај који је могао бити врло опасан по његово величанство. У једном ждријелу гдје су се налазили врло дебели слојеви леда који су озго били покривени снијегом, поклизнуо је преко два хвата коњ на коме је јахало његово величанство, али се срећом није стрпоштао у провалију већ се одупро ногама и исправио се. Владика, који је јахао на коњу за његовим величанством, причао ми је касније да му се при том погледу крв у жилама следила, и поново ми је саопштио да не може да нађе израз којим би испољио своју радост зато што се тада његовом величанству никаква несрећа није догодила.

Пријем на Цетињу имао је нечег сасвим особитог. Већ на удаљењу од сата хода од нас бијаху се Црногорци подијелили у помоћне чете и резерву и заузели положаје по врховима брегова као да је требало бранити њихово тло. Кад бисмо се постепено приближавали сваком од тих брегова, они би осули плотун из својих пушака, прикључивали би нам се и онда би осули ватру на оближњи бријег. Тако се број наше поворке попео до Цетиња на неколико стотина људи. Праћена живом занимљивом ватром, поворка се приближавала Цетињском манастиру. Топовска ватра искрај Манастира правила је читаву сцену заиста интересантном. Пошто није било довољно склоништа у близини Манастира, брзо су се многи људи смјестили по ледини пред самим Манастиром, наложили су многе ватре и почели су, по црногор-

ском обичају, да пеку читаве овце које им је био владика бесплатно дао. То је нудило с манастирских прозора сасвим романтичан поглед.

Кад су се високи гости смјестили у манастиру, савјетовао сам владици да обуче своју цијелу одежду и да посјети његово величанство, јер је био примио у Мирцу његову преузвишеност само у путничком одијелу (у црном цивилном одијелу с црвеном капом на глави); на први поглед зачудио га је овај мој предлог, али је ипак увидио да је то згодна прилика и (послушао ме је). Кад је био готов, пустио сам да га, по свим прописима, уведе његовом величанству његова екселенција г. виши управник двора. Његово величанство се необично обрадовало и његова преузвишеност није се могла довољно надивити импозантној фигури владициној у његовој лијепој одежди.

Рано ујутро извојело је његово величанство да нацрта Цетињски манастир и више других предмета. У истом предјелу проучавало је разне биљке, разгледало је штампарију, сенатску дворану и станове сенатора, посматрало је неколико Црногораца како се натјечу у скакању и трчању и пошто је по други пут доручковало, кренуло је у 12 сати натраг за Будву.

При поласку су пуцали топови искрај Манастира све док није његово величанство умакло иза брегова и док није могло више да чује топовску жеку.

Пут преко Брајића за Будву ипак је веома рђав, иако је нешто бољи него онај преко Мајстора за Цетиње, и његово величанство је овога дана већи дио пута препјешачило.

Око 7 сати увече дошло је његово величанство у Будву, и пошто је његова преузвишеност на брзу руку разгледала тај мали град, упутила се на пароброд. Г. пуковник Карачај, г. окружни поглавар, који нам је у међувремену из Котора изашао у сусрет, и ја имали смо част да будемо примљени за сто његова величанства, да с њим преко ноћи останемо на пароброду и да сви скупа пођемо у Херцегнови и Пераст, као што сам то најпокорније приказао у свом првом извјештају у вези с тим.

Пут његовог величанства у Црну Гору учинио је јак утисак на Црногорце, а ништа се друго није могло ни очекивати од онога дивљега народа, пуног предрасуда. У сваком погледу је владичин углед тим порастао и сада Црногорци кажу о њему: „Како је наш владика ипак велики господин; шта више се и краљ пред њим клања“. Овај извјештај је послао гувернер претседнику Врховне полиције и цензурске дворске власти с напоменом да је врло интересантан, јер га је писао очевидац.⁷⁾

О посети саксонског краља Црној Гори писале су и новине. Из њиховог писања сазнаје се какав је био одјек у свету те посете и какав је био њен значај за Његоша и Црну Гору. Задарске новине („Gazzetta di Zara“) 12 јуна јавиле су да је краљ про-

⁷⁾ Исто, 54-57.

шао кроз камените пределе Црне Горе, да је видео „чудновате обичаје, упознао биљке тога краја, добро угошћен код Његоша и да је на растанку поклатио Његошу прстен са брилијантима и својим монограмом.“⁸⁾ Сам Његош је краљу саставио оду коју је доцније превела на немачки Тереза Албертина Луиза фон Јакоб.⁹⁾ Дописник „Општих новина“ писао је са црногорске границе 12 јула: „Тежко је и помислити, а камо л' описати какво је прекообичајно движеније Црногораца спопало и показује се сада све више и више, да је к овоме и посјешченије краља саксонског много причинило. Не само што је цјео црногорскиј народ веће о себи од то доба мјеније држати започео, него је и владика веће уваженије код народа добио. „Како мора наш велики господар бити, чујемо гди говоре Црногорци, када му и страни краљеви долазе, да га пооде“. На против тога показују се Турци малодушни и мужеством малаксавају. О путошћу његовога величанства краља саксонског Фридриха Августа по Црној Гори бивала су обширнија у јавним новинама извјестија печатана. У колико се опомињем није, чини ми се, нигди напомењено, да је једанпут живот високога овога путника у највећој опасности био. Коњ, сирјеч, на ком је он на путу овом кроз непроходне скоро планине и стрмене стијене јашио, поклизне, више корачаи на страну поведе се и само се великим чудом задржи, када је над стрмено одсјеченом дубоком пропастију био, која је ужасне своје чељусти била развалила, да и коња и коњаника прогута. Уосталом поод овај његов био је без сваке даље опасности, но при том опет било је много труда и неугодности, које је монарх овај са безпримјерним и удивљенија достојним постојанством поднео“¹⁰⁾ Тај дописник јавио је 16 августа истим новинама и једну алармантну вест следећег садржаја: „Каже се, да част њека Црногораца, по природној својој простоти о њему“¹¹⁾ дозрјева, да је он њи и земљу њину краљу саксонском хтео продати, због кога несмисленог дозренија втеченије се његово јако умаљава.“¹²⁾

О одјеку краљевог пута у Црну Гору корисно је знати и оно што нам је забележио посетилац Цетиња 1839, Енглез Сер Хенри Лејад. Он је записао оно што је тада чуо о тој посети. Ево шта стоји у његовој белешци: „Кратко вријеме прије нашег доласка краљ саксонски био је гост „Владичин“, приликом једне ботаничке екскурзије у далматинске планине. Његова еминенција изгледа да осјећа много увреде у чланцима неких немачких листова где се описује пут његовог саксонског величанства, јер тек што смо изменили неколико речи, а он поче да говори о

⁸⁾ Исто, 54.

⁹⁾ Исто, 60; Ј. Миловић, Неки подаци о изгубљеној Његошевој пјесми саксонском краљу Фридриху Аугусту. Историски записи, 6, 1950, 498-499.

¹⁰⁾ Новине србске 13.VIII.1838.

¹¹⁾ Његош.

¹²⁾ Нов. срб. 17.IX.1838.

томе са пуно живости и ватре. За њега су писали, он каже, како се бацио на земљу пред ноге краљеве кад га је дочекао на граници. То он пориче, са највећим презрењем, додајући да нити би му његова религија, нити његов положај као владара једне независне земље могли да пуне да то учини. Исто тако, вели се, како је краљ поручио да се једно јагње закоље и испече, али како нико није могао јести, јер се није могао наћи нож, док један немачки официр није решио ствар исекавши јагње својом сабљом. Како би то била истина, пита његова еминенција, кад сваки Црногорац увек носи нож! Шта више, то је увреда његовом гостопримству и његовом васпитању и он то не може да поднесе. Али што је највише огорчавало „Владику“, то је похвала немачких листова за смелост саксонског краља да ступи на црногорско земљиште, кад се зна да тамо живи један варварски народ, крволочан и вероломан, који презире странце, и закључак да је краљ остао жив благодарјећи само свом високом положају. „Владика“ рече да је послао „франкфуртским новинама“ исправку тих нетачних вести, са новцем колико кошта њено штампање: али, или је аустриска власт узаптила писмо, или уредник „франкфуртских новина“ није хтео да га оштампа. Према томе, он је остао под тим потворним гласовима, које ће цео страни свет држати за истините, што ће врло добро послужити његовим непријатељима, који желе да Европа гледа на њега и на његову земљу као на нешто ван цивилизације. Он се жалио како је са свих страна опкољен Аустријом и Турском, и да је у интересу ових двеју држава да такви гласови остану неоповргнути, па зато оне обраћају велику бригу да какво писмо, или други начин оповргавања не пређе преко њиховог земљишта.“¹³⁾

Пут саксонског краља у Црну Гору најбоље је описао Биазолети у своме споменутом делу о краљевом путу по Истри, Далмацији и Црној Гори. Један део оног што се односи на Његоша и Црну Гору прештампан је у „La Vita Italiana“, одакле је преведен на српски језик у „Гласу Црногорца“ 1897.¹⁴⁾ Неколико изабраних места из описа Његоша превео је Ровински, такође на српски језик,¹⁵⁾ чије је делове прештампаво доцније Драговић.¹⁶⁾ Биазолетијево дело објављено је 1842 на немачком језику.¹⁷⁾ Део текста о Његошу и Црној Гори објављен је та-

¹³⁾ Срп. књ. гласник, 18, 1907, 446-447.

¹⁴⁾ Глас Црногорца 1897, бр. 4 и 5.

¹⁵⁾ П. Ровински, Владика црногорски Петар II по одзивима страних писаца. Књижевни лист (Цетиње) 1902, 85-89.

¹⁶⁾ Марко Драговић, У спомен стогодишњице рођења митрополита и господара црногорског Петра II Петровића-Његоша (1813-1851), Цетиње 1913, 13-14; Исти, Одзиви иностраних путника о Црној Гори, Правда 20.IX.1925.

¹⁷⁾ Bartolomeo Biasoletto, Reise des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Jahre 1842. Aus dem Italienischen von E. Gutschmid, Dresden 1842.

кође на немачком 1912.¹⁸⁾ Овај текст недавно је превео на српски језик Илија Братичевић.¹⁹⁾

Поред насловне стране Биазолетијевог дела слика је самог краља. Слика овога краља, поред ликова Наполеоновог, Бајроновог, Петра Великог и цара руског Николе I, украшавала је зидове Његошеве Биљарде.²⁰⁾ Слика Цетиња вероватно претстаља рад самог краља, јер се зна да је он нацртао био „Цетињски манастир и више других предмета“.²¹⁾ Слика Његошева рађена је према Његошевом портрету који је радио 1837 у Трсту познати југословенски сликар Јозеф Томинц. Историја овог портрета је врло интересантна и дуга. Пред рат описао сам ту историју. Она гласи:

„Док неки научници и књижевници, трагајући за портретом владике Рада троше хартију и мастило, дотле судија г. Вуловић и његова жена г-ђа Лула са својим пријатељима, често посматрају владин портрет, који украшава једну собу г. Вуловића у Београду, у улици Цара Душана 57.

Одавно сам знао где се налази овај портрет и старао сам се да што више прикупим података о његовом настанку и даљој судбини, па мислим вредно их је објавити.

Портрет је на платну и у бојама. Његова величина је 119x89 см. Његош је приказан као владика. На глави има најтамнијег браона панакамилавку. Горња мантија је од кадифе вишњево боје, чија је постава свилена у крем боји, док рукави доње мантије су ултра марин. Скупоцени крст и панагија, која је сразмјерно нешто мања од крста, украшавају владине прси. Лице владино је пуноно и младалачко, а прекривено је окер руменом бојом у већим и мањим нијансама. Изнад леве обрве, ближе слепоочници, има повећи ожиљак. Коса, брада и брци сасвим су црни. Рука је лепа и малена. Владика је у седећем ставу за столом и десним лактом наслања се на њега. На столу се налази некаква слика, чија се позадина види, преко које сањалачки владика гледа, и као да размишља о лику који је на тој слици. Иза слике, такође на столу, налази се отворена књига, на чијој је страници натпис, који кад се слова попуне гласи: „Reverendissimo Pietro Petrovich Arcivescovo e Vladica di Montenegro e della Berda“. Испод натписа, са леве стране, потписао се сликар (Tomincz). Ко је аутор портрета и кад је настао?

Без сваке сумње портрет је дело великог словеначког сликара Јозефа Томинца, који је живео у Трсту. Сведочи то: 1) Томинчев потпис на портрету; 2) тврђење Томинчева унука (то су ми саопштили у својим писмима уважени књижевници г. Вукадино-

¹⁸⁾ Franz Genthe, Montenegro—Ein Beitrag zur Geschichte seines Fürstenhauses, Berlin 1912.

¹⁹⁾ Историски записи, 2, 1949, 226-238.

²⁰⁾ Србске новине 13.III.1852.

²¹⁾ Миловић, п. ч., 56.

вић и г. Урбани из Трста); 3) Ф. Месеснел (Уметнички гласник 1940, бр. 6 и 7, стр. 209 и 212) и 4) Л. Рускони (Il Piccolo della sera di Trieste, р. III, 11.VII.1923).

Из које је године овај Томинчев рад не говоре нам скоро ништа документи које имамо при руци. Није познато да је Томинц икада долазио на Цетиње и према томе мора да је портретисао владика Рада приликом бављења владичиног у Трсту. Зато година настанка портрета везана је за неку од година када је владика Раде пролазио кроз Трст.

Године 1841 изашла је у Трсту књига Биазолетија: „Relazione del viaggio fatto nella... Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia...“ Између страна 78 и 79 налази се врло лепа литографска слика владике Рада испод које са десне стране пише: „M. Stobl dis“, а са леве: Lit. Linassie Co.“ Испод тога следује натпис: Pietro Petrovich Vladi a e Vescovo di Montenegro. Presso H. E. Farvarger Libraio in Piazza della Borsa Trieste“.

Ова слика, као што се види, у многим је слична портрету владике Рада. Та сличност нас убеђује да не постоје два слична рада. Али је питање: 1) које је оригинал, а које је копија и 2) када је настао оригинал, а када копија? Позитиван одговор на ова питања корисно ће дати одговор и на питање постанка портрета, што нас највише интересује.

Саксонски краљ Фридрих Аугуст посетио је на Цетињу, у јулу 1838 године, владика Рада и тамо се задржао свега два дана. Ако се претпостави да је владика Рада скицирао сам краљ, који је био добар цртач, или неко из његове пратње, а израдио сликар М. Стобл, који је такође могао бити у краљевој пратњи, и сам скицирати, онда би слика била оригинал и то из 1838 године. Према томе, дошли би смо до закључка, да је Томинц радио портрет по овој слици. У прилог томе биле би унеколико и речи Вука Вулетиа. Кад је Вулетиа купио портрет у Трсту, каже: „Пријатељи су ми причали да постоји претпоставка, да је тај портрет са оригинала неког осредњег сликара, који је вероватно уништио сам владика“.

Ако примимо ту претпоставку, дошли бисмо до закључка, да је Томинц радио портре после 1838 г., а пре 1844 г., пошто је те године владика Раде био у Трсту. Том приликом могао је Владика уништити оригинал слике, а портрет као нешто боље акцептирати.

Иако не постоје никакви докази, који би побијали горњу претпоставку, тешко ју је примити, јер би се направио велики грех према уметничкој величини Томинца. Зато ако овде поставимо једно супротно мишљење, вероватно неће бити неправилно.

Јозеф Томинц (1790-1836) учио је скикарство код најбољих сликара у Горици и Риму. Он је био најбољи сликар свога времена у свом крају. Године 1831 дошао је у Трст и отворио своју радњу. Радови су му многобројни. Био је невероватно брз у раду и распознавању боја. Свуда се осећа прецизност и детаљ-

ност. За његов рад било се прочуло далеко и ван Трста, и ко је долазио у Трст није отишао а да не посети „Горицијанина“. Зна се да су га као Словена радо посећивали Далматинци и Црногорци. Зна се и то да су Срби у Трсту ип согроге дочекивали и испраћали владику Рада. Онда је без сваке сумње и владика Раде такође посетио „Горицијанина“. Несумњиво, такав уметник као што је био Томинц, није могао правити портрет владике црногорског са неког цртежа, па макар то био и рад Стобла. Кад се зна да је Томинц портретисао и владичиног слугу „Црнца“, онда без сумње морао је портретисати и Владикау његовог господара.

Ако се сложимо с тим, да је портрет владике Рада, који се налази у Београду, оригинално дело Томинчево, онда је потребно утврдити време када је настао.

Разуме се да је портрет могао постати само онда кад је владика био у Трсту. Према томе, Томинц је морао портретисати владику Рада пре 1840 г., пошто је те године постао цртеж Стобла, који је рађен према портрету и дат са књигом Биазолета у штампу. Владика Раде пре 1840 г. био је у Трсту три пута, и то 1833, 1836 и 1837. Година 1833 не може бити узимана у обзир, јер се види да је велика разлика у годинама старости владике Рада на слици из 1833 и на портрету. Према томе, дело Томинчево могло је настати при самом крају 1836 г., када је владика преко Трста отпутовао у Русију, или лети 1837 г. приликом његова повратка за Црну Гору. Сва је прилика да је Томинц портретисао владику Рада 1837 г., те би је требало узети као годину постанка портрета владике Рада.

Како је портрет доспео у Београд није више загонетно. До 1892 г. портрет владике Рада чувао се у музеју Ривалтела у Трсту. Како је тамо доспео, не зна се. Те године био је дошао у Трст Вуко Вулетих, власник хотела „Локанде“, са Цетиња. Тамошњи Срби, његови пријатељи, наговорили су га да купи портрет владике Рада, те да би исти доспео у српске руке. Вулетих је за портрет дао 500 фиорина (50 наполеона), па га је однио на Цетиње. Вулетих је показао портрет књазу Николи, али се књазу није допао, иако су савременици владике Рада говорили да га је тршћански мајстор добро направио. Ни митрополит Бан није хтео да купи портрет владике Рада. Тако је судбина хтела да портрет остане неко време у „Локанди“ и да цетињско сунце остави своје трагове на портрету.

Године 1895 наименован је за команданта Боке генерал Милан Манојловић. Према причању г-ђе Луле Вуловић, која је то чула од своје тетке генералице Манојловић, био је после тога неки банкет на Цетињу. На том банкету била је и генералица и том приликом видела је портрет владике Рада у „Локанди“, а неко јој је рекао да ће да га купи некакав странац. Њен пријатељ Јован Сундечић био је главни посредник у купопродаји, чим се она решила да га спасе од туђинских руку. Генералица је платила за портрет „знатну суму“.

Приликом растанка Сундечићева са генералицом, овај јој је подарио слику своју и своје жене, која се данас налази код г-ђе Вуловић. На полеђини те слике Сундечић је написао следеће стихове: „Узор — Српкињи пресветлој госпоји генералици Јелки пл. Манојловић, у име скромног уздарја.

О, висока Српкињо госпојо,
збогом прими од српског пјесника
збогом прими — са срцем на длану;
јер си бисер; јер си српска дика;
јер си душа златна, племенита;
јер си мирис кита поносита! . . .
За дар дивни, врћем ти уздарје
скромни спомен, о којем се сјети
у даљини седа пријатеља:
који ће држат у памети
увјек с пуним недром поштовања
и дубоког душевног предања.

Котор, 5 фебруар 1898.

Јован Сундечић.

Пошто је генералица Манојловић напустила Котор 1898 г., онда мора да је портрет продат и однесен са Цетиња негде између 1895 и 1898 г. Вероватно да се то догодило 1896 године, када су на Цетињу биле јубиларне свечаности, и том приликом на једном од банкета могла је присуствовати и генералица Манојловић и тада купити портрет.

За куповину портрета, стихове Сундечића и осећаје према Српству и Словенству, Манојловић и његова жена били су оптужени пред самим царем. Ево шта нам о томе прича генералица, у свом писму (фебруар 1929) г-ђи Вуловић: „ . . . Круну нашој несрећи сам метла, кад сам по жељи мог Милана купила ону слику, која је у трпезарији, владику Раде, творца „Горског вијенца“, коју је хтио купити Вилхелм, кроз нашега министер-езидента Кучинског на Цетини, и Милан чуо од барона Гуделуса, и дошао мени с речима: „Баба драга, купи владику Раде, јер ако га ти не купиш отићи ће у Германију. Ја сам га купила и осујетила план Гуделуса и Кучинског, али смо и препатили ђавољски, и да није цар Франц Јосиф, кад је дошла пред највиши форум та тужба против нас, рекао је: „Манојловић ми је и сувише добар војник а да му здерем огрлицу због сујете жене . . .“

Портрет је однет преко Котора у Олово, у Банат, и тамо, на имању Манојловића остао је до 1929. После смрти генералице Манојловићке доспео је у Београд где се у најбољем реду чува.²²⁾

²²⁾ Д-р Љубомир Дурковић, Томичев портрет владике Рада. Правда 1. XII. 1940. Чланак Дон Ника Луковића: „Његошев портрет“ (Побједа 3. XII. 1950) има неисправних закључака. У породици Фрушића чува се и данас традиција да је овај портрет рађен по жељи доктора Димитрије Фрушића, тршћанског лекара, са којим је Његош био у добрим односима. Проф. Умберто Урбани писао ми је

Прошле године овај портрет откупљен је и пренет у Државни музеј на Цетиње. Пре но што је однет на Цетиње, снимљен је да би се издао у бојама за мој рад о Његошу. Том приликом настао је квар на портрету. Сав се био исприштио. Поправку је на време учинио Здравко Секулић, виши рестауратор Уметничког музеја у Београду, прилепивши портрет на лесонту.

Д-р Љубомир Дурковић-Јакшић

•

1 јануара 1940, да кустос Горичког музеја, проф. Раниери Марио Косар, не признаје да је Томинч по народности Словенац. То Косар тврди у својој илустрованој књизи „Gorizia d' altri tempi“. По њему сликар Т(оминц) није био никада Словенац, него италијан. Ако ли сумњате, било би боље да говорите о горичком сликару и да не споменете народност“, наглашавао ми је Урбани.

Далматинска штампа о задњим годинама живота и смрти Његоша

За Његошева живота излазила су у Далмацији, поред осталих, два значајнија листа у којима сусрећемо, обзиром на ондашња времена пред сто и више година, прилично велики број вијести о Његошу и Црној Гори. Та два листа бијаху „Gazzetta di Zara“, који почиње излазити у Задру већ 1832 године, а престаје годину дана пред Његошеву смрт, док је други лист био „Osservatore dalmato“. Овај задњи лист почео је излазити 1 марта 1849 године двојезично са насловом „Osservatore dalmato — Smotritelj dalmatinski“, и то до конца маја исте године. Са бројем 52 од 2 јуна па даље излази само „Osservatore dalmato“ под уредништвом Јакова Тудине¹⁾, док 4 јуна излази први број „Glasnika dalmatinskog“ под уредништвом Анте Кузманића²⁾ као наставак „Smotritelja dalmatinskog“. Оба листа излазила су у Задру, главном граду тадашње аустријске покрајине Далмације.

Задње двије године свога излагања „Gazzetta di Zara“ преносила је углавном вијести из листа „Osservatore dalmato“ који је о политичким, културним и другим дневним догађајима био боље информисан него ова прва. Управо и ради тога, пошто је ријеч о задњим годинама живота и смрти Његоша, вијести су у овом чланку црпљене само из листа „Osservatore dalmato“, управо из „Glasnika dalmatinskog“, који није био ништа друго него дословни превод овог првог. Сасвим је разумљиво, да је „Osservatore dalmato“, односно „Glasnik dalmatinski“, као званично гласило далматинског Намјесништва, био добро информисан о Његошу и приликама у Црној Гори, а то није ни чудо кад знамо да су аустријске власти будно пратиле сваки корак Његошев, па и сваки и најбезначајнији догађај у Црној Гори, као што бјелодано доказују исписи из бившег архива Намјесништва у Државном архиву у Задру³⁾.

Још док је „Osservatore dalmato“ излазио као двојезични лист, штампано је неколико вијести, које се односе на Његоша и његову ближу околину. Тако је прештампано у цјелости писмо

¹⁾ О Тудини види: Д. Берић, Неколико података о првом преводу „Горског вијенца“ на италијански језик. Историски записи IV/1951, књ. VII, св. 1-3, стр. 109.

²⁾ О Кузманићу види: I. Bulić, Splićanin Ante Kuzmanić (1803-1888). Novo Doba, Split 14. IV. 1938, бр. 90.

³⁾ Историски записи VII, стр. 125.

бана Јелачића датирано у Пешти 1 априла 1849 године, којим моли Његоша да настоји утјецати на Бокелје, да је „потребно у Боки Которској мир држати“⁴). Одмах испод писма штампан је и „Проглас за Которане“. У вези са значајнијим политичким збивањима четрдесет девете, новине доносе двије вијести о намјераваном учешћу Црногораца у борбама изван Црне Горе. Тако се по једној неспровјереној вијести почетком маја јавља „да је у Цетињу сабрана једна чета од 1000 добровољаца, одређених у помоћ Србима, и то на позив учињени у ту сврху од Русије Пресветјеном Црногорском Владици“⁵). Али већ у вијести од 11 маја из Котора дознајемо, да се тих хиљаду „добровољаца“ спрема „у Банат прико планине Вујошевића, за војевати противу Мађарских бунтовниках који ону земљу опустоше“ те због тога намјераваног похода „Црногорци уговорили су с Арнаутима примирје за једну годину“⁶).

О задњим бројевима двојезичног листа „Osservatore dalmato“ има подробнијих информација о Ђорђу Петровићу, првобратучеду Његошевом⁷). Тако дознајемо да је Ђорђе стигао у Котор 12 маја „ради њеких особених своих посалах“, а да му је такођер била намјера „окружног капитана кавалиера од Ивачића подвирити, и њему нове поздраве од стране владичине донити, и увирење тврдог његовог хотјења задржати пријатељска и добродруштва одношења са овим окружием“. У наставку ове вијести изнешена је кратка биографија Ђорђевог⁸). У Котору се Ђорђе задржао до 21 маја, када се повратио на Цетиње. Непотписани извјеститељ из Котора, а то није нико други до окружни капетан Ивачић, јавља: „Поздрављајући се при одласку опетовао ми је (т. ј. Ђорђе) изражења увирителна од владичине и његове стране, да ће се постарати на најбољи начин за уздржање мира и реда на граници“⁹).

Пошто се раздвојио двојезични лист, „Glasnik dalmatinski“ је излазио са малим закашњењем у вијестима, које су биле, као што сам напоменуо, превод из „Osservatore dalmato“. Вијести о Његошу у првом годишту „Glasnika dalmatinskog“, то јест 1849 године, понајвише су повезане за различите догађаје не само приватне, него и јавно-политичке нарави. Више вијести и догађаја повезано је за лица из најближе родбине Његошеве. Тако се Андрија Перовић, зет Његошев спомиње поводом убиства попа Марка Комненовића из Кривошија. Већ у једном од првих

⁴) Osservatore dalmato — Smotritelj dalmatinski 14 travnja 1849, br. 25. — Ради лакшег навођења скраћено: ODSД.

⁵) ODSД 10 svibnja 1849, br. 40.

⁶) ODSД 17 svibnja 1849, br. 44.

⁷) О Ђорђу Петровићу види: Д. Б(ерин), Један несучјени црногорски књаз. Република, Београд 19 август 1947, бр. 97.

⁸) ODSД 21 svibnja 1849, br. 46.

⁹) ODSД 31 svibnja 1849, br. 51.

бројева „Glasnika dalmatinskog“ описано је како је поп Марко Комненовић убијен из „невире“ код утврде у Омугићу зване Паланка недалеко Никшића у Херцеговини¹⁰). Да би осветили смрт попа Комненовића, договоре се 8 до 10 Црногораца да запале споменуто утврду, те 18 јуна лукавством завладају истом. Након што су утврду спалили, свезане стражаре одведу у Трешњево сердару Андрији Перовићу, зету Његошеву, који стражаре „задржа код себе два дана, пак јих онда здраве читаве пусти дома“. Тако је Паланка, која „бранила је да не би Црногорци продирали прико међе, те робили“ била на тај начин „сва у пепео обраћена¹¹).

Осим о Ђорђу Петровићу и Андрији Перовићу имамо неколико вијести о Његошевим синовцима. У допису из Котора од 6 јуна јавља се о „двн несриће“, које су неколико дана прије тога задесиле Његоша. Говор је наиме о смрти његова петогодишњег синовца, јединца његова брата Пере, који је умро на Цетињу, те о смрти шеснаестогодишњег сина Његошева зета Перовића, који је умро у Србији, а гдје је „на одхрањење послат био“. Особито је „јак ожалостила“ Његоша синовчева смрт, јер је овај „по обичају њихове земље одређен био да му наслидник буде“¹²).

У једном пак другом допису из Котора новине јављају, да су 13 јула стигли тамо из Србије Стеван и Петар Петровићи, Његошеви синовци, који су били у Србију „отишли на наук.“ Тај су наук прекинули „због колере која се тамо појавила“. Њих је допратио, како јављају новине, Матија Бан, који се „издаје за оправника принципа Србије“ (*sedicente agente del principe di Serbia*)¹³). У вијести из Дубровника од 6 августа „Osservatore dalmato“ донио је исправак што је Бан назван „Sedicente agente del principe di Serbia“, већ да је он пред више година прије тога био позван као одгајатељ дјете српског кнеза, те пошто је завршио са својим радом, вратио се послје дугог одсуствовања натраг у домовину¹⁴).

Значајне су вијести о подлагању Куча и Васојевића Његошу. Послије погибије Ђорђа Рафајлова Дракулића „главара Нахие (крајине) Кучске“ 29 маја, а који је држао турску страну, усташе Кучи на оружје, побију се са Турцима и њиховим симпатизерима, те их надвладају. Након тога 4 јуна „више од стотине што главарах што старцах“ одоше на Цетиње и понијеше „пет главах турских поглавицах да јих баце прид ноге Владичине“ у знак подложности. Његош их „радо под своју власт прими“, а уз то

¹⁰) Glasnik dalmatinski 18 lipnja 1849, br. 5. — Osservatore dalmato 14 giugno 1849, No. 59. — Ради лакшег навођења скраћено GD и OD.

¹¹) GD 2 srpnja 1849, br. 9. — OD 28 giugno 1849, No. 67.

¹²) GD 16 srpnja 1849, br. 13. — OD 12 luglio 1849, No. 75.

¹³) GD 2 kolovoza 1849, br. 18. — OD 26 luglio 1849, No. 83.

¹⁴) OD 14 agosto 1849, No. 94.

их је даривао „с доста праха и олова“. На крају додаје се, да Кучи кривим оком гледају Подгоричане, те да „омирају и ову земљу од Тураках освојити и Црној је гори подложити“¹⁵⁾.

У извјештају од 10 августа, новине се поново навраћају на питање Куча пишући, да „није Црногорцима пошло за руком примамити на своју страну до један само дио становништва оне покрајине“. Ради тога, да би онемогућио повратак Куча под Турке, Његош „смишљеном хитрином знао јих је завадити са становницима Подгорице“. У борби између Куча и Подгоричана пало је око двадесет ових задњих, па су главе неколицине ових послужиле „за дивљи урес Цетињских кула“. Ово ново непријатељство увјетовало је, да су Кучи „подчинили се Владици за имати у њему бранитеља против турском нападачу“¹⁶⁾.

Осим Куча отпали су од скадарског везира и потчинили се Његошу и Васојевићи. Они су 2 јула донијели на Цетиње четири турске главе „за знак њихове љубави према Црногорцима“. При томе је Његош „липо дочекао и обдарио поглавице ратоборног овог народа оружјем и јаспром“¹⁷⁾.

У вези са убиством Ђорђа Дракулића стоји и убиство Перише Маркешина Ђурашковића „старешине нахије Риечке у његовој кући у Зеклину“. Убиство је извршио 21 јуна „један од куће Страгара из освете сикиром“. Рођаци погинулог Перише 23 јуна убију „двојицу од куће Страгара“, те се због тога, као што јављају новине, изродила „велика смутња у оној крајини“¹⁸⁾. Четворица сукриваца у убиству Перише Ђурашковића била су допремљена на Цетиње, од којих двојица „признавши учињену кривицу“ били су 30 јуна „мушкетани на Цетиње, а друга двојица налазила су се у тамници „не би ли се боље доказало њихово злочинство“. По наредби Његошевој куће убојица и њихових помагача „разорене су до темеља; земље њихове подијељене сиромасим оног села, а кућна чељад, не штедећи ни старацах ни саме лице, до 40 протирана су из Цернегоре и оправљена у Турску“¹⁹⁾. Међутим, у вијести од 27 јула из Котора дознајемо, да је Периша Ђурашковић био убијен по наговору скадарског везира због погибије Ђорђа Дракулића“ бившег поглавице од села Кучи“. Као што је, јављају новине, убица Ђорђа Дракулића био „добро примљен“ од Његоша, тако је и убицу Перише Ђурашковића прихватио скадарски везир, те „да би у сигурности био, одредио му је за становање тврђаву Жабљака“²⁰⁾.

Непрестани окршаји са Турцима, па чак и најмањи нападаји, пружају обиље материјала за новине. Тако је забиљежен нападај 18 јуна на међашном мјесту Ђуканова Долина на „Стерканици од

¹⁵⁾ GD 7 lipnja 1849, br. 7. — OD 21 giugno 1849, No. 63.

¹⁶⁾ GD 20 kolovoza 1849, br. 23. — OD 18 agosto 1849, No. 95.

¹⁷⁾ GD 16 srpnja 1849, br. 13. — OD 12 luglio 1849, No. 75.

¹⁸⁾ GD 5 srpnja 1849, br. 10. — OD 5 luglio 1849, No. 71.

¹⁹⁾ GD 16 srpnja 1849, br. 13. — OD 12 luglio 1849, No. 75.

²⁰⁾ GD 6 kolovoza 1849, br. 19. — OD 31 luglio 1849, No. 86.

Кривошијах у округу Аустрианском“. Тада је једна чета од 43 Црногорца напала „турму“ Турака из Бањана, који се враћаху са пазара у Рисну. Црногорци су отели од Турака „деветнаестеро коњах, неколико врићах соли и кукуруза, јасприх, оружја и других стварих“. Пошто се овај инцидент одиграо на аустријском територију, аустријске су власти обавијестиле о томе Његоша, тражећи, „да што бержје кривце педипса, и да се поврати све што је украдено“²¹⁾.

У новинама забиљежени су такођер и нападаји Турака на Црногорце. Тако је забиљежен нападај 28 септембра извршен од Турака из Подгорице, који су на коњима напали на 22 Црногорца из Љешанске Нахије „који су кукуруз брали у пољу Зенте, те свеколике ајдучки поубијали“. Овај је покољ јако дирнуо Његоша, те „сваки час очекују се последице овог кервавог дила, јер Црногорци знају се осветити“²²⁾. Када су пак неки Црногорци 18 новембра убили једног турског поданика на путу кроз Паштровиће на аустријанском територију, а који се са једним својим другом враћао из Албаније, Његош се на ово „издајно убојство“ извинио аустријским властима, које су му се ради тога потужиле. Истодобно је Његош, као што пишу новине, обећао „да Црногорци приличних злочинствих на нашем (т. ј. аустријском) округу више учинити неће, и да ће послати ц. к. претури од Будве три коња, једну пушку велику и једну кубуру (малу пушку) и ништо јаспрах, што су убојице однили“, а зликовци су, како се говори, били „осуђени у Црнојгори на глобу“²³⁾.

Ревносни дописник из Котора извјешћује новине, да је 29 јуна стигла тамо пошиљка од 16.000 фиорина за Његоша „све у цесарским цеконима, што му је послао конзуо руски (Јеремија Гагић — Д. Б.) кои се у Дубровнику налази“. По овај новац дошла су у Котор двојица перјаника²⁴⁾.

У једном од задњих бројева 1849 године новине се по први пут осврћу на болест Његошеву. У том кратком допису из Котора од 15 децембра говори се да Његош „јаку персобољу има“, те да му је 10 децембра на његову молбу био послан на Цетиње „окожни руколикар Научитељ Голђи“. Према извјештају Голђија Његошу је „ништо лакше, али још није сасвим ван погибелји“²⁵⁾. У допису од 22 децембра јавља се, да је Његош сретно „приболио немоћ, која погибелју притиаше његову животу“, те да се љекар Голђи повратио у Котор „прие три дана“ т. ј. 20 децембра²⁶⁾.

²¹⁾ GD 5 srpnja 1849, br. 10. — OD 5 luglio 1849, No. 71.

²²⁾ GD 25 listopada 1849, br. 42. — OD 20 ottobre 1849, No. 13¹.

²³⁾ GD 18 prosinca 1849, br. 57. — OD 15 decembre 1849, No. 163.

²⁴⁾ GD 16 srpnja 1849, br. 13. — OD 12 luglio 1849, No. 75.

²⁵⁾ GD 25 prosinca 1849, br. 59. — OD 21 decembre 1849, No. 167.

²⁶⁾ GD 1 sijnja 1850, br. 1. — OD 23 decembre 1849, No. 170.

„Gazzetta di Zara“ јавила је била у другој половини јануара 1850 године како се, тобоже, у Црној Гори „побуна изродила“, и да се Његош „оставио владе и побигао“, а све ради тога што није хтјео дозволити Црногорцима да прискоче у помоћ Грбљанима, ако би се ови сукобили са аустријском војском²⁷⁾. „Osservatore dalmato“ и „Glasnik dalmatinski“ одмах су реагирали против таквог неодговорног писања слиједећим ријечима: „Ми находимо за дужност прогласити ове гласе за неистините, и свитујемо Новину Задарску да буде паметниа, па да не разглашује онако слободно приличне лажи, јере би инострани узети могли за истините, и опет као такове и други листови свиту објавили“²⁸⁾. У другој вијести из Котора од 8 фебруара 1850 поново је демантовано писање листа „Gazzetta di Zara“, а према информацијама „из поузданог извора ком се доиста вировати може“, јер да у Боки Которској о тобожњој побуни против Његоша „нитко није ни у сну снιο о тој ствари, а камо ли да је за истиниту држао“²⁹⁾.

О стварној побуни против Његоша јавља „Osservatore dalmato“, односно „Glasnik dalmatinski“ у вијести из Котора од 10 фебруара исте године, када су се побунили Морачани. Новине доносе, да су из „поузданог баш извора“ дознале да су се „становници Мораче у Црнојгори одметнули од Владике и да су изабрали себи за старешину Архимандрита оног манастира“, али да то стање нимало не забрињује, јер Његош у Црној Гори „има и сада исту ону моћ, која га сталним чини у својој влади дивљег оног народа“³⁰⁾. Ова је побуна како стоји у једној вијести из Задра од 6 марта, „легла“³¹⁾, док о самој побуни новине не говоре ништа подробније.

Аустријске власти су, осим Његоша, као што се може видјети и из самих новина, будно пратиле и сва она лица, која су долазила у додир са Његошем. Тако је забиљежен био састанак Његошев са капетаном Ристићем. Јављајући да је 10 марта капетан Ристић кренуо из Котора за Далмацију, новине биљеже, да се овај капетан, који се „с' храбрим војницима генерала Книћанина јуначки борио противу одметницим у Угарској“, прије тога „николико данах задржао код Владике“. Његош је капетана Ристића, за исказати му своје повјерење, обдарио „сребрном медаљом храбрости“ и истодобно му дао и „писмо удиљене изверштине“. На крају вијести додаје се, да се „поговара“ да будући се Његош „дописује са Србиом, приправе чини за бој“³²⁾.

У задарским новинама забиљежен је Његошев пут у Италију и натраг половином 1850 године у сврху лијечења. У допи-

²⁷⁾ Gazzetta di Zara, 26 gennaio 1850. No. 12.

²⁸⁾ GD 1 veljače 1850, br. 10. — OD 27 gennaio 1850, No. 16.

²⁹⁾ GD 0 veljače 850, br. 15. — OD 14 febbraio 1850, No. 26.

³⁰⁾ GD 10 ožujka 850, br. 18. — OD 25 febbraio 5, No. 33.

³¹⁾ GD 12 ožujka 850, br. 21. — OD 7 marzo 1850, No. 38.

³²⁾ GD 22 ožujka 1850, br. 24. — OD 19 marzo 1850, No. 45.

су из Котора од 25 априла јављено је о боравку Његошевом у Прчању, те да је „задовољан с' начином лечења наших ликараx, и он се подобро опоравио од своје немоћи“³³⁾. Из Боке Његош је 10 јуна једним од пароброда аустријског Лојда стигао у Задар, јер „због' здравља одлази у Талианску“. Како је пароброд касно стигао у Задар, Његош је одлучио да ће „због ердјавог' и слабог' здравља остати на пароброду“. Ради тога „политички и војени старешине“ поклонили су му се на броду, док навече војна музика „на поштење његово свирала је на обали“. Његош сутрадан 11 јуна у 8 сати „уз свирање исте свирке (глазбе) одпутовао је за Терст“³⁴⁾.

У међувремену док је Његош избивао из Црне Горе, одиграле су се тамо неколике крваве освете, а од којих новине биљеже убиство попа из села Сотонића из Црмнице. Убица са пет људи био се затворио у једну кућу и почео бранити од Црмничана, пристајући да се преда само двојници браће Пламенаца, а од којих је један био зет Његошев. Када Пламенци дођоше „они шест опале на њих пушке и обојицу са земљом саставе“. Након тога Црмничани „навале на кућу, и као што ники приповидају — биљеже новине — говори се да су јих поубиали, а други опет казују да су кућу запалили и четири кривца жива изгорела, а двојици пође за руком те су побигли“. Даље дознајемо, да се „поговара“ да су Црмничани протјерали једанајест породица, које су биле у роду или пријатељству са кривцима, а „куће запалили и сва добра разграбили“. Сазнавши за ове догађаје Ђорђе Петровић „подпридсидник старовића“, отишао је одмах у Сотониће „да људе смири и ред поврати“, а што му је и пошло за руком, а неколико особа је од прогнаних породица „похватао и затворити дао“³⁵⁾. Тек по повратку Његошевом из Италије, одржана је 18 јула, како јавља „Osservatore dalmato“, скупштина сенатора и поглавара црногорских, да би се донио дефинитивни суд због убиства браће Пламенаца. Кривци су били кажњени глобом од 1400 талира и прогнани скупа са породицама из Црне Горе³⁶⁾.

Његош се није много задржао у Италији. Већ 2 јула „на једну уру поподне“ проједрио је покрај Задра ратни брод „Seetöve“ под командом капетана Хенрика од Литров, возећи Његоша пут Котора, који се налазио „у вехома погибењом стању здравља, и због тога није ни могао отићи у купала талианска“³⁷⁾. Брод је 4 јула у седам сати изјутра стигао у Котор, те искрцавши Његоша и његову пратњу, одмах кренуо сутрадан натраг за Трст. Том згодом новине доносе, да Његош „због здравља свог' кратко време бавио се у Млетцим, и незадовољан с' начином лечења, одлучио је вратити се у отачбину“. Из Котора је Његош

³³⁾ GD 7 svibnja 1850, br. 37. — OD 30 aprile 1850, No. 69.

³⁴⁾ GD 14 lipnja 1850, br. 48. — OD 11 giugno 1850, No. 93.

³⁵⁾ GD 5 srpnja 1850, br. 54. — OD 2 luglio 1850, No. 105.

³⁶⁾ OD 23 luglio 1850, No. 117.

³⁷⁾ GD 9 srpnja 1850, br. 55.

кренуо 5 јула рано ујугро пут Његуша³⁸⁾. У допису из Котора 12 јула јављено је да је владика из Његуша отишао на Цетиње, али да се „у здрављу ни најмање није опоравио“³⁹⁾. Тек у допису из Котора 19 јула „*Osservatore dalmato*“ јавља, да изгледа да стање здравља црногорског владике креће на боље⁴⁰⁾.

Интересантно је забиљежити оглас за издавање „Шћепана Малог“ од Андрије Стојковића из Трста. Тај оглас штампан у „*Glasniku dalmatinskom*“ гласи: „Г. Андрија Стојковић издати ће у Терсту ново једно дило Владике од Црнегоре под насловом „*Лажни Цар, Шћепан Мали*“. Ова књига садржаваће око 10 табака (цилих листових) и изаћи ће на свит до неколико недиља за цину од четрдесет карантанах, и платиће се кад се прими“⁴¹⁾.

У августу новине јављају да се „Владика црногорски све боље у здрављу поисправља“, али истодобно савјетују, да се Његош „за које врме посве владања остави, скине бригу с' главе, и подигне дух свој, којим је мало клонуо“, али да ни он сам не зна на који би се начин „уклонио да на коме послове остави“⁴²⁾. О побољшању Његошева здравља јављено је и у септембру⁴³⁾ и у октобру⁴⁴⁾.

Почетком новембра новине пишу о доласку Омер-паше и његових чета у Херцеговину, те у вези с тим разматрају политичку и војну ситуацију, која би могла настати. Чак се напомиње о евентуалној помоћи никшићким Турцима против Омер-паше⁴⁵⁾. Али, Његош баш тада тражи лијека за своју болест, настојећи климатском промјеном себи помоћи. Новине пак свеудиљ јављају, као на примјер, у вијести из Задра од 13 новембра, да се Његош „у здрављу све то боље опоравља“, те да је по једној особи из Котора наручио да му се „стан нађе у оном граду“. У Котору би Његош имао „само неколико данах провести, те ће ондах пут Млетака поћи“⁴⁶⁾. У Котор је Његош стигао 12 новембра, а о намјераваном његовом путу сазнајемо, да „мисли у Млетцим или другом граду у Талианској зиму провести“⁴⁷⁾. У Задар је стигао 20 новембра, али „с' ердјавог времена не изиђе на сухозато старешине ц. к. грађанских и војених власти ходоше на пароброд поклонити му се“. Из Задра је сутрадан 21 новембра кренуо даље за Трст⁴⁸⁾. О даљњем Његошевом путу пренијета је

³⁸⁾ GD 12 srpnja 1850, br. 56. — CD 9 luglio 1850, No. 109.

³⁹⁾ GD 19 srpnja 1850, br. 53. — CD 16 luglio 1850, No. 113.

⁴⁰⁾ OD 23 luglio 1850, No. 117.

⁴¹⁾ GD 2 kolovoza 1850, br. 62.

⁴²⁾ GD 23 kolovoza 1850, br. 68. — OD 20 agosto 1850, No. 133.

⁴³⁾ GD 10 rujna 1850, br. 73. — OD 3 settembre 1850, No. 141.

⁴⁴⁾ GD 5 studenog 1850, br. 89. — OD 31 ottobre 1850, No. 174.

⁴⁵⁾ GD 15 studenog 1850, br. 92. — OD 6 novembre 1850, No. 179.

⁴⁶⁾ GD 19 studenog 1850, br. 93. — OD 14 novembre 1850, br. 182.

⁴⁷⁾ GD 22 studenog 1850, br. 94. — OD 19 novembre 1850, No. 185.

⁴⁸⁾ GD 23 studenog 1850, br. 95. — OD 21 novembre 1850, No. 186.

једна вијест из загребачких „Народних новина“ од 4 децембра 1850, да је стигао у Беч, те изгледа да ће у Бечу „и сву зиму провести“⁴⁹⁾.

Његош се није дуго задржао у Бечу. По једној вијести, датираној у Венецији 23 децембра видимо да се већ тада налази у том граду и да је „одсио у гостионици код Цесара Аустроанскога“⁵⁰⁾. Из Венеције кренуо је даље на пуг по Италији. Тако милански лист „Bilancia“, одакле преноси и „Osservatore dalmato“, јавља да је Његош 2 јануара 1851 стигао у Милано и да је присуствовао опери у позоришту миланске „Скале“. Новине пишу да Његош путује због здравља. У Бечу да га је прегледао један чешки љекар, те да га је увјерио да његова болест није ни хронична ни опасна. На свом повратку из Беча у Трст Његош се „потпуно опоравио“, али по савјету љекара треба да зиму проведе у Италији, те ће због тога посјетити краљевство Лојмбардију—Венето, Торино, Ђенову, Фиренцу, Рим и Напуљ, где ће се најдуже задржати. На крају додаје се, да ће Његош вјероватно написати успомене са свога путовања на начин „достојан једног разборитог и дубоко славенског ума“, а које ће бити публиковане на задовољство и част његових саплеменика⁵¹⁾. У даљем Његошевом боравку у Италији, по задарским новинама, дозвољамо једино то, да је 10 јануара 1851 стигао у Рим истодобно када и руски кнез Паскевић⁵²⁾.

У међувремену, новине доносе поједине вијести у вези са Његошевим именом. Тако у вијести из Дубровника од 31 марта јавља се, да је руски конзул из Дубровника упутио у Црну Гору „један износ око 14.000 фиор. у цекинима“⁵³⁾. Познато је, да је Његош за свога боравка у Италији такођер примио новаца од Јеремије Гагића. Свакако, неће бити мјеница од 1997.50 рубаља у сребру, коју је Гагић преко Трста упутио Његошу у Напуљ⁵⁴⁾, урачуната у споменути суму од 14.000 фиорина, која је послана на Цетиње.

Даље новине извешћују, да је по наређењу „старовића“ био 19 маја „мушкетан“ на Цетињу Милић Грујица из Чева „један од најхрабријих Црногораца“, којег је Његош био наградио „оружјем Храбрости“. Грујици Милићу је био пред двије године убијен синовац у Пиви код Гацка, камо је са још неким другима „ради дерачине отишао био“. Овога је осветила „гомила једна Црногораца убивши једног’ сељака из Пиве“, а по наговору Грујице Милића. Сенат је нашао да је Грујица Милић кривац, јер је прекршио утаначени мир између Црне Горе и Кадичице.

⁴⁹⁾ GD 13 prosinca 1850, br. 100. — OD 8 decembre 1850, No. 193.

⁵⁰⁾ GD 3 sičnja 1851, br. 1. — OD 29 decembre 1850, No. 207.

⁵¹⁾ OD 12 gennaio 1851, No. 7.

⁵²⁾ OD 21 gennaio 1851, No. 12.

⁵³⁾ GD 15 travnja 1851, br. 30. — OD 10 aprile 1851, No. 57.

⁵⁴⁾ CF. P. J. Драгићевић, Чланци о Његошу. Цетиње 1949, стр. 189.

лука од Гацка. Да није овај прекршај на тај начин кажњен „у велике би се распре заплело Цернугору с' керштеним народом Херцеговине, а такове (распре) у овом часу гледе на сваки начин уклонити“⁵⁵).

Његош је 24 маја био већ у Бечу⁵⁶). У вијести датираној из Задра 2 јула, а према допису из Котора, новине јављају како се у Котору „гласа“ како ће „до кои дан повратити се Владика из Беча, и да ће у повратку свом задржати се нико вриме у Дубровнику, гди ће се, као што свит нагађа, састати са Серашћиром Омер-пашом или ће га Серашћир позвати на договор“⁵⁷). За боравка Његошева у Бечу у новинама је опширно писано о мисији Теодосија Мирковића, калуђера манастира Косијерева у Херцеговини, у мјесецу јулу 1851 године, а о којему је такођер писано када је почетком априла исте године долазио у Грахово⁵⁸). Калуђер Мирковић дошао је 1 јула из Мостара у Грахово, а одатле је скупа са граховским војводом кренуо за Цетиње 3 јула, носећи од Исмаил-паше „Старовићу Церногорском једну књигу“, а новине нагађају да се тиче „пограничних сукоба“⁵⁹). У писму Исмаил-паша „позива Старовиће да пази да се на међи мир и ред не поремети“, а оно му је одговорило „да ће се о том старати“. Поводом измјене ових писама проио се глас, да ће се „споменути Паша и Владика Церногорски (и ако не би они могли њихови посланици) наберзо договора ради састати између Слива и Никшићах“, док Црногорци „једва чекају на Његошев повратак“, а „Старовиће му је“ послало у сусрет два посланика⁶⁰).

Његош је из Беча стигао у Трст 27 јула⁶¹). Из Трста је кренуо за Котор послите 15 августа, јер је већ 19 августа стигао у Задар, али „с' ердјавог времена није излазио на сухо“. Навече истог дана „отишао је на пароброд госп. одправитељ придсидништва барон од Геталди да му се поклони“, а изјутра 20 августа кренуо је Његош даље за Котор⁶²), камо је приспио 21 августа⁶³).

Ујутро 9 септембра из Задра „даље је на пароброду наставио свој пут у Терст млади Данило Петровић, братучед Владике Церногорскога“. Новине биљеже, да Данило путује у Беч „да тамо себи прибави користних знањах, да се учи нимачком и француском језику, јербо је он одређен за наследника садашњега Владике“⁶⁴). Дан прије тога, 8 септембра, у Котор је био стигао

⁵⁵) GD 30 svibnja 1851, br. 43. — OD 27 maggio 1851, No. 84.

⁵⁶) GD 3 lipnja 1851, br. 44. — OD 29 maggio 1851, No. 85.

⁵⁷) GD 8 srpnja 1851, br. 54. — OD 3 luglio 1851, No. 105.

⁵⁸) GD 15 travnja 1851, br. 30. — OD 10 aprile 1851, No. 57.

⁵⁹) GD 15 srpnja 1851, br. 58. — OD 10 luglio 1851, No. 109.

⁶⁰) GD 22 srpnja 1851, br. 58. — OD 17 luglio 1851, No. 113.

⁶¹) GD 5 kolovoza 1851, br. 62. — OD 3 agosto 1851, No. 123.

⁶²) GD 26 kolovoza 1851, br. 68. — OD 21 agosto 1851, No. 133.

⁶³) OD 26 agosto 1851, No. 136.

⁶⁴) GD 12 rujna 1851, br. 73. — OD 9 settembre 1851, No. 144.

бан Јелачић, па му уз остала изасланства „и Владика Церногорски послао је одбор један да поздрави Бана“⁶⁵⁾.

По свом повратку Његош је да би стишао „жестоко непријатељство“ између једног села Катунске и једног села Бјелопавлићке Нахије, те да се „не би изметнула кервава борба“ послао 5 септембра „старовићника“ Пурана Митрова из Пипера са још неколико перјаника, како би узнастојали да „на липе леже распра оних двају селах“. Међутим, када су се почели „о миру договарати“, приметне се међу њима борба у којој „старовићник“, а осим тога „и николико особах и с' једне и с' друге стране пане мртвих, и опет многи допадну ранах“. Овај догађај је „вехома ражалостио Владику бојећи се да се из овога не извргне нова распра између Пиперах (због убиства Пурана Митрова — Д. Б.) и становниках речених двиюх нахиах“⁶⁶⁾. У наставку у истом броју новина јављено је како Његош „са здрављем не стоји добро“ иако говоре да му је „сада лакше“, а сам Његош да је наредио да му се „приправи кућа једна у Ријечној Нахии, гди мисли с' благог' поднебја зимовати“, а ако му не буде погодовала та клима да ће „још ове зиме оставити Цернугору и сићи к' мору“⁶⁷⁾.

„С наумом да што огуле“ 30 септембра провале 30 Црногораца из Глухог Дола, Бољевића и Лимљана у римокатоличко село Зупце у Албанији, али ови „одупру се и својски одбију навалу“. У окршају „два Црногорца и два Зубчана погибоше, и трећи један Црногорац смртних рана допадне“, док је Црногорцима успјело те су „одсикли главе убијеним Арбанасима, и једном од њих уграбе и оружје“. Када су нападачи дошли Његошу на Цетиње „ком су донешене биле главе двајух ових убијених кершћанах није јих хтио примити, нити је обдарио оне што су јих донили, неодобравајући да се напада на села керштеног' народа“⁶⁸⁾.

Дописник задарских новина из Котора јавио је 11 октобра, да се тамо вратио из Дубровника „тајник Владике Церногорскога“ витез Милаковић, те да одлази опег за Црну Гору. Дописник јавља да се „промакао“ глас да Милаковић „мисли оставити службу Владичину“⁶⁹⁾ Вјероватно се још за боравка Милаковићева у Дубровнику пронио глас о доласку у Дубровник једног посланика од стране Серашћер Омер-паше да се са Његошевим посланицима „о никим пословима договара“. Демантујући ову гласину, новине у вијести из Задра од 30 октобра пишу да тај „глас“ тада „биаше принагао“, пошто „увиравају да у Дубровник није стигнуо никакви још посланик Серашћиров“. Уједно је јављено да су „прошастих данах свеједнако летили улаци од Владике Цер-

⁶⁵⁾ GD 19 rujna 1851, br. 75. — OD 16 settembre 1851, No. 149.

⁶⁶⁾ GD 23 rujna 1851, br. 76. — OD 18 settembre 1851, No. 149.

⁶⁷⁾ Ibidem.

⁶⁸⁾ GD 10 listopada 1851, br. 81. — OD 7 ottobre 1851, No. 160.

⁶⁹⁾ GD 21 listopada 1851, br. 84. — OD 17 ottobre 1851, No. 166.

ногорског к' Серашћиру Омер-паши и од овога опет к' Владики“. Разлог овоме био је за „опет повратити пријатељска одношења између Црнегоре и Турске, крај учинити узајамним злочинствима и мир учверстити на међама“. Писма Серашћерова носио је Његошу познати нам калуђер Теодосије Мирковић, који се повратио по успјешно обављеној мисији у Мостар, те „донио одговоре, који су много повољног садржаја“⁷⁰).

Већ у идућем броју, након што су новине у претходном броју опширно писале о измјени писама између Серашћера и Његоша, јављена је смрт Његошева. Дописник из Котора јавио је ту вијест 3 новембра, а у Задар је обавијест о томе приспјела тек 5 новембра⁷¹). Одмах је по Његошевој смрти „Старовиће Црногорско послало два знаменитија Црногорца да службено приобће глас ови ц. к. одправитељу окружја Которског' и царско-руском конзулу кои прибива у Дубровнику“⁷²). Када су скадарски Турци сазнали за Његошеву смрт, од радости су „пивали и пуцали из пушака“, а Турци из Подгорице и Спужа „прикершивши виру задану сусидним Црногорцима, провалише у околину од Пиперах, и насернувши изненада на пастире оне Нахие, два убише, а једног' ранише одагнавши при том сва стада“. Новине пишу да се због ове „дерачине“ Црногорци „мисле жестоком начином осветити“. Иначе у читавој Црној Гори влада мир, док се „Старовиће“, под руководством Његошева брата Пере примило управљања пословима. У самом Цетињу послѣ Његошеве смрти сакупило се „прико 200 знаменитијих Црногорацах и чекају на перјаника Радована Пипера, и Петра сина Старовићника Стевана Перкова Вукотића, који су послани у Дубровник к' царско-руском конзулу да му јаве смрт Владичину и да приме од њега опоруку (тештаменат) покојнога Владике...“⁷³). Јеремија Гагић отворио је опоруку Његошеву у присуству споменуте двојице перјаника 4 новембра. Новине, иако не доносе садржај опоруке, јављају да се говори, да је Његош „наименовао законитим својим наследником и духовне и свитовне власти у Црнојгори младог' синовца свог' Данила Петровића Његуш...“ а да је у опоруци овоме препоручио, да се „користује свитом и искуством стрица свога Пера Тома Петровића, придсидника Старовића, и у управљању да слиди политику које се држаше покојник“⁷⁴). Премда задарске новине у том броју јављају да не знају садржаја опоруке, ипак по навођењу види се да су аустријске власти имале у рукама препис исте, али је нијесу хтјеле јавно публиковати прије него што буде обзнањена јавно у Црној Гори.

⁷⁰) GD 4 studenog 1851, br. 88. — OD 31 ottobre 1851, No. 174.

⁷¹) GD 7 studenog 1851, br. 89. — CD 6 novembre 1851, No. 177.

⁷²) GD 11 studenog 1851, br. 90. — CD 7 novembre 1851, No. 178.

⁷³) GD 18 studenog 1851, br. 92. — OD 14 novembre 1851, No. 182.

⁷⁴) GD 21 studenog 1851, br. 93. — OD 18 novembre 1851, No. 184.

Детаљне вијести о задњим часовима и смрти Његошевој, као и о његовој опоруци новине доносе тек у извјештају датираном 20 новембра из Задра. Пошто је од интереса цјелокупности тај новински извјештај, то га доносимо у цјелости:

„Владика видећ се при смрти, дао је да се око њега на Цетињу саберу главари Црногорски, и прочитовао им, да је учинио опоруку у три испаса; један да је положио код рускога конзула у Дубровнику; други код рускога поклицара у Бечу; а трећи код рускога министарства у Петрограду.

Живо је Црногорцима препоручио, да се држе његове послидње воље изречене у оном писму, изричућ проклетство над оном, кои би смио приступити је.

Него јих је опоменуо, да је наменио за свога наследника Данила Петровића, онога истога, ког' је он оправдио на наук пут Беча у Петроград, и док се не поврати у отачбину да врременито уместо њега има владати рођени му брат Перо придсидник старовића.

Верло је пак припоручио свимколицам да живу међу собом у најбољем складу, и да уздрже добра одношења с' Аустриом, а особито са становницима Боке.

Црногорски главари обећаше Владики да ће усве и посве поштовати његову послидњу вољу.

Истом је Владика умро, пошла су два Перјаника, као што је већ казано, у Дубровник, да од рускога конзула приме покојникову опоруку. Међутим Перо, придсидник старовића, без ичије супротивштине узео је на се с' помоћу старовића владање, а прие свега свуда је распослао наредбе, да се главари и други чиновници Црногорски саберу на Цетињу, те да прибивају при проглашењу Владичине опоруке.

Дошав она два Перјаника из Дубровника, тајник Милаковић велегласно је сабраним Црногорцима проштио послидње Владичине одредбе и једну књигу рускога конзула у Дубровник, с' којом побуђиваху се Црногорци на слогу и подпуно извершење опоручних одредбах.

Пошто је то проштивено, свиколици обећали су да ће поштовати покојникову вољу, а Ђорђе његов братучед, они исти за којега казивало се да ће се ставити на чело партаје противне наследнику, ког' је Владика наменио, и дочепати владе Црногорске, најперви приступио је к' придсиднику старовића, Пери, назвао га својим господаром, и у знак подлоштва пољубио га у руку. На Ђорђев пример старовићници и сви остали тамо сабрани Црногорци исто су учинили.

Перо је онда говорио Црногорцима, и обећао да ће помњиво радити о благостању заједничком, и све је наговарао на слогу, мир и уздржање добрих одношења са сусидним пријатељима, а навластито с' Аустриом, притећ' да когод би смио смутити мир на међи, и каквогод злочинство учинити Котару Аустрианском, главе на њему неима.

Затим нови је владар заузео кућу гди покојник становаше, писма, јаспру, и драгоцене ствари, које је Владика оставио.

Што се до сад изазнати могло о опоручним одредбама, ово је, да је Владика наминио за свога наследника Данила Петровића, под уговор, да се у Петрограду добро поднесе, и покаже да ће умити вишто управљати Церногором; а за вриме је наминио за Церногорскога владара свога брата Перу с' дужностју да на своје вриме и кад се испуни речени уговор прида Данилу владање Цернегоре.

Јоште је одредио, да се оних, 100.000 фиоринах положених у Бечу, добитак на једнаке диле даје отцу му Томи, матери му и двома сестрама уданим, за живота њиховога, и да се добитци из друге главнице од 100.000 фиоринах, положених у Петрограду, употребљују на јавне потреби Цернегоре.

Али је наредио, да се перва главница дигне из Беча, и уложи у Петрограду, и да се обе, иза смрти његових родитељах и сестарах имају сматрати као народна својина, којом ће управљати његов наследник.

Заповидио је да се од 50.000 фиор., обстојећих у пинезници на Цетињу, намирива плаћа Старовићниках, Главарах, Перјаниках, и други трошак за управништво, а да се друга главница од 50.000 фиоринах положена на Цетињу, и одређена за скупоћу која би настала, разгоди у зајам на мале диле међу потребињаке Церногорске уз 4 на сто добитка.

Церногорцима је припоручио слогу, уздржање добрих одношењах с' Аустриом и Херцеговином, и колико је год могуће да се с' Русиом пазе⁷⁵⁾.

Сасвим је разумљиво да су аустријске званичне новине са своје стране придометнуле понешто у споменутом опису, али су у бити доста тачно испричани последњи часови Његошеви, као и садржај његове опорукe. Његошову смрт у задарским новинама, између свих тадашњих књижевника у Далмацији, оплакала је једино књижевница Ана Видовић са подужом пјесмом под насловом: „У пригоди смрти Присвјетлога Господина Петра Петровића Церногорског Владике пјесма Ане Видовићеве од Шибеника“⁷⁶⁾. Пјесма се завршава алегоријом, како долазе славенске виле на Цетиње црногорској вили, која им јавља смрт Његошеву, те скупа полагају вјенце на његов гроб:

„Није прошло ни пол дана доба
Да су скупно Виле долетиле
К' Церногорској Вили у Цетињу,
А кад их је она упазила
Сташе њим' овако говорити:

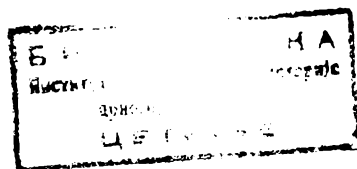
⁷⁵⁾ GD 25 studenog 1851, br. 94. — OD 21 novembre 1851, No. 186.

⁷⁶⁾ GD 18 studenog 1851, br. 92. — О Ани Видовић види: K. Stošić, Galerija uglednih Šibenčana, Šibenik 1936, str. 90-91.

Неима нам већ славног' Владике?
Неима нам већ Петра Петровића?
Он се с' душом јутрос раздјелио
Пјесник они толи верли, мио!,
Ми дакле гроб његов с' нашим вјенцем
Почастимо сад, и окрунимо! —
Свака с' главе своје вјенац скида,
Тер су скупно у Цетињу пошле,
Пака на гроб ПЕТРА ПЕТРОВИЋА
Све су вјенце њему поклониле.“

(Сплит)

Душан П. Берић

Однос Аустро-Угарске према намераваном уједињењу Србије и Црне Горе

Сви аустро-угарски државници и политичари почев од грофа Андрашија па до грофа Берхтолда, гледали су у уједињењу Србије и Црне Горе, а исто тако и у уједињењу јужних Словена, пропаст саме Аустро-Угарске, па су сваку помисао и сваки покушај уједињења немилосрдно и у заметку сузбијали.

Русија је предвидјела Санстефанским миром 3 марта 1878 г. поделу Ново-пазарског Санцака између Србије и Црне Горе, што је тадањи аустро-угарски министар гроф Андраши схватио као тежњу Русије „да спречи Аустро-Угарској даљње продирање на југ Балкана, чиме би Аустро-Угарска била херметички затворена и искључена од Македоније и Солуна“. У подели Новопазарског Санцака видео је гроф Андраши корак уједињењу Србије и Црне Горе, ради чега је предузео мере да по сваку цену спречи ту руску замисао.

Још 21 априла 1878 г. пише гроф Андраши аустро-угар. посланику у Лондону Бајсту између осталог ово: „Стварањем једне такве словенске групације посред наших граничних земаља Далмације, Хрватске и Славоније, ми доспевамо пред веома незгодну алтернативу. Морали бисмо, или да анектирамо цео тај комплекс и тако све Словене који теже уједињењу да подведемо под једну капу, или да се изложимо опасности да привлачна снага те нове творевине, која је по традицији и интересу упућена на проширење ка своме племенском сродству, узнемирује трајно наше српско хрватске народне слојеве.“

Да би избегао једну од те две алтернативе, гроф Андраши је хтео по сваку цену окупацију Босне и Херцеговине. Аустрија је окупирала Босну и Херцеговину у времену од 28 јула до 20 октобра 1878 г. добивши за то мандат Берлинског конгреса, а према закљученој конвенцији са Турском у априлу 1879 Аустрија је сместила своје војничке гарнизоне у западном крају Санцака: Пријепољу, Плевљу и Новој Вароши, где су они остали 30 година.

Фон Валтер Шинер пише у својој интересантној докторској тези: „Супротности Аустро-Угарске и Италије на Балкану и Јадрану“ (Штутгарт 1936) да су аустријске трупе ушле у Санцак „јер је Аустрија имала великог интереса да спречи уједињење Србије и Црне Горе и да запоседањем подручја Лима, постигне како њена главна тржишта не би била отсечена од блиског

Истока и Егејског Мора“. Морала је да одржи везу и са Албанијом, — „како би спречила да се тамо не учврсти Италија“.

Било је посве јасно, да се Италија осетила угроженом продирањем Аустро-Угарске на Балкан, али је ради политичке изолваности била беспомоћна, па је једино огорченом реакцијом свога јавног мишљења показала како схваћа те политичке тежње Аустро-Угарске. Па и сам Корти, талијански министар иностраних дела и делегат Италије на Берлинском конгресу, који је лично био веома склон споразуму са Аустро-Угарском, отишао је разочаран са конгреса где је Италија третирана као „Quantité negligible“ и као „статиста аминаш“. Он је одговорио на препоруку Бизмаркову да се Италија обештети у Тунису: *Vous voulez donc nous brouillez avec la France.*“

Од тога времена, па све до Светског рата постоји између Аустро-Угарске и Италије једно латентно, али трајно размимоилажење у питању појединих балканских и јадранских односа, које „као вулкан некад само сипа лаву из кратера, а некад уздрма целу околину“.

Ми ћемо се овде позабавити оним временом, кад је питање уједињења Србије и Црне Горе постало најактуелније и кад је Аустро-Угарска била решена да ради њега загази и у сам рат, а то је после Балканског рата.

Аустро-угарска дипломатија опрезно је пратила целокупну акцију око уједињења Србије и Црне Горе и у вези с тим предузимане су мере да се та ствар интригама и на друге сходне начине омета. Гледишта водећих аустро-угарских кругова била су сагласна у једном, а то је да се акција безусловно мора омести па и по цену рата.

Начелник а. уг. генералног штаба Конрад фон Хецендорф имао је по томе питању разговор са грофом Берхтолдом још 22 априла 1913 г. о коме он у својим мемоарима вели ово: „На моју напомену, да ћемо у случају фузије Србије и Црне Горе морати да тражимо прикључак границе на Албанију — дакле тражити део обале, гроф Берхтолд је добацио да ће се томе супроставити Италија. Мислио сам, да морамо бити начисто с тим да ли ћемо уопште дозволити фузију, а у потврдном случају не бисмо морали радити ништа против тога, или ћемо се фузији супроставити, у коме случају бисмо морали да будемо спремни за рат. Берхтолд је тада скренуо пажњу на Русију. Одговорио сам да ће Немачка и Италија морати да буду на нашој страни, а о томе се Берхтолд овако изразио: „Пашће нам у наручја!“ Додао је да је цар Виљем сазнао како су посредством Русије у току преговори према којима би Србија купила од краља Николе његову земљу. Ја сам то окарактерисао као „коморциску вест“, на што ми је рекао гроф Берхтолд, да је Немачка саветовала да се изјаснимо против фузије и да захтевамо да се одржи династија. Одговорио сам му, да ми тиме ништа не постизавамо, јер у на-

роду буја покрет који ће уклонити династију кад му не буде била по вољи“.

Гроф Берхтолд је усредоточио сву акцију око спречавања уједињења Србије и Црне Горе у самој црногорској престоници Цетињу. До 20 новембра 1913 године био је на Цетињу аустро-угарски посланик Гизл Владимир, који је одатле отишао у Београд, а његово место је заузео Едвард Ото. Руски посланик био је Александар Гирс, кога је од јуна до августа 1913 г. замењивао у дужности као привремени отпрањник послова Николај Обнорски саветник, секретар руског посланства.

Чудни су разговори које је најпре Гизл, а онда Ото водио са Обнорским. И један и други су му веровали, колико се тиче лично њега, али нису веровали да мисли и руска влада онако као он. Уопште, у ствари акције спречавања уније између Србије и Црне Горе падали су и с једне и друге стране разни често чудни предлози, а разговори су се водили углавном између претставника Аустро-Угарске и Русије, јер је Аустро-Угарска била чврсто убеђена да иза целе акције стоји Русија. Тако је Ото предлагао 22 јула 1914 год. Берхтолду готово немогућу ствар за тадашње политичке концепције Берхтолдове, тј. да се у Црној Гори постави граница на Бојани или брље на Дриму, чиме би по његовом схваћању унија била безусловно осујећена. Берхтолд се, разуме се, није ни осврнуо на овај предлог, али ће за то кратко време после тога, већ 31 јула поручити Оту да склони Црну Гору по сваку цену на неутралност, обећавајући јој територијалне компензације и разна златна брда, али је истог дана црногорска Народна скупштина, не осврћући се на Берхтолдова обећања, закључила како Ото извешћује, да ступи у рат против Аустро-Угарске „да би својој браћи прискочила у помоћ“.

Обнорски, како смо поменули, који је неко време замењивао на Цетињу руског посланика Гирса, чудно се држао у давању својих изјава посланицима Аустро-Угарске у вези са унијом Србије и Црне Горе. Тако је он 10 јуна 1913 г. рекао Гизлу, да је он (Обнорски) непријатељ неославизма и панславизма и да ће за Русију бити највећа несрећа и крај њеног престижа међу Словенима, ако се негде образује јака словенска држава, било на Балкану, или под покровитељством Аустро-Угарске. Зато он ради против консолидације Балканског савеза као и против уједињења Србије са словенским провинцијама Аустрије. Ни унија Србије и Црне Горе не одговара, по његовом схваћању, интересима Русије, јер би Аустро-Угарска била тиме провоцирана, Србије би нестало са европске карте, а Бугарска би ојачала, што би опет било на уштрб руског престижа. Да би се очувао руски утицај и да се онемогући словенским народима на Балкану да постану јаки, довољно је да се разбије унија Србије са Црном Гором и да се одрже обе династије.“ Гизл је тај разговор јављао Берхтолду са толико симпатије, као да је Обнорски говорио из самог његовог срца, па је, да би уверио Берхтолда у

искреност његових речи додао, да је Обнорски приказивао победу балканских држава у рату као готову пропаст и слабљење Русије.

Да би проверио шта по питању уније мисли руска влада, обратио се Берхтолд а. уг. посланику у Петрограду грофу Турну, који га је 5 јула 1913 известио, да становиште Обнорског дела и меродавни руски кругови, јер не желе сувише јаку словенску државу на Балкану са тежиштем у Монархији или ван ње, па макар се она звала и Србија. Берхтолд је на тај извјештај у маргини додао само напомену: „тако!“, чиме је изразио своје неповерење у изложено становиште руских кругова. Турн сумња, да је гледиште Обнорског у погледу Балканског савеза уједно и гледиште руских меродавних кругова, јер руска дипломатија много полаже у Балкански савез као моћно средство за сузбијање а. уг. уплива. Руске политичке кругове засењује Балкански савез под покровитељством Русије, у коме би поједини делови одржавали потребну равнотежу, али се ти кругови, завршава Турн свој извештај, боје јаке балканске државе.

Гизл у месецу новембру 1913 поново води са Обнорским разговор по истој теми, па му овај саопштава, да са послаником Гирсом, својим шефом није „d' accord“, и да његово (Обнорског) становиште не наилази на повољан пријем у Петрограду. Рекао је, да садањи расцеп балканских држава у две непријатељске групе, одговара интересима Русије, која тежи да ни једна балканска држава не постане сувише јака, или да падне под утицај Аустро-Угарске. „Овде, у Црној Гори, рекао је Обнорски, несумњиво се припрема уједињење Црне Горе са Србијом, а томе доприноси влада, странке и цела земља. Реална унија између Србије и Црне Горе изазваће отпор Аустро-Угарске и заплет у односима сила, а то никако не одговара политици Русије, која ће се разумном политиком одупрети тој унији. Русија ће материјално помоћи Црну Гору, а таква материјална и морална подршка, безусловно ће допринети да се Србија и Црна Гора не уједињава.“

Гизл је рекао да потпуно дели гледиште Обнорског, али сумња да ће се унија коначно моћи разбити. Према држању Хартвиговом, рекао је Гизл, изгледа да баш Русија подржава унију, па жели да најпре створи војнички и административно јаку Црну Гору коју ће у даном часу предати у наручје Србије. Обнорски је одлучно порицао то гледиште, на шта му је Гизл одговорио, да му верује, јер „је он (Обнорски) својим досадашњим држањем показао своје мишљење, које је све друго, само не пријатељско српско-црногорској нацији, па што се њега (Гизла) тиче искључује сваку сумњу у илојалност или интриге“.

Још ћемо се једном срести са Обнорским, кад је 26 јануара 1914 г. рекао посланику Оту, „да је он Рус, а не Словен, ради чега осуђује српске снове о великој Србији и присаједињењу српских земаља под Аустро-Угарском, а исто тако осуђује и оне који сањају о неком царству Словена под скиптром Романова у

које би требало да уђу и северни аустро-угарски католички Словени“. Он хоће да очува Русију од тога, а једини је излаз повећање субвенције Црној Гори (Црна Гора је тада била у затегнутим односима са Русијом, односно сама династија, ради чега је Русија ускратила Црној Гори сваку субвенцију, па је чак одбила да прими црногорског посланика, говорећи да је српски посланик довољан за обе земље). Кад је Гизл изразио своју сумњу да Русија ипак ради на унији, Обнорски се одлучно оградио од тога и рекао да ће продрети са својим идејама у Петрограду, а своје шифру Гирсу, који заступа супротно гледиште и сматра га као „*génie néfaste*“ да ће стући рогове, односно избити га из седла. Обнорски је чак предложио да се одстрани краљ Никола и доведе на престо Божо Петровић. На питање Гизлово, какво гледиште заступа сам краљ Никола, рекао је Обнорски да га је неколико пута позивао и да је своје гледиште изразио речима: „*Je ne demande rien, mais j' espère beaucoup*“.

Завршавајући свој извјештај, излаже Гизл Берхтолду своје мишљење и вели „да ће Русија, тек за низ година, кад се буде осећала довољно јаком, спровести уједињење и насилним путем. Дугле треба да је Аустро-Угарска у ставу ишчекивања, а кад Русија више не могне и не хтедне спречавати унију, треба Аустро-Угарска да ради заштите својих интереса запоседне широко приморско подручје од Котора до Албаније и тако искључи повећану Србију са Јадрана“.

Берхтолду је било много стало да по питању уније сазна гледиште талијанске владе, ради чега је опширно изложио аустро-угар. посланику у Риму фон Мереју становиште Аустро-Угарске по питању уније. Ту Берхтолд вели, да се Балканским ратом Србија знатно увећала плодним крајевима и становништвом, па да ће убрзо надокнадити сву штету коју је ратом претрпела. Црна Гора је изнела мале користи из рата и једини успех који је постигла и то уз помоћ Србије, било је освојење Скадра, који није добила. Све то појачава тежње Црне Горе за унијом, а знаци за евентуалним проглашењем уније све се више множе и ако нису још на помолу. Моли фон Мереја да дође у додир са маркизом ди Сан Ђулијаном, министром иностраних дела Италије и развиди какво је његово становиште. Аустро-Угарска је своје становиште прецизирала: она је против уније, а „да би је спречила јачаће династију Његоша и настојати око побољшања материјалног стања Црне Горе. Ако краљ Никола, или његов наследник, не допринесу да се унија могне осујетити него избије на површину као *fait accompli*, Аустро-Угарска ће ради одбране својих интереса учинити све како би се црногорско приморје са Улцињом и Баријем прикључило Албанији а не Србији“.

Фон Мереј није имао прилике да о томе разговара са ди Сан Ђулијаном, па се већ било зашло у 1914 годину која ће довести решавање свих питања на бојном пољу.

Па и на самом састанку са ди Сан Ђулијаном који је одржан 18 априла 1914 г. у Абаџији, није Берхтолд добио одређени одговор у погледу држања Италије према унији, премда је он за себе тај одговор знао, чим је питање уније прогласио „јадранским“ питањем. Изложио је ди Сан Ђулијану и став који ће Аустро-Угарска заузети ако би питање уније дошло у акутну фазу, а то „спречавање Србијиног изласка на Јадран“.

Разговор између оба државника разминуо се на мишљењу, да је ствар тако озбиљне нарави, да се не може усменим путем расправити.

Одређеније је становиште добио гроф Берхтолд од руских дипломатских претставника. Руски посланик у Београду и осведочени пријатељ Србије Никола Хартвиг, рекао је 6 марта 1914 г. Гизлу, да за унију још није време, па се ради тога са стране Србије не треба бојати никаквих изненађења. Пре би могли Црногорци да начине какво изненађење, рекао је Хартвиг, ради чега је министра Мијушковића озбиљно упозорио да не би починио какву глупост.

Аустро-угарски посланик у Петрограду Цапари, разговарао је по тој ствари и са самим Сазоновом, напоменувши при томе, да је престопа беседа коју је краљ Никола недавно држао у скупштини веома симптоматична и да је ту краљ заступао отворено идеју уједињења Србије и Црне Горе. Сазонов који је краљу Николи признавао прошлост, изразио је мишљење да је он своју улогу одиграо и да не треба Црногорцима бранити, ако дође до династичне кризе, да сами донесу одлуку по питању династије.

Претседник Главне контроле на Цетињу Јерговић, рекао је посланику Оту, да обзиром на постојеће односе између црногорске династије и Русије, не би краљ Никола учинио ништа паметније него да се повуче и да тиме омогући уједињење Србије и Црне Горе. Последње војничке мере Србије, које су јој пребациване да их је извршила у циљу спровођења уније, нису у том циљу извршене. Ни Русија, а још мање Србија, не мисле на насилно спровођење уније. То је посве природан процес који ће се сам собом остварити. У случају нужде обе ће земље извршити потребно осигурање граница да би се спречило свако страни мешање. Финансиске прилике које су скоро очајне и династичке афере, довеле су дотле, да је за краља Николу још једини излаз унија, јер се он може једва једну годину одржати. Краљ то све знаде, па је тражио повећање цивилне листе од 240 на 360.000 перпера и апанажу за три принца, а у том случају би после изгласања буџета распустио скупштину, позвао у владу Јована Пламенца и ђенерала Мартиновића, да спроведу унију, јер њих двојица уживају највећи углед у народу.

Турски посланик у Бечу Хилми паша је знао да би краљ Никола отпутовао у Петроград ради сталног боравка. Он је чуо

и за руски план у погледу уније, по коме би знатно увећана Србија изашла на море, а Бугарској би отступила Кочане и Штип, чиме би се спровело измирење између обе земље.

Са свих страна су све више стизали гласови како у Црној Гори расте све веће расположење за уједињење са Србијом, па је у томе смислу Берхтолд обавештавао свога посланика у Риму с тим, да се обавести о становишту талијанске владе.

Конрад фон Хецендорф помиње у својим мемоарима брзојав руског отправника послова на Цетињу од 26 априла 1914 г. који гласи: „Краљ Никола је ових дана, после дужег оклевања, наредио да се његово писмо преда српском краљу. У писму се позива Србија да што пре изведе уједињење са Црном Гором на војничком, дипломатском и финансиском подручју, чувајући независност обих држава. Краљ Никола помиње у писму, да ће споразум бити од велике користи још неослобођеном Српству“.

Та Конрадова информација била је тачна. Краљ Никола је заиста понудио писмом од 15 марта 1914 г. финансиско и дипломатско уједињење Црне Горе са Србијом. Међутим Пашић, знајући да би тај корак могао изазвати нежељене компликације, није пожуривао ствар, него је сматрао потребним „да се у преговорима са Црном Гором сачува крајња опрезност чак и у стварима, које се тичу непосредно подручја спољашње политике“.

Војислав Богићевић

Односи Али-паше Ризванбеговића и владике Петра II Петровића

СТАЊЕ НА ХЕРЦЕГОВАЧКО-ЦРНОГОРСКОЈ
ГРАНИЦИ ДО 1836 Г.

Догађаји у Босни и Арбанији интересовали су младог црногорског господара, владикау Петра II већ у почетку његове владавине. Млад и без довољно искуства, Петар II је хтио да прави политичке комбинације јачег стила и са Босанцима и са Арбанасима, почетком четвртог деценија XIX вијека. У тим подухватима, међутим, успоравала га је руска дипломатија, препоручујући му што тјешње везе са кнезом Милошем и Русијом.¹⁾ Ипак је Петар II ступио у савез са Градашчевићем, извршио напад на Подгорицу и тим се, природно, замјерио Порти. У зиму 1832 г. дописивао се Петар II са Градашчевићем а још раније је спријечио Кара-Махмут-пашину низаму пролаз кроз Црну Гору.²⁾ Стварних резултата од савеза није било, јер су и албански и босански покрет сломљени, а новоформирана Херцеговина одвојила је Босну од Црне Горе. Али-пашина Херцеговина граничила се Црном Гором од Колашина до Драгаља. Погранични односи Херцеговине и Црне Горе нијесу били ничим регулисани. Српско становништво Грахова, Никшићке Жупе, Бањана, Дробњака и Шаранаца, иако је признавало суверенитет Турске Империје, ипак је гравитирало свом духовном центру-Цетињу. Становништво тих пограничних области, јединствено и вјерски и национално, без муслиманских насеља, више је слушало ријеч Петра II него херцеговачког везира.

Погранични мир није био само у интересу Херцеговине и Црне Горе, него и Турске и Русије. На повратку из Русије, Петар II је свратио у Беч гдје су му руски дипломати савјетовали да живи у мирним односима са Портом. Штавише, Владика је имао том приликом састанак са турским послаником Ферик-пашом и изнио му неприлике на црногорско-турској граници. Посланик му је обећао са своје стране да ће Порта утицати на своје пограничне паше да живе у миру са Црном Гором.³⁾

¹⁾ П. А. Ровински, Петар II (Петровић Његош, Владика црногорски (1830-1851). С. Петербург 1889, стр. 53.

²⁾ Др Л. Томановић, Петар II као владалац, Цетиње 1896, стр. 24-26.

³⁾ П. А. Ровински, стр. 82.

И поред свих савјетовања руске дипломатије, владика Петар II није хтио да умањи свој престиж у пограничним племенима, но је штавише, настојао да код њих подржава отпорни дух и да ојача у њима црногорски утицај. У том је успијевао, иако је тај посао био тежак и тим се, природно, замјерио и Турској и Русији.⁴⁾ Црна Гора није према Турској имала признатих граница. Турска није хтјела да призна границе Црне Горе све до свог граховског пораза, 1858 г. Ради таког стања долазило је често до сукоба, тим прије што су погранична племена тражила увијек заштите и моралне подршке у Црној Гори. Овај погранични крај имао је увијек људи, незадовољних турским господством, који су бјежали у Црну Гору и тамо се насељавали као ускоци. Они су, разумије се, упадали у Херцеговину, нападали Турке и пљачкали стоку. Није, међутим, био риједак случај да су и Црногорци, незадовољни приликама у земљи или од освете, бјежали у Херцеговину и били насељавани даље од границе.⁵⁾ Једном ријечи, погранично становништво између Црне Горе и Херцеговине било је бунтовно и незадовољно и спремно увијек на упаде и борбе. Из тих разлога и односи херцеговачко-црногорски, све до 1843 г., до потпуног споразума између Али-паше и Владике, преставају сталне сукобе и покушаје измирења. У тим борбама и Али-паша и Петар II настоје да олакшају положај на граници, али су увијек реални и гледају своје интересе. У тим односима није било нимало сентименталности, иако на моменте тако изгледа, нарочито послје побратимства у Дубровнику 1842 г.

До граховске битке од 1836 г. немамо много података о херцеговачко-црногорским односима. Памучина помиње да је ово доба међусобних пограничних борби, упада и сјече глава. У то се вријеме било уобичајило и постало као херојски подвиг отсијецање непријатељских глава. Отсјечене главе китиле су и везирски град у Мостару и Владичину кулу на Цетињу. Енглези су покушавали, како ћемо доцније видјети, да хуманизују рат на граници, али без коначног успјеха.⁶⁾ Али-Паша је обилато награђивао и новцем и челенкама херцеговачке муслимане и хришћане, који су му доносили отсјечене усковке главе.⁷⁾

Први озбиљнији сукоб на херцеговачко-црногорској граници био је због Никшићке Жупе. Ту област су насељавали Срби, а никшићки муслимани су хтјели да се у њој настањују и да је искоришћавају. Ради Жупе је писао владика Петар II Хасан-бегу Ресулбеговићу 1 јануара 1834 г. Хасан-бег је, међутим, одређен са везиревим сином да се састане са црногорским изасланством

⁴⁾ Ровински, стр. 97.

⁵⁾ Вук Ст. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, стр. 59.

⁶⁾ Gardner Wilkinson Dalmatian and Montenegro II, London 1848, стр. 97.

⁷⁾ Памучина, Живњ Али-паши Ризванбеговића Стољчанина визира херцегованскога (у Хилфердинговом Зборнику „Поџдка по Герцегозину, Босни и старој Сербји“, Петроград 1859, стр. 525-27.

и да ријеше спор око Жупе. 13 фебруара састаде се сам Владика са Хасан-бегом и везиревим људима и с њим утврди мир. Мир је, међутим, био убрзо порушен упадом Никшићана у Жупу. Спор је, углавном, био око тога чија је Жупа. Док су Никшићани полагали на њу своје право, дотле је Владика сматрао Жупљане као и остале Црногорце, „јер су вазда с Црном Гором уједно били“. Изгледало је да ће доћи до енергичне акције херцеговачког везира у Жупи, али од тога не би ништа. Владика је стварно Никшићку Жупу одбранио од Турака и сматрао је својом територијем.⁸⁾

Ради пограничних сукоба и упада у Херцеговину, Али-паша је био установио пандуре на граници, а нарочито у Бањанима. Међутим, и на те су пандуре долазиле жалбе Владици као и Али-паши. Штавише, по Памучини, већ се у то вријеме водила преписка између Али-паше и Владике.⁹⁾ Али паша је уважио Владичине захтјеве и поставио на гранична мјеста нове пандуре са буљубашом Муратом Борчанином. Ни Борчанин са новим пандурима није био бољи. Незадовољство против њих убрзо се створило, нарочито ради њихова насртања на женски образ, те кнез Раде Божовић наговори неколико незадовољника који убију Борчанина и пребјегну у Грахово.

ГРАХОВСКА БИТКА, 13(1) АВГУСТА 1836 Г.

Интерес Црне Горе за Грахово почео је још за владе Петра I. Он је, увиђајући важност Грахова, почео насељавати Цуце на његове важније положаје. На тај начин је јасно изнио своје претензије на ову област, а турским агама је тим било онемогућено мирно побирање хакова. До године 1835 Граховљани су плаћали данак херцеговачком везиру, а његови су главари ишли подједнако и на Цетиње и у Мостар. Граховљани су имали извјесну самоуправу и свог војводу Јакова Даковића-Вујачића и главаре који су народу судили и њим управљали. Војвода Јаков Даковић прекиде са давањем харача Али-паши Ризванбеговићу, 1835 год., и тим му даде на знање да више не признаје турску власт.¹⁰⁾ Због отказивања харача и примања убица Мурата Борчанина, Али-паша поведе оружану акцију на Грахово крајем јула 1836 г. Херцеговачки везир је био крајем јула у Гацку са око 2000 војника. С њим је био и гатачко-пивски муселим Смаил-ага Ченгић. Ради рђавог стања у Херцеговини и ради опасности да Граховљанима не дођу у помоћ Црногорци, Али-паша се споро кретао и наредио је Хасан-бегу Ресулбеговићу да покупи војску из сусједних области и да хитно иде на Грахово. Владика Петар II био је заиста ријешо да помогне Граховљанима и није хтио дозволити да буду потучени од јаче турске силе. Владика је

⁸⁾ Томановић, стр. 57-8; Ровински, стр. 69.

⁹⁾ Памучина, стр. 526-27.

¹⁰⁾ Томановић, стр. 66; Св. Томић, Смаил-ага Ченгић, Годишњица Николе Чулића, XXXVI, стр. 251.

полагао своје право на Грахово и изјавио је барону Шалеру да га неће уступити без крви.¹¹⁾ Већ почетком августа Али-паша је био на Грахову, али се није упуштао у борбу, очекујући војску Хасан-бега Ресулбеговића. На глас да је Али-паша стигао, Граховљани се дигоше на оружје и пођоше Турцима у сусрет. Брзо им дође у помоћ 300 Катуњана (Црногораца), међу којима је било 9 Петровића са Јоком, братом и Стевом, братанићем, владике Петра II.¹²⁾ Сам Владика скупљао је Црногорце и хитао да стигне на Грахово.¹³⁾

Чим је Али-паша сазнао да му долази у помоћ Хасан-бег Ресулбеговић, заметнуо је битку 13(1) августа 1836 г.¹⁴⁾ Везир направи лажни узмак, навуче Граховљане и Црногорце и онда удари на њих свом снагом и потуче их.¹⁵⁾ По Томићу, Али-пашина војска је дошла низ Бојање Брдо уврх Граховског Поља, а Смаил-агина коњица од Вилуса низ Челински Поток. Граховљани су ударили на Али-пашу, а оно 300 Катуњана зађе несвјесно између 2 турска одреда и навале на Смаил-агу. Вјештим повлачењем Смаил-ага их намами и тако зађу дубоко уз Поток. После овог маневра, Смаил-ага навали на Црногорце, а они, не могући натраг од турске пјешадије, приме борбу и буду разбијени. На бојном пољу оста 42 Граховљана и Црногорца и међу њима 9 Петровића. Ту погибе Владичин брат Јоко и братанић Стево.¹⁶⁾ По извјештају грофа Лилинберга, од 3 септембра 1836, пораз на Грахову био је врло јак и на Цетињу није било куће која није оплакивала губитак.¹⁷⁾ У граховској бици се нарочито истакао Смаил-ага Ченгић, а главни организатор везирове војске био је Хасан-бег Ресулбеговић. Смаил-агино јунаштво се пронијело по свој Херцеговини, а глас о њему допро је и до султана Махмута II, који га именова пашом.¹⁸⁾ Поред славе, Смаил-ага је своју побједу над Црногорцима у Челинском Потоку платио главом на Мљетичку, у Дробњацима 1840 г.

Војвода Јаков Даковић се повукао са дружином послје боја у своју кулу, а из ње у пећину. Али-пашиним је људима ипак успјело да га из ње извуку и одведу у Мостар гдје је дуже времена тамновао у мостарској кули, док не би отпуштен откупом.¹⁹⁾

¹¹⁾ Дим. Николајевић, Прилози босанској историји из 1836 г. (Гласник Зем. музеја 1900 г., стр. 662).

¹²⁾ Томић, стр. 251; Томановић, стр. 251.

¹³⁾ Ibidem.

¹⁴⁾ Памучина, стр. 529.

¹⁵⁾ Д. Николајевић, стр. 663.

¹⁶⁾ Томић, стр. 251-2; Томановић, 66.

¹⁷⁾ Николајевић, стр. 663.

¹⁸⁾ Dr. F. Šišić, Pegibija Smail-age Čengića, 6 oktobra 1840. Hrvatsko kolo, knjiga IV, 1908, стр. 170.

¹⁹⁾ Томановић, стр. 66; Ристо Иванишевић је оставио живе успомене на неуспјело бјекство војводе Јакова Даковића из мостарске куле. Братство XXVII, Београд 1933, стр. 143-4; Томић, стр. 252.

Владика Петар II дошао је са прикупљеном војском у близину Грахова, али, чувши за црногорски пораз и погибију Петровића, врати се са Замаћева Ждријела и не упуштајући се у борбу.²⁰⁾ Очито је било да су Црногорци били незадовољни са Владиком и окривљавали ли га да је својом неспретношћу допринио поразу на Грахову.²¹⁾ Граховска битка је, међутим, задала тежак ударац Владичиној породици и тим га још више ангажовала у будућим борбама. Положај Грахова и после битке од 13-VIII-1836 остао је непромијењен и граховско питање се провлачи као црвен конац кроз све херцеговачко-црногорске односе до краја 1843 г.

ЦЕТИЊСКИ МИР ОД 20 ОКТОБРА 1838 ГОДИНЕ

После граховске битке наступају релативно мирне прилике на граници. Владика Петар II путује по други пут у Русију, а опозиција у земљи ради активно против њега. Руски вицеkonzул у Дубровнику, Јермија Гагић, долази на Цетиње, лично испитује разлоге тужби и оштро пребацује Владичину замјенику, архимандриту Јосифу Павићевићу, ради пограничних сукоба с Турцима,²²⁾ Владика је, међутим, у Русији разбио све интриге, коване од његових прогивника и, на повратку из Русије, у Бечу се дуго задржао. У Бечу је Владика имао састанак са руским послаником и, свакако у споразуму с овим, са турским послаником Ферик-пашом. Ферик-паша је обећао Владици да ће поради код султана Махмута II да на турско-црногорској граници завлада мир.²³⁾ Јасно је било да је у интервенцијама руске дипломатије било да не долази до сукоба између Црне Горе и Турске и тиме до интервенција Русије.

По повратку из Русије, Владика је хтио да на сваки начин среди прилике на црногорско-херцеговачкој граници. Да би Гра-

²⁰⁾ Томић, стр. 252.

²¹⁾ Николајевић, стр. 663 — Овдје ћу навести поуздану традицију која се чува у мојој породици о погибији Јока (Јагоша) Петровића, најмлађег Владичина брата. По Памучини Јока (Јагоша) Петровића посјекао је „Латинин“ Балдо Машин из села Бјелаја у столачком кадилуку. (Памучина, стр. 529). По причању мога оца, Ибра Капићића, Јагоша Петровића посјекао је, такође, Балдо Машин, Али-пашин каваз. Осман Приганица из Билеће је учествовао у граховској бици, ухватио је с леђа младог Јагоша, вјерујући да би то могао бити члан Владичине породице. Имао је намјеру да га одведе Владици и тим дође до добре награде. Каваз Балдо Машин је примјетио Приганицу и убио је Јагоша, отсјекавши му главу. Потом је настала јагма за оражјем. Приганица је скинуо са Јагоша малу пушку, леденицу, срмом оковану. Црногорци су били, међутим, увјерени да је Приганица посјекао Владичина брата, те је 12 дана по граховској бици, посјечен отац Османа Приганице, Мујо и глава му однесена на Цетиње. (Гајрет, 1925, стр. 305) Јагошева леденица је дошла убрзо у руке Хаџиомера Капићића, који ју је од сиромашног Приганице купио. За ову се куповину поуздано на Цетињу знало. Кад је 1877 књаз Никола заузео Билећу, затражио је да му се донесе пушка, говорећи: — „Једна је с нашијех у вас“. Пушка је одмах донесена и књаз Никола је дао Шобу Авдићу да је процијени. Шобо је изјавио да пушка ваља 20 талијера. На то је књаз узео пушку, пољубио је и заплакао, рекавши да ваља 40 талијера. Осмјехнувши се, књаз је рекао: „Даћу за њу 5 талијера више него ваља“.

²²⁾ Ровински, стр. 98-9.

²³⁾ Томановић, стр. 96.

хову дао што јаче црногорско обиљежје, даде да се направи кула на Хумцу, брежуљку које доминира граховским пољем. Наравно да је ова кула била врло непријатна Али-паши и изгледало је да ће доћи до озбиљнијих сукоба ради Грахова 1838 г. Ствари, међутим, иду друкчијим током. Изгледа као тачно да је Порта наредила бос. везиру, Мехмед Веџихи-паши, да узме иницијативу у сређивању црногорско-херцеговачких односа. Босански везир се интересовао за Грахово и за узроке сукоба, па му је Владика одговорио писмом од 16 јула 1838 г., износећи му своје погледе на Грахово.²⁴⁾ Владика у писму вели: „Племи граховско, од како га је населио мој праћед и никшићки капетан, оно је стајало вазда на један начин, то јест Турцима је вазда поштено плаћало за земље, које је држало унутра у турској земљи, а Црногорци су вазда судили. У овом племену вазда је било слободно доћи и Црногорцу и Турчину и састати се, и кад су били међу собом у најљући рат, и на том мјесту нијесу један другог задијевали, већ су се гледали, као пријатељи, до године 1836“. Сву кривицу за граховску битку сваљује Владина на Али-пашу који је хтио „да покаже, како је он кадар отети Црногорцима оно што је њихово“. Владика напомиње да је на повратку из Европе писао Али-паши и предлагао му да закључе погранични мир, али он, Али-паша, по „његовој немирној и хајдучкој ћуди није ни главе обрнуо“. Ово је, наставља Владика, чинио ради руске владе која му је савјетовала да у миру живи са житељима високе Порте Отоманске. Владика, даље, вели да се нада, да су паше и везири, који граниче Црном Гором, имали заповијед да измире своје народе с Црногорцима. Босански везир је одговорио Владици 18 августа 1838 г. Из везирева писма се види да су пуномоћници Владике црногорског и босанског везира имали састанак на граници и споразумјели се да Грахово остане у пређашњем стању, али су се томе противили турски крајишници, наговорени од Али-паше.²⁵⁾

Најзад, и поред свих незгода, мир је закључен на Цетињу, 20 октобра (2 новембра) 1838 г.²⁶⁾ и потписан од пуномоћника босанског везира Мехмед Веџихи-паше, Хаџи-Мехмеда и пуномоћника херцеговачког везира Али-паше, Убејдулх-аге Шеховића с једне стране и владике Петра II с друге стране. Уговор се састоји из 6 тачака. По уговору, Граховљани, који су напустили своја огњишта, могу се слободно вратити на Грахово. Граховом ће управљати војвода Јаков Даковић, коме је војводство наследно у породици, а у војводском достојанству потврдиће га оба везира и Владика. За земље које обрађују, Граховљани ће

²⁴⁾ П. А. Лавров, Петар II Петровић Његош, Москва 1887, стр. 110-1.

²⁵⁾ Лавров, стр. 112; ²⁶⁾ Д. Вуксан, Спомена Његошева, стр. 119-20; Марко Драговић, Материјал за историју Црне Горе, Гласник Српског научног друштва, књ. 63, Београд 1885, стр. 145-6. Код њега погрешно стоји да је мир закључен 20 септембра умјесто 20 октобра 1838 г.

плаћати Турцима колико је уговорено, а султану оно што му припада, а то све преко свога војводе. На Грахову не смију правити никаква утврђења ни Турци ни Црногорци. Босански везир јамчи да убудуће Турци неће имати никаквих злих намјера према Грахову. Најважнији је 5-и члан уговора, по коме се закључује вјечни мир између „независне области црногорске и пашалука босанског и херцеговачког“. За уговор јамчи с турске стране босански везир Мехмед Веџихи-паша, а са црногорске стране владика Петар II.

За Владикау је од нарочите важности члан 5 уговора по коме два сусједна турска везира признају независност црногорске територије. Што је најважније спорови око Грахова ријешени су компромисним путем, створена је граховска самоуправа, није побједила ниједна страна и тиме је створена могућност за даље трзавице и сукобе. Очевидно је да цетињским миром није био задовољан херцеговачки везир, Али-паша, тим прије што он није узео на се иницијативу за мир, него босански везир. Љут ради тога, Али-паша је правио неприлике Граховљанима у извођењу цетињског уговора. Пошто у уговору није речено шта ће и колико давати Граховљани султану, Владика пошаље у Травник једну депутацију да то уреди са босанским везиром. У депутацији су били највиђенији: војвода Даковић, поп Стеван Ковачевић и Радован Пипер. Депутација би лијепо примљена у Травнику и, по обављеном послу, Радован Пипер оде право у Црну Гору, а војвода Даковић и поп Ковачевић с дружином одоше Али-паши у Мостар да му покажу закључке травничког састанка. И поред тога што су му депутати донијели писмо од Веџихи-паше, Али-паша, љут што је мимоиђен, баца Граховљане у тамницу. Поред свих интервенција Владичиних код босанског везира и Хасан-бега Ресулбеговића и личног обраћања на Али-пашу, овај остаде упоран и не хтједе их пустити док не доби у замјену других 10 Граховљана, да му буду као таоци у Мостару.²⁷⁾ Прича се да је војвода Даковић рекао при поласку из Мостара: „Може се десити да моја глава дође некад у Мостар, али нога никада!“²⁸⁾

Али-паша је нарочито био незадовољан са изградњом куле на Хумцу. У писму Владици, од 6 септембра 1839 г., изражава Али-паша незадовољство у погледу куле, тражи да се она развали и пристаје да надокнади трошкове које је Владика учинио око њена грађења.²⁹⁾ Од ове везиреве акције не би ништа и кула је остала и даље на Хумцу.

²⁷⁾ Вуксан, Владика Раде и Али-паша, Записи, год. I, св. 3, стр. 131; Томановић, стр. 104.

²⁸⁾ Памучина, стр. 529 — По Томићу, војвода Јаков Даковић је одведен омах после граховске битке у Мостар, бачен у тамницу и пуштен на откуп. (Томић, 252). Према томе, војвода Даковић је други пут ухапшен у Мостару, по повратку из Травника.

²⁹⁾ Вуксан, Записи, књ. 7, св. II, 114.

ПОГИБИЈА СМАИЛ-АГА ЧЕНГИЋА

Најугледнији херцеговачки муселим и човјек од неоспорног ауторитета био је Смаил-ага Ченгић, муселим гатачко-пивско-дробњачки. Његов углед међу херцеговачким муслиманима нарочито је ојачао од граховске битке. Међутим, баш то јачање Смаил-агина угледа, изгледа, да је довело до затегнутих односа са Али-пашом. Смаил-аги се није допало што Али-паша препушта постепено управу својим синовима и родбини и тако заводи владавину непотизма. По Башагићу, њихови су односи били и противнички. Смаил-ага у последње вријеме је ријетко долазио у Мостар, али, кад је задњи пут дошао, водио је велику пратњу, осигуравајући се за сваку евентуалност. Као муселим, Смаил-ага је био човјек чврсте руке и у односима према раји доста добар а на суду правичан. Односе с рајом квариио му је обијесни син Рустан-бег, познат ради свог распусног живота, бекријања и силедилука.³⁰⁾ Граховска погибија Петровића имала је пресудни значај за Смаил-агу. Главодужан, какав је био, Смаил-ага није могао изабјећи освети коју су с планом припремали Дробњаци у споразуму с Владиком.³¹⁾ После граховске битке Смаил-ага није купио харач по Дробњаку и, кад се сазнало да ће муселим доћи у јесен 1840 г. по харач, акција против њега би убрзана. Одржавани су сасанци, а последњи је састанак одржан у манастиру Подмалинско, гдје Дробњаци ријеше да своју намјеру за Смаил-агино убиство саопште Владици и да затраже од њега помоћ у војсци, оружју и џебани. Владика пристаде на дробњачке предлоге и затражи од главаре Доње и Горње Мораче да помогну Дробњаке у извођењу њихове намјере. Потом Владика извијести главаре Дробњака да ће их војском помоћи. Неоспорно је да су Дробњаци, у извршењу Смаил-агине погибије, имали сигурну Владичину помоћ.³²⁾

Смаил-ага је био упознат са стањем у Дробњаку, с гласовима који су се ширили о његову сину Рустан-бегу и о акцији владике Петра II, који му рађаше о глави. Па, ипак, јунаштво и понос не дадоше му да устукне, него крену у купљење харача по Дробњаку. Собом поведе знатну пратњу, од 300 Гачана, а Ахмету Бауку поручи да му доведе 200 Никшићана. Од Али-паше је затражио помоћ у војсци коју би оставио да му чува кулу у Липнику, док се он буде бавио у Дробњаку, јер вели; „Имам доста непријатеља у самоме Гацку, па не могу ћецу и кулу саму оставити“. Доиста, Али-паша му је послао нешто војске под командом свог сина миралаја, Хафиз-бега.³³⁾

³⁰⁾ По Шишићу, Али-паша је био најмио Ферхата Крваваца да убије Смаил-агу. Доиста, по традицији очуваној у Билећи, Крвавац је рано Смаил-агу, али је доцније дошло до помирења, Ферхат-бајрактар Крвавац је погинуо са Смаил-агом на Мљегичку. Делић, Гајрет, 1925, бр. 19-20, стр. 307.

³¹⁾ Томић, стр. 241.

³²⁾ Ibid., стр. 252-58.

³³⁾ Ibid., 257-58.

Смаил-ага је кренуо из Липника почетком септембра 1840 г., а дробњачко-црногорска војска се већ окупљала и могла је имати око 800 људи. На Мљетичку дође до боја и Смаил-агине погибје, 23 септембра (5 октобра) 1840 г. Са Смаил-агом је погинуло око 75 ага и бегова.³⁴⁾

Смаил-агином погибијом освећен је граховски пораз и главе Петровића. Нестало је најјачег херцеговачког муселима на црногорској граници и Владичин положај према овом дијелу Херцеговине био је много повољнији но раније. Смаил-агина погибија, међутим, снажно је одјекнула међу херцеговачким муслиманима и јавно мњење Херцеговине тражило је Смаил-агину освету. Али-паша је морао, под притиском јавног мњења, да поведе озбиљнију акцију на Дробњачке. За ову акцију Али-паша затражи помоћ од босанског везира Веџихи-паше и овај му посла арнаутског бимбашу Сулејман-бега са 500 људи, 15 шевала 1256 (12 октобра 1840).³⁵⁾ Како је баш тада био смијењен са босанског везирства Веџихи-паша, то и нови везир Мехмед-Хусрев паша посла у помоћ Али-паши 110 људи под заповједништвом јузбаше Орхан-бега и Хусеина каваза.³⁶⁾ По извјештају дубровачког окружног капетана, Али-паша се озбиљно спремао за поход на Дробњачке и скупио ништа мање него 10000 људи.³⁷⁾ Број је у сваком случају претјеран. Сам Али-паша је пошао с војском до Гацка. У војсци су били и везиреви синови: Зулфикар-бег (Нафиз-паша) и Ризванбег (Хафиз - паша). За команданта дробњачке експедиције поставио је везир Хасан-бега Ресулбеговића. Али-паша је, изгледа, покушао из Гацка да дјелује помирљиво на Владику и писао му је 18 октобра, тражећи од њега да од себе одбаци људе који су учествовали у Смаил-агиној погибији и да расели ускоке с границе у унутрашњост.³⁸⁾ Међутим, од мирног решења ствари не би ништа. Једном покренута акција није могла да остане неостварена, тим прије што су херцеговачки муслимани тражили на сваки начин Смаил-агину освету. И,

³⁴⁾ Томић, стр. 259; по Башагићу, Смаил-аги је купљење харача било само изговор. Смаил-ага је намјеравао да на босанско везирство доведе свог зета, скадарског везира Осман-пашу Сулејманпашића. Помоћу њега би макао Али-пашу из Херцеговине. У Дробњачке је отишао, потстидан од срајевских бјегунаца, који су њему утекли од Веџихи-пашина насиља. — Башагић, стр. 156.

³⁵⁾ Томић, стр. 269 — Датум Смаил-агине погибје слаже се са записом у Морачком манастиру, који гласи: „1840 године 23 септембра би погибја Смаил-аге Ченгића у Дробњацима и с њим (погибе) 75 ага и бегова херцеговачких“. — Љуб. Стојановић, Записи и натписи, књ II, бр. 4130. По Башагићу, Смаил-агина погибија се десила, такође, 23 септембра, свакако по старом календару. Шишић узима исти датум. (Шишић, 179). Ђурић се одлучио за 20-IX (?-X) по Кадифу, не водећи уопште рачуна о запису у морачком манастиру. Ђурић, 228. Међутим, може се несумњиво узети као најтачнији датум по запису Морачког манастира, који узима и Светозар Томић.

³⁶⁾ Башагић, стр. 156; Ђурић по Кадифу, стр. 228.

³⁷⁾ Ibid., стр. 158; Ibid., стр. 228.

³⁸⁾ Ђурић, Али-паша Ризванбеговић..., Годишњица Н. Чупића за 1937, стр. 228.

доиста, 27-ог дана по Смаил-агиној погибији 2 новембра 1840 г., дође до сукоба између Али-пашине војске и удружених Дробњака и Црногораца. У Тушини бјеху разбијени Дробњаци и Црногорци, а Смаил-агин гроб у Липнику окићен отсјеченим главама.³⁹⁾

Смаил-агина погибија и његова освета довели су до још веће затегнутости на херцеговачко-црногорској граници. Да ли је Али-паша имао удјела у Смаил-агиној погибији, не зна се. По Башагићу, у Гацку је владало увјерење да је Али-паша био у споразуму с Владиком у Смаил-агиној погибији.⁴⁰⁾ Међутим, тешко је вјеровати наведеној традицији, тим прије што је Али-паша био свјестан, да је било тешко наћи замјеника Смаил-аги на врло важном дијелу херцеговачко-црногорске границе.

ДУБРОВАЧКИ САСТАНАК ВЛАДИКЕ ПЕТРА II И СЕЛИМ-БЕГА

Пограничних сукоба, непосредно послје Смаил-агине освете, изгледа није било. Зима и невријеме у почетку 1841 г. спречавали су сукобе. Извјештаји, који су стизали из пограничних области у Задар, врло су мршави. Ипак, у тим извјештајима нема говора о сукобима него се чак наговјештавају кораци измирења.

Сва племена која су била у одметништву покорила су се турској власти и њихови су претставници изјавили да ће се одазвати позиву Хасан-бега Ресулбеговића и доћи у Требиње, изазев граховских кнезова.⁴¹⁾ Крајем јануара 1841 г. није било никаквих нарочитих вјести из Херцеговине. Али-паша је био пристао на Владичин захтјев, да плати крвнину за сваку отсјечену црногорску главу, и то по глави 132 златна дуката. Ово је Владика тражио као базу за будуће преговоре.⁴²⁾ У извјештају од 18 фебруара 1841 потврђују се вјести да је Али-паша пристао да се утврди плаћање крвнине и да има изгледа да ће у прољеће доћи до трајног мира на граници. Ради тога је требало да дође до састанка на Грахову између никшићког капетана Мујате Мушовића и Владичина брата Пера Петровића. Тај састанак је одржан почетком марта 1841 на Грахову, гдје је углављен мир између Херцеговине и Црне Горе.⁴³⁾ Вјероватно да су ово биле само припреме за трајнији мир. Уколико су задарски извјештаји тачни, интересантно је да Али-паша пристаје да плаћа крвнину, док у извје-

³⁹⁾ Томановић, стр. 106-7 - ⁴⁰⁾ Памучина, стр. 532. По њему, у Тушини је погинуло више Али-пашиних људи него Дробњака. По Томићу, у Тушини је отсјечено 120 дробњачких глава. — По Новичићој биографији, бој се одиграо у Тушини 26-X (8-XI) 1840. Томић, стр. 272. По Шишићу, бој се одиграо 25-1-1840, што је немогуће, (Шишић, стр. 180). Ђурић се ослања и у овом датуму на Кадићеву кронику и догађај датира са 29 октобром. ⁴¹⁾ Башагић, стр. 156.

⁴²⁾ Архив министарства унутрашњих дјела и правде у Бечу — Polizeihofstelle (Мин. полиције) Главни број 357/1841 — Извештај Турског из Задра министру полиције, грофу Седлницком, 7-1-1841 г.

⁴³⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу — Мин. полиције Бр. 970 из гл. бр. 357/1841. Извештај Турског грофу Седлницком, Задар, 31-1-1841 — По Караџићу, глава се у Црној Гори цијенила 132 дуката, 4 цванцика и 1 пару. В. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд, 1922, стр. 45.

штајима нема да ли је то требало да плаћа и Владика. Интересантно је да и почетком 1841 травнички везир води рачуна о приликама на херцеговачко-црногорској граници и шаље писмено упутство граховском кнезу у коме тражи да се покорава херцеговачком везиру, а да се, у случају евентуалних угњетавања, безодвлачно јави у Травник, везиру за помоћ.⁴⁴⁾

Али-пашина попустљивост могла је доћи усљед доласка Портиног високог комесара (ридала), Селим-бега који је имао вишеструку задаћу у Босни и Херцеговини. Између осталих задатака, Селим-бег је имао сигурно да ријеши пограничне, херцеговачко-црногорске сукобе и да закључи мир. Већ у јануару се очекивао Селим-бег у Сарајеву. Али-паша Ризванбеговић је претресао са Хасан-бегом Ресулбеговићем ситуацију ради које је послан Селим-бег. Опасност, која им је пријетила, довела их је на исту линију, иако је било познато да су били супарници.⁴⁵⁾ У фебруару 1841 чињене су велике припреме за Селим-бегов дочек, али ради снијега и невремена одложен је до пролећа. На прољеће 1841 стигао је Селим-бег у Мостар, пријатељски се држао према везиру, често му правио посјете, али Али-паша му их није узвраћао, бојећи се да не би тиме губио од свога ауторитета у очима својих органа. Штавише, Селим-бег је чешће боравио на Буни код Али-паше.⁴⁶⁾ У мају је Селим-бег извршио инспекцију неких мјеста у Херцеговини и већ су га почетком јуна очекивали у Дубровнику. У дубровачком лазарету били су припремљени коначи за Селим-бега и његову пратњу, а Али-паша је дао да се промијене дукати, по комаду 5 форинти, како се у Дубровнику говорило, за дар Селим-бегу.⁴⁷⁾

Селим-бег је хтио, свакако под Али-пашиним утицајем, да се састанак са претставницима аустриских власти одржи у Метковићу, а не у Дубровнику.⁴⁸⁾ Главни Селим-бегов задатак, о коме ће доцније бити више говора, био је регулисање границе и изравнавање пограничних спорова на аустриско-турској граници према Дубровнику. Најзад, Селим-бег је дошао у Дубровник 1 јуна 1841 и тамо остао до 14 августа.⁴⁹⁾ Боравећи у Дубровнику више од 2 мјесеца, Селим-бег је имао прилику да се упозна с руским в. конзулом Гагићем. О приликама на херцеговачко-црногорској граници упознао се, свакако, у Мостару. Селим-бег је имао, дакле, згодну прилику да саслуша обије стране и да предузме акцију за измирење Херцеговине и Црне Горе. Важан је факат да је у исто вријеме боравио у Котору руски саветник

⁴⁴⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу Министарство полиције Бр. 1780 и 2355 из гл. бр. 357/1841 Задар, 18-II и 18-III.

⁴⁵⁾ Ibid.

⁴⁶⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу — Министарство полиције, Гл. бр. 350/1841.

⁴⁷⁾ Ibid. — Министарство полиције, Гл. бр. 242/1841, бр. 4203. Извјештај Турског грофу Седлницком, 27-V.

⁴⁸⁾ Ibid. — Министарство полиције, Гл. бр. 357/1841. Задар, 30-V1841.

⁴⁹⁾ Ibid. — Гл. бр. 242/1841 — Задар — 22-V-1841.

Чефкин, који је био на раду са комисијом за разграничење и утврђивање границе између Црне Горе и Аустрије. Сличан задатак имао је и Селим-бег: регулисање и тачно утврђивање спорних дјелова границе и решавање пограничних спорова.

Барон Шалер јавио је Земаљској влади у Задру, 27 јуна 1841, да је руски савјетник Чефкин добио 26-VI, паробродом вијест да ће сљедећим паробродом, 11-VII, доћи у Котор турски комесар Селим-бег. Селим-бег ће у Котору разговарати са црногорским Владиком и покушаће да измири херцеговачког везира и Владика. Владика је посјетио 27 јуна барона Шалера, разговарао с њим о Селим-бегову доласку и додао да би аустриске власти требале да израде ово измирење на које је он спреман. Владика није тражио ништа више него што је његов стриц посједовао, а што се тиче Грахова, оно му је признато и од везира босанског па и од самог мостарског везира; најзад, Владика је изјавио да неће бити говора о независности Црне Горе. Руском саветнику Чефкину било је нарочито стало да се одржи састанак између Владике и Селим-бега, те је ради тога посјетио барона Шалера и изјавио му да би требало да се обије стране састану као случајно код њега, у Окружном начелству да се не би што покварило. На ово се Шалер изјаснио опћенито, неодређено, али ипак не одбијајући, јер му је било познато да Селим-бег заиста жели састанак с Владиком и измирење Црне Горе и Херцеговине. Капетан Орешковић је увјеравао барона Шалера да је, за последњег Владичина боравка у Бечу, канцелар Метерних покушао да направи мир између Владике и турског посланика по питањима пограничних спорова, али се Владика тада није изјавио зато спремним. Шалер изјављује на крају извјештаја да ће, ако Зем. влада нађе за потребно, у интересу пограничног мира, учинити све да се не пропусти састанак између Владике и Селим-бега и тражи у том правцу инструкције.⁵⁰⁾ Земаљска влада из Задра одговорила је барону Шалеру да се не мора повући од састанка између Владике и Селим-бега, ако он буде случајан или ако се тако они договоре; ако обје стране желе да разговарају о приликама, боље је да ако он може да присуствује тим преговорима, тим прије ако је то од интереса по мир на граници.

⁵⁰⁾ Са Селим-бегом су дошли у Дубровник преко Требиња сљедећи људи, као његова пратња: Али-ефендија, секретар; Абди-еф., писар; Бесад-ага, блајзник; Мехмед-ага и Мустафа-ага, коморници; кухар Абдулах и слуге Паланцић Мато и Николић Михаило; Хасан-бег Ресулбеговић, командант Требиња; Фетахагић Мула-Јусуф, цариник; Хусеинага, коморник; Авдо Шакота, кафеџија; слуге: Захир Мулахоџић и Замоња Никола; Ибрахим Драче, повјереник мостарског везира и слуга му Крсто Милићевић. — Књига странаца, коју је водила аустриска полиција у Дубровнику, која се налази у архиви Среског начелства у Дубровнику, бр. 475-491 — Селим-бег је стигао у Требиње 1 јуна 1840 г. У извештају из Задра од 20 јуна помињу се уз Селим-бега: Хасан-бег Ресулбеговић, Ибрахим Драче, повјереник херцеговачког везира, Мула Јусуф (Фетахагић), секретар и послуга. — Д. А. М. Њ. Д. П. у Бечу, Министарство полиције, Гл. бр. 242/1841 извјештај грофу Седлницком од 20 јуна 1841.

Никакав директан утицај не треба да узме, осим, ако би било неопходно потребно, с обзиром на граничне интересе и мир⁵¹⁾.

Док је Шалер јављао да ће Селим-бег доћи у Котор 11-VII, дотле се Селим-бегова одлука о одласку у Котор промијенила, не знамо из којих разлога. Окружни капетан у Дубровнику барон Рознер, извијестио је Земаљску владу у Задру, 28 јуна, да је турски комесар Селим-бег замолио руског вицеkonzула Гагића да он дјелује на Владику црногорског, да непријатељства, која владају између Владике и херцеговачког везира, престану. Гагић је на то поставио Селим-бегу питање да ли он у овом правцу има налог или пуномоћ од Порте. Селим-бег је изјавио да нема, али је напоменуо да за рад на добру није потребно ни једно ни друго. Гагић је, међутим, сматрао за потребно да о овом кораку турског дипломате обавијести Чефкина у Котору. Обавијештен од Гагића, Чефкин је одмах одговорио и саопштио му да ће, по свршеном послу у Котору, довести Владику у Дубровник, под изговором да Владика прати из куртоазије граничну комисију до Дубровника. Чефкину је, дакле, било нарочито стало да дође до састанка између Владике и Селим-бега, ако не у Котору, како се у почетку мислило, а оно свакако у Дубровнику.

Селим-бег се, вели барон Рознер даље у свом извјештају, распитивао код њега да ли ће барон Шалер доћи са Чефкином у Дубровник. Селим-бег би хтио да обоицу замоли да утичу на Владику.⁵²⁾ Гувернер Далмације, генерал Турски, поднио је оба извјештаја, са својим извјештајем такође, грофу Седлницком у Бечу, 3 јула 1841 г. са напоменом да ће о даљем раду руских дипломатских чиновника, Чефкина и Гагића, на вријеме обавијестити Министарство полиције.⁵³⁾ О састанку владике Петра II и Селим-бега извијестио је генерал Турски грофа Седлницког још два пута, али, нажалост, тих докумената нема.* У свом извјештају од 22 јула Турски, на основу извјештаја барона Шалера из Котора, даје још неке моменте о састанку. Руски савјетник Чефкин необично је много настојао да до састанка дође. Пошто су обије стране избјегавале да једна другој изађе у сусрет, и то Селим-бег се изговарао својим пословима у Дубровнику, а Владика приликама које су владале при одређивању границе, то Чефкину није пошло за руком да обије стране попусте у толико што би се састанак имао одржати у Херцеговном, на пола пута између Дубровника и Котора. Зато Чефкин обавијести Селим-бега штафетом (гласником на коњу) да ће Владика боравити у Котору до 19 јула и да ће се тада вратити на Цетиње. Владика је тако-

⁵¹⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, Министарство полиције, бр. 5415 из гл. бр. 242/1841 — Извјештај Шалера гувернеру Турском из Котора, 27-VI.

⁵²⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, бр. 5415; гл. бр. 242/1841 — Извјештај Шалера Турском, Котор, 27-VI.

⁵³⁾ Ibid., — Извјештај Рознера Турском, Дубровник, 28-VI-1841

* Државни архив Министарства унутрашњих дјела и правде изгорио је 1928 г. Само један дјел архива је спасен, али и он у врло слабом стању. Тако нијесам био у могућности да дођем до свих докумената који се односе на овај састанак.

ђе изјавио да је спреман да преговара са Селим-бегом у смислу 8 тачака, које су назначене у извјештају од 18-VII. Овај акт, нажалост, нијесам могао наћи. На ову Чефкинову поруку Селим-бег је одговорио преко руског вицеконзула у Дубровнику, да он, по својим инструкцијама, не може да напусти дубровачки округ, док не заврши започете послове.

Чефкин је био, међутим, непопустљив у свом настојању да до састанка дође. Кад није успио да турског дипломату приволи на попуштање, то је сад настојао да некако склони Владикау на попуштање и да нађе згодну форму. И, доиста, на Чефкинова наваљивања, Владика пристаде да иде у Дубровник, иако врло нерадо. Владика мишљаше да ће овакав његов пут у Дубровник изазвати сензацију у Црној Гори, гдје ће се схватити да он иде да искаже поштовање једном Турчину који је дошао из Цариграда. Очито је да се Владика бојао извјесних приговора у својој земљи. Чефкин је хтио, даље, да Владичин пут у Дубровник испане што потпуније, па је настојао да и барона Шалера придобије да и он прати Владикау у Дубровник. Шалер одби да иде с Владиком у Дубровник, изговарајући се да му је то немогуће ради многих званичних послова. Међутим, Владика је замолио капетана Орешковића да га прати у Дубровник, на што је овај пристао, с тим да буде присутан при преговарању. Очевидно да аустриске власти нијесу хтјеле да допусте да се преговори воде на њиховој територији без њихова учешћа. Најзад, утврђен је и датум Владичина одласка и боравак у Дубровнику. Владика је требало да крене на пут 17 јула и да у Дубровнику остане свега 2 дана. Владика је одредио, што је врло карактеристично, да га прати стричевић Ђорђе и 15 добро одјевених Црногораца.⁵⁴⁾ Пада нарочито у очи да је Владика узео у своју пратњу стричевића Ђорђа Петровића, човјека који је био глава опозиције против Владичина режима у Црној Гори. Познат је интригантски рад Ђорђа Петровића код аустријских власти против Владике. Довољно је погледати о њему тајне извјештаје далматинског гувернера, на основу вијести из Котора, па да се види какав је био човјек Ђорђе Петровић, несуђени господар Црне Горе.⁵⁵⁾ Барон Шалер, у свом извјештају од 22 јула вели, да је мишљења да је Владика повео са собом Ђорђа Петровића из страха, да не би овај искористио Владичино отсуство и нешто предузео против њега у Црној Гори. Тога мишљења био је и сам Ђорђе који је изјавио капетану Орешковићу да је не мало зачуђен Владичином позиву да га прати у Дубровник.⁵⁶⁾

Владика је са Чефкином и бројном пратњом, у којој је био и Ђорђе Петровић, заиста стигао у Дубровник 18 јула 1841 г.

⁵⁴⁾ Ibid., — Извјештај Турског грофу Седлицком, Задар, 3-VII-1841.

⁵⁵⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, Министарство полиције, бр. 7108/1841 — гл. број. 357/1841, извјештај Турског грофу Седлицком. Задар, 22 јула 1841.

⁵⁶⁾ Прото Љубо Влацић, Петровић Петар II Његош, по необелодањеним тајним актима архиве далматинског намесништва, Београд, 1937.

Ту је имао састанак са Селим-бегом и резултат тог састанка био је уговор од 8 тачака, потписан исти дан, 18 јула. Изгледа, да су услови под којима се имао закључити уговор о миру на херцеговачко-црногорској граници, били познати Владици, јер је он, по извјештају генерала Турског од 22 јула, био пристао на предложених 8 тачака мира, које је Селим-бег израдио.⁵⁷⁾ Настаје сад питање да ли је Селим-бег радио у споразуму с Али-пашом или из властите иницијативе. Познато је да Селим-бег, по властитој изјави Гагићу, није имао ни налога ни пуномоћи од Порте да посредује у односима херцеговачко-црногорским, али је, нема сумње, познавао прилике и хтио и умио да граничне прилике среди. Дубровачки уговор од 18 јула 1841 први је у цјелости штампао Марко Драговић, 1885 г.⁵⁸⁾ Дубровачки уговор из 1841 г. признаје у цјелости цетињски уговор о миру из 1838 г. Селим-бег је предложио да се цетињском уговору дода још 8 тачака. У првој трчки дубровачког уговора обавезују се Владика и Али-паша да неће прелазити своје границе и да се неће мијешати у послове ван своје територије. Установљују се чиновници или забити који ће се старати да се истребљују злочинци. У случају крађе или злочина да се строго поступи по законима; ако би побјегао убица, да се не чини освета над његовом родбином. Отоманска раја на граници Црне Горе има се повињаваат наредбама турских власти, а у случају бјекства у Црну Гору да их не могу примити Црногорци. Ускоци се не смију примати ни помагати (чл. 5). Установљавају се пандури и на црногорској и на турској страни. Без путних исправа не смије се нико на граници кретати. По ноћи није ником дозвољено ићи. Ако неко покуша да бјежи, пандури имају право да га стријељају.⁵⁹⁾ Овај дубровачки уговор из 1841 г. имао је практичну вриједност, што је он стварно имао да регулише односе на граници херцеговачко-црногорској.

⁵⁷⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, Дворска канцеларија, Сигн. II А 3 Далмат. Монтенегро, из броја 176 Г. II. 1841 — бр. 111/Ц. П. Извјештај из Котора од 22 јула 1841 Далматинском намјесништву у Задру.

⁵⁸⁾ Мислим да ће бити од интереса ако изнесем имена лица која су сачињавала Владичину пратњу. У књизи странаца коју је водила аустриска полиција у Дубровнику, стоје под бројевима од 633 до 655 слиједња лица Владичине пратње, која су дошла у Дубровник 18 јула а вратила се 19 јула у Котор. Црногорска делегација коју је пратио Чефкин, забијежена је у тој књизи следећим редом: 1) Чефкин, руски савјетник; 2) Петар Петровић Његош, владика црногорски; 3) Петровић Перо, сенатор; 4) Ђурашковић Филип, сенатор; 5) Бошковић Мина, сенатор; 6) Мартиновић Мило, сердар; 7) Грађанин Вуко, сердар; 8) Калуђеровић поп Никола, сердар; 9) Доводовић Томо (!), сердар; 10) Церовић Новак, сердар; 11) Средановић Ђуро, (!), сердар; 12) Мартиновић Ђуро, перјаник; 13) Милић Јагош, перјаник; 14) Кнежевић Блажо, перјаник; 15) Пламенац Мирко, перјаник; 16) Рудовић Иво, перјаник; 17) Павићевић Војко, перјаник; 18) Јаков Драго, перјаник; 19) Павићев, перјаник; 20) Пилетић Марко, перјаник; 21) Вуковић Филип, перјаник; 22) Петровић Његош књаз Ђорђе; 23) Ђурић Станко, перјаник и 24) Пламенац Илија, перјаник.

⁵⁹⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, Министарство полиције, бр. 7108/1841 - гл. бр. 357/1841, извјештај Турског грофу Седлницком. Задар, 22 јула 1841.

Поводом закључења мира у Дубровнику писао је Али-паша Ризванбеговић владици Петру II, 24 јула, потврдио му пријем мировног уговора, закљученог између Владике и Селим-бега, и, уједно, му послао са своје стране потписан и мухуром овјерен примјерак дубровачког уговора. Сем тога, Али-паша је послао свога силиктара Осман-агу на границу код Никшића и тражио да и Владика пошаље са своје стране једног угледног човјека који ће са „шиликтаром“ на граници прогласити и утврдити мир.⁶⁰⁾ Погранични испади се дешавају и после закљученог мира. Већ првих дана августа 1841 упала је у Никшићку Жупу и Бањане чета од 100 Црногораца, потјерала велики плијен и на повратку била нападнута од Турака, који су посјекли 4 црногорске главе и послали их везиру у Мостар.⁶¹⁾ Очекивало се, природно, да дође и до освете са црногорске стране.

Далматински намјесник извјештава министра полиције, 12 септембра, по извјештајима са границе, да су чести упади Црногораца из Катунске Нахије у Херцеговину. Да би се прекинула погранична непријатељства, покушано је измирење, свакако, у другој половини августа 1841. Силиктар херцеговачког везира, Осман-ага, састао се на граници, у близини Никшића, са сенатором Перовићем. Перовић (прије би могло бити Петровић) је тражио за Црну Гору мјеста: Грахово, Никшићку Жупу и Тушину у Дробљаку. На том црногорском захтјеву разбили су се преговори. За 30 август очекивао се се напад Црногораца на силиктара који се враћао у Мостар и на пандурску караулу у Тупану у Бањанима.⁶²⁾

Ради ових пограничних сукоба, изгледа да је Али-паша, који је, иначе, био вољан да се придржава дубровачког уговора, изјавио да не пристаје на закључке донесене у Дубровнику.⁶³⁾ Према томе, ови погранични испади изазивају и аферу са дубровачким уговором. По извјештају који је Владика послао Гагићу у Дубровник, Али-паша је изоставио онај дио дубровачког уговора који се односи на цетињски уговор до кога, знамо, да Али-паша није много држао. Владика је тражио од Али-паше да му пошаље уговор, преписан дословно. На то му Али-паша шаље турски текст уговора, вјерујући да га неће имати ко да преведе. Најзад, у ову мучну ситуацију се умијешао и Селим-бег који писмено објашњаваше Гагићу Али-пашин поступак, доказујући да године 1838 босански везир није имао право да се мијеша у прилике херцеговачког пашалука.⁶⁴⁾

⁶⁰⁾ Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1835, стр. 146-8. Д. Вуксан није цитирао да је Драговић објавио овај уговор 1835 г.

⁶¹⁾ Гласник Српског уч. др., Београд 1885, стр. 146-8.

⁶²⁾ Д. Вуксан, Записи, књ. VII св. II, Цетиње, 1930, стр. 115.

⁶³⁾ Д. А. М. У. Д. П. у Бечу, Министарство полиције, бр. 6938 из гл. броја 357/1841, извјештај из Задра 22 августа 1841.

⁶⁴⁾ Ibid., Министарство полиције, бр. 7599 из гл. бр. 357/1841, извјештај из Задра, 12 септембра 1841 — Оба извјештаја су писана на основу Шалерових извјештаја из Котора.

У писму од 24 јула 1841 Али-паша се дотакао ускока и енергично тражио од Владике да се они раселе с границе у унутрашњост или да се слободно врате у Херцеговину, да се покоравају земаљским законима, штавише, нудио им је насеља у „комод“ у Невесињу.⁶⁵⁾ Ускочко питање било је актуелно још 1838 год. и оно узима видно мјесто у преписци између Али-паше и Владике. Смаил-агином погибијом, у којој су видно учествовали и ускоци, ово је питање постало, поред граховског, врло актуелно и тражило је своје ријешење у интересу пограничног мира. Незгода је била у томе што су обије стране биле непопустљиве. Али-паша је тражио да се ускоци раселе, а Владика их је сматрао као своје поданике који су прије 50 година побјегли Црногорцима. Интересантно је Гагићево држање у ускочком питању. Он је био расположен да се ријешу ускочко питање и савјетовао је Владици да ускоке повуче у унутрашњост Црне Горе. Владика, међутим, није хтио на то да пристане ни под којим условом.⁶⁶⁾

Ради честих пограничних испада и ускочког питања, изгледало је да ће доћи до сукоба у љето 1842 г. И, доиста, Владика је са својом војском дошао тог љета на Грахово, а Али-паша са својом на граховску границу. До сукоба ипак не долази, већ се воде преговори између опуномоћених претставника обију страна. Пуномоћници су закључили примирје с роком од 12 јула (24-VII) до 23 септембра (5-X) 1842, с тим да се у том времену састану Владика и Али-паша и направе трајан мир.⁶⁷⁾ Из свега јасно излази да покушаји мирева и мировни уговори на Цетињу и Дубровнику нијесу имали стварног успјеха и да је дошао моменат непосредне акције и додира Али-паше и владике Петра II.

ДУБРОВАЧКИ САСТАНАК И ПОБРАТИМСТВО ИЗМЕЂУ АЛИ-ПАШЕ И ПЕТРА II

Кад је, најзад, пала одлука да се састану владика и Али-паша, настало је питање у коме ће се мјесту одржати састанак. Али-паша је хтио да се састанак одржи у Метковићу. Владици, међутим, Метковић бијао незгодан ради даљине и ради помањкања пристojна брода, те је предложио Дубровник, као згодно мјесто у коме ће моћи дуже времена заједно остати и све послове уредити.⁶⁸⁾ По једној очуваној копији, која се налази у архиву Среског начелства у Дубровнику, види се да се Али-паша обратио 10 августа 1842 г., гувернеру Далмације по питању састанка с Владиком. Гувернер је одговорио Али-паши да је одредио двојицу владиних савјетника, дубровачког окружног капетана и которског окружног капетана, људе које су тражили и Владика и

⁶⁵⁾ Ibid., Министарство полиције бр. 7403 из гл. бр. 242/1841 — Извјештај из Задра од 5-IX-1841 — ⁶⁶⁾ Томановић, стр. 108.

⁶⁷⁾ Вуксан, Записи. књ. VII, св. II стр. 115.

⁶⁸⁾ Томановић, стр. 109.

Али-паша, да присуствују њиховим конференцијама. Гувернер, даље, напомиње Али-паши да је Бргат више Дубровника 'незгодан за састанак ради помањкања зграда, а да су за то најзгодније Плоче код дубровачких зидина.⁶⁹⁾ Али-паша, као што се види, није хтио да иде у Дубровник. Ипак извијештен од аустриских власти да се састанак може одржати само у Дубровнику, а знајући да Владика хоће да састанак буде свакако у том мјесту, Али-паша је попустио, али још не бијаше одустао од захтјева да се састанак одржи на Бргату, гдје су се налазиле аустриске царинске и санитарне власти. Али-паша је кренуо на пут и стигао у Требиње 28 августа (9-IX) 1842 г. Владика је пошао са пратњом и окружним которским капетаном, Г. Ивачићем.⁷⁰⁾ Изгледа по свему да су обије стране требале, по договору, да дођу у Дубровник у исто вријеме. Међутим, између Владичина и Али-пашина доласка у Дубровник прошло је 9 дана. Владика је дошао 31-VIII (12-IX), а Али-паша 9-IX (21-IX) 1842 г. Нашао сам и разлог овом Али-пашином задоцњењу. Владика Раде је, по свом доласку у Дубровник, извијестио 1(13)-IX Али-пашу у Трабињу да је дошао у Дубровник, 31-VIII (12-IX), како му је и раније јавио да ће у исти дан доћи. Али-паша је одговорио Владици 2 (14) IX и јавио му да ће доћи на Бргат у четвртак, 3 (15) септембра, сматрајући то мјесто као најзгодније за састанак. О том је, вели, обавијестио и окружног капетана у Дубровнику. Пошто тих дана падају стално кише, пут је за Царину у рђавом стању, а он болестан, то ће чекати док се вријеме не прољепша. Ако се вријеме поправи, прво ће се састати на Царинама с окружним капетаном из Дубровника и с њим се договорити гдје ће се одржати састанак.⁷¹⁾ Вријеме се, међутим, није мијењало и Али-паша је о том обавијестио окр. капетана у Дубровнику.⁷²⁾ Поред невремена, којим се Али-паша изговарао да не може да крене из Требиња, изгледа да је разлог одлагању поласка био баш мјесто састанка. Најзад, ради тога долази до састанка Хасан-бега Ресулбеговића са окружним капетаном из Дубровника, бароном Карлом Рознером, на

⁶⁹⁾ Ibidem, стр. 110.

⁷⁰⁾ Д. Вуксан, Записи, књ. VII, св. III, стр. 177.

⁷¹⁾ Архив среског начелства у Дубровнику је несрећен и има доста грађе за XIX вијек. У децембру 1935 г. нашао сам извјесна документа која сам употребио при обради ове студије. Колија овог писма далматинског гувернера Али-паши је из године 1842, али без датирања мјесеца и дана.

⁷²⁾ Као што сам навео Владичину пратњу на састанку са Селим-бегом, тако исто мислим да је од интереса и важности да наведем и пратњу на састанку с Али-пашом. Окружни капетан је издао Владици пасош 11-IX и већ сјутра-12-IX. Владика је кренуо с пратњом у Дубровник. У књизи странаца за годину 1842, од броја 2055-2075, наводе се слиједећа лица: 1) Петровић Његош Петар, митрополит Црне Горе и Брда; 2) Петровић Ђорђе; 3) Петровић Ђоко (Јоко); 4) Вуковић Филип; 5) Церовић Новица; 6) Кнежевић војвода Јован; 7) Бошковић Видо; 8) Радоњић Иво; 9) Зец Никола; 10) Пламенац Илија и 11) Бјелица Јагош. С Владиком је пошао исти дан, 12-IX-1842, окружни капетан Котора и повратио се с њим 25-IX. Пада у очи да је овог пута пратња знатно мања и да Владика и овај пут прати стричевић му Ђорђе Петровић.

Царинама 8 (20) IX. Ту дефинитивно би утврђено да ће се састанак између Али-паше и Владике одржати у лазарету на Плочама, ван дубровачких зидина. Истог дана Хасан-бег је обавијестио Рознера да је Али-паша пристао на Дубровник и да сигурно сутри дан, 21-IX, долази с пратњом.⁷³⁾ Било би од интереса да се зна како је провео свој боравак у Дубровнику Владика, какав су дочек приредиле аустриске власти њему и Али-паши. Најзад, од нарочитог би интереса било да се зна какав је био њихов сусрет и међусобни однос. Нажалост, на то се све не може одговорити, јер до сада нијесу позната документа која би нам то објаснила. Једино знамо, из писма барона Рознера од 1 (13) IX, упућеног претсједнику дубровачке општине у коме замјера, што општинска управа није поступила по његовом наређењу, приликом уконачивања Владике и његове пратње. Општински чиновници су се оглушили о изричну његову наредбу, а нарочито општински секретар Беренгиери. Барон Рознер је, даље, тражио од претсједника општине да се лично извине код Владике и да предузме потребне мјере према лицима која су се огријешила о службено наређење.⁷⁴⁾ Према овом акту изгледа да је Владика са својим људима имао неугодности око смештања у Дубровнику.

Чим је Али-паша дошао у Дубровник, одржан је први састанак 21 септембра, коме су присуствовали, поред Али-паше и Владике, и окружни капетани Котора и Дубровника, Ивачић и Рознер. Састанку је присуствовао и руски вицеkonzул Гагић, под изговором да прави посјету Али-паши. Да ли је овом првом састанку, као и наредним састанцима, присуствовао ко од виђенијих људи из Али-пашине и Владичине пратње, не знамо. Важно је напоменути да су аустриске власти будно пратиле ток свих састанака и нијесу допуштале да уговарајуће стране остану насамо ни најкраће вријеме.⁷⁵⁾ Преговори су вођени 3 дана, 22 до 24 септембра, и трећег дана, 24-IX, закључен је мир. Али-паша и Владика потписали су и својим печатима овјерили 2 примјерка мировног уговора (трактата). Дубровачки уговор о миру, који је стварно више значио примирје но мир, састоји се само из

⁷³⁾ Копија Али-пашина писма Владици од 2 (14)-IX у архиву Среског начелства у Дубровнику.

⁷⁴⁾ Ibid.

⁷⁵⁾ Гирилски писано Хасан-бегово писмо од 20-IX у архиву Среског начелства у Дубровнику. Овај сам докуменат фотографисао. Важан је још и ради тога, што се из њега види да су се муслимански управљачи Херцеговине још средином XIX вијека служили гирилским писмом у званичном дописивању с аустриским властима. У књизи странаца забиљежена су имена Али-пашине пратње, под бројевима од 2105 до 2169, и то: 1) Ризванбеговић Али-паша, херцеговачки везир са 26 лица пратње; 2) Вољевица Османага, везирев мачоноша; 3) Дервиш Осман, кадија столачки; 4) Ресулбеговић Хасан-бег, командант Требиња са 15 лица пратње; 5) Мушовић Мујага, капетан Никшића са 8 лица пратње; 6) Јашар-бег, капетан арбанаски са 5 лица пратње; 7) Смаил-ага, капетан ловаца (?); 8) Хасановић Смаил-ага с једним слугом. Али-паша је дошао с пратњом 21 септембра 1842. Међу најважније личности које су узеле учешћа у Дубровнику треба убројити Хасан-бега Ресулбеговића и Мујагу Мушовића, двојицу најважнијих и највиђенијих херцеговачких муслима.

3 члана, Уговор о миру закључује независна област Црне Горе и пашалук херцеговачки. У првом члану утврђује се граница, каква је била у часу потписивања уговора, од Кучког Кома до Драгаља. Пошто везир није опуномоћен да решава територијална питања, то се питање Грахова и ускока оставља неријешено, а везир обећава да ће писати Порти да поради да се именује једна комисија, коју ће састављати по један чиновник, руски, аустриски и турски. Та ће комисија ријешити питање Грахова и ускока. Одлуци те комисије покораваше се обије уговарајуће стране. До тог времена важи за ускоке садање стање и они остају у својим насељима. Ако се до 1-1-1844 не именује поменута комисија, о тим питањима договориће се Али-паша и Владика. До тог времена нема нико право да сели из једне границе у другу, а ако би ко то покушао, силом власти има се повратити. Све спорове који се десе до 1-1-1844 г., решаваће људи именовани од Владике и Али-паше.⁷⁶⁾

Али-паша је овим уговором стварно признао независност Црне Горе коју је већ цетињским уговором од 1838 г. признао босански везир, Веџихи-паша. Од нарочите је важности за личне односе Али-пашине и Владичине, као и за будуће пограничне односе њихово побратимство. Нас би интересовало да знамо како је извршен тај акт братимљења, али, нажалост, нијесмо у могућности да на то одговоримо. Погранични догађаји диктовали су обојици ужу и непосреднију везу и сви су се спорови могли да решавају разумијевањем и обостраним попуштањем. Неки писци помињу, штавише, да су у Дубровнику Али-паша и Владика закључили тајни савез против Порте.⁷⁷⁾ То се, међутим, не да ничим доказати. Владика се повратио с пратњом и с Ивачићем 25 септембра, а Али-паша 27 септембра. Изгледа да су аустриске власти приредиле Али-паши добар дочек. Везир је нарочито био милостив према сиротињи и добро је помагао новцем.⁷⁸⁾ Штавише, везир се достојно одужио за дочек барону Рознеру, даровавши му ата на коме је дојахао у Дубровник. Али-паша је био предмет опште пажње у граду па је присуствовао и војничким вјежбама у Гружу. Али-паша је отпутовао паробродом до Сланог, 27-IX-, а један дио његове пратње отишао је право у Херцеговину.⁷⁹⁾

ДОГАЂАЈИ НА БАШИНОЈ ВОДИ

По повратку у Црну Гору, Владика је објавио цијелом пограничном становништу да је био у Дубровнику и да је закључио мир с Али-пашом. Владика је издао строга наређења станов-

⁷⁶⁾ Архив Среског начелства у Дубровнику, копија Али-пашина писма бр. 8085/245, IV/2.

⁷⁷⁾ Ровински, стр. 110.

⁷⁸⁾ Томановић, стр. 110-1 цео трактат донео је Д. Вуксан, Споменца, стр. 171-2.

⁷⁹⁾ Aszboth, стр., 259; Carl Peez, Mostar uud sein Culturkr. is, стр. 208-209 и В.šagić, стр. 163.

ништву да се придржава његових наредаба у погледу одржања пограничног мира.⁸⁰⁾ Два најважнија питања, граховско и ускочко, требало је ријешити, сходно члану 2 дубровачког уговора. Та су се питања могла, међутим, да ријеше на два начина: или мјешовитом комисијом по пристанку Порте, чије би одлуке биле мјеродавне, или споразумом између Владике и Али-паше. По свој прилици, Порта није потврдила дубровачки уговор, па је спорна погранична питања требало решавати споразумно. Из Владичина писма Али-паши од 15 априла 1843 г. види се његова решеност за решавање тих питања. Владика у писму, између осталог, вели: „И молим те, најдражи побратиме, да се ствар не продужује, него да што прије можемо да ово дјело свршимо и да сасвијем ово мало главобоље и моје и твоје излијечимо, и све ће бити, ако Бог да, како сами сћенемо. И знади чисто, да сам ја на ону исту љубав, на коју смо се раздвојили у Дубровнику и да ћу бити, док сам гођ жив, и ниједна ствар ни веља а камоли мала неће моћи наше пријатељство поколебати“.⁸¹⁾

Чим се осјећала хитна потреба да се решавају погранична питања, јасно је било да Порта није потврдила дубровачки уговор и требало је што пре приступити решавању пограничних проблема, споразумом између Владике и Али-паше. То се јасно види из Владичина писма Гагићу од 29 априла 1843 г. У том писму Владика изражава страх да се дубровачки уговор не наруши. Даље вели да су херцеговачки Турци и Али-паша вољни да мир одржавају, али „цариградска политика не да им га одржавати“.⁸²⁾

Међутим, и поред Портина непристајања на дубровачки уговор, два побратима настоје да сами ријеше спорна питања. Из Владичина писма од 17 маја 1843 г. види се да је Али-паша хтио доћи о Петров-дану у Никшић да се с Владиком састане. Владика је био вољан да се тај састанак одржи и згодно би му било вријеме између Петрова и Илин-дана. У то вријеме он би дошао под Острог, у манастир.⁸³⁾ Овај намјеравани Али-пашин пут није се, међутим, остварио, ради његове болести. Ради тога је Владика поручио Али-паши по Агу Хајровићу, посланику и везиреву повјерљиву човјеку, да мјесто себе пошаље на састанак посланике са сигурним инструкцијама да се посао, који се тиче Грахова и Бањана, успјешно заврши. Владици се очевидно журило, те је јавио Али-паши да ће кренути под Острог у прву недјељу по Петров-дану, а његови посланици треба да дођу исти дан или мало раније, како би стигли у Никшић исти дан, кад и он под Острог.⁸⁴⁾ Најзад, Владика хоће да зна који ће му посла-

⁸⁰⁾ Турић, стр. 233.

⁸¹⁾ Ровински, стр. 112.

⁸²⁾ Александар Попов, Путешествие в Черногорию, Санктпетербург, 1847, стр. 140.

⁸³⁾ Д. Вуксан, Записи, књ. VII, св. 3, стр. 140.

⁸⁴⁾ Томановић, стр. 122; Д. Вуксан, Записи, год. I, св. 3, Цетиње, 1927, стр. 133

ници доћи на састанак. Али-паша је одговорио на ово Владичино писмо 19 јуна с Буне и јавио му да ће прије Илина дне, на 2-3 дана, он отићи у Гацко и послати посланство под Острог, у коме ће бити: везирев син Хаџи-Ризван-бег, а могуће да ће доћи у Никшић из Пљеваља преко Дробњака други везирев син Миралај, Хасан-бег Ресулбеговић и Башага Реџепашаић.⁸⁵⁾

Владика је на ово одговорио 27 јуна и јавио Али-паши да полази на Илин-дан под Острог и, уједно, изјавио жељу да преговори почну, по могућности, прије православних посгова (Вел. Госпојина 27/15 августа)⁸⁶⁾ Али-паша се сложио с овим термином и то јавио Владици 11 јула 1843 г.⁸⁷⁾ Али-паша је, по споразуму с Владиком, требао да иде у Гацко 16 јула, а његови посланици су требали да стигну у Никшић 22 јула (3 августа). Владика треба да пошаље везиру до 16-VII једног човјека који ће с њим уговорити о дану састанка посланика са Владиком.⁸⁸⁾ Као што видимо, преписка, вођена у јуну и јулу између Али-паше и Владике, је врло жива и пријатељска. Али-паша, заиста одлази у Гацко, док његови посланици крећу у Никшић. У Никшићу се придружују посланству угледни претставници овог мјеста са чувеним Мујагом Мушовићем на челу. Мушовић је, као никшићки капетан, пратио Али-пашу у Дубровник и несумњиво био добро упућен у пограничне односе. Вјероватно да из тих разлога и приступају Никшићани Али-пашиној делегацији. Дан одласка Али-пашине делегације под Острог, као и њене погибије на Башиној Води, може се само приближно одредити. Ако су херцеговачки делегати дошли у Никшић 22 јула, како је Владика био извијештен од Али-паше, и ако су се у њему задржали 5 дана и шестог кренули Владици под Острог, онда дан посјете и погибије херцеговачких посланика пада на 28 јула (9 августа) 1843 г.⁸⁹⁾

Доласком делегације под Острог, ситуација добија неочекиван обрт и дешава се „једно грозно тајанствено дјело“⁹⁰⁾ Али-пашини делегати не бјеху под Острогом примљени од Владике, одмах се враћају натраг и у селу Повији, на Башиној Води, бјеху нападнути од Црногораца и ту их, по већини писаца као и по Владичином писању, од 20 погибе 9 или 10.

Ово је го факат који је добио необично мистериозан карактер. До данас није успјело ниједном приказивачу овог догађаја да га потпуно осветли и дође до истине. О овом догађају има више верзија које ћемо изнијети хронолошким редом. Владика је извијестио руског вице-конзула Гагића у Дубровнику, 29 јула 1843 г., о овом догађају. У писму Владика вели да се у народу

⁸⁵⁾ Вуксан, Записи, књ. VII, св. 5., стр. 304 ⁸⁶⁾ Ibid., стр. 305.

⁸⁷⁾ Ibid., стр. 305.

⁸⁸⁾ Ibid., стр. 305.

⁸⁹⁾ Ibid., стр. 305.

⁹⁰⁾ Ibid., стр. 306.

прочуло да Турци намјеравају да га убију на састанку. Штавише, очи самог састанка био је обавијештен од једног пријатеља да се Турци спремају да га убију. Из тих разлога није примио делегацију нити с њом преговарао. Разјарени Црногорци, вели даље Владика, хтјели су да побију Турке још под Острогом, али их је он спасио половину, а остали су, њих 9 или 10, били посјечени од Црногораца на граници.⁹¹⁾ Гагићев извјештај руском посланику у Бечу грофу Медену слаже се с овим Владичиним писмом,⁹²⁾ Гагић је одговорио Владици 16 августа и замјера му ради „ономадашњег неразумног догађаја и црногорског лукавства, гдје су погажена међународна права, јер су убијени турски пуномоћници“, Гагић вели, даље, да се у Дубровнику и Котору говори да је Владика против воље сената и свега народа наредио да се побију турски посланици.⁹³⁾ О овом догађају први је писао Енглеz Г. Вилкинсон који је 1844 посјетио Црну Гору и Херцеговину и био на мјесту погибије. По њему, састанак се имао одржати у Сливљу, на крају никшићке равнице. Кад је делегација од 22 Турчина дошла Владици под Острог да га позове на састанак и јавила му да је у Сливљу умјесто везира његов син, Владика, незадовољан, не хтједе преговарати већ нареди делегацији да напусти његову земљу. Један делегат сазна да им се спрема издаја, јави то Владици и Владика им даде оружану пратњу да их испрати до границе. У близини границе делегација би од Црногораца нападнута.⁹⁴⁾ Памучина пише о Алипашиној намјери да убије Владику. Ради тога га позива у Никшић. Владика то сазнаје, позива Турке под Острог, гдје су по његовој наредби убијени.⁹⁵⁾ Медаковић је, такође, писао о овом догађају. Терети Владику да је против воље главара наредио да се побију Никшићи, на челу са Мујагом Мушовићем. Не зна о делегатима из Херцеговине. Медаковић, најзад, примјећује: „Била освета или ма шта, ође се владика огријешо о Турке“.⁹⁶⁾ Рус Ровински критички проучава догађај, све вијести и сва писма о њему. Ровински осуђује Гагића и Медаковића што су својим писањем теретили Владику. За првог вели да је према Владици био безобзиран а понекад и дрзак, а за другог да је издао Владичину ствар и погозио задану ријеч.⁹⁷⁾ Очеvidно Ровински покушава да Владику одбрани од сваке кривице у овом догађају. Др. Томановић се користио, иако непотпуно, резултатима Ровинског и покушава, ослањајући се на Памучину, да освијетли овај догађај. Он први указује на Хасан-бега Ресулбеговића, као прет-

⁹¹⁾ Д. Вуксан, Записи, књ. I, св. 3. стр. 133-4.

⁹²⁾ Томановић, стр. 123.

⁹³⁾ Записи, I, св. 6, стр. 134.

⁹⁴⁾ Ровински, стр. 123.

⁹⁵⁾ Ibid., стр. 125.

⁹⁶⁾ По Ровинском. стр. 124.

⁹⁷⁾ Памучина, стр. 533.

ставника Али-пашине опозиције.⁹⁸⁾ Др. Башагић терети подједнако за овај догађај и Али-пашу и Владиду. По њему, Али-паша спрема херцеговачке прваке, који су му политички противници, и шаље их Владици да их на вјеру поубија. Да би своје намјере покорио, шаље с њима и свог рођака Мустај-бега Ризванбеговића, муселима дувањског. Хасан-бег није ишао под Острог, него је Хафиз-паши, Али-пашину сину рекао у Никшићу: „Будале воде под Острог, а Хасо је још паметан“.⁹⁹⁾ У најновије вријеме дали су своје прилоге за освјетљавање овог догађаја Јов. М. Маговчевић и Томо Ораовац. Маговчевић је, по забиљешкама мајора црногорске војске, Радоја Контита, настојао да унесе више свјетлости у догађај на Башиној Води. Он сматра као тачно да је напад на Али-пашину делегацију организован и извршен по утврђеном плану између Владике и Али-паше још у Дубровнику. Владика је био удесио са Црногорцима, а нарочито с онима из Повије из братства Контита и Мијушковића да побију турске делегате на повратку из Острога, под изговором крвне освете. По њему, Хасан-бег није пошао из Никшића, изговарајући се болешћу, овластио је Мујагу Мушовића да га заступа. Владика, незадовољан, што у делегацији нема Хасан-бега, није хтио да преговара, него је даровао делегацију па и самом Хасан-бегу је послао на дар 2 позлаћене леденице које некад бјеху својина Махмут-паше Бушатлије. На мјесту, гдје Пјешивци узимаху ђумрук у Турака, делегати бјеху напанути и поубијани сви осим Башаге Реџепашевића и његова два сродника. Башагу је спасио сердар Ибро Мркојевић Мијушковић ради неког учињеног добра. Маговчевић вјерује да је Владика могао да спаси Турке.¹⁰⁰⁾ Т. Ораовац износи казивање свога пријатеља Мехмед-Али-паше Ризванбеговића, сина Али-пашина. По тим казивањима, Хасан-бег Ресулбеговић је организовао погибију Али-пашине делегације. Ораовац у то чврсто вјерује.¹⁰¹⁾ И у народној пјесми остао је траг овом догађају. По пјесми „Бој под Острогом“, Турци су припремали Владичину погибију на састанку. Обавијештен од једног Никшићанина, Владика не прима делегацију и на повратку је нападну морачки ускоци и убију 12 делегата.¹⁰²⁾ Народна традиција у Црној Гори окривљује Владиду за догађаје на Башиној Води. Неки нарочито терете Пера Петровића да је тајно издао наређење да се Турци поубијају.¹⁰³⁾ По Ровинском, Црногорци, па штавише и сами Владичини рођаци, Петровићи, бацаху сву одговорност на Владиду.¹⁰⁴⁾ Хусеин Ђого је прикупио казивање

⁹⁸⁾ Медаковић, П. П. Његош, посљедњи владајући владика црногорски, Нови Сад, 1882, стр. 103.

⁹⁹⁾ Ровински, стр. 123-27. ¹⁰⁰⁾ Томановић, стр. 126.

¹⁰¹⁾ Др. Башагић, Кр. упута стр. 163.

¹⁰²⁾ Д. Вуксан, Записи, књ. XIV, год. VIII, стр. 65-71.

¹⁰³⁾ Томо Ораовац, Петар II Петровић Његош и Али-паша Ризванбеговић, Београд 1936, стр. 11-2.

¹⁰⁴⁾ Вук Ст. Караџић, Српске народне песме, VIII Београд 1936, стр. 233-242.

Сточана о овом догађају. По причању Али-бега Шарића из Стоца, вођа херцеговачке депутације био је Башага Реџепашаић. Он је носио хиљаду дуката Владици за кулу на Хумцу. Делегати су прије Острога среди Петра Вукотића, кума Мустај-бега Ризванбеговића, и на њему су примијетили да се нешто против њих спрема. Кад су делегати дошли под манастир, Владика је питао је ли међу њима Хасан-бег Ресулбеговић. Кад је добио одговор да Хасан-бега нема у делегацији, није хтио уопште да преговара. На повратку су делегати нападнути и изгинули. Спасио се само Башага Реџепашаић, Мустај-бег Ризванбеговић, Мухарем Хоџић, Бехмен из Стоца и Лазар Кучина, слуга Смаил-аге Шарића. По Ђоги, Али-паша је био умијешан у овај догађај из личних мотива, да би истријебио своје противнике.¹⁰⁵⁾

Изнио сам све што је писано о догађају на Башиној Води: све верзије и њихове варијанте, а да се нијесам упуштао у њихову оцјену.

Да ли је Али-паша био умијешан у овај догађај, који ће доцније постати афера, не зна се поуздано. Доиста, др Башагић терети Али-пашу за погибију Херцеговаца. Дакле, није искључена могућност сарадње Али-паше и Владике у овом догађају. Даље је факат да је Хасан-бег био одређен за вођу делегације, да одустаје од пута и да баш њега Владика тражи. Као главни разлог за неодржање састанка под Острогом узима се Хасанбегово отсуство. Зна се, даље, да је Хасан-бег у последње вријеме био одлучан Али-пашин противник. Али-паша га није могао да мимоиђе па тако видимо Хасан-бега као активног учесника у оба дубровачка састанка.

ПОСЛЕДИЦЕ ДОГАЂАЈА НА БАШИНОЈ ВОДИ

Али-паша Ризванбеговић је извијестио Порту о догађају на Башиној Води и, без сумње, очекивао је од ње инструкције и наређења. Да је, доиста, овај догађај био много важнији и по значењу и по последицама од обичног пограничног инцидента, види се по дипломатској интервенцији Аустрије и Русије да се он ликвидира мирним путем. Аустрија је водила рачуна шта се дешава у њеном сусједству и бечка влада је била обавијештена о догађају на Башиној Води, па је, нема сумње, о овом обавијестила и своју интернунцијатуру у Цариграду. Аустриски интернунциус, барон Штирмер, обавијестио је министра иностраних дјела, 4 октобра 1843, о свом разговору са Рифат-пашом, министром иностраних дјела Турске, као и о разговору првог тумача интернунцијатуре, барона Тесте, са истим пашом, по питању Црне Горе.

Интернунциус је разговарао с Рифат-пашом и упознао га с новостима из Црне Горе, које је добио бечком поштом. Затим га је упитао какве намјере има Порта у погледу Црне Горе. Рифат-

¹⁰⁵⁾ Томановић, стр. 126.

паша је изјавио да се тим питањем још није бавио, али да предвиђа да ће бити у неприлици какву одлуку да донесе. Рифат-паша је имао један разговор са бароном Тестом, 2 октобра 1843. Паша је почео спонтано да говори о афери (догађај на Башинској Води) која почиње, како он рече, да привлачи пажњу отоманске владе. Рифат-паша је, даље, изјавио барону Тести да је баш тога дана (2-X-20-IX) добио детаљан извјештај од херцеговачког везира који је озлојеђен Владичиним поступком. Везирев властити син умало да није био жртва издајства које је стало живота један добар број муслимана. Везир гори од жеље да се освети и већ је дао да се наслути да неће, можда, од њега зависити да угуши врење које се већ показује код турског становништва ове покрајине. Рифат-паша је нагласио, да је из ове афере потекла крв и упозорио Тесту на последице које настају из жеље за осветом.

У свој извјештај о разговору барона Тесте и Рифат-паше барон Штирмер уноси свој разговор са руским принцем Ханђерим (Handi гу) по овој афери. Интернунциус је скренуо пажњу принцу на ову ствар. Принц је одговорио да, ако висока Порта буде то жељела, руско посланство ће бити спремно да стави у дужност руском конзулу, који је најближи Црној Гори, да сарађује како најбоље може на томе да дође до неког споразума између Владике и херцеговачког паше. Као што се види, руски дипломат је био вољан да посредује у херцеговачко-црногорским односима, ако то Порта затражи.

Извјештавајући, после ове интерполације, о разговору барона Тесте и Рифат-паше, барон Штирмер наставља: Рифат-паша је изнио три начина на која би се могла ликвидирати ова афера;

1) смијенити Владика и именовати другог;

2) употријебити присилна средства да би се казнио Владика, искористивши у овом правцу ратоборно расположење херцеговачког паше који и без тога, можда, неће чекати овлашћење од Порте да се договори с Арбанасима и почне непријатељства против Црне Горе;

3) докончати размирице између херцеговачког паше и Владике једним пријатељским споразумом који би такође Порти пружио прилику да утврди своја суверена права над Црном Гором и да прецизира боље но што је досада чињено положај Владике према султану. Рифат-паша је желио да зна који би од три предложена начина више волио интернунциус. Рифат-паша је уствари испитивао расположење аустриског посланика. У случају, кад би се уважио овај трећи план питао је Рифат-паша барона Штирмера, би ли Порта смјела да прими понуду руског посланства, без страха да Русија у томе не види неку врсту признања од стране Порте, по коме има права да се мијеша у турске ствари. Рифат-паша је молио интернунциуса да му што прије одговори на ова питања, јер би се могло догодити да се овом предмету

приступи на сутрашњој сједници владе. Он би желио да буде о свему обавијештен што би могло послужити да се олакша решење овог питања.

Интернунциус се пожurio с одговором Рифат-паши. Раније се видјело да је интернунциус по овој ствари информисао руско посланство и имао његов пристанак да интервенише ради смиривања односа на херцеговачко-црногорској граници. По интернунциусову мишљењу, смјењивање Владике, ма како оно било ефективно, незгодно је, пошто Порта нема начина да га изврши и таква би мјера остала без дјejства и послужила би, дакле, да се у очима Црногараца и цијелог свијета утврди немоћ у којој се Порта налази и да није у стању да прибави поштовање својој власти. Употреба присилних мјера, без сумње, потпуно оправданих држањем Црногараца, довела би до велике опасности, пошто је у Босни и Арбанији стање бурно и могло би доћи до догађаја чије се последице не могу унапред предвидјети ни израчунати.

Један пријатељски споразум, који би тежио за тим да изравна и убудуће на дефинитиван начин односе између Владике и султана, интернунциусу изгледа у сваком случају бољи. Најзад, да би се олакшало извршење тог споразума, интернунциус не види никакве сметње у томе да Порта прими понуду званичне руске интервенције, посредовањем конзула ове силе, који је најближи Црној Гори, а да оваква интервенција, која једва заслужује такво име, не би била криво тумачена с чије стране, отоманска би влада добро учинила, по мишљењу интернунциуса, да се истовремено обрати на аустриски двор и да затражи његову интервенцију код Владике.

Ова идеја, изгледа, да се свидјела Рифат-паши. Он, ипак, упита барона Тесту да ли би Порта учинила добро да се, такође обрати другим великим силама. Барон Теста му је врло разборито примијетио да се сарадња Аустрије и Русије тумачи потпуно природно, сусједством прве и великим утицајем који Русија има стварно у Црној Гори, чији становници исповиједају исту вјеру као и Руси, али да би, у најмању руку, било сувишно уплитати у ову ствар друге поморске силе, пошто оне немају никакву врсту односа са Црном Гором. Рифат-паша је, најзад, замолио барона Тесту да интернунциусу захвали на давању мишљења и савјета по овој ствари и додао је да ће му то мишљење бити подлога кад се у влади буде о овом питању расправљало.¹⁶⁶⁾

Овај нови и досад непознати докуменат, доиста, утврђује да је догађај на Башиној Води био кудикамо већег значења него му се то до данас придавало. Он јасно истиче да се Порта почела озбиљно бавити питањем Црне Горе и да је у том држала много до мишљења Аустрије. Више је него сигурно да је мини-

¹⁶⁶⁾ Ровински, стр. 127, Владичини рођаци су тумачили овај догађај као и Медаковић, а то је освета за губитке из 1836 год.

стар иностраних дјела Турске, Рифат-паша, примио савјет Аустрије, по коме треба мирним путем, уз посредовање Аустрије и Русије, да се ријеше спорна питања на граници Црне Горе и Турске. Овај докуменат и објашњава онако, релативно мирно, Али-пашино држање послје догађаја на Башиној Води. Већ је у дубровачком уговору предвиђена интервенција Аустрије и Русије.

Али-паша је свакако још прије добивених инструкција и наређења од Порте, гоњен јавним мњењем херцеговачких муслимана, прикупљао велику војску да с њом оперише против Црне Горе и да тежак утисак, који је произвео догађај на Башиној Води код херцеговачких муслимана, умањи. Већ у септембру Али-паша је с војском у Корјенићима. Ни Владика не мирује, већ окупља своје људе на Грахову. До мањих сукоба, изгледа, да је дошло. По извјештају аустриског интернунциуса, од 11-X(29-IX) дошло је до сукоба између Црногораца и Херцеговаца и до заузимања неких пограничних тврђава.¹⁷⁾ Порта није пуштала из вида догађаје на херцеговачко-црногорској граници, па је, са сигурношћу претпостављамо, упутила Али-паши наређења да се погранични сукоби решавају мирним путем. Овако политичко држање Порте, диктовано њеним општим положајем у Европи, ишло је у прилогу политици, инаугурисаној у Дубровнику 1842 г. То је била политика споразума. Преговори између Али-паше и Владике почели су овог пута преко повјереника и резултат тих преговора био је Али-пашино повлачење са црногорске границе, и то у часу кад је скадарски паша већ био ударио на источне црногорске границе. Штавише, по писању савремене аустриске штампе, скадарски се паша тужио на Али-пашу што се повукао и закључио с Владиком мир.¹⁸⁾

Преговори су се имали наставити преко опуномоћених људи обију страна. Рок преговорима, као што је познато из дубровачког уговора од 1842 г., истицао је 1 јануара 1844 г. Да ли је дошло до интервенције Аустрије и Русије, не знамо, али факат, да се споразум око Грахова и Бајана дефинитивно склапа у духу савјета које је дао аустриски интернунциус турској влади, јасно говори да је те интервенције свакако било. Једино на тај начин, споразумом двају великих европских сила, Русије и Аустрије, с Портом, могућно је схватити да се тај догађај, који је био онако значајан, решава компромисно.

Преговори су овог пута имали бити вођени ближе Црној Гори, у Котору, у присуству окружног капетана Г. Ивачића. Али-пашин делегат био је Осман-ага Зворничанин, а владичин Д. Милаковић. Преговори су завршени 28-X (9-XI) 1843 г. и закључена су два трактата: првим је ликвидирано граховско питање, а другим, сходно уговорима са Селим-бегом из 1841 г., успостављена је погранична полиција.

¹⁷⁾ Х. Ђого, стр. 81-3.

¹⁸⁾ Државни архив у Бечу, Türkei 1343 Constantinopel, 4-X-1843, № 621.

Трактат којим се коначно ликвидира граховско питање има 6 тачака, а најглавније су му сљедеће одредбе: Граховљани ће убудуће плаћати царске хараче, а за турске земље, које држе, плаћаће онолико колико је раније одредио везир. Војвода Јаков Даковић, чије је војводство наслеђено у породици Даковића, купиће харач заједно са једним везиревим човјеком кога Граховљани изаберу. Али-паша се обавезује Владици да ће Граховљани бити мирни од турских напада, а Владика се такође обавезује да ће се Граховљани држати одредаба трактата које се њих тичу. Кула на Хумцу биће порушена, а убудуће се не дозвољава ниједној страни да утврђује Грахово. Тачком 5-ом овог трактата одређено је да херцеговачки везир плати Владици трошкове, учињене око подизања куле на Хумцу. Осман-ага Зворничанин је предао новац за кулу которском окр. капетану Г. Ивачићу, а да га овај преда владици Петру II.¹⁰⁹⁾

Бањани добијају пуну амнестију и потврђују се њихови кнезови Васиљ Баћовић и Раде Божов. Само поштени људи долазиће у Бањане да купе царски харач. Ускочко питање није ријешено овим трактатом, него је остављено у пређашњем стању с тим да се о ускоцима споразумију Али-паша и Владика.

Трактат о успостављењу пограничне полиције је допуна дубровачком уговору, да би он био сталнији и чвршћи и састоји се из 4 „пункта“. По овом трактату, успоставља се погранична полиција, пандури који ће зликовце спречавати да упадају из једне области у другу. Без путних исправа граница се не може прелазити. Ко буде ухваћен на граници без путних исправа, биће предан његовој власти, а ко покуша да бјежи, биће, слободно, од пандура убијен. Ниједна страна не смије убудуће примати бјегунце. На крају трактата наглашава се да се потврђује „вјечни мир и добра срећа између Херцеговине и Црне Горе дуж границе од врха Кома Кучког до Драгаља“.¹¹⁰⁾

Послије которских уговора нема никаквих спорова на граници црногорско-херцеговачкој, као ни важнијих догађаја. Све се решава, уколико има догађаја који интересују обије стране, споразумно. Истина, Али паша има поуздане људе на граници према Црној Гори. Смаил-ага је погинуо 1840 г., а Хасан-бег је макнут, на захтјев аустријских власти, па је Али-паша сам, преко својих синова, управљао границом и за цијело вријеме, од 1844 до 1851 владао је на граници мир. Преписка, која се и даље води, јест пријатељска. Једном ријечи, односи на херцеговачко-црногорској граници били су углавном, осим периода од 1836 до 1848, пријатељски, а и у том времену затегнутости настојало се да се

¹⁰⁾ Државни архив у Бечу, извештај интернунциуса влади од 11 октобра 1843, Türgkei, 1843, № 622.

¹¹⁾ Ј. Живановић, Један Његошев пут. Годишњица Николе Чупића XXXII Београд 1913 стр. 180.

споразумно решавају спорови што је најзад и пошло за руком Али-паши и Владици. Немалу улогу у решавању пограничних спорова имала је Порта и двије велике европске силе, Аустрија и Русија, прва својим сусједством, а друга својим великим ауторитетом.

Хамдија Капиџић

О Његошеву учењу француског језика

О Његошеву учитељу францускога језика Антиду Жому писао је на основу историјске грађе из Државног архива на Цетињу 1929 г. проф. д-р Никола Банашевић (Записи, Цетиње, 1929, књ. V, стр. 197-200).

Жомов долазак из Трста у Црну Гору приказао је помоћу историјске грађе из Државног архива у Задру проф. д-р Петар Колендић 1948 г. (Историски записи, Цетиње, 1948, књ. II, стр. 241-247).

За вријеме свога подужег боравка у Бечу 1837 г. Владика се био озбиљно посветио учењу францускога језика. О томе нас обавјештава агент српске владе Вилхелм Хопе, који је у „тридесетим и четрдесетим годинама“ прошлога вијека живио у аустријској престоници и био „као што се види из његових писама, паметан, књижевно образован и о многим стварима добро обавештен човек и имао много угледних познанстава“. У свом писму од 6 јануара 1837 г. Хопе вели: „Владика је овде најмио привремено за месец дана приватан стан, узео је једног француског учитеља, који му дневно даје по два часа . . .“ (Павле Поповић, Петар II Петровић у Бечу у годинама 1836-1837, Српски књижевни гласник, Београд, 1910, књ. XXV, стр. 677). У његовом писму од 7 фебруара исте године стоји: „Владика Црне Горе се још увек овде бави и са највећом марљивошћу се посветио учењу француског језика“ (Ibid., стр. 677).¹⁾

„Префињени аустријски шпијун“ Фридрих Орешковић који се стално, свакако по налогу свога гувернера Лиленберга, вратио у Бечу око Владике и хватао његове мисли и стављао их на хартију, говори нам такође о Владичином тадашњем интензивном бављењу француским језиком. Уз Владикау се у Бечу налази стално Вук Карацић, који остаје чешће код њега и на спавању (А. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 275). Орешковић додаје да „поред њега долази ту и један руски професор који владикау учи француском језику“ (Т. Ђукић, Његош и бечка диплома-

1) Гувернер Лиленберг извјештава 7 децембра 1837 г. грофа Антуна Митровског да се Владика баш тада у Бечу бацио на страсно изучавање францускога језика (. . . und gerade damals in Wien fing der Vladica an sich vorzüglich auf die Erlernung der französischen Sprache zu verlegen“). (Задар, Државни архив 33/6. IIa. Geheime Akten. 1837).

ција, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1940, књ. 353, стр. 345). Једне вечери затекао је он код Владике и „једног руског пуковника, који је био прилично упознат са француском књижевношћу и са дивљењем је говорио о Таљерану. А кад се повела реч о томе како се Таљеран у својој последњој заклетви изразио: да је он тринаести, а нада се и последњи геније, Његош је на ово приметио: „Ја не верујем да се Таљеран последњи пут заклео. То би морало бити само ако не живи дуго, или ако Французи не би морали остати оно што су“. Прешло се затим у разговору и на друге знамените писце, Французе. При помену Мирабоа, Његош је додао: „Ако је истина да живимо и после смрти, то ћу се и на оном свету веселити правичности Мирабовљева говора“ (Ibid., стр. 345, 346). Посјете код Владике биле су учестале, и његов професор француског језика жалио се да му оне „врло често ометају часове наставе“ (Ibid, стр. 346).

Из Владичиног писма од 6 јануара 1838 г. капетану Фридриху Орешковићу дознајемо да је Владика 1837 г., на свом повратку из Русије за Црну Гору, упознао у Трсту Антида Жом, који је тамо живио од давања часова из францускога језика приватним особама, и да је „одъ нѣга неколике лекције примио“. Антид Жом је међутим 4 јануара 1838 г. причао у Котору Фридриху Орешковићу, који се тада тамо налазио као члан Комисије за разграничење између Аустрије и Црне Горе, да је он у Трсту неколико недјеља поучавао Владика из францускога језика: „Er erzählte mir dass er in Triest durch einige Wochen dem Wladika in der französischen Sprache Unterricht erteilt habe“.

Антид Жом је дошао на Цетиње 22 јануара 1838 г. и тамо је остао као Владичин учитељ францускога језика до отприлике 10 јула 1839 г.²⁾

²⁾ Да ли је Владика прије свога поласка у Русију 1836 г. учио нешто француски језик или не? Човјек би рекао да јест. У ноти од 3 децембра 1833 г. неког аустријскога душника дубровачком окружном поглавару барону Фердинанду Шалеру каже се да Владика зна да пише и говори француски: „Er soll französisch schreiben und sprechen können, italienisch spricht er sehr wenig, wohl aber russisch“ (Петар Колендић, Његош у Дубровнику 1833 године, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, 1940, књ. XXI, стр. 88). Фердинанд Шалер јавља у свом извјештају од 6 децембра 1833 г. даламатинском гувернеру Венцелу Петеру фон Лиленбергу у Задар да се Владика прави као да не познаје ни један други језик сем „српскога“: „Egli fece finta di non conoscere altra lingua fuori della serbica“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 151/б. ХIа. к. ХI/б. 1833/ „пр. II 11 dec. 1833. 2481/п.“

Владици се и 1835 г. пружала прилика да на Цетињу учи француски језик. Заповједник тврђаве у Котору пуковник Теодор Карачај обавијестио је 4 децембра 1835 г. Обласну генералну команду у Задру да је један француски официр, који је био у турској служби, побјегао испод заставе из Скадра и да је стигао на Цетиње: „Es soll auch ein Franzose, Officier in türkischen Diensten von Scutari desertirt u. in Czetinje anglangt sein...“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 183/б. ХVа. к. - Central Akten, 1835 „пр. 12.X бер. 1835. 322/с. п.“).

Својим јединственим даром, спојеним са радозналошћу, млади Владика је у току Жомова боравка на Цетињу морао добро научити француски језик.

Које је француске текстове Његош читао у почетку са Жомом, на који је начин учио напамет француске ријечи, све то, наравно, много интересује његове поштоваоце. О томе, нажалост, нијесмо нашли много трага у архивској грађи. Наишли смо у Државном архиву на Цетињу само на четири Владичине забиљешке на францускоме језику.

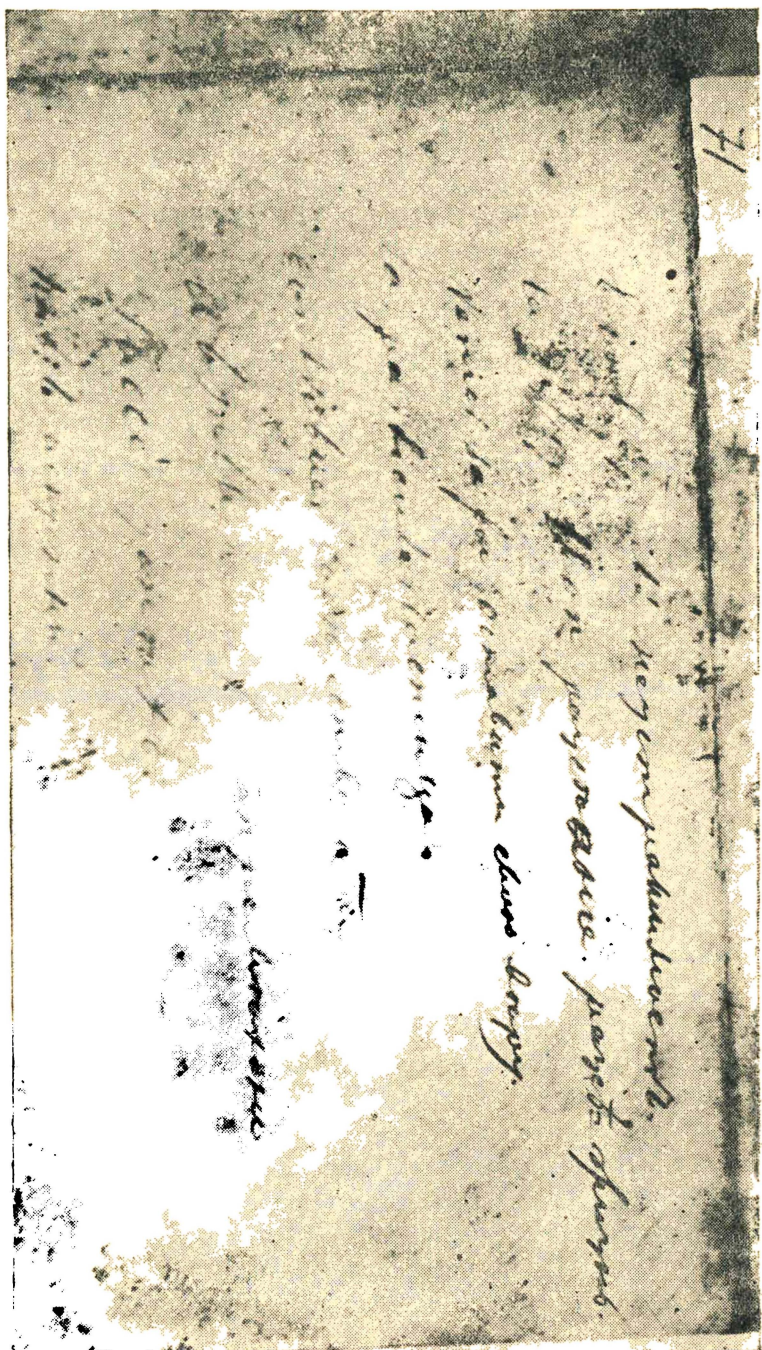
На четвртој страници писма вршиоца дужности окружног которског поглавара Габриела Ивачића од 19 фебруара 1838 г. Сенату, које се чува у Државном архиву на Цетињу, Његош је написао својом руком сљедеће француске ријечи и њихово значење:

„L' intrépidité	=	неустрашимостъ,
la dissipation	=	разсѣпаніе, разсѣ = животъ,
dénier sa foi	=	оставити своју вѣру,
la particule	=	частица,
contribuer	=	садѣјствовати,
absolument	=	непремѣнни,
le succès	=	успѣхъ,
habile	=	искусниј.“

На четвртој страници писма Габриела Ивачића од 20 марта 1838 г. Његошу, које се такође чува у Државном архиву на Цетињу, Његош је написао својом руком преко 48 француских ријечи без њихова значења. Ивачићево писмо је страшно влага оштетила, и већи дио француских ријечи изблиједио је. Пошло нам је за руком послѣ великог напрезања да прочитамо француске ријечи: „Exploits, charbonner, plaisant, évertue(r), rattraper, empoi(sonner), fougue, monstrueux, excès, patine(ment), épuiser, borner, désabusée, extravagance, badinage“.

На полеђини писма Едуарда Грија (Griez de Ronse) од 30 јуна 1847 г.³⁾ Владика је написао својом властитом руком неколико веома драгоцених података из историје, који нам показују шта је све могло интересовати писца „Горског вијенца“. Међу тим забиљешкама налазе се и француске ријечи: „démocratie“ и „ochlocratie“. Из кога је француског рјечника [извадио Владика те двије француске ријечи нијесмо могли утврдити. Видјели смо да их није узео из „Францускога речника“ који се појавио у Београду 1846 г. и који се затекао у његовој библиотеци.

³⁾ Све датуме наводимо по новом календару.

Снимак Његошевих записке на писму Г. Ивачића од 19. II. 1838.

На писму Никодима Раичевића од 21 јануара (2 фебруара) 1849 г. Владика је написао, мастилом и оловком, ове француске ријечи и њихово значење:

„L' adolescence, юношество, la Dissension, раздоръ,	}	мастилом
livide, синњи, opprobre, подруганђ, interdir(e), запрети́ти, изумити, absoudre, оправдати,		
livide, синњи, opprobre, подруганђ, interdir(e), запрети́ти, изумити, absoudre, оправдати.“	}	оловком
l' adolescence, la Dissension, livide, синњи, opprobre, подруганђ, interdir(e), запрети́ти, изумити, absoudre, оправдати.“		
l' adolescence, la Dissension, livide, синњи, opprobre, подруганђ, interdir(e), запрети́ти, изумити, absoudre, оправдати.“	}	мастилом
absoudre, оправдати.“		

Овим преписивањем доста необичних француских ријечи Владика показује упорност. Да би обогатио своје знање из француског језика, он испишује француске ријечи све док их не научи.⁴⁾

Он се бесумње служио овом методом и кад му је Антид Жом 1838 и 1839 г. француски предавао.

У писму руског потпуковника Јакова Озерецковског, које је 1 маја 1838 г. упућено Владици на Цетиње, наилазимо на ову реченицу: „Г. Ковалевскій вручитъ Вамъ прекрасное изданіе эвангелія на францускомъ языкѣ; половина его была у меня, а другая у Г-на Меслицкаго; недавно вышли послѣднія тетради онаго и потому я успѣлъ только сшить, но не переплестъ оное. Деньги за эвангеліе уже внесены Вами прежде...“ (Душан Вуксан, Писма Озерецковскога, Коваљевскога и Чевкина Владици Раду, Споменик Српске краљевске академије, Београд, 1935, LXXXI, други разред, 63, стр. 10).

Због чега Владика наручује из Беча преко свога пријатеља Јакова Озерецковског Свето писмо на француском језику, кад се у библиотеци његова стрица и претходника Петра I, коју је он наслиједио, налазио „Новый заѣтъ“, који је издао А. Стојковић у С. Петерсбургу 1824 г. и кад је у својој библиотеци имао „Свето писмо старога закона“, св. I-IV, Будим 1831, и „Свето писмо новога закона“, св. I-II, Будим 1831 (Душан Вуксан, Библиотека владике Рада, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927, стр. 211, 215)?

⁴⁾ Каже се да је Владика једнога дана, пошто је написао на молбу једне даме у њен албум неколико стихова, додао и ов: „Ces vers sont l' oeuvre d' un homme civilisé au sein d' un peuple à demi barbare, d' un demi-barbare dans les pays-civilisés, et d' un prince de contrebande“ (X. Marmier, Lettres sur l' Adriatique et le Montenegro, Париз, књ. II, стр. 264, 265). (Ови стихови су дјело једног просвијешеног човјека у средини једног народа полуварварскога, једнога полуварварина у земљама просвијешеним, и једнога кнеза кријумчарскога).

Свакако ради учења францускога језика. Свето писмо била је најлакша француска лектира за Владику. Он га је, као црквено лице, морао добро познавати на своме језику. Тиме га је могао лакше читати на француском. Ако му неке конструкције нијесу биле јасне у француском тексту, могао је бацити поглед на српско-хрватски текст.

На основу овога човјек би могао да дође до закључка да се Владика, учећи француски језик, служио упоредном методом учења страних језика, која је, нема збора, једна од најбољих.

Да ли је он сам дошао на ту идеју или га је на то упутио његов учитељ Антид Жом, који га је баш тада на Цетињу поучавао из францускога, на то је питање тешко одговорити.

Сад се намеће питање само по себи због чега је Владика изабрао да учи баш француски језик. У своме писму од 24 јуна 1838 г. Димитрију Павловићу Татишчеву он на њ унеколико даје одговор: „Частая писменнія и устеннія сношенія съ Австрійскими чиновниками, а такоже и не рѣдкыя посѣщенія иностранцевъ сюда приѣзжающихъ, заставили меня учить ся одному изъ Европейскихъ языковъ и что онимъ эсть ли не вся, то большая часть образованныхъ людей говоритъ, я и предпочелъ оный прочимъ и наконецъ нашелъ я себѣ одного францускаго учителя, который въ Триестѣ нѣскольکو лѣтъ преподавалъ уроки по домамъ“ (Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша. Београд, 1940, књ. 1. стр. 321.⁵⁾

Истина је да је Владици био неопходно потребан француски језик за споразумијевање са странцима који су послѣје појаве Вукове књиге „Montenegro und die Montenegriner“, Stuttgart und Tübingen. J. G. Cottasche Buchhandlung, 1837, почели навелико да

⁵⁾ Познати наш историчар д-р Алекса Ивић нашао је ово Владицино писмо на њемачком језику у бечком Архиву Министарства унутрашњих послова и објавио га на нашем језику 1925 г. (Летопис Матице српске, Нови Сад, 1925, књ. 306, св. 1, стр. 34). Д-р Ивић тврди да су аустријске власти нарочиту пажњу обраћале Владициним односима са Русима и са Русијом и да су „далматински полицијски органи отварају у потаји његова писма и преписивали садржину њихову те су значајнија писма преводили на немачки и слали у Беч Врховном Полицијском Звању“ (Ibid., стр. 33).

Из писма гувернера Венцела Фетера Лиленберга од 14 септембра 1838 г. грофу Антону Митровском и грофу Игнацу Хардегу сазнаје се да је Руска амбасада у Бечу поверљиво достављала Владицина писма аустријским вишим властима: „Један даљи доказ како о томе, тако и о утицају француских изасланика, а и о сада сасвим отворено изјављеном посредовању Русије, пружа писмо Владицино од 10 марта 1838 г. рускоме вице-конзулу у Дубровнику које је повјерљиво саопштила Руска амбасада у Бечу Царској, дворској и државној канцеларији и које ми је достављено одлуком Претседништва Дворске канцеларије од 29 априла текуће године, под бројем 591“ („Einen weiteren Beweis davon sowohl, als von der Einwirkung der französischen Emissaire, und von der nun ganz offen declarirten Einmischung Russlands liefert das Schreiben des Vladica an den russischen Vice Consul in Ragusa vom 10n März 1838 welches von der russischen Bothschaft in Wien der h. Haus Hof und Staatskanzlei vertraulich mitgetheilt, und mir mit dem h. Hofkanzlei Präsidial Erlasse vom 29. April l. J. No 5)l. übersendet wurde“ (Задар, Држ. архив, Списи Намјесништва за Далмацију 218/6. VIIIа. к. X/5.1.1838).

праве посјете Црној Гори и њеном владару. Али главни узрок због чега се Владика 1837 г. био „са највећом марљивошћу посветио учењу француског језика“ не треба тражити ту. По сриједи је, свакако, много крупнија ствар.

Иако је Владика прије гајио извјесну антипатију према Французима и називао их у својој „Слободијади“ „ненаситим“ и „облапорним“, ипак се 1836 г. морала код њега догодити велика промјена, јер је он био тада оклеветан код руског цара. (Л. Томановић, Петар II Петровић-Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 73, 74). Истина, он већ у првој половини мјесеца априла 1836 г. показује велику наклоност према Француској. 3 априла 1835 г. гроф Теодор Карачај јавља, између осталог, своје гувернеру Венцелу Фетеру фон Лиленбергу и ово: „Оно што Турке, то јест везира, узнемирава, то је вијест да треба да у најскорије вријеме дође у Скадар француски конзул; по причању, он потиче из једне значајне француске породице, и зато Турци овоме избору приписују веће намјере; изгледало ми је да се Владика томе у неколико обрадовао зато што би Турци могли имати нове неприлике од стране француског агента у Албанији. Овом приликом Владика је показао да је необично повољно расположен према Француској, усто је споменио да је француска једини кабинет који се брине о потлаченима, да само отуда долази цивилизација и да све остале силе, штавише и Русија, узимају у заштиту варваре (Турке!), који ће тек послје сто година наличити на друге народе и т.д.“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 196 (б. XIIIа. dal № 1. al. № 200, 1836) „пр. 9 априла 1836, 178/ц.п.“).

14 фебруара увече 1837 г. посјетио је Владика у Бечу далматинског гувернера Лиленберга да му саопшти своју одлуку да ће поћи за Петроград и да га замоли да издјејствује да га кнез Метерних прими у аудијенцију да би му одао своје поштовање. Лиленберг му је обећао да ће зато да замоли Метерниха и да ће му саопштити његову одлуку. Владика је поновио своју молбу и додао да већ идућег петка или наредне суботе мора да крене на пут у Русију; сам је повјерио Лиленбергу да иде у Петроград зато што Русија и Аустрија не би радо гледале на његов одлазак у Француску и не би му допустиле да тамо иде. (Копија писма Лиленбергова од 15 фебруара 1837 г. К. В. Л. Метерниху, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 206 (б. VIIIа. к.Х/6.1836).

Наравно да Владика није смио да буде сасвим искрен према староме и препреденоме Лиленбергу, јер је знао да ће Лиленберг његову изјаву доставити вишој аустријској власти у Бечу, али се ипак заборавио па му је признао да слободне нације гаје симпатију једна према другој и да се обратио Француској амбасади да му да пасош за Париз.

И директор задарске полиције Аугуст Мартинец саопштава нам у неколико зашто се Владика 1837 г. дао на темељито изучавање француског језика. 12 новембра 1837 г. Мартинец обав-

јештава грофа Јозефа Седлницког да се сазнаје из поузданог извора да Владика с нестрпљењем очекује долазак француског конзула у Скадру и да се он једном приликом овако изразио на француском језику: „Nous aurons bientôt un Consul à Scutari; cela facilitera beaucoup mes desseins et pour cela je⁶⁾ apprendis le français, — e règne du Sultan n'est plus de longue durée, croyez moi“ (Имаћемо ускоро француског конзула у Скадру; то ће много помоћи мојим плановима и зато учим француски; власт Султанова неће више дуго трајати, вјерујте ми). (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 59 (Geheime Akten, 1830-1840).

Али из писма вршиоца дужности которског окружног поглавара Габриела Ивачића од 23 новембра 1837 г. Губернијалном претсједништву у Задру најбоље се види зашто се Владика 1837 г. с великом љубављу бацио на учење француског језика: „Pretende il Tenente Petrovich, che il Vescovo attenda di giorno in giorno un Maestro di lingua Francese da Trieste, e che resosi familiare appena in questa lingua, manderà ad effetto il suo divisamente, al qual fine tiene in serbo la somma derivante dalla vendita del Convento e dalle terre di Maini...“ Задар, Државни архив, Списи намјесништва за Далмацију 33 (б. Па. Geheime Akten. 1838) „пр. 2.Хбре 1837. 84/Р.“

За вријеме свога бављења у Бечу у току јануара и фебруара 1837 г. Владика је дошао у везу с разним чиновницима Француске амбасаде који су, са својим слободоумним идејама, морали на њ оставити пријатан утисак. Французима је, бесумње, било потребно Владичино пријатељство ради Аустрије, Турске и Русије, и они су га објеручке примили кад је дошао к њима да тражи пасош за Париз; сигурно су му обећали јаку моралну и материјалну потпору. Зато се Владика био ријешо да пошто пото пође за Париз и да успостави пријатељске односе са великим француским народом, оно што ће доцније учинити књаз Данило. Он је осјећао да је немогуће изићи на крај с препреденим аустријским кнезом и државним канцеларом Метернихом ни с руским превртљивим царским двором који је одржавао пријатељске односе и с Аустријом, и с Турском, и који је чувао само своје интересе.

Било би важно кад би се сазнало којим се европским језиком Владика најбоље служио да би се могао правилно разумјети „ток његова образовања и његова интелектуална развоја“.

Нама изгледа да је он најбоље познавао француски језик. Вук Врчевић тврди да је Владика био у стању да „Волтерова сочињења у наш језик без натезе преводи“. Фридрих Орешковић додаје да је Владика 'већ 1840 г. „прилично течно“ француски говорио. Професор за словенску књижевност у Паризу, Сипријан Робер, који је 1844 г. објавио своје дјело „Les Slaves de Turquie - Serbes, Monténégriens, Bosniaques, Albanais et Eulgares“, напомиње да му је изгледало приликом разговора с Владиком да

⁶⁾ У оригиналу није изостављено „е“, ни стављен апостроф.

Владика више воли француски језик него све остале језике којима се служи и додаје да Владика са странцима разговара само француски („Parmi les langues qu'il possède, c'est la française qu'il semble préférer; il ne parle que cette langue avec les étrangers...“, Ibid., стр. 188). И Енглеz Гарднар Вилкинсон, који је 1844 г. био у Црној Гори и с великим разумијевањем писао о Црногорцима и њиховом господару, тврди да је Владици било најмилије да са странцима разговара француски („The language he prefers speaking to strangers is French, though he understands Italian, and German“) *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848, св. I, стр. 506.

И многи други страни путописци, као Ј. Коваљевски, И. И. Срежњевски, Е. Л. Митфорд, Пиетро Л. Ђенерини и др., који су били Владичини гости на Цетињу и који су о њему писали на основу личног познанства с њим, тврде да је он добро познавао француски језик. Њемачки романтични пјесник Хајнрих Штиглиц истиче у своме дјелу „Ein Besuch auf Montenegro“, 1841, стр. 44, и Владичин добри изговор француског језика и додаје да замало што није посумњао, кад га је Владика на француском језику на Цетињу поздравио са добродошлицом, да ли се заиста налази пред поглаварем црногорским или на прагу некога модернога салона („... und grüßte freundlich mit der Hand und einem leisen Kopfnicken während ein wohl accentuirtes ‚Soyez le bien venu, Monsieur le docteur‘ mich einen Augenblick fast zweifeln liess, ob ich den wirklich hier vor dem Oberhaupte der Montenegriner oder an der Schwelle eines modernen Salons stände“).

У својим Писмима из Италије (Српска књижевна задруга, Београд, 1907, књ. 107, стр. 21) Љубомир Ненадовић вели да је Владика једне вечери, 1851 г., у Неапољу, у Ротшилдовој вили, „замољен од највеће господе и госпођа, мешао у своје, обично кратке приче, о Црној Гори, вешто срећу и несрећу, јунаштво и страховање, победу и погибију. Све је он то умео вешто једно поред другога уплести, да лепо стоји, тако, као кад добар ткач вешто уткива различите боје. Само на једном оваквом вечеру могао је сваки видети, да је то поета, да је велики поета. Он је говорио онако, као што је у „Горском вијенцу“ говорио“. Ненадовић нам том приликом саопштава да се те вечери „разговор готово свуда водио француски“ и да је Владика имао обичај „каткад усред француског говора, казати по неколико реченица на талијанском језику“.

Свега је дакле било у овом Владичином говору на француском језику, „и речитости, заноса, одушевљења, инспирације; и бола, туге, горчине, песимизма; и смеха, шале, духа, досетака; свега, свију родова говора, свих врста стила и поезије, тако да је Ненадовић, који је ту само израз целе публике, остао задивљен пред толиким осведоченим талентима“ Владичиним (Павле Поповић, О „Горском вијенцу“, Београд, 1923, стр. 195).

Кад је Владика све то могао да изрази на француском језику, свакако га је морао добро познавати.

У току марта мјесеца 1840 г. дошао је на Цетиње бивши аустријски официр Данило Кокотовић (Филип Вуковић). Владика га је одмах узео у своју службу као учитеља њемачког језика и цртања топографских карага. Чим се појавио Хеншелов францускоњемачки рјечник „Нови француско-њемачки рјечник“, Беч, I и II дио, 1840 (Д. Вуксан, Библиотека владике Рада, Цетиње и Црна Гора, 1927, стр. 216), Владика га је бесумње одмах набавио. То би значило да је преко францускога учио њемачки језик. И то би био знак Владичиног доброг познавања францускога језика. У току 1849 г. Владика је намјеравао да преко францускога језика учи турски и новогрчки језик (Упоредити о томе писмо Д. Милаковића од 19/31 марта 1849 и друго његово писмо од 5/17 маја исте године, Државни архив, Цетиње, и д-р Никола Банашевић, Његошево учење странањезика, Записи, Цетиње, 1929, књ. V, стр. 201).

Намеће се питање шта је Владика на француском језику читао и које су биле његове симпатије у богатај француској књижевности, да бисмо могли освијетлити његову „књижевно-историску физиономију“.

Мало прије нам Фридрих Орешковић рече да је Владика већ 1837 г. познавао дјела Мирабоа, а да је 1838 г. учио напамет стихове Виктора Ига из описа битке код Наварина којима је погрдно приказана Аустрија. Вук Врчевић нам прича да је Владика могао „без натеге“ да преводи на наш језик „Волтерова сочинјења“. Љуба Ненадовић нам саопштава да је Владика „измеђ песника, најрадије читао Пушкина, а доцније, кад је француски научио, Ламартина“ (О Црногорцима, Нови Сад, 1889, стр. 184).

Свим странцима, који су посјећивали Црну Гору и њеног владара падале су у очи књиге и новине на француском језику у Владичиној „Библиотеци“.

Душан Вуксан дошао је на срећну идеју, па нам је објавио списак књига из Владичине „Библиотеке“, али он нажалост ни издалека не даје праву њену слику, јер су књиге из ње, у току ратова, развучене на све стране. (Црна Гора, Београд, 1927, стр. 213-219). Вуксан је саопштио и списак књига Владичиног претходника Петра I, које су пјеснику „Луче“^{*)} и „Горског вијенца“ стајале на располагању. Из та два списка се види да је Владика прочитао велики број француских књига и листова. Јасно се примјећује да су га нарочито интересовала филозофска, пјесничка, историска и митолошка дјела. Путописи су такође били његова омиљена лектира.

Владика је природно прочитао на француском језику много више књига и новина него што нам то могу да покажу остаци његове „Библиотеке“ и „Библиотеке“ његова претходника.

*) О додирним тачкама између Његошеве „Луче микрокозма“ и „Земљописанија математическога“, које је саставио 1824 г. Василије Булич, и „Физике“ Атанасија Стојкоаича (Будим 1801) биће говора на једном другом мјесту.

Не смијемо овдје сметнути с ума ни француске књиге и листове које је Антид Жом 22 јануара 1838 г. морао донијети са собом на Цетиње и које је он доцније, за вријеме свога боравка у Црној Гори, добијао из Трста и Француске. 2 јуна 1838 г. запрепастио се д-р Бартоломео Биазолето кад је срио на Цетињу своју земљакињу Фани Жом која је живјела са својим мужем у једној чистој кућици с књигама и новинама свјежег датума „*con libri, gazzette di fresca data.*“

Наравно да је нашега Владикау интересовала и Жомова библиотека која је из дана у дан морала расти.

Нашао се и понеки Владичин пријатељ, као што је то био случај с Јаковом Озерецковским, који му је достављао француске књиге из иностранстава.

Чули смо да се Владика 1837 г. упознао и спријатељио с чиновницима Француске амбасаде у Бечу. Упознао се те исте године, на своме повратку из Русије, и с француским конзулом Левасером и другим француским чиновницима у Трсту. Он је и од њих могао добијати француске књиге и листове. На журналу »*L' Echo Français*« од 1 јануара 1845 г., који се чува у Владичиној „Библиотеци“ на Цетињу, налази се печат сљедећег садржаја: „*Fogli esteri 1845 cent 10 Lombardia M.*“ Ово нам показује да је Владика набављао француске листове из Ломбардије која је онда припадала Аустрији. Могао му је неки пријатељ или познаник слати отуда и нека друга француска дјела.

Нашао се и понеки Владичин непријатељ који му је послао на дар понеку књигу. Ађутант далматинског гувернера Венцела Фетера фон Лилиенберга Фридрих Орешковић упутио му је 25 октобра 1837 г. из Котора неколико бројева „Српског народног листа“, који је излазио у Пешти. Орешковић је био свршио војну школу у Француској у Сен-Сиру и живио је неколико година у Боки Которској као члан Комисије за разграничење између Црне Горе и Аустрије. Он је свакако морао располагати извјесним бројем књига на француском језику. Могао је у Котору добијати и неке новине на страним језицима. Па зар он да те своје књиге и листове не покаже Владици као своме „саплеменику“ и „присном пријатељу“ с којим је проводио многе пријатне часове по Боки Которској и Црној Гори! И зар Владика сам да од њега не потражи понеку ствар на читање!

Знамо поуздано да је далматински гувернер генерал Јохан Турски послао Владици сљедеће књиге на француском језику: 1) „*Géodésie, ou Traité de la figure de la terre et de ses parties etc. Par 1. B. Francoeur*“; 2) „*Nouveau Traité Géométrique de l'Arpentage. Par A. Lefevre. (2 Theile)*“; 3) „*Traité de Topographie d'Arpentage et de Nivellement. Par L. Puissant*“⁷⁾

Ове француске књиге биле су Владици потребне због ин-струмената за премјеравање земљишта.

Ј. Миловић

⁷⁾ Задар, Државни архив, Слиси Намјесништва за Далмацију 294 (б. XIа. к. XIII/1.1844).

Народни устанак у Хрватској, Славонији и Далмацији (1883)

Година 1883 у сваком погледу је за прилике у Хрватској значајна.

Тада су мађарски властодршци наредили да се скину хрватски натписи на финансијским зградама у Загребу и мјесто њих су ставили грбове са хрватским и мађарским натписом.

Загребчани су на то реагирали тако да су поскидали нове грбове, а у покрајини су букнули озбиљни нереди.

Будући да је бечко министарско вијеће закључило да се успоставе двојезични грбови, захвали се на банској части гроф Ладислав Пејачевић.

За извршиоца тога би именован генерал Херман Рамберг¹⁾ (4 IX 1883) као „краљевски повјереник за Хрватску и Славонију и с тима краљевинама сједињену некадашњу војну Крајину“, који се је убрзо за своје ни 3-мјесечне владавине морао позабавити једном врло шкакљивом и чудном ствари.

Наиме, познати загребачки трговац Илија Гутеша, који се је много истицао и у политичком животу као помагач српских устаника у Босни и као истакнути приврженик српско-хрватске слоге, а стајао је у вези и са бискупом Штросмајером²⁾, примио је једно писмо, адресирано на њега из Сарајева (17 IX). Ово је он тајно предао влади у Загребу. У овом писму без потписа стајао је руком писани на хрватском језику детаљни нацрт како да се дигне народни устанак у Хрватској, Славонији, Хрватском Приморју и Далмацији.

Ради његове интересантности вриједно га је овдје у цијелости објелоданити:

„ОСНОВА НАРОДНОГ УСТАНКА У ХРВАТскоЈ, СЛАВонији и ДАЛМАЦИЈИ“

Припрема

Припрема за први почетак потребних новчаних средстава и шаке спремних људих доста одважних за први корак устанка.

¹⁾ Р. Хорват, Најновије доба хрватске повијести, Загреб 1906, 290.

²⁾ Ф. Шишић, Кореспонденција Рачки—Штросмајер II, Загреб 1929, 400.

У исто доба договор са популарним и домољубиви частници и подчастници хрватских четах заједничке и домобранске војске, затим са родољуби у циелој Троједници.

Молба на руске листове, да живахним писањем настоје дјеловати на корист Хрватске.

Неопазљиве припреме, да се народ обскрби оружјем.

Припреме, да се на први знак затворе и обскрбну мостови преко Драве код Жакања у Вараждину, Вировитици и у Осиеку, у коју је сврху за први час шака људих достатна.

Агитација међу приморци, да на први знак навале на Ријеку и да ју заузму за Хрватску.

Устанак

У један час прекинуће сваке брзојавне, поштанске и жељезничке свезе са Угарском, Штајерском, Крањском и Истром. Затвор и посједнуће мостова преко Драве код Жакања, у Вараждину, Вировитици и у Осиеку. Затвор цестах на међи Штајерске, Крањске и Истре.

Устанак у Загребу. Шака људих нека уапси краљевскога повјереника, нек му се даде одличан затвор и све његовој части одговарајуће и могуће удобности.

Устанак хрватских четах, разоружање хусарах и топничтва.

Устројење привремене народне владе са одсјецих за земаљску одбрану, за финансије затим комуникације обрт и трговину.

Позив свих Хрватах и Србах у Троједници на оружје. У свакој обћини нек се на брзу руку устроји по једна добро оборужана сатнија народне војске, у Посавини коњаништво, а у варошких и топничтво, а све расположиве силе нек се баце на границу Угарске, Штајерске, Крањске и Истре.

Навала Приморацах на Ријеку уз припомоћ хрватских четах из Карловца. Заузеће града, уапшење гувернера, распуст гувернерске владе и магистрата риечкога.

Устанак у Далмацији: Уапшење намјесника и успостава народне хрватске покрајинске владе за Далмацију.

Поздрав браћи у Истри, Крањској, Штајерској, Босни и Херцеговини. Позив на савез.

Отворење сабора са дневним редом:

- 1) Изјава оданости краљу хрватскому Фрањи Јосипу I.
- 2) Порука Угарској: Хрватски народ прихваћа провоцирано развргнуће уговора и заједнице са Угарском за сва времена.
- 3) Уједињење троједне краљевине са Ријеком затим бањалучким и бихаћким окружјем.
- 4) Савез са Босном и Херцеговином, Крањском и Истром.

5) Успостава хрватске народне владе у Загребу са одсјеци за земаљску одбрану, финансије затим комуникације, обрт и трговину.

6) Вотирање средстава за народну одбрану.

7) Изјава и порука сабору аустријском и угарском, да је уједињена троједна краљевина приправна приметити договоре о новом државноправном положају Хрватске у монархији.

Никад не бијаху и неће скоро бити околности толи пријатне Хрватској за изведење те основе као што баш сада.

У Европи политичка напетост. У Бечу пожари и радничке гунгуле. У Угарској антисемитске гунгуле и **дубоко уздрмани државни кредит**. Раздраженост, одушевљеност и слога Хрватах и Србах у свој Троједници, Истри, Босни и Херцеговини.

Братинство Словенацах, становиште Хрватске на обрани закона и правде. У Босни и Херцеговини локални немири, предстојеће новачење, одкуп духана и обћа раздраженост и незадовољство.“

Рамберг је одмах оригинални нацрт ове „Основе“ послао коњичком генералу баруну Апелу, шефу земаљске владе за Босну и Херцеговину у Сарајеву, по свој прилици да на основу овог писма дозна исти тко је аутор.

Препис тога нацрта упутио је тадашњем намјеснику у Далмацији баруну Стјепану Јовановићу, упозорујући га да не би било немогуће, да је све то мистификација, и да можда има циљ да одврати сумњу од Гутеше, који је повезан са познатим граничаром Петром Узелцем. (25 IX).

Како се Јовановић баш тада налазио у Бечу, он је дао овај нацрт превести и на њемачки и заједно са Рамберговим дописом упутити оданле грофу Таафеу, министру унутарњих послова. Упозорио га је да су већ прије пар година у јужнословенским покрајинама замијећене разне завјере незадовољних личности са режиму непријатељским намјерама (тежњама) и стога баш сада с обзиром на настале немире који владају у Хрватској и сусједним (земљама) покрајинама мора се подузети не само највећа пажња већ и одговарајуће претходне мјере. С тога потсјећа министра на свој прошлогодишњи извјештај, у коме је изложио потребу повећања војске у Сјеверној Далмацији, што је баш сада с обзиром на постојеће прилике у Хрватској и Војној Крајини, као и због покушаја да се изазову неки нереди у Далмацији, врло сврсисходно и хитно нужно. Зато препоручује да се у тврђаву Книн смјести један одред пјешадије како је то било и прије (30 IX).¹⁾

Увиђајући правду за Јовановићевим предлога, Таафе је затражио од министра рата мишљење и замолио га да то заговара код цара, што је исти и учинио. Сада је овај са одобрењем владара упутис министру унутарњих послова ноту (21 X), у којој је навео

¹⁾ Државни архив у Задру — Тајни списи намјесништва за Далмацију — 1883 — 540 — бр. 38.

да појачање војске у Далмацији и довођење у ту сврху чета из нутрашњости монархије не одговара ратном плану у случају мобилизације. Али је напоменуо да је војни заповједник у Задру опуномоћен да може чете, које стоје под његовом влашћу, за осигурање реда, по властитој увиђавности премјештати. Стално пак повећање војске у Далмацији не долази у обзир.

Ову одлуку министра рата доставио је Таaffe повјерљиво Јовановићу са сухопарним коментаром (20 X).²⁾

Тиме је тај случај стављен »ad acta«.

Из наведене „Основе народнога устанка“ види се да је план на брзину рађен и управо је доста наивно замишљен, да не кажемо фантастично и нереално.

Овако се није могло па макар базирано и на слози Хрвата и Срба, узбидати народне масе у Хрватској, Славонији, Хрватском Приморју и Далмацији.

За то је требала много јача пропаганда и међу народом и војском, да се проведе програм, који је у овој „основи“ набачен. Уз то је мањкало и јако руководство, а вањске и нутарње прилике су биле такве да би се врло тешко успјело у том подухвату.

Још нас занима тко је или барем одакле је аутор овог нацрта. По употребљеном изразу „гунгула“, која је по свој прилици турска ријеч, он је из Босне и Херцеговине, али је познавао добро и прилике у Хрватској, док оне у Далмацији никако.

д-р Стјепан Антољак

²⁾ Државни архив у Задру — Тајни списи намјесништва за Далмацију — 1883 — 540 — ад број 38.

Дневник НОБ-а

(28 маја—10 јуна 1942)

28 мај 1942 године

Око 7 часова батаљони Зетског одреда пошли су даље. При поласку смо им дали нешто мало кухињског посуђа. Све што смо добили од 4 ударног батаљона Ја и Љубо смо подијелили по четима. Четним коморама смо додијелили још по два коња, а штапској једног.

Десно крило 1 чете напале су око 8 часова четничке снаге. Према извјештају 3 чете, примијећено је, око 9 часова, пребацивање непријатеља (четника) у мањим групама од Меких Дола — Војник. На двије голе главице, које се налазе на линији Сурдуп—Чоловића Споменик—Љељан појавиле су се веће групе четника. Не крију се нарочито. Једни су, чак, поставили и заставу.

Са правца Војника, око 13 часова, чула се пушчана ватра и постепено се све више приближавала. У 14 часова на голим брди-ма која доминирају положајима наше 3 чете појављују се групе четника. Стално шемлуче иако их нико не омета у напредовању. Мало касније они почињу да наступају по дјеловима и од Градачке Пољане преко Игришта и у правцу Праге. Непријатељске снаге које су се спустиле са правца Војника настоје да заобиђу наше лијево крило и тако нас што више угрозе. Но, непријатељ — скоро са свих страна — наступа и настоји да нас заокружи, па да би остварио ову своју замисао почео је да наступа и од Стијене. Свуда се около водила борба. У најтежем положају је 3 чета. Ето како је сад загустило: јутрос смо се заносили другим мислима и правили комбинације да у току ноћи напанемо и разбијемо непријатељске снаге, које су држале положај Љељана. Ове наше јутрошње планове одобравао је и политком Одред друг Мило Ј. Види се да смо имали „добра“ обавјештења о намјерама и снази непријатеља. Али када нам је касније постало јасно шта он хоће, на брзину смо евакуисали све кухиње. А исто тако у вези са све јачим притиском непријатеља наређено је 3 чети да се, врло пажљиво извлачи и прикупља у близини куће у којој се, још, налази сједиште штаба батаљона. Према развоју борбе наш положај све више добија облик српа или боље рећи, ми смо остали дубоко у непријатељском распреду, просто, као да се налазимо у отвореном цепену. Морамо онемогућити даље напредовање непријатеља према Липовој Равни и тамо смо упутили замјеника команданта бата-

љона. Треба што прије извучити штаб батаљона и читаво људство из ове ситуације да се не би нашли у обручу. принуђени смо да се повлачимо тереном широким од 300—400 м. сјеверно од пута Јасеново Поље—Липова Раван — који су још држале наше снаге. Да би сигурно обезбиједили овај правац за извлачење, упутили смо тамо као гојачање једну групу бораца на челу са командиром 2 чете другом Г. и његовим замјеником В. Б., и њима је пошло за руком не само да задрже непријатеља, већ да га натјерају и на извјесно повлачење. Овом приликом је теже рањен и заробљен четник Милутић Бацковић, сељак из Страшевине. Наши су га смјестили у једној кући и превили. Бацковић је причао да су нас јутрос напали и данас са нама водили борбу 3 четничка батаљона, јачине нешто преко 1.000 војника. Пошто смо се ослободили из маказа, поставили смо батаљон фронтално према непријатељу.

На даљини од 150—200 м. према нашем положају, на једној главици, била је једна бројнија група четника и одатле пуцала. С обзиром да смо их могли без неких тешкоћа отјерати, око 20 часова смо одлучили да извршимо на њих препад. Са још неколико бораца пошли смо Димитрија, Војо, Бајо и ја. Пажљиво смо се провлачили и приближавали мјесту, с циљем да их опколимо, и нанесемо им што је могуће више губитака. Али тек кад смо стигли на само јуришно отстојање на нашу жалост они су се већ били повукли — вјероватно у правцу Јасенова Поља.

Доље се чула велика галама. Изгледа да су се тамо испуљали. С обзиром да нас је већ штитио мрак, ми смо ријешили да им се приближимо што је могуће више и тако са отстојања отприлике од 200—300 м., испалили смо по неколико метака у оном правцу одакле смо чули грају. Нијесмо их изненадили. Одмах су на нас осули ватру из митраљеза и минобацача — али ништа, ноћу су погодци сасвим случајни. Једна мина је пала испред мене око 30 м., притисак је био толико јак да ми се учинило као да ме неко приковао за земљу. Након овога смо се вратили натраг и, према наређењу Штаба одреда, повукли мало иза Липове Равни ради вечере и одмора.

Полскај смо осигурали стражама и патролама. Људи су добили у 23 часа храну.

Данас смо имали једног погинулог — Радована Драганића, из Петровића — Бањани и два теже рањена и то: Кујачића Драга из Нудола и Дивљан Обренију, из Гацка. — Непријатељ је имао више мртвих и рањених али, ми тачан број не знамо.

У току борбе дезертирала су 4 наших, а 20 ударника се није још јавило у своје чете.

Данас у току борбе обилазили су наше положаје замјеник команданта одреда друг Буро Р., командант Зетског одреда друг Радомир Б. као и друг Саво Оровић.

У току дана одржавали смо редовну везу са Штабом одреда и стално га обавјештавали о развоју борбе. На нашем лијевом крилу у 19 часова, био се развио за борбу и 1 батаљон Зетског од-

реда, али он није ступао у акцију, а касније се и сам повукао уназад.

Четници су данас утрошили велике количине муниције — пуцали су као сватови. Имам утисак да они пуцају свуда и на сваку страну, а да баш тако, превелики број од њих, не гађа онако директно да постигне погодак.

29 мај 1942 године

Наши су посјели положај у 3,30 часова. Непријатељ је са правца Стијене почео да спушта патроле, а од 7 часова, повремено се чула пушчана ватра. Четничке банде су се врло лагано и опрезно кретале према Липовој Равни. Наше положаје који су се налазили мало позади овога мјеста они су тукли митраљеском ватром. — У 7,30 часова послали смо извјештај Одреду. Неке непријатељске војнике, који су се у 12 часова приближавали Липовој Равни, наши су гађали тешким митраљезима.

Око 14 часова добили смо извјештај, да борац М. П. разбијачки дјелује међу људима. Треба, говорио је он, батаљон распустити и поново организовати герилске групе; већ су сви најбољи борци дезертирали из батаљона; ми пропадамо по свим положајима, а штабови ладују по рупама. — Наредили смо да се разоружа, ухапси и спроведе ради истраге. На саслушању он, углавном, све признаје, настојећи да то претстави безазлено. Саслушани свједоци М. В. и Б. А. тешко терете оптуженог М. П. — Након завршене истраге, предали смо га на чување 3 чети, а ми пошли у правцу гдје је требало да се налази штаб.

У току читаве ноћи непријатељ је повремено пуцао из тешких митраљеза.

30 мај 1942 године

Иако доста ријетко, непријатељ је пуцао у правцу наших положаја, ако не ни ради чега другог а оно бар ради тога, да покаже да се још тамо налази.

У јутрошњем рапорту 3 чете стоји, да је ноћас у 1,15 часова ухапшени М. П. покушао да побјегне, и стражар га је, када није хтио да стане, на даљини од 100—150 м, убио.

Одржали смо састанак партиског бироа у батаљону од 10—15 часова, а послије сам обављао неке текуће послове; средио сам и забиљежио све што је било потребно у дневник.

31 мај 1942 године

Јутрос је наш батаљон држао положаје на којима се налазио још од прекјуче, испод Војника, нешто мало изнад Липове Равни па право до под Шишман. Чете су биле распоређене: испод Војника 2 чета, изнад Липове Равни 3, а испод Шишмана — на десном крилу — 1. Бројно стање батаљона било је 130—140 бораца.

Четници су, око 8 часова, напали наше положаје са јачим снагама; а према обавјештењу, као појачање стигла им је и 1 чета.

Италијана. Најјачи непријатељски притисак био је у 10 часова, на положај 3 чете, и она је била принуђена да се повуче на прихватни положај, с обзиром, да се и 4 батаљон Дурмиторског одреда, који је био на њеном лијевом крилу, исто тако повукао. У овој борби је јуначки погинуо командир 3 чете друг Бајо Николић, из села Милочана, Општина кочанска.

Минобацачи су стално гађали наше положаје. У 15,30 часова дошло је до оштрије борбе и на сектору 2 чете. Непријатељ је, у 16 часова, убацио у борбу и шест тенкова, који су се кретали комуникацијом до Ханова Мићовића, гдје је, на путу, била постављена прва озбиљнија препрека, одакле су били принуђени да се врате. — За вријеме борбе обишао је положај замјеник команданта Одред друг Ђуро и осматрао кретање непријатеља.

Око 17,30 часова, преко Шишмана, повлачила се 1 чета, на правцу према Хановима Мићовића. Исто тако повукао се и један вод 3 чете са политкомом Д. В. Пошто је терен код Ханова Мићовића скоро био празан, то смо формирали један јак вод од 1 и 3 чете и упутили га са једним пушкомитраљезом горе, да би онемогућили брзо наступање непријатеља. Затим смо наредили да се сво људство прикупља на Живу.

Друг Ђуро нам је саопштио наређење, да се најдаље до 22 часа, батаљон прикупи и вечера, а онда да крене правцем Жива—Брезна—Бајово Поље—Миљковац, гдје треба да се одмори уколико дозволи војна ситуација.

Пошто се људство искупило и вечерало, наставили смо покрет према добијеном наређењу.

1 јун 1942 године

Путовали смо читаву ноћ и у Миљковац стигли у 5,30 часова. Пут отприлике дуг око 20 км., прешли смо за 6,30 часова. Борци су се на маршу држали релативно добро, а нарочито кад се узме у обзир да су прошли дан провели у борби; да је била ноћ и да се, углавном, стално путовало. Кад смо се приближили Миљковцу, развили смо заставу и борци су са пјесмом ушли у село. Чим смо стигли, наредили смо да се за људе припреми ручак, а потом је главни задатак био пронаћи станове за смјештај.

Борци су се одмарали до 18 часова. Од Оперативног штаба из Заборја добили смо наређење да упутимо 30 пробраних бораца из батаљона, који треба да се тамо јаве ради специјалне акције. Одабрали смо тражени број другова и они су пошли у Заборје око 20 часова.

Завршио сам дневне послове, тек око 23 часа када сам легао да спавам.

2 јун 1942 године

У току ноћи, око 2 сата, стигао је друг Милутин, члан Врховног штаба у друштву са командантом и политкомом Главног штаба. Дошли су право у кућу гдје је био смјештен Штаб батаљона,

али их нико није заустављао — јер, уствари, није ни било страже. Код 2 чете била је стража, али је била врло слаба. Борац на стражарском мјесту готово је спавао. Другови су овакву небудност сасвим оправдано критиковали.

Састанак Штапске партиске ћелије почео је у 10 часова, завршио се тек у 14. Другу Д. Б. саопштена је партиска казна. Он сматра да није требао да буде кажњен, иако је, без сумње, онакав његов поступак према другу В. Ш. — крупна прешка.

Око 16 часова добио сам позив да пођем у Оперативни штаб у Заборју, јер је наш батаљон требао да крене заједно у акцију са 2 батаљона Зетског одреда. Од 90 бораца, који су били присутни формирали смо 3 чете. У Заборју нијесмо имали времена да припремамо вечеру, већ смо онако на брзину испекли по комад меса и попили по чашу варенике и у 22 часа кренули даље.

Наш основни задатак био је: правцем од Заборја — преко Бундоса — Пољица — Спречеве Главице, пажљиво заобилазећи лијево крило непријатељских снага које су држале Стојковац, Брезна и Живу, избити на Јаворак, наћи се иза леђа непријателу, напасти га, разбити и поново овладати овим положајима.

3 јун 1942 године

Читаву ноћ, а и касније, кретали смо се беспућем по непознатом терену, кроз врло пуну шуму. Често смо се задржавали, а нарочито у току ноћи, да би по карти контролисали да ли се држимо одређеног правца, а неколико пута смо се враћали због тога што смо били зашли. Пут је био дуг, отприлике око 25 км. и умјесто да стигнемо — као што је било предвиђено на Јаворак, најкасније у зору, ми смо у непосредној близини овог мјеста стигли тек у 16 часова. На путу смо остали 19 часова.

Дисциплина је била на висини, на маршу су се људи држали добро иако су били уморни и гладни. С обзиром на велико закашњење, није се могло више говорити о извршењу постављеног задатка и Штаб колоне који су сачињавали командант друг Р. Б. и политком М. Ј., одлучио је да се приступи извођењу друге акције.

У шуми, близу Јаворка, људство се одмарало 3 сата, а потом смо упутили патроле да испитају стање код Ханова Мићовића. Пошто, према извјештају није било никога, и ми остали смо се у 21 час пребацили тамо и остали до зоре.

Читави прошли дан и ноћ нијесмо добијали ништа за храну.

4 јун 1942 године

Јутрос рано поставили смо три засједе на комуникацији Никшић—Бајово Поље. Прву у камењару на ивици шуме са лијеве стране пута, ниже од Ханова Мићовића према Липовој Равни; другу на самом Јаворку, тамо гдје колски пут улази у шуму и трећу у шуми изнад саме Живе. Задатак засједа је био да заробе, униште или одбаце непријатељске снаге, које би на њих наишле.

Мало касније одредили смо неколика друга ради проналаска хране.

Прва засједа је, са пушкомитралјеском ватром, у 10 часова зауставила један теретни камион, који је из Никшића превозио храну за четничке банде. У колима је била поред хране и наоружана четничка пратња, која се изузев тројице предала, а ови су искочили из кола и покушали да побјегну, али свега је једноме успјело, а остала двојца су убијени. Извјесни кажу да су ови који су покушали да бјеже били четнички жандарми. Међу онима који су се предали био је и интендант Пјешивачког четничког батаљона познати петоколонаш С. И.

Случајно је погодио метак и неку средовјечну жену, која се налазила у кабини камиона, а наводно се зове госпођа Кадовић из Никшића. Било нам је жао, јер њој нијесу били намијењени ови метци.

У камиону смо нашли око 700 војничких хлебова, 2 сандука мина за бацач (24 комада), нешто мало дувана, као и неке друге ситнице. Овај драгоцјени плијен одмах смо евакуисали дубље у шуму, а потом кола запалили.

Друга засједа је заробила неколико четника из Пјешиваца, а трећа, у којој се налазила наша 3 чета и једна чета 2 батаљона Зетског одреда дочекале су једну повећу групу четника (око 25), на челу са неким четничким официром. На позив да се предају и положе оружје, они су то одмах урадили, изузев оног четничког официра који се поуздао у своје ноге и надао се у бјегство. Наши су припуцали, и он је пао погођен са више метака. Одмах су га пртресли и узели му документа, која су била пробијена метком, али се из њих ипак могло видјети какву су звјерку уловили. Пред њима је лежао, без да даје икакве знаке живота, познати четнички коловођа и издајник Радојица Рончевић, официр бив. југословенске војске.

Пошто се радило о познатом бандиту, неки другови су предлагали да му се ради сваке сигурности, дода још један метак, али је и у овом случају побиједила теза да треба штедјети муницију, јер је ионако готов.

Ова засједа је заробила и два четничка курира који су се враћали на моторциклу, које су наши мало касније уништили.

Чим се чуло пуцање изнад Живе, четничке јединице које су држале положаје Стојковац и поврх Горњих Брезана једним дијелом су се кренуле у том правцу и напале наше, прије него што су успјели да се повуку у састав главнине. У овој борби је погинуо Радован Бешић, студент права из Пипера, борац 2 батаљона Зетског одреда.

Пошто су четници наступали фронтално од Живе, ми смо се у 14 часова повукли дубље у шуму. Другови су, који су били одређени ради проналаска хране, реквирирали двојици богатијих сељака 15 оваца, а још 4 им је даровао М. М. и тако су обезбиједили свима богат ручак. Хлеба и меса је било доста. Када је сређено

оно што је остало од плијена и све спремљено за покрет, кренули смо натраг у 17 часова.

Од свих заробљеника, њих тројицу најизразитијих шпијуна и издајца, међу којима и четничког интendanта С. И. ликвидирали смо.

5 јун 1942 године

Батаљон се тек у 12 часова вратио у Миљковац. Ја сам се, са још неколико другова, задржао у Пејовића Пољу ради подјеле плијена са Зетским одредом. Све што је заплијењено на Јаворку и четвртог увече отпремљено је овамо, требало је да се подијели на два равна дијела, али приличан број хљебова успут је нестао, тако да смо ми од двјеста комада који су били отпремљени, овдје добили свега шездесет. Тако, због овога, наша 3 чета није добила хлеб.

Из Пејовића Поља пошао сам тек у 18 часова. Иако су борци нашега батаљона били много оптерећени ношењем пушкомитраљеца, муниције и остале спреме, нијесу заостајали на путу. Расположење, издржљивост и дисциплина су били добри.

6 јун 1942 год.

У 2 часа су ме пробудили и саопштили наређење, да се са 30 одабраних бораца из батаљона ставим на расположење штабу Зетског одреда. Потребан број бораца одабрао сам из 1 и 2 чете и у 5 часова се са њима јавио на Пејовића Поље. Од наших 30 бораца и још 30 из Зетског одреда формирали смо „Десну гонећу колону“. За команданта је одређен друг М. Ш., а ја за политичког комесара.

Наш задатак је био да правцем Пејовића Поље, Горња Брзна, Жива, Јаворак, Шишман, Пиштета стално нападамо непријатеља, који наводно отступа, настојећи да му бочном ватром нанесемо што више губитака. Кад смо стигли у 10 часова на Живу, установили смо, да непријатељ-четници не само не отступа, већ да се ушанчио и чврсто држи положаје. Како овим правцем нијесмо могли да се пребацимо у њихову позадину, ја и друг М. Ш. донијели смо одлуку да измијенимо правац свог кретања, и умјесто правца Жива—Јаворак, кренемо правцем Жива—Јаблан Брдо, јер о гоњењу непријатеља који „отступа“ није било ни говора. То је био нетачан извјештај или лијепа жеља. Са једног zgodног мјеста осматрали смо двогледима врзмање четника горе на Јаворку. Одавде се требало пребацити дијелом колскога пута, који је био под ватром тешких митраљеца са Јаворка. Прво се упутио командант и неузнемираван прешао нормалним ходом читави брисани простор. Кад се он пребацио, онда сам ја кренуо, али нијесам успио да направим ни неколико корака, а већ су са Јаворка заштектали митраљеци. Срећа моја нијесу могли одмах да ухвате отстојање, па су стално мало подбацивали или пребацивали. Једини је излаз био смањити мету непријатељским нишанцијама и што прије се уклонити са ове чистине.

Одавде смо се упутили за Јаблан Брдо и чим смо тамо стигли, послали смо патролу ради повезивања са 2 ударним батаљонсм Зетског одреда и 2 ударним батаљоном Никшићког одреда, који се налазе негдје изнад Ноздара. Пошто смо упутили патролу за повезивање, спустили смо се мало доље у колибе под Јаблан Брдо и преноћили.

7 јун 1942 год.

У 6 часова изјутра упутили смо 20 бораца са командиром М. А. и политичким комесаром Ст. Б. са задатком, да поставе засједу на комуникацији између Липове Равни и Папратних Дола. Око 8 часова упутили смо извиђачку патролу у катун под Шишман, која се у подне вратила. Чују се неке мање борбе на сјевероисточној страни Живе. Још није ступила у акцију, према добијеном задатку, друга чета С. С. из батаљона Зетског одреда, која треба бочно да дјејствује са правца Војника. Због шуме и конфигурације терена наш задатак се мора свести, и уколико дође до ступања у акцију, на демонстративно отварање ватре на лијеви бок непријатеља. За извршење овога задатка наших 40 бораца су у приправности, а истовремено се и одмарају на катуну, у колибама гдје смо провели и прошлу ноћ. Ако овдје останемо даље, мораћемо се снабдијевати храном путем реквизиције, јер је оно мало што смо имали већ на измаку.

Наша засједа код Папратних Дола, око 10 часова, заробила је 9 четника — сељака и заплијенила од њих 3 пушке, 3 бомбе, 140 метака и 16 оваца. Добра ствар, јер ћемо овим обезбиједити исхрану људства и за сјутра. Да би се сигурно обезбиједили месом, наши су реквирирали Лазару Курдулији 5 оваца, 8 кгр. сира и 10 кгр. скорупа, а мајка Сава Перковића даровала нам је 2 овце.

Западно од нашега логора — катуна око 19,30 часова појавила се једна патрола, која је пуцала и дозивала. Очигледно је било да су нас примијетили и траже везу. Нама је ово пуцање било сумњиво и нијесмо се одазивали, јер су се на овај начин обично повезивали четници. Упутили смо патролу у правцу гдје се појавила ова сумњива група, која се брзо вратила натраг са извјештајем да се тамо налазе борци из 2 ударног батаљона Н. Н. О. П. одреда, међу којима и неки Михаило Вукићевић.

Наша засједа са комуникације Никшић—Јаворак од Папратних Дола вратила се око пола ноћи.

Све заробљенике смо пустили, јер међу њима није било ниједног познатијег петоколонаша.

8 јун 1942 год.

Борци су се изјутра одмарали. За храну је обезбијеђено нешто меса, мало варенике, сира и скорупа. То смо добили од реквизиције.

Одредили смо и упутили патролу у правцу Шишмана, коју је у 11 часова напаало једно четничко одјељење, које је још раније

било изашло горе на врх. Наши нијесу одговарали на ватру, већ су се повукли у шуму. У вези са појавом четника на врху Шишмана наредили смо повлачење свих наших бораца на сјеверну страну катуна у Гвозду. Овдје смо продискутовали што да се ради даље у вези са појавом четника, није ли у питању каква замка. Па да би се обезбиједили од изненађења, одлучили смо да се одавде неопажени извучемо и неколика километра даље смјестимо у сљедећи катун. Дуго послије нашег одласка, испод Шишмана четници су пуцали митраљезима, одозго, са врха. Кад смо стигли на предвиђено мјесто, доље, испод катуна у шуми, чула се велика ларма. Сви су изгледи да су се четници са Јаворка у споразуму са четницима од Пиштета припремали да нас опколе. У вези са свим овим, а с обзиром да нијесмо имали никакве везе са осталим својим јединицама, одлучили смо да се повучемо натраг. Имали смо да се враћамо око 25 км., најчешће беспућем. Људи су били неспаваани и чим би сјели да се мало одморе, капци су се сами спуштали на очи и већи број би почео одмах да спава. У Доња Брезна смо стигли у 21 час. За читаво ово вријеме дисциплина је била на потребној висини.

9 јун 1942 год.

Пошто смо преконачили у Доњим Брезнама, изјутра смо наставили пут за Миљковац. Од Горњих Брезана непријатељ надире са тенковима, а бацачима туче Заборје, Пејовића Поље и околину. Наши борци користе вријеме, неки спавају, а други се перу. Но, и поред овога, морамо да шаљемо извјесне дјелове батаљона на положај. У 12 часова одржали смо краћи састанак са борцима у батаљону. С обзиром на развој борбе и јачињу непријатељског притиска сваки час очекујемо наређење за евакуацију даље.

Данас сам добио писмо од Мила, из околине Невесиња, које ме много радује, јер нијесам знао да ли је жив или не. Од 18 до 19,30 часова одржали смо састанак батаљонског бироа.

10 јун 1942

Већ у 5 часова неколико авиона бомбардовало је источни дио Миљковца. На положају су почеле борбе. У 7 часова добили смо наређење да се постепено повлачимо у правцу Горанска. Све смо евакуисали и повлачимо се у реду на прве прихватне положаје. Међутим, јаке непријатељске колоне, у 10,30 часова, пробијају се поред ријеке Комарнице и онемогућавају нам повлачење, како је то било предвиђено, набацајући нас на, скоро непроходни, планински масив Закамена—Леденице. Непријатељске снаге, доље поред Комарнице, прати огромна комора, сигурно има од 350—400 натоварених мазги.

Непријатељски притисак је толико јак да се мора напустити и положај Варде, и ми се у 15 часова хитно повлачимо преко планине Закамена. Комора нам прави страховите неприлике. Коњи претоварени, падају у шкрипове и два су нам се већ сломила, так-

да, извјесне, ситније ствари морамо да бацамо. Ја стално неизмјенично носим, поред своје редовне опреме, сандук муниције, пушкомитраљез или слично. Људи су заморени, али ипак много не заостају. Наших 30 бораца отступило је заједно са 2 ударним батаљоном у правцу Голије. Са нама су учествовали у борби и батаљони Зетског одреда и заједно се повлачимо.

Ноћ нас је ухватила на катуну Леденицама. Ја сам се ту задржао да реквизирамо нешто стоке за храну. Пронашли смо 1 вола и 2 шиљежи, а потом смо наставили пут даље на сљедећи катун, гдје смо нашли свега око 15 бораца са замјеником политичког комесара Никшићког НОП одреда, другом В. Н., као заштитницу, док су сви остали били продужили према селу Смрчју. Овдје смо остали до зоре. Оно 2 шиљежи заклали смо за вечеру, а вола оставили да тјерамо даље.

(Наставиће се)

Саво К. Брковић

Питање заштите црногорских поданика у иностранству 1879 год.

Још прије Берлинског конгреса било је Црногораца који су као радници живјели по многим туђим земљама. Црна Гора није била у могућности да њихов положај регулише и њихово стање заштити, јер није била међународно призната. Стога су они били изложени разноврсним неугодностима и грубој експлоатацији. Растурени по разним крајевима, они су се у таквој ситуацији сналазили како су најбоље знали и умјели. Често су користили и заштиту дипломатских опуномоћеника оних великих сила које су из својих политичких разлога биле тренутно наклоњене интересима Црне Горе. Међу њима нарочито су се истицали руски конзули. Међутим, Црна Гора имала је и прије Берлинског конгреса своје конзуле у Скадру и Котору, — граничним мјестима аустроугарске и турске царевине са којима је Црна Гора имала најтјешњих веза. Скадар је био, усто, центар из којег су европске империјалистичке силе преко својих претставника шириле веома живу и разгранату пропаганду. Црна Гора, према томе, имала је пуно разлога да држи у Скадру свог конзула. Шездесетих година прошлог вијека њен конзул у Скадру био је Чех Јован Вацлик, а послвије њега Перо Пејовић и сердар Раде Туров Пламенац.

Црногорска конзуларна служба у Скадру и Котору била је ограничена у свом дјелокругу. Када је Црна Гора на Берлинском конгресу добила међународно признање, било је потребно да именује своје дипломатске претставнике који би у иностранству штитили њене интересе и интересе њених поданика. Међутим, непосредно послвије Берлинског конгреса она то није била у стању да уради. Стога се стање црногорских поданика који су живјели у другим државама није измијенило одмах по закључењу Берлинског конгреса. У Турској оно се чак и погоршало не само због традиционалног непријатељства Турске према Црној Гори, него због сасвим свјежих успомена из ратова 1876-78 г. и граничних трзавица и спорова насталих између ове двије државе послвије Берлинског конгреса. Консолидација Црне Горе послвије успјешно завршених ратова императивно је налагала да се сви ти спорови што прије и што цјелисходније регулишу. Црна Гора је у том правцу улагала много труда, а радо је примала и сугестије страних претставника акредитованих на Цетињу. У овоме се нарочито истакао енглески посланик Грин, неоспорно поступајући по интенцијама

своје владе која је у то вријеме била интензивно окупирана политиком Блиског Истока. Међутим, ове тежње нијесу се дале лако остварити. Решавајући их поступно према датим околностима и могућностима, Црна Гора је одлучила да питање заштите својих поданика у другим државама повјери руској влади. Једном посебном нотом замолила је Црна Гора руску владу почетком 1879 год. да њени дипломатски претставници у иностранству узму у заштиту црногорске интересе док Црна Гора не буде у стању да именује своје изасланике. О овом свом кораку Црна Гора је обавијестила и енглеског посланика Грина, али је мимоишла посланика сусједне Аустро-Угарске Монархије пуковника Темела. Међутим, Аустро-Угарска је била о овоме извијештена путем руског кабинета. Овим поступком Црне Горе осјетила се Аустро-Угарска не само увријеђена него је сматрала да су њиме повријеђене и њене прерогативе које јој је давао 29 члан Берлинског уговора по коме је она имала да штити црногорску поморску трговину преко својих конзула. Усто, она је осјетила и у овом акту да јој руски утицај угрожава интересе на овом дијелу Балкана. Стога је она имала пуно разлога да реагира на овај поступак Црне Горе. То је она урадила упућујући путем телеграма, преко свог посланика на Цетињу, оштар протест црногорској влади. Овим је настао дипломатски спор између Црне Горе и Аустро-Угарске који је изглађен компромисним објашњењем и извињењем црногорске владе.

Копије на француском језику докумената, који се односе на ову епизоду из међународног односа Црне Горе 1879 године, налазе се у Цетињском архиву међу хартијама црногорског Министарства иностраних послова. Није сачувана копија ноте коју је црногорска влада упутила руској, али се њен садржај може лако утврдити из ноте упућене енглеском посланику Грину. Објављујемо у преводу тих неколико занимљивих докумената.

1) Нота коју је црногорска влада доставила 7 априла (26 марта) 1879 г. енглеском посланику Грину:

„Прије Вашег последњег пута на Цетиње, књажевска влада, желећи да заштити своје поданике у иностранству, а у немогућности да у садашњим околностима именује дипломатске агенте, била се обратила влади царске Русије с молбом да узме у заштиту црногорске поданике који бораве у иностранству или су на пролазу док не буде имала своје агенте.

Ову нашу молбу повољно је примила руска влада и дознали смо да је она учинила демарш у том смислу у Цариграду. Послије свога демарша било би нам веома тешко да упутимо за сада агенте Узвишеној Порти чак и онда када бисмо прешли преко многих скрупула и преко финансиских обзира који су нас навели да упутимо речени захтјев руској влади.

Његово Височанство, дакле, није у могућности да поступи онако како сте му Ви извољели указати односно обнове наших веза са Узвишеном Портом. Надамо се да ће отоманска влада, у

заједничком интересу искористити демарш (који је дошао послје телеграма Њ. Висости Његовом Величанству Султану) који је предузела царска руска влада у наше име, да би показала своју склоност за обнову срдачних односа између двају земаља.

Његово Височанство се нада, знајући колико Вам лежи на срцу обнова ових односа, да ћете наставити да користите свој утицај за повољан успјех овог корака, а зато ћемо Вам бити увелико захвални.“

Нота се завршава апелом да се узму у заштиту избјеглице из Новог Пазара. „Дозволите ми, господине Грин, каже се даље у ноти, да користим и можда злоупотребијем Вашу доброту, поводом наших избјеглица из Новог Пазара, о којима сам Вас обавијестио посљедњим телеграмом. Хоћете ли имати доброту да се заузмете за њих? Наступа већ вријеме пољских радова те је неопходно потребно да буду код својих кућа али нажалост ми их не можемо склонити на повратак без гаранције сигурности која би их обезбиједила од онога што им се у два маха десио када смо их ми скоро приморали на повратак. Њихово отсуство од домова наноси исто толико штете њима колико и њиховим власницима. Усто, влада би много жељела да се ослободи издржавања свих ових избјеглица,

Унапријед Вам захваљујем за оно што ћете учинити и молим Вас да примите увјерење мог срдачног пријатељства.“

2) Протестна нота од 5 марта 1879 г. коју је телеграфским путем доставио аустроугарски министар спољних послова гроф Андраши свом опуномоћеном посланику на Цетињу пуковнику Темелу да је преда књазу Николи:

„Господин Новиков нам је доставио циркуларну ноту датiranу 8 фебруара по старом календару по којој је Црна Гора, у немогућности да сада постави своје претставнике у иностранству, изразила жељу у Петрограду да руски дипломатски претставници у земљама у којима Књажевина нема своје претставнике и до момента када буду постављени црногорски претставници, буду овлашћени да заступају књажеве поданике. У циркуларној ноти се додаје да руски цар мисли да повољно одговори на ово тражење.

Ми се много чудимо у погледу оправданости овог демарша и формалног поступка Црне Горе.

Никако не одговара осјећањима које је Њ. Височанство увијек изражавало према цару и краљу, а још мање захвалности за многе и значајне помоћи које је Њ. Величанство увијек пружало Књажевини, да нас обавјештење руског кабинета изненади у овој ствари.

Били смо у праву да рачунамо на једну такву захвалност од стране Црне Горе и очекивали смо да ће се књаз Никола обратити поводом једног оваквог питања прије свега и непосредно царско-краљевској влади.

Ми смо се залагали за признање независности Црне Горе онда када је то признање било оспоравано и ми смо код књажевске владе имали свог министра резидента.

Црногорски поданици нијесу имали тако честих веза ни са једном земљом, изузев једино Турску, као са нашом.

Непосредно сусједство и честе везе са Котором не могу дозволити интервенцију ни једне стране силе, јер би тиме односи између Црне Горе и нас били помућени.

Уосталом, на основу члана 29 Берлинског уговора црногорска трговачка застава ужива нашу конзуларну заштиту. Према томе, потпуно је искључено да Црна Гора буде имала страну заштиту у нашој држави.

Ми смо у овом погледу били без резерве отворени у Петрограду. Али исто тако, ми желимо да и Црна Гора одмах повуче упућени захтјев руском кабинету, уколико се односи на заштиту црногорских поданика у Аустро-Угарској. У противном, бићемо принуђени да узмемо у разматрање питање да ли ће бити потребно да наш претставник и даље остане на Цетињу.

Што се тиче поменутог демарша у односу на друге земље, ми не оспоравамо право Црне Горе да затражи од неке друге силе заштиту својих поданика док не буде именовала своје претставнике.

Ми, међутим, морамо у потпуности задржати право заштите над црногорском трговачком заставом, онако како нам је искључиво дато 29 чланом Берлинског уговора. Међутим, по нашем мишљењу питање које сте покренули било би лакше ријешити кад би га свим европским кабинетима изнијели формално, директно и истовремено.

Друкчији поступак даје читавој ствари сасвим посебан политички карактер и не може бити користан у погледу схватања Црне Горе као суверене државе.

Ставља Вам се у дужност да о читавој садржини овог телеграма обавијестите Њ. В. књаза.“

3) Одговор црногорске владе од 9 марта (25 фебруара) 1879 г. на горњу аустро-угарску протестну ноту;

„Књажевска влада обратила се влади царске Русије с молбом да прими на себе дужност заштите црногорских поданика у мјестима у којима Књажевина нема још својих претставника и докле не буду именовани.

Улажући овај демарш код петроградског кабинета, црногорска влада није жељела да повриједи одредбу Протокола X и члана 29 Берлинског уговора, који ставља књажевску црногорску заставу као и црногорско бродовље под заштиту конзуларних агената Аустро-Угарске у свим иностраним лукама гдје их има. Ипак, овај је корак учињен једино у циљу да се црногорски поданици који живе у Турској, Египту и Америци, ставе под заштиту једне

пријатељске силе. Он је изазвао у Бечу неугодан утисак, као да се односи на црногорске поданике који живе у Аустрији или су у пролазу кроз њу, утисак који књажевска влада није хтјела никако изазвати.

Из тог разлога, црногорска влада, високо цијенећи благонаклоно држање владе Аустро-Угарске, хита да изјави да се она одриче демарша који је учинила код царске руске владе уколико се тиче црногорских поданика настањених у Монархији или су у пролазу кроз Монархију. Црна Гора уосталом намјерава да ускоро именује свог претставника у Бечу.

Њ. В. књаз Никола неугодно је дирнут прекором који му је царско-краљевска влада упутила поводом овог демарша у телеграму грофа Андрашија од 5 овог мјесеца.

Осјећање захвалности које је Њ. В. одавало Њ. В. цару и краљу, и које је познато и цијењено од стране Њ. Величанства, требало је, по нашем мишљењу, да га заштити од тако мало заслужених прекора.“

4) Горња нота је достављена уз ово писмо од 9 марта (25 фебруара) 1879 г. :

„Господину Темелу.

Част ми је да Вам доставим приложену вербалну ноту као и копију депеше грофа Андрашија коју сте доставили Његовом Вишочанству. Молим Вас да ми изволите вратити вербалну ноту када се са њом будете упознали.“

На овај начин изглађен је овај први дипломатски спор између Црне Горе и Аустро-Угарске последије Берлинског конгреса.

Андрија Лаиновић

Српска поморска закладна школа у Србини

Упоредо са развитком бокељског поморства уско је повезано и ширење поморских школа по разним мјестима Боке. Било је више пута истакнуто колико су оне, за дуго времена као једине школе, допринијеле за национално подизање и стручну спрему многобројних генерација наших помораца.

У једном судбоносном периоду, опадања бродарства и престанка дјеловања приватних поморских школа, основана је 1858 год. у Србини (најближој околини Херцегновога) „Српска поморска закладна школа“, која је дјеловала преко пола вијека. Херцегновски трговци и занатлије стекли су у њој опште образовање, толико корисно за привредно и просвјетно-културно уздизање овог лијепог приморског градића. Она је дала лијеп број поморских капетана, а кроз њу су прошли и сви школовани Херцегновљани¹⁾.

Бока је у Наполеоновим ратовима двоструко страдала. Поред четири окупације, уништен је и добар дио њених бродова. Бечки конгрес донио јој је разна разочарења и привредно пропадање, од кога се није могла оправити за све вријеме аустриске управе. Бокелји су аустриску управу примили с великим неповјерењем. Бокелјски поморци и трговци селе се на разне стране. Преводе своје бродове у главнице у Трст, Пиреј, Солун, Цариград, Галаз, Браилу, Одесу, Смирну, а и остале луке Црнога и Средоземнога Мора. У тим новим, и ако туђим срединама, постижу успјехе и постају заслужни за ширење поморско-трговачких веза у тим земљама, а нарочито у Русији²⁾.

Али њихов допринос није био само у томе. Сви покрети и ратови за ослобођење балканских земаља, од Карађорђевог и Грчког устанка³⁾ па на даље, нијесу били без њихове сарадње и помоћи. По угледу на прчке родољубе у иностранству, који су своје уштеђевине завјештавали своме народу, и међу нашим Бокелјима нашао се лијеп број народних добротвора, којима су на срцу лежале невоље и потребе свога родног краја. А оне су биле нарочито велике у подизању школа. Поморске школе, у разним мјестима Боке, престале су да раде. Аустриска управа упућивала је наш поморски подмладак у Поморску школу у Трст. Бокелји су видјели

¹⁾ Божидар Томић: "Историја Српске поморске закладне школе у Србини" — Извјештај Држ. реалне гимназије у Херцегновоме 1929/30.

²⁾ Дон Нико Луковић: "Постанак и развитак трговачке морнарице у Бокни Которској" — Београд 1930

³⁾ Др. Лазо Томановић: "Бокелји у рату за ослобођење Грчке".

у томе опасност свог однарођавања, па су сновали о томе како да подигну у Боки поморску школу, која ће бити на вишем научном нивоу од дотадањих. Пошто је Котор имао више изгледа да добије Државну поморску школу, коју је 1849 год. и добио, Херцеговни је могао мислити на сличну школу коју би издржавао властитим средствима. Требало је за то створити јаке фондове, а и одобрење аустриске владе, која је сваку народну иницијативу примала са неповјерењем.

Фондацију школе у Србини створили су добротвори: Јован Бошковић, Ђуро Ђуровић и Јевросима Лакетић¹⁾.

Јован Бошковић родио се у Топли (крај Херцеговога) 1761 године. Као и многи његови вршњаци, био је у младости поморац. Затим се настанио у Смирни и бавио трговином. Брзо је стекао глас угледног и поштеног трговца и био нарочито цијењен међу тамошњим Грцима. Умро је у 71 години живота. Имање је оставио породици, али се сјетио и свог родног краја. Осим завјештања Манастиру Савини, Топалској цркви и сиротињи херцеговске околине, најважније у његовом завјештају је ово: „Сва моја добра у Боки остављам мојој милој отаџбини и да се приходом истих оснује и издржава школа српскога и италијанског језика и морепловства. Ако се по чем приходом тим не би могли да подмире сви трошкови за издржавање предречене школе, те се временом не би нашао који родољуб, који би од свога имућа намијенио што на исту сврху тад остављам својој дјеци сву власт и област да слободно од поменутих добара ураде што сами хоће и желе. Но, ако која добра душа надокнади мањак за издржавање поменуте школе, тад у том случају моја дјеца и њихови насљедници губе свако право на тај мој завјештај“.

Ђуро Ђуровић родио се у Жлијебима (Општ. херцеговске). И он је у раној младости отишао на море. Послије се стално настанио у Трсту и одао трговини. Ту је умро 1878 године. И он се као и Бошковић сјетио са неколико завјештаја свог родног краја, али је најглавнији био онај који је одређивао: „Двије пак моје куће у овом граду (Трсту) које данас давају чиста прихода фор. 1260 — остављам, да се приходом истих оснује и издржава у Херцеговном школа српскога, италијанскога и њемачкога језика“.

Године 1847 умрла је у Србини Јевросима Лакетић, која је написала у својој посљедњој вољи: „Ова моја кућа у којој живим и баштина око куће, желим да буде и у ползу школе, која се благонадеждно очекује да се установи по завјештајима почившег Јована Бошковића и Георгија Ђуровића на српском дијалекту словима кирилицанским или нашијем црквенијем буквама ради ползе наше младежи“.

Завјештај Бошковића није био довољан да буде темељна фондација школе. Радило се, да се уједини са Ђуровићевом. Заоставштином Ђуровића (двије куће у Трсту) управљао је капетан

¹⁾ Томо Поповић: „Како је постала Српска поморска закладна школа у Србини“. Извјештај исте за 1884—5.

Марко Квекић⁵⁾, који је много настојао да се приходи од ње повећају и да се школа оснује. Продао се завјештајно имање Бошковића а тим се новцем из темеља рестаурирала кућа Лакетићке у Србини, у којој је школа касније смјештена.

Знајући, да ће код Владе у Бечу тешко ићи са одобрењем Школског статута, Херцегновљани су послали у Беч претсједника Општине капетана Александра Павковића⁶⁾. Он је успио, да му је Министарство повјерило, да у споразуму са Далматинским намјесништвом у Задру, изради „Статут“. Ово није био лак посао. Он је морао да садржи вољу завјештаца, да одговори народним жељама, и да као такав постигне одобрење Аустријског намјесништва у Задру. Израдио га је Шпиро Петровић, адвокат и народни посланик у Далматинском сабору у Задру. По овом Статуту школа има два одсјека: за српски (ћирилицом), италијански и њемачки језик, и за морепловство. Све ове предмете морају предавати стручни наставници. Школском фондацијом управља Вијеће Општине херцегновске које у Управни одбор Закладе делегира три вијећника. Од њих је један претсједник, а један благајник⁷⁾. Одбор именује наставнике, а потврђује их надлежни православни епископ. Именовање се доставља на знање Далматинском намјесништву.

И ако је Министарство одобрило овај Статут у јуну 1855 године, укинуло га је 1858 године, а наредило Далматинском намјесништву да изради други. Тај нови Статут ограничио је права Општинског вијећа и Одбора у управљању Закладом и Школом, а иста пренио на државне установе. Против овог октроисаног Статута устао је народ и, преко својих претставника у Далматинском сабору и Бечком парламенту тражио повратак старог. Послије дуже борбе, јуна 1874 године повраћен је, нешто измијењен и саображен тадањим школским уредбама, стари статут. На овоме је много радио Стјепан Митров Љубиша, тадањи посланик Боке у Бечком парламенту.

Школа је започела са радом 1 фебруара 1858 године. Тада је отворен Одсјек морепловства. Дан прије била је школска свечаност, гдје је народ са својим претставницима манифестовао своју радост, што је напokon постигао ову, толико жељену, просвјетну тековину.

За управитеља био је изабран кап. Мато Мрша⁸⁾ чувени поморац и стручњак. Избор није могао бити бољи. Он је у школу донио своје богато искуство. За првих 15 година он је уз вјероучитеље, православног и католичког, био једини наставник. Оба вје-

⁵⁾ Родом из Пода (код Херцегновога) познати бокелски бродовласник у Трсту, таст књаза Данила.

⁶⁾ Познати родољуб и народни добротвор, родом из Пода. Оставио Фондацију из које су се давале стипендије за науку на Универзитету. Умро 1885 г.

⁷⁾ Извјештај о Српској поморској закладној школи у Србини за 1885—6 г.

⁸⁾ Поморски капетан Мато Мрша родио се у Перасту 1796 године. Поморску школу завршио је у Енглеској. Као заповједник једрењака »Liverpool-Packet«, на путу из Трста за Перу (Јужна Америка), пролази рт Хору, врло погибелан

роучитеља били су истакнути људи онога доба. Први је био прото Христифор Ломбардић, човјек широке културе, много заслужан за покретање и одржавање Школе, а други др. Трипо Радоничић, каснији которски бискуп.

Године 1867, уз Отсјек морепловства, оснива се и Отсјек за језике. Њега преузима Ристо Ковачић⁹⁾, гдје остаје четири године и предаје српски и италијански језик. Године 1872 отступио је Мато Мрша због старости, а тиме је престао да ради Отсјек морепловства. Узрок овоме су били и финансиски разлози. Заклада није била у могућности да издржава два отсјека а Наутичка школа у Котору већ је била у пуном развоју. Зато је Управни одбор одлучио да задржи Отсјек за језике. Овај је Отсјек нарочито појачан (1874-5 шк. године) доласком у Херцеговину Сима Матавуља и др Милана Јовановића¹⁰⁾. Матавуљ предаје италијански и француски језик, а др. Јовановић српски и њемачки. Др. Јовановић остаје свега пола године, док је Матавуљ слиједеће школске године постао управитељ школе и на тој дужности остао до 1881 године. У својој књизи „Виљешке једног писца“¹¹⁾ он своме бављењу у Херцеговном посвећује тридесетак интересантних страница. Нас у овој прилици интересују његова тачна запажања о тадањим људима са којима је долазио у додир. Наставници су проширили круг домаћих интелектуалаца, који се у главном састојао од поморских капетана, неколицине школованих трговаца и младог адвоката др. Лаза Томановића.

Ова школа је имала своје уздизање и падање. Политички догађаји који су се збивали у непосредној близини (два бокељска и херцеговачки устанак), осјетно су утицали на наставнике и ученике. Ни њена финансиска средства нијесу била увијек довољна. Уза све то, свако њено раздобље имало је понеког јачег наставника који је одржао на висини националног и васпитног задатка. Такав је био, уз већ поменуте, Томо Поповић¹²⁾, наставник и управитељ од 1883 до 1914 године, када престаје рад Србинске школе.

за једрењака. Учествовао је у рату за ослобођење Грчке гдје је остао 7 година. Грчка га је славила као једног од првих филхелена.

Затим је дошао у поморску службу Француске. Као командант флотиле од 25 бродова, учествује у експедицији против Алжира. Важно је као један од најјачих познавалаца наутике. Одлично је познавао италијански, француски, енглески и грчки језик. Године 1853 постао је професор Поморске школе у Задру, а затим је дошао у Херцеговину. Као бескомпромисни народњак, водио је борбу против аустриске протународне политике на Приморју. Умро је у Херцеговине 1879 год. (А. Милошевић: "Мато Мрша" Јадранска стража бр. 10/1936 год.)

⁹⁾ Родом из Рисна. Универзитетске науке завршио у Италији, гдје је неко вријеме радио као професор. Бавио се историјом Боке. Умро у Рисну 1909 год.

¹⁰⁾ Познати књижевник и путописац. Тада је примио дужност општинског љекара у Херцеговине. На овој дужности је остао кратко вријеме, па се одатле преселио на Цетиње.

¹¹⁾ Издао Српска књижевна задруга 1939 год.

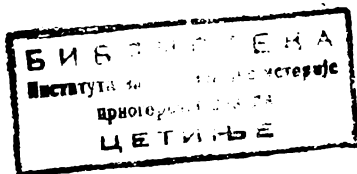
¹²⁾ Родио се и живио у Херцеговине (1856—1927). Аутор историјске књиге "Херцеговину". Писао много историских расправа и чланака по разним часописима, календарима и листовима. Као добар познавалац италијанског преводио је са овог језика.

Да је ова Школа била и стјециште људи који су се бавили науком и књижевношћу, најбољи је доказ њена богата библиотека, коју су ратови доста умањили. Из школског извјештаја (1885—6) видимо колико су разне књижаре и просвјетни добротвори цијенили ову установу. Само те године послале су јој на дар: књижара „Луке Јоцић и друг“ (Нови Сад) 17, „А. Пајовић“ (Нови Сад) 28, „Браћа Јовановић“ (Панчево) 30 књига. Одбор „Закладе кап. Леса Павковића“ у Херцеговине поклонио је 300 књига, календара и повезаних годишта разних часописа на српском и италијанском језику. Ту је „Српско-далматински магазин“ 1837—71. Календари: „Грлица“ за 1836—7, „Панчевац“ 1874—79, „Орао“ 1875—1882 и др. Јово Шакићеновић даровао је слику Светозара Милетића.

Српска поморска закладна школа престала је радом у лјето 1914 год. почетком Првог свјетског рата. Аустриска управа је силом затворила, као и све народне установе и просвјетно-културна друштва. Послије рата није се више обновила. Мјесто ње основана је, у истој згради, данашња Нижа гимназија.

За преко пола вијека њеног корисног дјеловања, она је удовољила родољубивој намјери њених оснивача Бошковића, Буровића, Лекетићке и жељама народа овога краја.

Иг. Злоковић

„Борбе на Уздомиру — крај Никшића у мају 1942 године“

— Поводом чланка пуковника Рада Кнежевића —

У „Историским записима“ — књига VII, свеска 4—6 април—јуни т. г. као и у „Народној Армији“ број 391 од 12 јула 1949 године (само у нешто скраћеној верзији), штампан је чланак пуковника Кнежевића под насловом „Борбе на Уздомиру — крај Никшића у мају 1942 године“. У циљу да сваки догађај из наше Народно-ослободилачке борбе треба описати тачно онако како се и одвијао, овим желим да исправим нека пишчева нетачна тврђења из поменутог чланка.

Прво, пуковник Кнежевић у свом чланку каже: „За вријеме Треће непријатељске офанзиве вођене су многобројне и тешке борбе на територији Црне Горе, међу које несумњиво спада и борба на брду Уздомиру, три километра сјеверозападно од Никшића, петог и шестог маја 1942 године, између Никшићког партизанског одреда и италијанске дивизије „Алпи Граие“, појачане једним четничким одредом.“ Међутим, у цитираном пасусу једно тврђење није тачно. Наиме, борба на Уздомиру није се водила, како то тврди пуковник Кнежевић, 5 и 6 маја 1942 године, него само 5 маја 1942 године. Да бих ово тврђење поткријепио, морам детаљније описати ток борбе. Непријатељ је испред зоре — 5 маја — са својим снагама кренуо из Никшића и напао положај нашег борбеног осигурања на Тополани, а одатле усмјерио главнину својих снага у правцу брда Уздомира (кота 852) и наше снаге су се, последије жестоке и крваве борбе, због огромне надмоћности непријатеља и очигледне опасности да не буду опкољене и уништене, повукле око 7 часова, истог дана, према Кулини (к 764).

Друго, пуковник Кнежевић у своме чланку даље тврди: „Први ударни батаљон НПО посјео је групно положаје за одбрану и то: 1 чета Драгова Лука—Глибавац, 3 чета Мокра Њива—Уздомир (852) — затварајући комуникације Никшић—Горње Поље, и 2 чета искључно Уздомир—Кочане...“. Ни ово тврђење пуковника Кнежевића у цјелини није тачно. Он је замјенио положаје који су били додијелени за одбрану 2 и 3 чети, јер распоред наших чета за одбрану је био следећи: — 1 чета Драгова Лука—Глибавац (како то наводи и пуковник Кнежевић); 2 чета — Мокра Њива—Уздомир и 3 чета — искључно Уздомир—Кочане. То што су на

Тополани и Уздомиру (к 852) били на осигурању 5 маја 1942 године борци из 3 чете, не може мијењати ствар, уколико се односи на распоред за посиједање положаја за одбрану од стране поменутих чета. Да би ствар јаснија била, напомињем, да су 2 и 3 чета, наизмјенично свака 24 часа, давале по један вод на Тополани и по једну десетину на Уздомиру (к 852) као осигурање. Али, чим је непријатељ 5 маја 1942 године напао наша борбена осигурања, а нарочито оно, за нас најосјетљивије, на Тополани — четама је наређено да изађу одмах на положај, који им је, као што је и горе речено, раније био одређен; те је 3 чета, свој раније додијељени положај за одбрану Уздомир—Кочане, посјела 5 маја 1942 године и исти бранила без вода који је био на Тополани, и једне десетине, која је била на врху Уздомира (к 852). Све ово очигледно јасно говори, да су Уздомир (к 852) бранили, како борци из 3 тако и из 2 чете, који су изашли на положај нешто касније — тек пошто је напад већ био почео.

Треће, пуковник Кнежевић у своме чланку пише: „По овлађивању положајем наших борбених осигурања и завршетку врло јаке артиљериске припреме, непријатељеве јединице прешле су у 7 часова у општи напад. Дуж цијелог положаја развила се тешка борба. . .“ и даље наставља: „Истога дана у 9 часова непријатељ је појачао артиљериску ватру, која је трајала до 9,30 часова. У исто вријеме његова авијација (око 14 бомбардера) митраљирала је и бомбардовала наше положаје нарочито Уздомир. . .“ — и даље: „Пошто је у борби увео резерве, непријатељ је у 10,15 часова извршио јуриш. Наши борци уз промогласне узвике „Ура“ и „Живио Тито“, с бомбама, ножевима и кундацима извршили су противнапад и полетјели на непријатеља. Али, због његове велике надмоћности наш противнапад није имао успјеха, непријатељ је овладао Уздомиром. . .“

Као што сам већ навео, борбу за Уздомир и његов врх (к 852) непријатељ је око 7 часова, 5 маја 1942 године ријешио у своју корист — тако, да наводи Кнежевића — да је истога дана у 9 часова, наиме, 5 маја 1942 године непријатељ „појачао артиљериску ватру“ и „у 10,15 часова извршио јуриш“ — уопште не одговарају стварности, уколико се односе на борбу за Уздомир; а из чланка пуковника Кнежевића не би се могло другачије тумачити. Мора се рећи, да непријатељска авијација, изјутра 5 маја 1942 године, док су наше снаге држале Уздомир — а то је до око 7 часова — није митраљирала, нити бомбардовала Уздомир, нити је чак за вријеме борбе ниједан непријатељски авион летио над Уздомиром; а ово ми је лично познато, јер сам 5 маја учествовао у борби на Уздомиру, што, вјерујем, неће порећи ни пуковник Кнежевић.

Исто тако, пуковнику Кнежевићу, мора се овдје замјерити, што, говорећи о наоружању наших јединица — у почетку 1942 године — чини то тако, као да се ради о наоружању јединица наше Армије данас. На примјер: „Наши борци полетјеше на неприја-

теља с бомбама, с ножевима и кундацима“ и сл., а ја тврдим, да су наши борци — посебно код нас у Црној Гори — врло ријетко употребљавали ножеве-бајонете, јер су их исувише мало имали; а исто тако познато је, да се водило строго рачуна о употреби бомби — да ли се и исплати, да је борац баца — наиме, водило се рачуна колико ће са њом нанијети непријатељу штете, јер се и у бомбама оскудијевало — а по пуковнику Кнежевићу, испало би — као да су их наши борци имали и на претек.

Четврто, пуковник Кнежевић даље наводи: „Главни штаб Црне Горе и Боке наредио је Првом ударном батаљону, да ноћу 6 маја у 22 часа нападне непријатеља и поврати Уздомир. Ма да је ноћни напад вјешто и енергично изведен, он није успио јер је непријатељ имао јаке снаге“. — Ово тврђење је потпуно измишљено. Главни штаб Црне Горе и Боке није издавао Штабу 1 ударног батаљона, 5, 6 и 7 маја — нити уопште у мају 1942 године — никаква наређења у вези са вршењем противнапада на непријатеља, који је држао Уздомир (к 852). Да би ствар јаснија била, у вези са овим измишљеним „ноћним нападом“ 6 маја у 22 часа — напомињем, да су 5 маја у 17 часова обилазили положаје нашег батаљона, код Кулине (к 764), другови Саво Оровић, Ђуро Рогановић и Новак Ђукановић, којом приликом смо дискутовали, да ли би, можда, било корисно, да у току ноћи (5—6) извршимо препад на непријатеља, који је већ почињао да се утврђује на Уздомиру. Али, последице дуже дискусије — с обзиром на низ чињеница — сложили смо се да се не врши чак ни препад, а не противнапад. Могло би се поставити питање, да ли је пуковник Кнежевић као командир наше 3 чете, имао неке специјалне везе са Главним штабом за Црну Гору и Боку — мимо Штаба батаљона — мени се лично чини да није имао таквих веза; а, овоме схватању иде у прилог и само тврђење пуковника Кнежевића, који у чланку каже: „Главни штаб Црне Горе и Боке наредио је 1 ударном батаљону...“, што се једино може и схватити, да је Првом ударном батаљону наредио — не преко некога командира чете из батаљона, или неке команде чете — него преко Штаба дотичног батаљона, у конкретном случају, Штаба 1 ударног батаљона.

Још једна напомена у вези са Кнежевићевим „ноћним нападом“ 6 маја у 22 часа. По договору између Штаба нашег батаљона и команде Кочанске ударне чете, два борца из ове чете (Кочанске ударне), извршили су 7 маја — у 1 час — препад на непријатеља, који се био утврдио на врху Уздомира. Ово је, као што се из навода види, акција, која је изведена према споразуму између Штаба батаљона и Команде Кочанске ударне чете, а не по нечијем другом наређењу.

Пето, пуковник Кнежевић наводи у чланку даље: „Ноћу 6 маја завршене су борбе на Уздомиру. Непријатељ је у тим борбама изгубио око 156 мртвих и рањених, док смо ми имали 24 рањена и погинула. За вријеме борбе нарочито се истакла 3 чета Првог

ударног батаљона, а у њој друг Пуниша Зајовић, који је једном италијанском војнику отео пушкомитраљез и одмах га употријебио у борби“. — Пошто пуковник Кнежевић по неколико пута неке тврдње понавља, принуђен сам и сам да их побијам. Тако на примјер — Борба за Уздомир завршила се 5 маја 1942 год. око 7 часова. Да ли је непријатељ у борби за Уздомир изгубио „око 156 мртвих и рањених, док смо ми имали 24 рањена и погинула“? — Ја немам сигурне податке о броју мртвих и рањених које је имао непријатељ, али знам тачно да смо ми у овој борби — 5 маја — имали 4 погинула борца и петог Милана Нерића, сеоског народноослободилачког одборника, из Брезовика, који је погинуо борећи се храбро на врху Уздомира и 18 рањених — укупно 23 — а не како тврди пуковник Кнежевић.

Откуда пуковнику Кнежевићу констатација — „За вријеме борбе нарочито се истакла 3 чета Првог ударног батаљона, а у њој друг Пуниша Зајовић...“? — Поставља се питање — ко је дао оцјену о нарочитом истицању 3 чете. Ја једно могу сигурно да потврдим, да такву оцјену није дао Штаб 1 ударног батаљона, ниги неки други надлежни штаб — мислим на Штаб одреда или Главни штаб за Црну Гору и Боку — јер је сумирајући све постигнуте резултате у борби, како за одбрану Уздомира у ужем и ширем смислу, тако и за одбрану положаја које су држале чете нашег батаљона — није могао ни дати. Треба и овдје констатовати, да су се борци 1 ударног батаљона у овој борби добро понијели; да су борци показали довољно пожртвовања и упорности, и, да један савјестан оцјењивач могао би да се огријешти, ако би истакао нарочито једну испред осталих чета. У овој борби несумњиво, било је извјесних слабости и пропуста, а којих је — може се слободно рећи — чак највише било код главнине 3 чете, која је бранила положај искључно Уздомир—Кочане.

Ево један, по мом мишљењу, озбиљан пропуст, који је направила команда 3 чете и због којег они нијесу у борби постигли оне резултате које су могли и да изврше оне задатке, који су били пред њима постављени. Код ове чете (3), 5 маја 1942 године, био је тешки митраљез, којим они нијесу ни метка опалили на непријатеља који је наступао према врху Уздомира, због тога, што му је, изгледа у току ноћи 4—5 маја, захваљујући недовољној будности, дезертер Раде Турчиновић, извукао опругу и на овај начин омогућио непријатељу да са много мање жртава заузме Уздомир. Послије овога — по мом мишљењу, једино остаје да је ову похвалну оцјену својој чети, па наравно и њеној команди чете, а нарочито њеном командиру — као војничком руководиоцу — дао сам пуковник Раде Кнежевић. Наиме, са оваквом похвалном оцјеном поред своје чете, похвалио је — хтио он то, или не — и самог себе, а код нас до сада није било у пракси да људи непосредно дају важеће оцјене о своме раду и о успјесима својих јединица којима они непосредно руководе. Додуше, пуковник Кнежевић у чланку нигдје не наводи да је то била његова

чета, наиме, да је он тамо био командир чете — до тога читалац индиректно треба да дође.

Што се тиче Пунише Зајовића, према подацима, он је био десетар у воду 3 чете — оном, који је био на осигурању на Тополани — и у борби је, са једног погинулог италијанског официра, скинуо пушкомитраљез и последије га употријебио у борби. Но, у овој борби, поред Пунише Зајовића, истакли су се и други — као на примјер: Вукосава Драшковић, Петар Абрамовић, политички комесар 2 чете; Милутин Ђукановић, Милан Нерић — и ја сматрам да се између ових набројених, Зајовић не би могао истицати. Пуковник Кнежевић је, како по питању неких својих тврдњи у овом чланку произвољно поставио читаву ствар, тако и његово истицање само Зајовића између осталих, не може се одржати.

На крају потсећам — борба на Уздомиру, и уопште борба коју је водио 5 маја 1942 године 1 ударни батаљон Никшићког НОП одреда — одвијала се како сам забиљежио у вођеном дневнику, а што је и отштампано у „Историским записима“ (књига VII — свеска 4-6 стр. 170---172) под датумом „5 маја 1942 године“.

—
С. К. Б.

Педесет година Пљеваљске гимназије

Иако из сачуваних докумената не можемо утврдити који је непосредни разлог био за отварање Гимназије у Пљевљима и на чију је иницијативу издјејствовано одобрење, јасно је да то није било случајно. Несумњиво, то је с једне стране била последица укрштања и сукобљавања политика различитих држава, које су се отимале о Санџак, а с друге стране до отварања Гимназије дошло је под притиском пробужених народних снага код којих се национална и културна свијест у новим условима брзо развијала. Турска управа била је просто приморана да да одобрење за отварање гимназије, јер више није могла одолијевати налету народних захтјева. Поред тога, она је рачунала да ће тиме сузбити опасну аустроугарску и српску пропаганду и онемогућити одлазак омладине из ових крајева на школовање у сусједне државе гдје се она васпитавала у антитурском духу. Овдје, природно, не треба потцјењивати удио цркве, а нарочито манастира св. Тројице, који је стољећима био културно и национално жариште за ове крајеве. То је била још она епоха када је црква, донекле, играла прогресивну улогу, јер су се њени интереси слагали са народним интересима. Али та мисија ближила се крају и почела да се претвара у своју супротност.

Отворити гимназију била је жеља и циљ српског елемента у овим крајевима, ондашњих просвјетних радника, трговаца и младих занатлија Пљевљака. Са таквим захтјевима је предњачила нарочито млада градска буржоазија и напредна народна интелигенција — најпрогресивније снаге ондашњег друштва. Али са отварањем гимназије није ишло лако. Још 23 априла 1889 године постојао је тајни везирски распис који је написан искључиво против српства, српских школа и свега што се звало српско.

Српска влада чинила је врло много на буђењу националне свијести. Стојан Новаковић, министар унутрашњих послова српске владе, настојао је „да се наиђе на пут легални у свеколиком старању за наше сународнике у Турској“. Као посланик у Цариграду он је још 1888 године поднио меморандум тадашњем министру просвјете Владану Ђорђевићу „да се наша национална акција појача непосредним и мање више отвореним радом Србије“.

„Нешто зулуми турски, нешто и политика Аустроугарске довела је на мисао 1894 године да се створи каква средња школа у овоме мјесту“. Колика је тежња нашег живља била за отварање школе, види се из једног протестног писма седамдесетих година

које је било упућено Црквено-школској општини, а потписано од стране 21 грађанина, у коме се каже: „На жалост нашу и наше омладине и свега нашега што се српским зове видимо да ви оћете све у бездну провалију да срушите и да више немамо оног народног права, нити пак оног српског духа кога смо пре имали, оћете да се обраћамо туђинцу који то и чека. Шта ви оћете, господо, од нас и наше омладине. . .“ Школу називају узданицом и категорички захтијевају да се наставници поставе. У противном тражиће „судским путем оно народно школско право, које је, како се каже, у овоме протестном писму, одобрио. . . Султан Хабдул Хамид Хан“.

У другојме прогласу (датума нема), који је упућен од стране Црквено-школске општине, стоји: „Срби браћо, позвали смо вас овде да вам предложимо наш следећи предлог. Познато вам је да у нас овде од толико година постоји четвороразредна српско-православна основна мушка и женска школа, пошто наши синови сврше четири разреда основне школе и пошто веће школе немамо, а у стању већина народа нашег није да шаље своје синове и кћери на страну на више науке, зато смо нашли за нужно, позвати вас, браћо, да с нама заједно у зговору нађемо начин како би смо отворили једну већу школу за пети разред. . .“ У овоме позиву Црквено-школска општина вели да из својих средстава може издржавати два учитеља и двије учитељице, а за пети разред потребан је „један већи учитељ кси је веће науке свршио и један наставник за турски језик у петом разреду“.

Светозар Томић у својем чланку: „Прве речи о гимназији нашој у Пљевљима“, говори о својој посјети са Танасијем Пејатовићем код Сулејман-паше. Поред осталог, Сулејман-паша рекао им је: „Па што вас двојица не би остали овдје у Таслици, отворили једну српску руждију (гимназију) и у њој радили?“ 1887 године митрополит рашко призренски извјештава Црквено-школску општину да је постављен један наставник којег ће Митрополија плаћати, а друго што му буде потребно плаћаће општина.

Првога јула 1899 године Црквено-школска општина опет се обраћа митрополиту у Призрену и моли га да се поред четвороразредне основне школе отвори „већа школа“ тј. пети разред основне школе или почетак полугимназије, као и једна већа радничка школа, да се не би наши синови „по туђинштини скитали“. Даље се у писму вели како је митрополит раније обећао отворити већу школу и наставнике плаћати, „али до данас не добисмо, осташе наше молбе глас вапијућег у пустињи.“ Митрополија је била под директном управом Цариградске патријаршије, која је у црквеношколским питањима била самостална, а та права је имала и митрополија у погледу црквеношколских питања. Неки веле да је прва мисао о отварању гимназије потекла од Јована Ђирковића, (Ђирко-паша — тако су га звали Турци), ондашњег учитеља, Тода Росића и Јова Митриновића који су такође били учитељи. Како

кажу његови савременици, у свему се највише истицао Ђирковић, који је био храбар и окретан човјек.

До отварања школе ишло је врло тешко. Да би се нека школа отворила, требало је издјејствовати ферман (одобрење) од турских власти у Цариграду. Тадашња Црквено-школска општина обрати се турској влади да се отвори пети и шести разред, а за ове разреде био би програм I и II разреда гимназије. За отварање гимназије било је и других тешкоћа; није било подесне зграде која би задовољила школске потребе. Зато је црквено школска општина морала да тражи одобрење од турских власти да се постојећа зграда која је била тијесна прошири. Ни ово није био лак посао. Тешко се долазило до одобрења. Црквено-школска општина морала је да интервенише код наших конзулата у Скопљу и Цариграду и да се они код мјеродавних у Цариграду, по овим питањима, заузму и издјејствују одобрење да се зграда прошири. Најзад, турска влада одобри да се подигне други спрат, с тим да се зграда не смије проширити. О овој ствари морало се добро размислити. Ту је требао велики мајсторлук и досјетљивост, па да се задовоље обадвије потребе: држати се наређења из Цариграда и задовољити школске потребе. Послије дугог размишљања, пала је одлука да се други спрат прошири три метра у ваздуху „према улици подупријевши га стубовима“. Замисао је остварена. Није више могла постојати опасност приговора турских власти, јер се зграда на земљи није проширила.

Вријеме је пролазило, а одобрење из Цариграда није долазило да отпочне рад у школи. Прошла је 1895 и 1896 година. Зграда је била готова. Набављена су била потребна учила, намјештај и друго. Зашто рад у школи није почињао? На ово питање је лако одговорити. Отварање гимназије није ишло у рачун Турске и Аустроугарске. Аустроугарска је преко свога конзула у Пљевљима радила да омете сваки културни и просвјетни покрет, да се угуши свака помисао о отварању гимназије гдје би се васпитавала наша омладина. Она је добро знала да ће гимназија и културно и политички дјеловати. Зато је и давала велике стипендије нашим ђацима који су се школовали у Сарајеву и другим мјестима. Циљ Аустроугарске власти је био да нашу омладину однороди и да је васпита у своме духу. Због тога су касније и отворили своју гимназију у Пљевљима у којој се било уписало свега двоје српске дјеце, и то су била дјеца родитеља који су били у служби код аустриских власти.

Приликом посјете Пљевљима призренског митрополита Динисија 1896-7 године питање отварања гимназије покренуло се с мртве тачке.

По причању појединих отварању гимназије знатно је потпомагао Павле Пламенац. 1899 године црногорска влада по њему шаље одликовања тадашњем пљеваљском мутесарифу Сулејманпаши, угледној личности као и Мехмед-паши Бајровићу, који је био почасни паша, и Мухамеду Коријенићу, угледним личностима

и првацима муслиманским. Пламенцу је у Пљевљима предочено да је народна жеља да се отвори гимназија. Вјероватно да је и Пламенац озбиљно схватио оправдане тежње нашега народа у овим крајевима и интервенисао је код своје владе по питању отварања гимназије у Пљевљима.

Заузимањем наших људи као и Рашко-призренске митрополије, српске и црногорске владе најзад ријешено је питање отварања гимназије. 1901 године Митрополија је извијестила Црквено-школску општину да ће се гимназија отворити. Тако 13 септембра 1901 године она извјештава Црквено-школску општину да ће се отворити „већа школа“ у Пљевљима. 5 октобра исте године Стеван Самарџић, учитељ и књижевник, извјештава школску општину да је постављен од надлежних власти за наставника новоотворене грађанске школе-гимназије и тражи да се набаве потребна учила, књиге, намјештај и друго. 15 октобра митрополит призренски јавља да је Самарџић одређен да отпочне рад у гимназији. Исто тако, у октобру Главни просвјетни одбор у Призрену јавља општини да су: Стеван Самарџић, бивши управитељ Нововарошки, и Гаврило Пејатовић, свршени ђак трговачке академије, постављени за наставнике грађанске школе.

29 октобра 1901 године обављен је први пријемни испит за упис у I разред гимназије. Упис није био ограничен. Могли су се уписивати и ђаци из Црне Горе, Новог Пазара и других мјеста. У први разред уписало се 70 ученика. Стеван Самарџић организује полагање пријемног испита. За гимназију је уступљен горњи дио зграде основне школе. Послије годину дана цијела зграда уступљена је за гимназију. О школским потребама као и о сиромашним ученицима старала се школска општина. Одбор је објавио отварање гимназије у оближњим срезовима, а за њено отварање знало се и преко граница турске царевине: у Босни и Херцеговини и Црној Гори.

Наставнике је плаћала српска влада. На Јавору је постојала царинарница, гдје је гимназиски курир Васо Рољевић долазио, примао паре, зашивао их у стељу од самара и тако их преносио у Пљевља. Главни посао око шиљања плате вршио је управник царинарнице Краљевине Србије, а на то се мјесто постављао виши чиновник, обично из дипломатске струке. Он је имао уговорену шифру помоћу које је општио са директором гимназије и свима управама школа у подручју. Професорске плате износиле су мјесечно 200, а суплентима 120 динара. Од 15 основних школа, колико их је било у Пљевалском срезу у то доба, 7 је плаћала Црна Гора (у Премћанима, Косеници, Огвађеници, Бобову, Глисници, Бољанићима и Хоћевини). Читав Берански срез био је у сфери Црне Горе као и један дио Бјелопољског среза.

Нормалан рад у гимназији почео је тек 1902 године — доласком за директора Танасија Пејатовића, професора Скопске гимназије. Школске 1902/3 године отворен је други разред гимназије. За наставнике дошли су Ђорђе Пејановић, Тодор Боровњак, Симо

Шиљак. „Тек што је школа отпочела са радом и стала на своје ноге, претрпи тежак удар“. 23 априла 1903 године умрије директор Пејатовић. Пејатовић је био један од најкултурнијих просвјетних радника свога времена.

Школске 1903/4 почиње редован рад у гимназији. Отвара се и трећи разред. При гимназији се отвара домаћинско-радничка школа. Ову школу турске власти сматрале су као одсјек гимназије. Мјесто Танасија Пејатовића долази за директора Илија Лаловић, професор, са службом у Солуну, а за наставнике постављају се: Љубо Јовичић и Видосава Јовановић. Како гимназија тако и домаћинска школа постижу знатне успјехе. Наставници и ђаци повремено приређивали су приредбе. Због једне непажње, приликом Светосавске прославе, за мало није затворена школа. Благодарећи Сулејман-пашу, који је био врло културан и образован човјек, овај се инцидент ликвидирао без рђавих посљедица. Приход са прославе био је обилан: 30 наполеона. „Од овога прихода ударен је темељ физичком и хемиском кабинету“. Испит те школске године обављен је у присуству Сулејман-паше. Један ученик успјешно је експериментисао физичким справама и прецизно изводио све хемиске анализе. Сви присутни са Сулејман-пашом били су врло задовољни, а сам паша честитао је професорима на постигнутом успјеху. Школске 1904/5 године већ су сва четири разреда гимназије, а поред ових и два разреда Домаћинско-радничке школе. У новембру појавио се пожар у згради и „уништио с муком подигнуту гимназију, вјероватно захваљујући аустријском конзулу и његовим помоћницима.“

Школа је смјештена у приватне зграде привремено. Донесена је одлука да се прави нова зграда за гимназију. Формиран је одбор грађана са директором Лаловићем. Пропаганда за подизање школе продирала је преко граница Црне Горе, Босне и Херцеговине. Богати прилози почели су ускоро долазити. Сами грађани Пљеваља одлично су се одазвали. Од муслимана треба навести један свијетао примјер. Омер-бег Бајровић приложио је 30 наполеона у злату. Са прилозима се није прекидало све до 1906 године, када је постављен темељ новој школској згради. Прилози су стијали из свих крајева гдје је био српски живаљ.

Школске 1905/6 године, рад у школи одвија се у приватним зградама. У овој години отвара се и нижа Дјевојачка школа. Почиње се правити нова зграда. Из Србије из Лесковца дошли су мајстори који су иза Малог Плијеша нашли погодну земљу за циглу и ту је правили. План зграде је израдио Министарство грађевина у Београду. Турске власти у Цариграду одобриле су подизање нове зграде „само у границама старе зграде“. Требало је да нова зграда буде већа од старе да би задовољила нове потребе. Сулејман-паша, на своју одговорност, одобри да се са сваке стране зграда прошири по три метра, што је било довољно и што је одговарало плану нове зграде. Сулејман-паша присуствовао је освећењу темеља, напио је здравицу и том приликом рекао: „Желим

да се Срби као царски поданици тако просвете, да зграда којој се данас удара темељ послужи не само за гимназију но и за универзитет“.

1906/7 године избила је побуна у околним селима. Она је стала живота и бјекства стотину породица, од којих су многе пребјегле у Црну Гору. Швапски агенти и даље праве смутњу и убиједе турске власти да су побуну изазвали просвјетни радници, те је Сулејман-паша био присиљен да претресе станове наставника и гимназиску зграду. Али прије претреса преко Сеифа Шеховића, наставника турског језика, обавијести управу школе и наставнике, те су на вријеме склонили све што би их компромитовало. У овој школској години постигнути су дивни резултати. Крајем године приређена је изложба ћачких радова, која је одушевила посетиоце. Наредне 1907/8 године нова је зграда готова и у њој отпочиње рад. У њу су смјештени поред гимназије, Дјевојачка школа, наставничка књижница и читаоница. За директора постављен је Петар Косовић. Био је довољан број наставника. Сви су часови били заступљени. Брига директора и наставника довела је на мисао да се оснује фонд за потпомагање сиромашних ученика. Овим фондом користили су се не само ђаци већ и наставници, због нередовног примања плате. Узимајући из фонда позајмицу наставници су плаћали камату 6 посто.

1908/9 школске године придолазе нове наставничке снаге: Стојан Зафировић, Ђорђе Константиновић, Ламбра Тозијевић, Александар Прљинчевић и Миле Вуковић. Ове године избијају нови политички моменти. Долази до револуције у Турској, „која ствара уставно стање. Признаје се српска народност, која је до тада службено обиљежавана као „уруммилет“ (Кристијан милет). Добијају се шире политичке слободе. Послије хуријета, Турска се просвјетно уздиже. У граду је основано 5 основних школа, од којих једна женска. За сиромашну и напуштену дјецу основана је Радничко-занатлиска школа. Изучава се и музика. Отвара се и ћилимарска школа. По хуријету отворена је и идадија (виша гимназија). Дакле, таласи младо-турске револуције дошли су и до Пљеваља. Народ је ово схватио као ослобођење од апсолутизма и вјеровао да ће се ријешити аграрно питање, али су се наде изјаловиле; до слободе се није дошло.

1909 године турске власти ометају рад у школи. Школске 1909/10 наставља се рад у гимназији са малим бројем ученика, јер овакво стање учинило је да је из Црне Горе дошао мали број ученика, а зна се да је она давала једну трећину ђака. Школа је такорећи животирила и сваког дана очекивало се њено затварање. „Балкански савез још није био повео своју акцију, али се предосјећало да долазе крупни догађаји“. Гимназија сада постаје и политички центар. Увече око наставника скупљали су се грађани и претресали политичку ситуацију. Наслућивало се да је дошао крај турске царевине. Дисциплина у школи била је беспрекорна. Двомјесечно су се одржавали састанци професора, учитеља и све-

штеника, на којима су се претресала политичка питања, прикупљани су подаци о стању у нашем народу, анализирали се поступци турских власти, зулуми, доносиле су се одлуке о ширењу пропаганде. Просвјетни радници развијали су „жестоку кампању преко београдских новина, које су указивале гостопримство свим културним радницима из бивше турске царевине. На крају школске године најбоље ученике гимназија је слала на продужење школе у Скопље, Призрен, Солун. Све су то били одлични ђаци.

1910 године школа је имала неприлика у своме раду због непотврђених диплома наставника од стране турских власти. По наређењу скопског валије забрањен је рад у школама. 12 маја 1910 године школска општина упутила је депешу министру просвјете Васфибеју — посланику у Цариграду. У депеши се поред осталог каже: „У интересу мира и слоге колико је потребно нашој отаџбини молимо Вас подејствујте. . . да се наше школе одмах отворе, а власт нека расправи питање о потврди дипломе са Митрополитом.“ Послије ове депеше турска влада је наредила да се школе отворе, али турске власти у Пљевљима зато нијесу хтјеле ни да чују што се види из телеграма претсједника општине Васфибеју пљевалском посланику у Цариграду: „Ваш телеграф у коме јављате да је министар просвјете јавио Валији за отварање школе примили смо. Данас сам био код претставника власти. . . не само да не да отворити школе, већ ни испите извршити. Имајући у виду жалосно стање ученика, изволите хитно учинити по овој ствари што подобује“.

6 новембра 1910 године митрополит рашко-призренски пише нашем намјеснику у Пљевљима да се саопшти наставницима и професорима „да им је забрањен рад у школи и да су искључени из црквене заједнице, да им је свештеник забрањен за свако чинодејство и да су лишени сваке благодети, док својим држањем и понашањем према цркви и црквеном поглавару и његовим одлукама не докажу да су права њена чеда (цркве) и истински послушни и одани јој синови.“

2 децембра исте године митрополит Нићифор иде још даље. Црквено-школска општина обуставља сваку помоћ гимназији „док се школско питање не ријеши у Цариграду како треба по закону утврђеном реду црквеним привилегијама и самом уставу отоманске државе. . . до коначног ријешења не треба гимназија да ради. . .“

Наставни план и програм у гимназији били су исти као и у Србији, с том разликом што се овдје изучава турски, а у Србији њемачки језик. И све друго у погледу наставе било је као у Србији. Турским властима преко Митрополије слати су сваке године распоред часова и списак наставника. У распоред није уношена национална историја, јер је овај предмет био забрањен да се изучава у гимназији.

По завршетку ниже гимназије у Пљевљима, ученици су проужавали школовање у Скопљу, Солуну и Цариграду.

Средњошколска омладина из слободних крајева повезивала се са нашом школском омладином у Пљевљима. 1907 године у Дубровнику одржан је конгрес средњошколаца, на који су позвали и претставнике гимназиске омладине у Пљевљима. У писму од 22 јула 1907 године — упућено црквено-школској општини, каже се: „Дана 7 августа ове године састају се у Дубровнику југословенски ђаци, који су свршили коју средњу школу на договор о раду и напретку нас Јужних Словена“. У писму се тражи помоћ за делегате која је и дата.

Културно-умјетнички живот није се развијао несметано. Друштву „Братство“ које је основано 1889 године, турске власти ометале су његов рад. Јула 1907 године претсједник друштва Ђорђе Пејановић обраћа се Средњо-школској општини да интервенише код власти за дозволу „да се друштвене вјежбе изводе у граду и да се не смета племенитом раду друштва... Да се ово питање ријеша...“

Школске 1913/14 године по одласку директора Марића за директора је дошао Јаза Поповић, професор Богословско-учитељске школе на Цетињу. На сједници министарског Савјета на Цетињу од 3 јула 1913 године ријешено је да се отвори гимназија у Пљевљима — сва четири разреда, а министру просвјете и црквених послова остављено је да сам донесе програм и друго шта је потребно. Указом од 8 новембра 1915 године отворена је четвороразредна гимназија у Пљевљима. Овај Указ објављен је у „Гласу Црногорца“ од 11 децембра 1913 године. У истом броју „Гласа Црногорца“ објављен је и други указ којим се за директора поставља Јазо Поповић, професор Богословско-учитељске школе, а за контрактуалне наставнике Гимназије Милан Глагожа, наставник гимназије на Цетињу, Антун Симон, наставник Осјечке гимназије, Филип Перић и Божидар Ђукић, апсолвенти филозофије.

Новопостављени директор у депеши од 31 децембра 1913 године, којом се обраћа Министарству просвјете (Цетиње), каже да је ранија управа однијела све податке о ученицима, без којих се докумената не може извршити упис нити отпочети рад, па молби Министарство да познатим путем поради да се сви ови документи житно поврате школи. Одмах послје ове депеше Министарство просвјете интервенише код Министарства иностраних дјела како би гимназија у Пљевљима добила што прије однесена документа. У случају да србијанске надлежне власти не хтедну уступити оригиналне књиге и друго, онда да их дају за неко вријеме док се препишу и легализују, па ће се послје вратити. До ових књига се уопште није дошло, а по мишљењу неких ондашњих архива је уништена у Пријепољу у току ратова.

Упис ученика извршен је 9,10 и 11 децембра 1913 године. Ученице бивше Дјевојачке школе, пошто тада није постојала, уписане су у наредне разреде гимназије. У овој школи учили су се сви гимназиски предмети — нешто скраћеније.

Пријемни испит за први разред гимназије обављен је 14 децембра 1913 године. Уџбеници су набављени из Београда, пошто овдје није постојала књижара, а са Цетињем није постојала никаква пакетна веза. Редовна предавања почела су 2 јануара 1914 године.

Управа школе покренула је питање отварања интерната, тако да је на сједници Градске општине одобрено 1200 динара, која се сума имала употребити за интернатске потребе, али до отварања интерната није дошло, јер се 26 јула 1914 године заратило са Аустријом.

Први свјетски рат зауставио је почетке великог замаха Пљеваљске гимназије.

Рад Пљеваљске гимназије послије Првог свјетског рата, у новим условима, претставља врло значајан период њеног живота.

Послије Првог свјетског рата рад у гимназији почео је 29 марта са сва четири млађа разреда. До школске 1920/21 радило се по скраћеним течајевима, а од тада почео је нормалан рад. Међу наставницима било је и напредних људи, што се види из једног извјештаја заступника директора Министарству просвјете, а који се односи на Ђорђа Поповића, Јована Ћетковића, Владислава Самарцића и Вуколу Лацмановића. Овдје је било основано друштво „Рад“, са циљем да потпомаже своје чланове, каже се у извјештају Министарству, које се доиста претворило у социјалистичку комунистичку партију. За Ђорђа Поповића и Јована Ћетковића вели се да су присталице треће Интернационале. Даље, рад ових наставника на спровођењу социјалистичко-комунистичке партије утврдио се приликом Општинских избора.

Школске 1921/22 године поред директора Н. Минића има још 8 редовних и 2 хонорарна наставника. У овој школској години било је пет разреда, а укупан број ученика износио је 289. Школске 1922/23 године било је 6 разреда са укупно 322 ученика. Школске 1923/24 остао је исти број разреда са 324 ученика. Те школске године Општински одбор на својој сједници донио је одлуку да се интервенише код Министарства просвјете ради отварања седмог разреда гимназије, пошто за ово постоје сви услови. Министарство је одобрило отварање седмог разреда у који се уписало 16 ученика-ца, а већ школске 1924/25 имамо свих осам разреда са 393 ученика-це. У осми разред уписало се 19 ученика-ца. Школске 1925/26 број ученика се попео на 467, а бројно стање наставника је 17. Школске 1927/28 број наставника са директором је 18, а ученика је 453.

Крупан удио Пљеваљске гимназије у Ослободилачкој борби који се одразио кроз револуционарну дјелатност њене омладине потпуно је разумљив ако се има на уму већ стечено борбено искуство саме омладине, правилно васпитање, класна свијест и чврстина идеолошког убјеђења. Цио њен дотадашњи рад био је припрема за одлучујућу борбу која ће донијети нашим народима слободу и омогућити изградњу социјализма.

Окупирањем Пљеваља 17 априла 1941 године рад у Гимназији је престао као и сваки други културно-просвјетни живот. Њемци су запосјели гимназиску зграду, а касније Италијани. За вријеме од 1941 године до 1943 године радило се свега 3 мјесеца, и то у прекидима. Више рад у Гимназији није настављен до ослобођења.

А кад је дошло до напада на Пљевља, знатан број ученика повукао се из Пљеваља и учествовао у нападу. И у овој крвавој борби око Пљеваља својом борбеношћу и херојством истакла се наша средњо-школска омладина, чије се хумке налазе у близини гимназије, које ће бити вјечан примјер садашњим и будућим генерацијама како се умире за оно што је човјеку најмилије — за слободу.

И за овај кратак период рада у школи наша омладина борила се илегалним путем против фашистичких зулумћара. Ни пријетње цивилним делатима, ни хапшења, ни стријељања наших људи нијесу саломили дух нашој омладини. Она је отворено изражавала мржњу према фашистичким освајачима, а што је испољила 1941 године приликом прославе једног италијанског празника када су наши ученици, по наређењу окупаторских власти, морали да присуствују тој прослави. Прозлазећи испод трибине која је била окићена црногорским и италијанским заставама, на којој су сједели италијански функционери и домаћи „главари“, ученици са једним бројем наставника пркосе и не поздрављају. Због овога фашистичке власти прате сваки корак наставника и ученика.

Мјесеца јуна 1943 године по зидовима учионица, по клупама и ходницима школска омладина урезује: „срп и чекић“, црта петокраке и исписује пароле: „Доље фашизам“... „Живјела КПЈ“, „Живио друг Тито!“ У грађанству је завладао страх и мислило се да ће се десити нешто слично ономе звјерству у Крагујевцу. И после овога наша омладина и даље шири револуционарне идеје, растура летке, шири вијести о успјеху наших савезника на фронту и о крвавим борбама наше ослободилачке војске, свестрано потпомаже покрет и појачава редове наше војске. У току НОБ дале је животе из града и среза 12 просвјетних радника, док је број ученика Пљеваљске гимназије који су положили своје младе животе за бољи живот наших народа, огроман. Према, можда, непотпуним подацима погинуло је у току народне револуције 205 ученика Пљеваљске гимназије. Из тога се види да је Пљеваљска гимназија, поред своје просвјетне и културне мисије, одиграла и значајну улогу у Ослободилачкој борби. Њен је рад плодан и разноврстан почевши од њеног оснивања 1901 године па све до 1941 године када је букнула народна револуција и проговорила народна свијест.

Пљеваљска гимназија за турско доба одиграла је значајну улогу како у културно-просвјетном тако и у политичком погледу. Она је извела једну културну револуцију.

Дефинитивним ослобођењем Пљеваља створени су услови да се поново настави рад у Гимназији. Ратни фронт је био још на домаку. Водила се коначна битка на Лиму, Дрини и другим мјестима. И док се тамо водила још жестока борба са њемачким дивизијама отпочео је рад у гимназији. 8 априла 1944 године школа већ ради са четири нижа разреда. Рад је отпочео скоро без икаквих средстава, јер је окупатор још 1941 године уништио цјелокупну школску имовину. Данима су гореле књиге на гомили поред школе. Уз помоћ народне власти прибављена су најнужнија средства за рад. Наставно особље састављено је из преживљених просвјетних радника и оних из појединих војних јединица које су се налазиле на територији Пљеваљског среза.

Од школске 1944/45 па до школске 1945/46 учили су се комбиновани разреди. Рад се постепено нормализује. Са редовним разредима почело се радити школске 1947/48 године. У наставном плану и програму настале су знатне измјене, јер су се оне заснивале на тековинама народне револуције и науке марксизма-лењинизма.

И. Лопушина

ЛИТЕРАТУРА

- Из историје Пљеваљске гимназије (Проф. Гл. 1932 г.) —
Акта Црквено-школске општине при ман. Св. Тројице у Пљевљима.
Акта Пљеваљске гимназије из 1913 и 1914 год. при Музеју на Цетињу.
Сјећања — П. Ш. и Ђ. П.
Споменица 40-це мушке гимназије у Скопљу (1894—1934)

Ситни прилози

НЕКОЛИКО ПИСАМА ЊЕГОШЕВОГ УЧИТЕЉА ЈОСИФА ТРОПОВИЋА

Јосиф Троповић је савински калуђер и парох топалски код којег је неко вријеме Његош учио на Топлој. Родио се је у Пресеци, у Срезу херцегновском године 1775. Још као маленог узео га је код себе у манастир Савину његов ујак, архимандрит Инокентије Дабовић, да му буде ђак и да га спрема за калуђера. Године 1812 Троповић је постављен за пароха на Топлој, гдје је исте године отворио и школу. О овом његовом новом положају и дужности постоји и сљедећи акт: „Ка преподобному о(т)цу Јосифу Троповићу пароху од храма с(ве)тога вознесениа Г-да Б(о)га, и с(ве)тога нашего Јисуса Хри(с)та у Топлу

По взисканију нужди, и желанију всјем благословеним христианом допушчаемо и заповједамо теби преподобному во Јеромонасјех Јосифу Троповићу, да у напредак имадеш стати у келију церковну у Топлу, и тако биће лакше теби одавати благочестивием христианом всјакое духовно препитание; не за преселение олити уставление манастира твоего, но за време и то најмање за пјат љета сувише заповиједамо теби да се попаштиш отворити и школу просвјешченија ради дјечи хр(ис)тијанској, ми пак јесмо благоуфани да хр(ис)тијани имају задовољити тебе, у сваку нужду и д(у)ховное угождение за кое препоручићемо њима и писмено и устно да держе тебе како су и обећали пред нами.

Имаћеш за помошника твоего у всјако духовно дјело попа Леонтия Вучковића, катороме заповједићемо да имаде познавати тебе за старијега; тако пак и ти њега за своего помошника мањејша, но обаче треба да смотрите, и да промислите да сте с(ве)шченици свет, и соль. (и ашче соль обујајет, чим осилитсја). Сувише заповиједамо и препоручуемо вама да имате се владати с всјакием с(ве)шченическим благонаравием за добар изглед простоме народу и о тием имаћете Гога Б(о)га помошника и нас теплаго ходатајника на всјако ваше благополучие.

Данно у м. Савини на 28 фебруариа 1812.“¹⁾

За пароха на Топлој Троповић је остао све до своје напрасне смрти 8 августа 1828 године. Тада он „се јест преставио с овога свиета навјечни живот на осми текушчаго августа, от болести капље, ние боловао токмо двадесет и четири уре. . .“²⁾ Сахрањен

¹⁾ Епископски архив у Котору, 1812, № 561.

²⁾ Епископски архив у Котору, 1828, № 158.

је пред манастиром Савином у гробници, гдје су већ раније била погребена два јеромонаха.

О Троповићу као калуђеру и учитељу постоје различита мишљења. Неки сматрају за њега да је био врло учен и да се знатно истицао изнад своје сабраће, док други тврде да „није велике способности“ и да „васпитање које је добио у манастиру није било него површно“. Ми прихватамо ово друго мишљење, о чему, поред осталог, могу донекле, да послуже и слједећа приложена писма. Она су још значајна да се утврди природа и нарав Троповића, његов понизни однос према старијима, Јакову Поповићу и нарочито Бенедиту Краљевићу, као и његово стално парничење због новца са капеланом Леонтијем Вучковићем који му је био додијелен за помоћника.

1

Честному г(оспо)д(и)ну Мње љубезнејшему брату¹⁾

Молим имај ми опростити јер упрешти пишем сад квечеру разумјех да барка полази за тамо и јево вам пишем и благодарим на сваку љубов вашу коју имам од вас а највише будући моја мајка што ви је досађивала што ја исплатити не могу нека Бог зна мое сердце на вас да би могао вас у чем служити, а ви пишете за: Г:З: књигу, ја је вам шиљем али молим немој да ко зна, ја шиљем како брату правоме и нелицемјерноме, и ја сам од вас примио два писма у прво си ме обрадовао да да Бог што сжелимо, ја брате ево два дана заособице имах мјертвих и погребесмо две жене а ноћас вјенчање Сима Лубардића, прими за љубав, ове две боце вина и напи за мое здравље и рад би да ми пишеш како је та мала жевојка и како је њој име и пољуби је од мое стране и да си ми здраво и Бог те поживио с твојом поштеном фамилион и поздрави свиех с моје стране и од моје мајке, и јесам и бићу завазда брат и слуга.

на Топлу 1815

Јосиф Троповић

фебара 12 Словено

да ти је препоручено за коју Проповјед а обећали сте за светога Георгија.

На полеђини писма је адреса:

Благогоњејному Г(оспо)д(и)ну Г(оспо) д (и)ну прото презви-
теру Јакову Поповићу Д:П:К: у Котор

2

Високо-преосвјешченејшему и в. достојњејшему Г(оспо)дину еп(ис)копу далматинскому, боко-каторскому, рагузијскому, и истријскому у
Котор

По заповиједи вашег високо преосвјешченства ниже под-
писати пријмио јест поштење парохово при цркви парохиалној

¹⁾ Сва су писма дата у данашњој транскрипцији.

у Топли года 1812 с патентом ваше архипастирске власти, за послужити овај народ за године пет, с погодбом од талиера тридесет на годину.

По теченију уречение година, прокарадури реченога храма јесу сукратили више давати ону погодбу, сада дају двадесет талиера, који исти јесу дужни ниже подписатому, с овом годином која исходи овог фебруарија талиера 46.

Сада приходи у казател овог писма умилно просећи суд од вашег в. п. сверху овог узрока, колико ради дуга, толико ради су-краћења. Паки јошч проси вашу власт да одредјелите какву корист имате више од приходах парох, не жели капелан, ради више труда које имаде то јест: да буду крешчениа, и вјенчања за парох, кои сва услужениа парохална исполијева, то кто что капелан отпое другу литургију.

Умилни предатељ ове тужбе, остаје благонадеждан получити решение, колико стоји у взискању правосудиа, који остаје, с почитанием поклонително, цјелујући вашу с(ве)тују десницу.

У Котор 19 јануарија 1820

всенижајшиј слуга
Јосиф Троповић
парох.

Ово је писмо, сүдећи по рукопису, писао которски протопре-звитер Јаков Поповић, а потписао га је само Јосиф Троповић.

3

Преосвччењејшиј Г(оспо)д(и)не Еп(ис)копе!

Содержание вашег почитаемога декрета 19 декембрија прошлога года 1821 1 по числом 223 било е извршено, то јест отишао сам у Котор за протрести(?) с начином најзверстнијем шчо ми е могуће било диференце међју О(т)цом Никодимом Јоановићем капеланом вишереченога града и Петром Ћирковићем, нијесам такожде помањао В. Преосвешченству послати по пошчи положенија свиедоках, под датом 18 Јануарија прошастога по славјано-сербскому с численију — никаква одговора нијесам получио од тога времена, ствар која ми чини сумњати да ме будете пријмили таковиј мој рапорт тога ради служиће ми од не мало веселија један ваш почитаемиј лист, извјестујући мое понижество, у исто вриеме о вашему доброму здравију, кое за Преос(в)ешченство ваше желим чути.

Међју тијем честитајући вам један благополучниј празник ближњаго славнаго воскресенија, и просећи ваше архипастирское благословение дичим се, у умилениј цјелујући вашу с(ве)тују десницу изрећи се

Вашего Преос(в)ешченства
всенижајшиј раб јеромонах
Јосиф Троповић

На полеђини је адреса Бенедита Краљевића коме је писмо упућено 17 априла 1822 године.

4

Високо-преос(ве)шчењејшиј Архипастирју всемилостивејшиј

Владико!

Био ми је од вас одлучен за капелана поп Леонтије Вучковић, који до месних поклада од ове године извршивао своје должности у овој цркви парохиалној, са свиєм ће је било в. п. предао ренунцију, од вишереченаго дневи не ради никаква припомаганија предлагајући узрок да његов дом будући на страни, у вриеме службе вазда бива покраћен — Нијесам сумањкао ни ја, ни овиј прокуратори нудити га али све залуд. Знате добро како вседневно правило овде треба извршивати, и који труд остаје на мене самога у пригоди пак једне мое болести ко би ову парохију по обикновенију служио? За извршити моју должност не чиним су мање то објавити вашему Преос(ве)шченству, за све оно шчо се вами узвиди згодно, и у извршенија мојиех должностих.

Био сам вам и с ову страну мјесец данах и веће, писао ради моего прелазка у Котору за узети езаминанцу њекијех свједоках противо онога капелана о(т)ца Никодима, а од стране Петра Ђирковића и нијесам сретан био одговора получити. Узрока не знам, може бити да се Е. в, П. на мене разљутило, тога ради просим један благиј отвјет, за моју регулу. У очекивање једног почитаног листа тронизно изговарам се

Топла,
4 (16) маја 1822

в. Преосвјашченство нижајшиј раб, и
слуга јеромонах
Јосиф Троповић
парох топалскиј.

Писмо је упућено Бенедиту Краљевићу у Шибеник.

5

Високо Преос(ве)шчењејшиј Г(оспо)д(и)не Милостивјејшиј архипастирју

Не од мало печали служио ми је ваш почитаеми декрет од 2 текушчега, под 7м 148 получен на 11 истога, разумијући од њега да су противо мене биле вам од попа Леонтија Вучковића принесене њеке безразложне тужбе да ја на њена наложем уносително ваше заповиједе и да хоћу да ми припомаже у парохиане службе, без установљенија ш њиме од никое плате. Имаш надежду високо-Преос(ве)шчењејшиј Г(оспо)д(и)не, мој архипастирју милости-ви моћи вам изрећи да поп Леонтије јест се одаљио од истине, у

вриеме кад је в. в. П. писало, њему је добро у познање заповијед коју сте ви издали од 17 фебруара 1820. 7^о 54 колико њему, толико исто и мени, то јест да ја њему имам давати трећиј дио од дохоткаха парохијалниех, осим овога прокаратори одлучили су дават ми талиерах, 25 са свием тиѣм давао сам не трећиј дио, већ полак од свиах дохоткаха од парохие истоме капелану и тако просим од ваше власти да имате доброту питати истога је ли истинито ово мое к' вама објављение, ви добро познавате, како истиј капелан нигда ние хотио до днѣви данашњѣга од 15 годинах шчо смо се са-стали исповиѣдати ниеднога христијанина, ни литургије с(ве)тога Григорија и Василија служити, нити могу домислити шчо би мого он на мене тужити се в. в. Прео(све)шчениј Г(оспо)д(и)не, ако сам га кад брацком љубавију и пријатељским советом понукавао да се исправи у церковноме правилу, да се не ругају иностраниј, који приходе к овој церкви, и духовним говором да се прође неке саблазни, с кое и многи парохииани гриеше се, и говоре противно њѣга неке риечи, кое мој чин, и мое срдце вриећају, Г(оспо)д(и)не в. Преосшчењејшиј Христа ради смилујте се и пиштите му оческим начином да у наприѣда удали од себе овакво подозрение, кое служи за његову погерду а моју жалост. Говорио сам овием прокураторима, како сте ми били заповићели, и они су ми одговорили да има ово саде трећа година, како су му казали да му веће новац(?) церкви не могу, и неће давати друго, већ само да буде задовољан диелити с парохом по полак приход, осим три фиорина која му бивају дата о Рожденству, Воскресенију, и Вознесенију Г(оспо)д-њу, без сумањкања, и говоре да буде како су и первији капелани били, то јест без икакве плате, а с самом половицом, како више рекох, од приходка. Јесам г(оспо)д(и)не, настојао и настојим, колико ми је могуће, али предвићам да са свием моим настојањем нећу их моћи склонити, већ ако бисте ви с вашом власти. Са свием шчо га непрестано молик да уђе са мноу у службу, он не хоће да се склони и да испуни вашу заповиѣд.

В прочее ја нижајшим моим поклоном, смирен у глубочај-шој понизности, цјелујући вашу с(ве)тују десницу, и просећи благословенија дичим се рећи

Топла 20
августа 1822

Слов.

В. В. П. П,
нижајшиј и обвезањејшиј слуга
јеромонах Јосиф Троповић.

На полеђини је адреса Бенедита Краљевића коме је писмо упућено.

Должност наша јесте вам објавити за несретни случај нашега брата блаженочившего г-на оца Софронија Дучића, који се преставио на 25 истога фебруара на уру поподне и погреб осмога на 27 истога закое г-не послие његова погребенија свешченици који су се натјерали на погребение, толико и мирски главари, овладаше му и уздржаше да останем у манастир за назирателство истога манастира будући о(та)ц Герасим остао сам а оца Леонтија примолише да се то(?) назирателство над парохиом Топлом до нашега ордена да имате доброту објавити Г(осподи)ну Епископу, оста смо очекујући ваш скори одговор, и јесмо ваше пречестности. Нижајши и понизни слуга, братије свете обитеље савинские

Из манастира Савине
Но 27 фебруара 1825
Славно.

Јосиф Тропович
јеромонах савински.

7

Г(оспо)д(и)ну намјестнику оцу Макарију Грушићу в манастир Савину

Љубезни брате Макарије Здравствуй!

Не могу терпјети ако се брату моме не потужим јербо како ја имам мисао у моме сердцу немам преко вас брата и да бог да дâ до мое смерти и продолжи ову љубов между нами и да ваше руке мене у земљу метну ево брате све што говорисмо у недјељу знаде се: Леонтије изтелига оној малодоброј жени Зечки, и она јуче пође у Комненовиће и све каза и чонте приметну и мене совала а није ни вас оставила и најпослије говорила да он нема ништа не би га звали у манастир. Ка се састанемо казаћу ви ко ми је казао, али имам који су ми казали и с Игала што е говорила по Игало. За ово ви објављујем нека само знате и нека стоји между нами. Друго ми не остаје него вас љубезно поздрављајући и јесам завазда ваш брат.

Топла на 15 јулиа 1825

Јосиф Троповић
јеромонах савински.

Поред наведених од Троповића постоји још неколико аката и писама у Епископском архиву у Котору. Сва ова писма и акта, сем једног, писана су ћирилицом и на нашем језику.

Саво Вукмановић

О ЈЕДНОМ СУКОБУ ИЗМЕЂУ РАДНИКА ВОЈНЕ РАДИОНИЦЕ НА РИЈЕЦИ ЦРНОЈЕВИЋА И ЊЕНОГ УПРАВНИКА

Све до половине априла 1866 године, у Црној Гори није било повољних услова да се организује регуларна војска¹⁾. Тако исто, до те године, није било никаквог модерног оружја, осим неколико пушака заплијењених на Граховцу од Турака 1858 године, за вријеме владавине књаза Данила.

Нови су моменти, међутим, у интересу даљих побједа и ратних планова, неодложно захтијевали организовање народне војске и набавку оружја. Кнез Михаило Обреновић је, по свом доласку други пут на пријесто Србије, помагао књазу Николи да наоружа своју војску па је због тога, упућена из Београда преко аустријске територије прилично велика количина оружја: топова, пушака и олова.²⁾ Књаз Никола је тада позвао „сто девет пјешака на вјежбање који ће послите свршеног курса сами да обучавају војску“.³⁾ Курсиста је сваке године бивао већи број који су, отада, па све до почетка ослободилачких ратова, јула 1876, обучавали војску по најновијим војничким правилима. У тим побједоносним ратовима, војска је, уколико се односи на њено устројство, упоредо са стањем до 1866, пошла осјетно напријед. Она више није била „неуређена гомила људи са најразноврснијим наоружањем“⁴⁾, већ војска „којој би могле позавидјети и старе војске великих културних народа.“⁵⁾

Упоредо са новом војничком обуком, а у вези са новим задацима у борби против Турске, књаз Никола је радио да у својој земљи установи неку радионицу оружја, из сопствених државних средстава, у којој би се, помоћу набављеног материјала, поглавито из Беча, израђивале пушке и остала потребна оружја. Ова радионица подигнута је на Ободу, близу Ријеке Црнојевића, 1866 године.⁶⁾ Поред ње, постојала је и „на Цетињу радионица за израду

¹⁾ Ово је краћи одломак мог рада о устројству и наоружању војске у Црној Гори, поглавито од 1873, па све до краја 1878, на основу још некоришћених докумената цетињског Државног архива. У пријератном цетињском часопису „Записи“ (књ. III и IV) Душан Вуксан је донио преписку између кнеза Михаила и књаза Николе, а Ристо Драгићевић, исто у „Записима“ (књ. XXII) под насловом: „Почети савременог наоружања црногорске војске“ обухватио је донекле тај период од 1865 и у чланку се дотакао политичких веза Србије и Црне Горе и послите смрти кнеза Михаила 1868. Поред тога видјети и још неке заштитљиве појединости из тог периода у „Мемоарима“ књаза Николе („Записи“ књ. XIV) и чланак д-р Николе Шкерковића „Из односа између Србије и Црне Горе“ („Историски записи“ књ. VII).

²⁾ Д-р Владан Ђорђевић „Црна Гора и Аустрија 1814—1894“, Београд 1924, стр. 228.

³⁾ „Педесет година на пријестолу Црне Горе 1850—1910“. Цетиње 1910, стр. 56.

⁴⁾ Исто, стр. 52.

⁵⁾ Исто, стр. 52.

⁶⁾ Држим да је ова радионица основана те (1866), а не претходне, тј. 1865, како се то тврди у Споменици „Педесет“ год. . .“ (стр. 53). У званичном органу црногорске владе „Глас Црногорца“ (бр. 3 и 4-1896) нашао сам на чланак под

фишека⁷⁾), а послје су „на више мјеста у Црној Гори, како каже књаз Никола, ограђене џебане и напуњене прахом.”⁸⁾)

Први задатак ове војне радионице на Ободу, састојао се, углавном, у томе, да под руководством страних мајстора „израђује понешто убојног материјала.”⁹⁾ Она је у томе имала успјеха већ од првих година свог постојања тако да је „изолучила 3.000 пушачка — оспредњача, узетих у Граховачкој битци, а које нијесу биле олучене.”¹⁰⁾

Али то није било довољно. Требало је без одлагања оспособити кадар домаћих занатлија, пошто су се страним мајсторима скупо плаћале наднице, како нам о томе говоре многобројна документа Цетињског архива.¹¹⁾ Књаз Никола је од првог дана настојао, да се бар један ограничени број младића „учи разнијем занатима и радovima”. У ту сврху је најприје било примљено у радионицу шеснаесторица њих „који су радили што им је наређивано, само се ниједан није ни под којом цијеном хтио примити да кује.”¹²⁾ Сви су курсисти, мање-више одбили тај посао, јер су сматрали да ковачки занат, а с њим и остали занати, не одговарају њиховом поносу.¹³⁾ Постепено се ипак тим „народнијем предрасудама и укоријењеним обичајима” покушавало стати на пут, и то посредовањем самога књаза, који је једном приликом у радионици, у присуству будућих занатлија, узео чекић и почео да кује, увјерен да ће на тај начин успјети да код њих развије што веће интересовање према том занату, иако у томе ипак одмах није имао успјеха.¹⁴⁾ Касније је, међутим, по подацима Цетињског архива,

насловом: „Тридесет година војене радионице” и у њему говор ондашњег министра војске војводе Пламенца, у коме он, поред другог каже: „Данас ми светкујемо једну врло важну установу — светкујемо 30-годишњицу ове војене радионице” итд. Према томе, види се да је ова радионица основана 1866, а не 1865 године.

⁷⁾ Педесет година... стр. 53.

⁸⁾ „Записи” књ. VIII, стр. 27.

⁹⁾ Педесет година... стр. 53.

¹⁰⁾ Исто, стр. 53.

¹¹⁾ У једном документу за 1877 од 28 јула, налази се налог Мила Мартиновића, ондашњег секретара Војне управе, Главној државној благајни који се односи на исплату дневница артиљериском раднику Фердинанду Ланцерту који гласи: „Рачун за исплату артиљериском раднику Фердинанду Ланцерту. За рачун мјесечне исплате 16 (шеснаест) наполеона у злату. За три мјесеца по 16 наполеона чине 48. 1) Примео је на рачун преко Јова Мартиновића наполеона 10; 2) Примео је из Главног стана и банкноте фиорина 100 рачунајући један наполеон 10 фиорина, равно 10. 3) Примео преко Мила Мартиновића за учињене трошкове у Локанди у карте фиорина 83,20 које износе у злату наполеона 8,32”. Толика се сума плаћала страним радницима док није био оспособљен један мали број домородаца.

¹²⁾ Педесет година... стр. 53 и 54.

¹³⁾ Милодар Медаковић у књизи: „Живот и обичаји Црногораца”. Нови Сад 1864, (стр. 146) каже: „Црногорац се стиди бити занатлија. Он каже да само Циганин може бити ковач, а Црногорац никако. У Црној Гори има ковача, а има и шустера, али Црногорци држе да је једно и друго цигански посао”.

¹⁴⁾ У тексту већ цитиране Споменнице „Педесет година” (стр. 54) види се јасно какве су биле те тешкоће.

било оспособљених мајстора-ковача из земље, који су поглавито радили у фабрици оружја на Ободу, чији је принос из године у годину бивао већи, тако да је она, пред 1876 год. оправљала много оружја, а у години 1877 у њој се израђује 1.500 граната за топове који су били узети од Турака на Медуну, и 500 за оне, који су били узети Муктар-паши у Вучедолској битци, а код нас су познати под именом „билећских топова“.¹⁵⁾

До пред крај августа 1878, рад је у радионици оружја мирно текао. Отада, међутим, почиње неко негодовање радника против њеног руководиоца Ива Ђоновића, судећи према његовом првом извјештају Војној управи.¹⁶⁾ „Ја сам само један дан оставио радњу и дошао на Цетиње и у исти час радници оставили радњу и с некаквим договором пошли су у Вуцињу“¹⁷⁾ код господина војводе Пламенца, а остали други не намјеравају сјутра долазити на радњу. Ја ову револуцију не могу поднијети у фабрику, него ја намјеравам, иако и највишу буну чини одпуштати из фабрике, а осталијема који су способни придати плату. За ово очекујем наредбу“¹⁸⁾.

Радници су и даље долазили у сукоб са Ђоновићем, тако да је војвода Илија Пламенац, тадашњи управитељ Војног одјељења¹⁹⁾ морао често пута да посредује.

Ђоновићу, ипак, и поред честог заузимања, није пошло за руком да придобије раднике. Штавише, незадовољним радницима из Ријеке Црнојевића придружио се и још један из даниловградске радионице. „Данас је доша у фабрику Симо Улић и Газиводе. И они с Даниловграда доша је, те је пас с онијема у Вуцињу господину војводи Пламенцу. Јавијо сам одма да их проћера овамо. Мислијо сам сјутра рано ходит под Сељане, али нећу кад ћете ви доћ овамо.“²⁰⁾

У телеграфском извјештају послатом Јову Мартиновићу, због неуспјеха међу радницима, Ђоновић категорички захтијева да се неки од њих отпусте из посла. „Казато је сваком раднику да буде на своје мјесто у фабрику да ради. Они нијесу послушали заповјед, нити је доша ниједан до Улића и Газиводе. Молим пријавите господину војводи Машу“²¹⁾ да ово сврши да се други пут не догађа. И пријавите без икакве штете два три да се отпустите, а за погрешку могу се казнит па ће онда радници бити све мирни који остану у радњу.“²²⁾ Али, и поред тога, ни њему, ни Милу Мар-

¹⁵⁾ Педесет година... стр. 55.

¹⁶⁾ Д-р Владан Ђорђевић: „Црна Гора и Аустрија 1814—1894“, Београд, 1924, стр. 442—443.

¹⁷⁾ Мисли на Улцињ.

¹⁸⁾ Цетињски државни архив од 27 VIII 1878.

¹⁹⁾ То је било његово звање до именовања за министра војске („Записи“, књ. XVII, стр. 377—378).

²⁰⁾ Цетињски државни архив од 28 VIII 1878.

²¹⁾ Мисли на војводу Врбицу.

²²⁾ Цетињски државни архив, од 30 VIII 1878.

тиновићу, првом секретару Војне управе, није успјело да то ураде без претходног писменог налога војводе Пламенца Јову Мартиновићу у коме он дословно каже: „Ти фабриканти долазише код мене кои се много жале е не могу живјети. Знаш како смо се ш њима погодили да раде и уче за три године о маломе трошку по 48 талира годишње преко тога, а кога пошљу изван фабрике да ради да ће им дат трошак, Међу тијем њима се је от плате одбило некојему по 16, а некојему по 32 талира. Ја знам да се не може и нема се откуд, али они никако не могу живјет, а највише што се шиљу по држави да раде. Дакле, пријави за ово те је потреба да им се повиси плата и одовач(?) прошлог трошка који су чинили по Црној Гори да им се би помогло. Ево четири године једни које смо и примили и откад раде и један има пет година. Ја сам виђу да не могу никако да живе, а знам како је свуда скупо једнако као на Цетиње.

Одвише жале се на Ива и кажу да се Иво много погосподио и да ништа не ради. Не знам је ли то истина. Ако буде то истина, ја не знам ће је то задобије.“²³⁾

Сукоби између Ђоновића и радника све су више избијали, тако да су, по свој прилици, сви радници напустили посао изузев Улића и Газиводе, који су послушали Ђоновићеве савјете. „Повторите наредбу хоћу ли јавити или не у Никшиће и Васојевиће и у Бар да дођу три радника, за што фабрика не може без радника.“²⁴⁾

Како би се ствар потпуно рашчистила, Јово Мартиновић подноси извјештај војводи Пламенцу и у њему наглашује да су Ђоновићеве поступци умјесни: „Примио сам и подробно разумио Ваше писмо односно фабрикаша. Они Вам нијесу истину казали што се Ива Ђоновића тиче. Он се не господи, он ради колико се може радити. Иако је икад радионица у ред била, то је откад је Иво у њој старјешина. За ово будите увјерени. Они су Вам казали да им се одбило и од оне платице те имају. Није ни то истина. Њима је потпуно исплаћено сувише за вријеме ратовања. На путеве за . . .“²⁵⁾ су добивали тајин и сувише од тајина цванцику дневно. Да се Иво стиди, или да рад не пази доиста се не би на њега жалили. Сви фабрикаши побунили су се и рад оставили. Ја сам одио на позив Ивов на Ријеку, препоручевао да дођу. Неки нијесу хћели доћи.“²⁶⁾

Ђоновић, међутим, охрабрен тим за себе повољним извјештајем, тражи хитно преко Јова Мартиновића да се и војвода Врбича упозна с његовим случајем, како би на тај начин стресао са себе многобројне оптужбе од стране радника. „Писмо које сте добили од господина Пламенца које се дира мене, тебе молим као прија-

²³⁾ Исто, од 30 VIII 1878.

²⁴⁾ Исто, од 1 IX 1878.

²⁵⁾ Нечитка ријеч.

²⁶⁾ Цетињски државни архив од 3 VIII 1878.

теља, пријави га господину војводи Врбици. Ја ћу сјутра рано доћи тамо ако ви није што противно. Јави ми.“²⁷⁾

Војвода Пламенац је на основу Мартиновићевог извјештаја заузео други, свакако повољнији став према Ђоновићу. Пламенцу је ипак било стало да сазна имена радника који су самовласно напустили радионицу, јер се вјероватно плашио од других посљедица: „Разумијем за раднике, али ти ми ништа не јави који су то те су оставили службу. Друго, ја сад не бих ниједнога отпушта докле се сврши међу нама и Турцима“²⁸⁾

Али, немајући другог излаза, власти су се на концу споразумјеле с радницима и обећале им да ће се повољније регулисати њихове наднице, тим прије што је земља још увијек била у рату с Турском. Због тога је, по упутствима војводе Пламенца, била образована комисија да детаљно извиди ствар радника. „Наредио ми је војвода Машо сљедеће да ти јавим: Раднике војене фабрике који су бјежали справио је он у фабрику. У своје вријеме, и то кад дође војвода Пламенац справиће се одолен једна комисија која ће примат знању и одијелити појединим радницима годишње плате, а неспособне из фабрике пуштати. Ти пак забјележи у твом протоколу сваки поступак радника који ћеш реченој комисији предати“.

Ђоновић истога дана телеграфски обавјештава Мила Мартиновића о постигнутом споразуму са радницима: „Радници кои су бјежали из војене фабрике позвао сам их јутрос те су дошли сваки на своје мјесто. Свакојему определијелио његову радњу до појединога радника. Илију Хајдуковића²⁹⁾ сам отпуштио из фабрике до речене комисије и због његове неспособности у свему“.

Изузев депеше војводе Пламенца од 10 септембра Милу Мартиновићу у којој се даје налог да се прими на посао један отпуштени радник, по овој ствари, све до 27 истог мјесеца, нема никаквих извора. Из телеграма, који у цјелости доносим, види се, да су се радници на Ријеци Црнојевића опет побунили због слабе награде: „Са овијем мојијем писмом оставио сам све раднике у раду да не иду сви на Цетиње. Само иду од њих тамо двојица које су они изабрали између себе да ишту оно што је обећа свијетли Господар. Него их на неки начин умирите да не чине досаду Његовој Свјетлости. А то знате како се могу издржават лијепо, У ови начин немате и рашта шиљат у фабрику шушта што се и неће нешто дат ако буде могуће“.³⁰⁾

Сљедећег дана Мило Мартиновић даје упутство Ђоновићу ради правилнијег регулисања радничких дневница и у акту га у-

²⁷⁾ Исто, од 3 VIII 1878.

²⁸⁾ Цетињски државни архив, од 4 IX 1878.

²⁹⁾ То је исти Хајдуковић који је неколико година касније постао руководилац Војне радионице и један од функционера Министарства војске. Он је 1912 на Цетињу објавио збирку чланака и приповиједака под насловом "У часовима одмора".

³⁰⁾ Цетињски државни архив од 27 IX 1878 — Ђоновић Војној управи.

позорава, да ће се према њима, у случају даљег негодовања, при-мјењивати оштре законске мјере: „Твој телеграм разумјех и дајем ти на знање да сљедеће јавиш твојим радницима: Познато је како Свијетлом Господару тако и господи војводама Пламенцу и Врбици да неким радницима та обређена плата не може засећи трошак, али упућени су док господин војвода Пламенац из Улциња дође свакоји на своје мјесто гдје ће се с временом и то пријед Васиљева дне објележит. Плата према способности и знању, свакојему за трошак који су поједини радници имали, и то како је који заслужио да буде у истоме потпомажем најбоље ћеш ти знати који си шиљао и биће тај трошак исплаћен тек господин војвода Пламенац дође. Кажу радницима да не би се часови рђави рад међу њима показао почем и сами знаду да би најстрожијој одговорности потпали, особито у овом времену које боље рату но миру приличе. За радника на Даниловград јавићу Начелству да му се једно мјесто нађе“.

Да би оправдао повјерење које су у њ полагали његови претпостављени, Ђоновић тражи од Војне управе да се пошаље неки од руководиоца који би контролисао рад у радионици: „Добро бих рад био да бисте дошли да превидите радњу у Војну фабрику која принадежи Вама, и то имам непокретно надање да ћете бити сјутра вече на Ријеку. И то ако не бисте дошли, знадите добро да ће ми учинити велику увреду.“^{*)}

У вези овог спора између радника Војне радионице и њеног управника Ђоновића, у Архиву за 1878 има само још три податка. Из њих се види да су се радници под притиском пријетњи умирили, иако још није било ријешено њихово питање: „Јављам за радњу у фабрику. Радња иде доста прилично. Радници долазе у радњу у своје вријеме уредно.

Поправку војничког оружја неки је до данас дошао у фабрику свима поправити. Сад ћемо отпочет радити ове нове патенте и халате спремат за њих. Сваки радник за себе свој халат. Добро би било изузети једнога радника из Никшића за што оба радника имају посла. Ја бих по наредби, ако бисте наредили, послао Видака да дође на Ријеку; и би добро било да издате наредбу на команди-ре да јаве својим војницима да сваки војник којему је тлушка покварена носи у фабрику на поправку до 20 дана, или како видите; а после 20 дана да ће се поправка оружја наплаћивати. С овом наредбом биће оружје у све батаљоне поправљено. Уопште у све батаљоне има доста поквареног оружја.

Ја сам јуче примио писмо и разумио што пишете за наручбину каиша за Пера Џањевића кои су дошли из Беча. Ја сам у исти час Перу послао да шиље паре за каише и откупљује без икаква изговора. Ако неће, идем ја тамо ондан ујутро да се види за кои узрок он неће каише откупити, него и опет враћат из Кото-

*) Исто, од 28 IX 1878.

ра у Беч. Али он је погодио зашто ја да сам знава како ствар стоји, он би досад откупио.“³²)

Радници су и даље захтијевали да се узму у поступак њихове претставке удпућиване војводи Пламенцу. То се и види из овога документа: „Молим Вас ако је могуће да бисте дозволили да дође Иво Ђоновић код Вас ради фабрикаша по чему им се је обећала повишена плата од Госпођина дневи, а без Вашег одобрења, они неће моћи ни сад плату примити. Рад у фабрику ходит ће исто добро. Ја сам с њима учинио списак који ће Вам на одобравање поднијети. Вјерујте да је нужно да дође код Вас.“³³)

Најзад је сам војвода Пламенац, који је још боравио у Улцињу, ријешио да прими Ђоновића: „А ти нареди Иву нека дође.“³⁴)

Шта је даље по овом питању урађено није нам познато зато што архив Министарства војске за 1879 годину још нијесмо испитивали. Држимо да је поводом овог сукоба постојало још интересантних података у Цетињском архиву за 1878 годину, али су, нажалост, многи од њих пропали у току Првог свјетског рата.

Василије Лукић

ПОЛУОСТРВО ПРЕВЛАКА У БОКИ КОТОРСКОЈ КАО ПОКЛОН ЊЕГОШУ

У свесци за јули—септембар 1951 г. овог часописа, посвећеној стогодишњици Његошеве смрти, на стр. 406—410 објавио је д-р Миловић интересантан чланак о једном аустријском поклону владици Раду. Ми ћемо пак овдје изнијети један поклон приватне особе, учињен Његошу у Боки Которској. Ради се о полуострву Превлаци код Кртола, у Тиватском Заливу, са остацима знаменитог манастира св. Арханђела, у којему су, како је то добро познато и како је то потврђено многим наводима из старог Нотаријског архива у Котору¹⁾, резидирали зетски епископи и митрополити све док манастир није био разрушен од Млечића, негдје око половине XV вијека. У то вријеме су се се околна села била побунила против Которана, млетачких подложника, а калуђери превлачки се били солидарисали с народом против угњетача.

³²) Исто. од 4 IX 1878.

³³) Цетињски државни архив од 28 XII 1878. Јово Мартиновић војводи Пламенцу.

³⁴) Цетињски државни архив од 29 XI 1878. — Пламенац Јову Мартиновићу.

¹⁾ Стари Нотаријски архив, данас у Државном архиву у Котору, књига I, страна 327 и 334; књига IV страна 135—140 и 225—253; књига IV страна 585, 669, 720 и 735; књига VI страна 788; књига VII страна 360 и 1101; књига VIII страна 129—144 итд.

Бокељи су од увијек били свјесни знаменитости и важности Превлаке, а посебно је код становника околних села била у свјежој успомени прошлост овог краја, а нарочито погибија превлачких калуђера. О рушењу превлачког манастира и цркве писао је још митрополит Василије Петровић Његош у својој „Историји о Черној Гори“, штампаној г. 1754 у Москви, а затим су о овоме догађају писали многи писци. Да је о овоме важном догађају за Цетињску митрополију постојала жива предаја у Црној Гори, између осталог, то нам свједочи и извјештај пуковника Павлића аустриском царском двору г. 1782.²⁾

Превлака је од неколико деценија након разорења манастира припадала дијелом Бискупској мензи которској, а дијелом чувеној породици Друшко из Котора, која је имала на Превлаци своје кметове. Породица Друшко је, касније, мало по мало продавала овај свој посјед. Тако 9 новембра 1801 год. продају Марин Друшко и његов син Јероним капетану Филипу Барбићу из Кртола трећи дио Превлаке и баш у средини полуострва за 600 талијера.³⁾ Дне 15 децембра 1827 г. купи Катарина, удова конта Илије Властелиновића из Рисна, у посљедњег мушког потомка породице Друшко западну трећину Превлаке за 400 дуката.⁴⁾ Пок. конте Илија Властелиновић, потомак старе, познате куће Властелиновића из Рисна, живио је са својом супругом, поменутом Катарином, рођеном Сундечић из Шибеника а сестром савинског архимандрита Спиридона у властитој кући у Котоу. По смрти свога мужа Катари-на прода ову кућу и сагради себи стан на Превлаци на темељима звоника негдашње манастирске цркве св. Арханђена. Да је она пошла из Котора и настанила се на Превлаци, била су два разлога: да обнови овај споменик старе народне славе и величине и друго — по свој прилици под утицајем свога брата архимандрита — да се ода некој врсти калуђерског живота какав су проводиле у прошлим временима многе наше жене, а нарочито у Кртолима, које би се закалуђериле, али нијесу живјеле у манастирима, него у својим домовима. Тако је она постала чуварицом ове некада славне немањићке задужбине,

Год. 1833 оградилa је она на Превлаци цркву св. Тројице на темељима неке старе порушене цркве, каквих је у средњем вијеку било више на Превлаци. Цркву су освјештали Јаков Поповић („поп Јакица“), прота которски и чувени сарадник Вука Караџића, поп Вук Поповић Ришњанин⁵⁾. Прота Јаков Поповић касније се замонашио и узео име Иринеј и као архимандрит био викар епископа далматинског у Боки. И архимандрит Иринеј (про-

²⁾ Д-р Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, Београд 1912, стр. 44.

³⁾ Младен Црногорчевић, Михаљски збор у Боци Которској — Старинарњ. 1—2 — Београд, 1893 стр. 37.

⁴⁾ М. Црногорчевић, *Op. cit.* страна 38.

⁵⁾ *Ibidem.*

та Јаков) и поп Вук често се и на разне начине спомињу у вези с Његошевим боравацама у Боки.

Катарина, која је била почела да јако поболијева усљед удараца, које су јој били задали неки разбојници, када су у оној самоћи на њу навалили и хтјели да је опљачкају, још за живота поклони цро свој посјед на Превлаци господару црногорскоме митрополиту Петру II Петровићу Његошу,⁶⁾ као наслједнику зетских владика и митрополита и као Бокељима нарочито омиљеном државнику и пјеснику.

На Превлаци је Властелиновићка и умрла г. 1847 и сахрањена је крај олтара цркве св. Тројице, коју је она подигла, те јој гроб с натписом и данас постоји.⁷⁾

Превлака је остала у посједу Његошеву за цијела његова живота. У јануару 1858 г. продао је књаз Данило I Превлаку своме секретару Милораду Медаковићу за своту од хиљаду форинти. Медаковић пошто је узалуд покушавао да откупи и остале дјелове Превлаке и да тако све састави уједно, прода свој дио г. 1866 архимандриту Нићифору Дучићу за три хиљаде форинти. Дучић је имао више понуда, да би тај дио Превлаке продао, али он, као признати родољуб, ступи у везу с ондашњом општинском кртолском и уступи Кртољанима тај свој посјед за три хиљаде форинти, колико је он за исти био и платио, иако су му с друге стране нудили много већу своту.⁸⁾

Није нигдје, колико је нама познато, забиљежено, да је Његош долазио на Превлаку, нити је на његов долазак на ово полуострво сачувана успомена у народу овог краја, премда је то вјероватно, када знамо да се он више пута у Боки задљжавао и када узмемо у обзир колико је он знао цијенити важност оваквих за народну прошлост, а поготово за црногорску историју, значајних мјеста. Долазак у један обичан дан и без нарочитог дочека на једно полуострво, доста удаљено од околних насеља, могао је бити узроком, да његова посјета Превлаци није остала у трајној успомени. Познато нам је да се раније налазило код кметова превлачких и радника, који су на Превлаци код Медаковића радили, по који комад покућства и сребрног прибора за јело с Превлаке, али данас тога, по свој прилици, више нема.

У цркви св. Луке, у сусједним Кртолима, налази се један Триод, штампан у Москви г. 1751, који је руска царица Јелисавета поклонила митрополиту Василију Петровићу Његошу г. 1753, на којему је, између осталог, и својеручан запис Његошев — као Рада Петровића Његуша — из год. 1826,⁹⁾ а да ли је исти раније припадао цркви на Превлаци, коју су послуживали кртољски свештеници, није се могло установити.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ М. Црногорчевић, *Op. cit.* страна 39.

⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ По писменом саопштењу В. Ивошевића, свештеника из Кртола.

Свакако сматрамо потребним, да се овај поклон контесе Катарине Властелиновић, учињен Његошу, као драгоцјен и врло значајан, нарочито истакне тим прије, што се у Његошевој години, колико је нама познато, није нигдје споменуо.

П. Д. Шеровић.

КО ЈЕ ПОРИЈЕКЛОМ ВУК РАСЛАПЧЕВИЋ

Крајем прошлог вијека развила се, оштра расправа о поријеклу Вука Раслапчевића, легендарног јунака, чијом заслугом је углавном извојевана сјајна побједа Црногораца над Турцима 1712 године. О Вукову поријеклу су се преотимали: Цеклињани, Бјелице, Љешњани и Црмничани и сваки је доказивао да је његов. Прво се расправљало кроз штампу: „Глас Црногорца“, „Просвјета“, „Луча“ и др. и на крају је спор изашао пред књаза Николу, немајући довољно чињеница да „одлучи“, ко је био родом Вук, и да би избјегао сукоб спорника, рекао је: „Ја ћу ствар проучити, и рећи ћу чији је Вук“. Ту је распра стала и више се није ни појављивала.

Користећи углавном традицију сачувану у Цеклину и у Бјелицама, а врло малим дијелом и сву расправу о Вуковом поријеклу, држим, да би ово била кратка Вукова биографија.

Вук Раслапчевић је Попивода, рођен у Бјелицама између 1680 и 1685 године. Врло млад је остао без оца, који је у Рудинама погинуо у борби противу Турака. Мајка му је била из Љешанске Нахије од Вукчевића, гдје је као дијете дуже живио. Како су у то вријеме Бјелице населиле већи дио данашњег Цеклина (све цеклинске Жупе, добар дио села око Ск. Језера и Добрску Жупу), то су са Цеклињанима постали први комшије, и Вукова мајка се преудала за Раслапа Јанковића. Природно да и Вук пође са мајком у нови дом. Али, ускоро по женидби, Раслап убије неког Стругара, и буде присиљен да побјегне у Зету. Са собом поведе и младога пасторка Вука. Они су из Зете стално одржавали везу са својим у Цеклину. Вук као млад, а уз то бистар и окретан, научи арнаутски а понешто и турски, пошто су годинама тамо живјели. Приликом припреме Турака 1712 г. да похарају Црну Гору, Вук се Турцима „ставља на распложење“, пошто одлично познаје „стазе и богазе“, и Турци га узму за главног калауза. Уочи турског похода, Вук и Раслап, преко већ успостављене везе, пошаљу у Цеклин, а ови даље на Цетиње владици Данилу обавјештење: отприлике дан похода Турака, правац кретања, њихове снаге, као и то да ће Вук, као главни турски калауз у виду пјесме дати знак за општи напад Црногораца, који ће изненадити Турке и разбити их. Захваљујући Вукову обавјештењу, Црногорци су се

спремили за дочек непријатеља, направили одличан распоред снага и уговорили знак општег јуриша, када им се Вук јави. Уговорени знак општег јуриша на Турке био је, да, кад се појави црвена струка на брду Марнету, коју су могли да виде руководиоци сваког одреда, сви јуришају на непријатеља. Цио план Вука као и Црногораца је успио. Турци су наишли од Крњичке Каменице и слободно наступали кроз Врањско Ждријело, предвођени од Вука. Вук је отприлике могао да зна за могући распоред Црногораца, и бирао је најзгоднији моменат, када ће им пјесмом дати знак за напад на Турке. Паметно и срећно је и извео свој херојски подухват Вук, и на његов припјев и у припјеву кратко обавјештење о Турцима, Црногорци изненадно Турке нападну, и за неколико сати најкрвавије борбе, страховито их поразе. Витез Вук успијева да малом пушком убије турског буљумбашу и забита Зотовића, придружује се Црногорцима и доприноси поразу Турака. Врањско Ждријело, мјесто страшног турског пораза доцније се назвало Царев-Лаз, што значи, да је као лазина пала царска (турска) војска. Вукова улога у овој најсјајнијој побједи Црногораца над Турцима врло је значајна у историји црногорскога народа.

Послије побједи на Царев-Лазу, Вук долази међу Цеклињани и наскоро успијева припремити умир очуха Раслапа са Стругарима. Раслап долази, чини се умир, и Вук наставља да живи с њим у заједници. Како Раслап са Вуковом мајком није имао порода, то он посини Вука и наскоро га ожени. Међутим, око 1730 г. Цеклињани се тешко заваде са сусједима Бјелицама, у којим борбама Вук буде на страни Цеклињана, а против крвне браће Бјелица. Вук се чак и истицао у тој борби, и у току десетогодишњег ратовања Цеклињана и Бјелица, посјекао је три Бјелице. Бјелице су коначно истјерани из Ријечке Нахије око 1740 г., а Вук остане у Цеклину, и по смрти очуха Раслапа, наслиједи његову имовину, гдје је и умро око 1755 године. Да Вук није узео учешћа у борби противу Бјелица, он не би ни могао опстати у Цеклину, нити доцније његово потомство се смјело друкчије звати него Јанковић, како се Раслап презивао. Вук је имао два сина, и данас у Цеклину од Вука, на седмом степену живи 4—5 породица, а неколико у Цетињу и у Титограду. Што се тиче Вукова презимена Раслапчевић, сматрам, да је то доцније народна пјесма одредила.

Јанко Лопичић

АРХЕОЛОШКО БОГАТСТВО ДОЛИНЕ ЛИМА

Од појаве првих људи, па све до данас, лимска долина је играла важну улогу у животу људи, како у економском, тако и у политичком погледу. О томе нам свједоче многобројни спомени-

ци материјалне културе, почев од првобитне заједнице, па даље преко Илира, Римљана, Византије, Словена, Турака те до најновијег доба. Но, ове споменике до данас нико није проучио онако како они то заслужују, бар не с довољно стручности. Историска секција у Иванграду позабавила се питањем ових споменика и њихове заштите, бар на територији Иванградског среза, док не буде дошло вријеме за њихово детаљно проучавање.

Циљ овога чланка је да укаже на те споменике, углавном, на територији Среза иванградског, држећи се у колико је то могуће њихове хронологије.

У клисури Тифрану, с десне стране ријеке Лима, налази се једна подзидана пећина, која је данас потпуно неприступачна. У Првом свјетском рату Њемци су покушали да се попну у ову пећину, али нијесу успјели. У народу се прича, да се у своје вријеме попео у ову пећину архимандрит Мојсије Зечевић, те да је склопио неке ствари које је донио из Русије. Прича се да је Зечевић направио гужве од прућа и помоћу њих успио да се спусти у пећину одозго низ окомиту страну, али то није сигурно. Вјероватно је да се некада до ове пећине долазило одоздо из корита Лима, али је Лим касније у току вјекова продубио своје корито кроз ову карсну раселину, тако да је пећина остала данас неприступачна. Према томе, постоји могућност, да би се у овој пећини нашли неки остаци пећинског човјека. Испитивање ове пећине могуће би било извршити једино помоћу планинарског друштва. — Слична пећина запажа се у клисури Лимове притоке Бистрице. У овој пећини, која је данас такође неприступачна, види се препријечена једна греда, која личи на вратило, те ју мјештани тако и називају. У Харемима, с десне стране ријеке Лима и у селу Петњику запажају се знаци насеља из млађег каменог доба. А приликом копања пута на Богавском Брду, на лијевој страни Лима, нађене су 1948 године двије земљане шоље, које је потписани предао Цетињском музеју.

Илирски период обиљежен је гробљима, а римски и градови-ма. Нарочито су овим споменицима богата села Будимља и Доња Ржаница. У селу Д. Ржаница, код старе школе, налази се једно гробље из раног средњег вијека, свакако илирско, римско или грчко. У истом селу на другом крају налази се једно римско гробље, на којем су сељаци ископавали кости и новац. У селу Петњику, такође су сељаци изоравали гробнице, вјероватно римске, те би требало извршити ископавања у дворишту школе овога села. Илирско-римском добу припадају и гробља у Трпезима, Савином Бору, Бијелој Цркви и Бишеву.

У селу Петњику и на Овсинама нађени су остаци римских војних логора, а на Радуновића Брду у Будимљи остаци римског насеља и једне римске цркве, коју мјештани називају „миса“. У непосредној близини, на мјесту Шекуларевине, на дубини од пола

до једног метра наилази се на остатке грађевина, вјероватно из римског доба. Иначе село Будимља је обиловало споменицима из римског доба, који су у току времена уништавани. Из Будимље су донесене и најпробне плоче које су узидане у оном дијелу манастира Ђурђевих Ступова, који су дозиђивали Кучи и Васојевићи.

На селу Бучу, изнад клисуре ријеке Бистрице, налази се „Градац“, остатак неког римског града. Мјештани су овдје, трагајући за новцем, пронашли остатке неке пекаре, један ћуп и разне друге предмете од грнчарије. Букан Јоксимовић, професор, овдје је у своје вријеме, налазио новац Филипа II Македонског. А 1947 године, један ученик гимназије, у непосредној близини „Граца“ нашао је један римски новац. На супротној страни „Граца“, преко ријеке Бистрице, на врху брда Соколца, налазе се остаци неког бунара за који се у народу вјерује да је римског поријекла.

Пред гимназиском зградом у Иванграду налази се један надгробни споменик. Овај споменик је ископан приликом грађења цесте у селу Слатини у Срезу андријевичком 1929 године, а потиче по прилици из времена Октавијана Августа. Иначе села Слатина и Трешњево имају доста објеката за ископавање, који су изложени сталном уништавању и нестајању.

У селу Божићу, код Андријевце, још и данас постоји римско гробље с надгробним натписима.

У долини Лима био је развијен и полетни феудализам у доба Немањића. О томе нам свједоче многобројни споменици, у чему се истиче бивша Будимљанска Жупа, изнад које се, на једном купастом узвишењу, налази „Градац“, свакако остаци бившег града Будима. Зидине, као и утврђења овога града, данас су покривени земљом. Доље, испод „Граца“ на лијевој страни Лима налази се манастир Ђурђеви Ступови, који је подигнут крајем XII или почетком XIII вијека, а подигао га је Тихомиров син Првослав. Манастир је служио као епископска резиденција. Нешто виже доље, у клисури Тифрану с десне стране Лима, налазе се развалине манастира Шудикове, које је откопао Душан Вуксан. У овом манастиру, који неки љетописци стављају у Македонију, била је смјештена преписивачка школа у овом крају. Посљедња књига је преписана 1697 године. Манастир је спалила нека турска најезда у XVIII вијеку. Од „Граца“ до Шудикове још и данас постоје остаци старог немањићког пута. На супротној страни Шудикове, преко Лима, на врху једне еруптивне стијене, која се назива Јерињин Крш, налазе се зидине једне мале грађевине, за коју народ вјерује да је служила као звонара манастира Шудикове. Но, још је вјероватније, да је ово била феудална царинарница господара будимљанске жупе.

Вјероватно, немањићком периоду припадају и рушевине женског манастира Ђелије у селу Калудри (отуда је вјероватно и дошло име Калудра). Постоји могућност да су негдје у близини

ових рушевина закопане црквене ствари, пред његово рушење и премда постоји предање да су пренесене у Пећ. У селу Љубницама налазе се такође рушевине једног од најстаријих средњевјековних женских манастира, цркве св. Ане. Приватном иницијативом овдје је откопан један леш, који је био сахрањен у сједећем ставу. — На излазу из клисуре Тифрана, у правцу Бијелог Поља, налазе се, на десној страни Лима, остаци манастира Урошевице, који се везује за краља Уроша I. Врло је стара и црква у селу Ивању, у којој имамо прву резбарију у долини Лима. У Рожају се налазе остаци цркве Ружице, по којој је вјероватно и само мјесто добило своје име.

На селу Полици, с десне стране Лима, налази се „Градина“, рушевине феудалног замка, по свој прилици града Бихора, који је доминирао бихорском жупом. На супротној страни, преко Лима, налазе се остаци, опет, једног феудалног замка, града, по чему је и дотично село добило име Заград.

У селу Д. Ржаница налази се пећина Тумбарица, у којој је један официр прије прошлог рата, пронашао један костур са шљемом и панцирном кошуљом тешком 18 килограма, а која је продата неком у Загребу. Ови остаци такође припадају средњем вијеку, те би пећину требало још испитати. У долини Лима, био је врло развијен и турски феудализам све до почетка XX вијека. Из доба турске владавине у овом срезу постоје рушевине караула у Љутима, на Јанковој Глави, и у Љубницама. На селу Пода, Срез бјелопољски, наспред муслиманског гробља, налазе се два проба небично великих размјера и са необично великим надгробним плочама. Један осамдесетогодишњак у селу прича, да су то гробови двојице чобана муслимана, који су чували овце на Бјеласици и погинули борећи се с Црногорцима. Но ово није вјероватно, јер остали мјештани о овоме скоро ништа не знају. Драгиша Боричић, професор уочи прошлог рата добио је био од бивше Банске управе Зетске бановине одобрење да ове гробове раскопа, али га је у томе омео рат. Свакако би ове гробове требало раскопати.

Као што се види, велика је листа културно-историских споменика само у Срезу иванградском, а да и не говоримо о срезovima: андријевичком, бјелопољском, милешевском и прибојском. Ови споменици су изложени зубу времена и сталном уништавању, тако да их нестаје с лица земље, а код народа падају у заборав. Историска секција у Иванграду предузела је извјесне мјере да се ови споменици, у колико је могуће, заштите. Неопходно би било потребно приступити једанпут стручном проучавању и откопавању ових споменика.

Историска секција у Иванграду покренула је питање оснивања завичајног музеја. У ову сврху биће реновиране зидине прве црногорске школе у овом крају, у непосредној близини манастира Бурђевих Ступова, а која је иначе била насљедник старе ма-

настирске школе. У овај музеј би се сабирали пронађени предмети, који су изложени пропадању, а да и не говоримо о народној ношњи и санчачким везовима који такође нестају. Архивског и другог материјала има довољно за формирање одјељења из Народне-ослободилачке борбе.

Вукман Тулафић

ЈОШ ЈЕДАН СЛУЧАЈ ПРИМЈЕНЕ ДУШАНОВА ЗАКОНИКА У ПЕРАСТУ У XVII ВИЈЕКУ

У Боки Которској, као и у неким другим нашим крајевима, у прошлим вјековима обично су се одржавали разни народни скупови (зборови) и засиједали народни судови у појединим познатијим православним и католичким црквама и манастирима. Доста често одржавали су се такви зборови и судови добрих људи у католичкој цркви Госпе од Шкрпјела на малом острву пред Перастом, која је надалеко позната као завјетна црква наших помораца. То збороване је било „по старом обичају“ како се по каже у једноме акту XVI вијека у старом Општинском архиву у Перасту. И сами Турци који су у својој власти држали херцеговачку територију, те Рисан и околину, долазили су више пута на острво Госпе од Шкрпјела на разне пословне и пријатељске састанке с Пераштанима и осталим Бокелјима.

Међутим, пошто би ипак по који пут био поремећен мир и ред при овим зборовима, Пераштани у XVIII вијеку донесоше одредбу по којој је било строго забрањено, да се убудуће на острву не смије никоме дозволити никакво суђење, ни збороване за измирење несугласица и непријатељства.

Овдје ћемо навести један суд добрих људи (арбитра) у цркви Госпе од Шкрпјела из год. 1603, који је важан нарочито с тога што имамо још једну потврду о примјени Душанова Законика на подручју ондашње Општине перашке у XVII вијеку, осим оног случаја, што смо навели у својем чланку приликом 600-годишњице Душанова Законика на стр. 215—217, свеске за октобар—децембар 1949 год. овог часописа.

Предмет, о којему је ријеч, забиљежен је на стр. 23, 33 и 34 у LXXIII књизи старог которског Нотаријског архива, данас у Државном архиву у Котору, а у преводу гласи:

„Будући је по злој судбини пок. Мато Дамјана Лучинова из Пераста убио Стјепицу Трипова Дентали из Пераста, ради чега се је сва његова родбина одрекла свих његових покретних и непокретних добара и сваког његовог добра и зла, а нарочито Трипо Лучинов и Франо Крилов (Христофоров) из Пераста и сва остала његова родбина ради чега су остала горе именована добра подложена за споменути крв-напосљетку преко добрих хришћана: Ђура Трипова из Пераста и синова пок. Барића (?), његова брата, склонише се да учине мир са синовима пок. Ивана Петрова Перовића из Пераста, не као с дужницима крви, него као с наслѣдницима убице. Тако дне 20 септембра 1603 сакупише у перашкој цркви св. Марије од Шкрпјела нас двадесет и четири старца, који се зовемо по имену: Поп Стефан, свештеник из Кртола, господин Марко Стефанов, садашњи капетан Пераста, Трипо Иванов Марковић, Павао Вицков, Стефан Ђуров, Марко Трипов из Рисна, Вицко Перов, Вицко Андријин, Лука Бујов, Трипо Бућа, Мартин Николин. Радо Николин, кјепалија из Кртола, Јанко Миљев, Иван Марков, Лука Марков, Нико Раичев, Нико Марков и Петар Милов. И тако сједећи у кругу гореспоменуте цркве, приступише пред нас, горе именована двадесет и четири старца, Трипо Лучинов и Франо Крилов говорећи: „Нека буде како смо одлучили одма у почетку, када је крв проливена, тако се одричемо још и сада у присуству свих вас старца добара гореспоменутог пок. Мата. Према томе стављајући пред очи Господа Бога нашега и његову славну мајку Дјеву Марију помњиво и лотанко испитујући и проматрајући све ствари и дјела, што се односе на горе речену крв, пресудили смо као што гласом ове пресуде пресуђујемо горереченог Вицка Иванова с његовом браћом, да плати гореспоменути крв по закону прејасног (краља или цара)¹⁾ Стефана, а по обичају ових наших крајева. А у знак истине сви ми гореименовани старци свједочимо, да је истинито како је горе наведено и биће потписано и они, који ће потписати у наше име, нека буде правоваљано као да је нашом властитом руком.

И ја Иван пок. Ивана Марије дал Капело (dal Capello) из Млетака учинио сам ову пресуду својом властитом руком, тако одређену од гореименована двадесет и четири старца.

Ја Марко пок. Стефана, капетан Пераста, потврђујем, да је ова пресуда истинита.

¹⁾ Ова ријеч је при крају листа, који је ту оштећен, те се види само траг првог слова, које би могло бити једно Р латиницом. Према томе ту би била ријеч: Ré = краљ. Карактеристично је да не пише: Stefano како се ово име на италијанском језику назива, него: Стефан, како се каже на нашем језику, док су сва остала лица, која се у акту спомињу, а носе исто име, наведена италијанским називом: Stefano.

Да се цар Стефан Душан у актима на италијанском језику често назива: Ré краљ, мјесто: Imperatore (цар), то смо већ напоменули у споменутом свом чланку у "Ист. записима", свеска 4—6, год. 1949 на стр. 216.

Ја Трипо Ивана Марковића био сам присутан (када је пресуђено), како је горе садржано.

Ја Вицко Андријин бих један од двадесет и четири свидоце (!) колико писано јест.²⁾

П. Д. Ш.

РАДОВАН ПИПЕР ПЕРЈАНИК И ПОВЈЕРЕНИК ЊЕГОШЕВ

Са именом Радована Пипера срећамо се у неким писмима владике Рада, као и у књигама и чланцима о владици Раду.

Радован Пипер примљен је у службу код владике Рада почетком 1832 године. У свим препискама води се као Радован Пипер, и под тим називом познат је у Црној Гори, Босни, Херцеговини и Далмацији, куд је ишао у повјерљиве мисије као поуздано лице владике Рада. Радован Пипер рођен је на Стијени у Пиперима, 12.VIII.1807 године (ст. к.). Син је Беша Радојева Мрчарице, чувеног пиперског јунака, којег су посјекли Арбанаси приликом једног напада на Пипере.

Спасоје (Спахо) Бешов Мрчарица, брат Радована Пипера био је осумњичен за убиство Риста, сина Мушике Савова Божовића са Стијене из Пипера, који је био брат сердара Тодора. Тада су, због крвне освете, Спасоје и Радован утекли у Подгорицу, и ту је Спасоја убио његов чобанин Ђетко Мрка. Убиство Спасоја Мрчарице извршено је по наговору Мушике Савова. Због овога Радован се није смио вратити у Пипере, него је остао у Подгорици у служби код Ацаил-аге Крњића, поглавара Подгорице и цијеле околине. Након неуспјелог похода владике Рада на Подгорицу, одржан је састанак између владике Рада и Ацаил-аге Крњића, код Хаџових Врба, у Зети ради успостављања мира на граници и прекида свакодневних чарки. Са Крњићем је био и Радован. Кад је владици Раду пао ђурак са рамена, Радован је притрчао и огрнуо га, што се Владици необично допало. Послије смрти Ацил-аге Крњића, Радован се ријешило да пређе у Србију и тамо се настани. Кад је пошао на Цетиње и пријавио се Владици за путне исправе, Владика га је упитао, гдје је до сада живио, а Радован му је казао. Владика упита да ли је он био онај што му је дигао и огрнуо ђурак кад је био на састанку са Крњићем. Он му је потврдно од-

²⁾ Док је сва пресуда и потписи на истој на италијанском језику, што смо ми горе превели на наш језик, овај потпис Вицка Андријина је написан на нашем језику, латиницом, овако: *Ja Vizzco Andrijin bich jedan od dvadeseti i cettiri svidoce koliko pisano jest.* — Пошто су у овом случају судије из разних крајева Боке, то по овоме закључујемо, да се Душанов Законик у оно доба, уз обичајно право, примјењивао покрај Пераста, Грбља и Паштровића и у осталим мјестима Боке.

говорио. Како је Радован био лијепо обучен, здрав, лијеп и природно бистар момак, Владика му је рекао: „Нећу ти дати пасош, но ћеш остати код мене, али слушај, момче, тешко је држати коња врана и служити млада господара“. И тако је Радован остао у служби код владике Рада.

На једном сједнику у Биљарди пјевала се уз гусле пјесма „Ударац Тахир паше на Пипере“. У тој пјесми истиче се, као главна личност, Пејо Мрчарица, Владика је том приликом упитао, да ли је ко од њега преостао. Кад му је Стеван Перков Вукотић рекао да има Радован. Владика је питао Радована о узроку његова бављења у Подгорици. Радован му је казао случај свога брата Спасоја, а Владика је одмах наредио да дође на Цетиње Мушика Савов Божовић из Пипера са синовима, па је у Сенату па ствар пресуђена, како се то види из сетенције од 1. XI. 1836 године.

При умиру Радован се окумио са Мушиком и његовим потомцима са којима је доцније живио у слози и пријатељству. Као што смо навели, Радован је код владике Рада стекао велико повјерење, те је као такав упућиван у разне мисије, Али паши Ризванбеговићу–Сточевећу, везиру херцеговачком у Мостар, Ахмет Већи паши, травничком везиру, Јеремији Гагићу, руском конзулу у Дубровник, ради свршавања најважнијих државних и Владичиних приватних послова. Такође је Радован и у Црној Гори обављао важне и повјерљиве задатке: Радован је узео учешћа у припреми убиства Смаил-аге Ченгића у Дробњацима, затим при заузећу жабљачког града итд. Писци, као д-р Л. Томановић, Никола Мусулин, српски учитељ у Скадру, Цетињу и Призрену, Павић Букић професор из Пипера, помињу Радована Пипера. Др. Л. Томановић у свом дјелу каже: „Владика по питању уговора што Граховљани имају јавити цару, пошље Јакова Даковића и попа Стевана Ковачевића са Радованом Пипером, једним од својих најугицајних перјаника, Већи-паши у Травник.“ Али-паша управља пријатељско писмо, које завршује: „Сувише за сваку слободу истијех Граховљана потребно је како смо и наредили, да буду код нас десет „Граховљана за сејмане, којима ћемо давати храну и приличну плату.“

Познато је, да је Радован и у посљедњим часовима његовао и чувао владика Рада, који је издахнуо на његовим рукама. Иза смрти владике Рада Радован Пипер је остао у служби код књаза Данила и Пера Томова (брата Владичина), Ђорђије Савова (братаучеда Владичина) и осталих главара. Радован је Перу Томову крстио проје дјече и због тога је више симпатисао и Перу и Ђорђији. Већ у почетку своје владавине књаз Данило је сумњао у Радована, и кад су Перо и Ђорђије са сердаром Милом Мартиновићем утекли у Котор, Радован је тога пута, по дозволи књаза Данила, био пошао на кратко отсуство у Пипере до своје породице. Том приликом књаз Данило, сумњајући у Радована према ухва-

ћеној преписци о побуни, да кује завјеру, послао је за њега своја два перјаника да га на путу убију. Кад је Радован с Цетиња стигао на Подгорицу, изнад Цетиња код кућа Поповића (Јабучана) наиђе на два перјаника, којима је одмах рекао: „Знам ко вас је послао и наредио да ме убијете, па то извршите“. Како су то били Радованови пријатељи које је он много помагао, спочетка су одрицали, али су послѣје признали и замолили су Радована да о овом случају никоме не каже, као и да им даде „тврду божју вјеру“ да ће ствар остати тајна, и да ће они књазу Данилу рећи да га нијесу видјели. И тако је Радован отпутовао својој кући за Пипере. Тамо је нашао тешко стање. Била је велика глад и оскудица. Тада се покрену већи дио Пипера, да тражи помоћ у храни код Осман паше из Спужа. Радована су том приликом Пипери принудили да пође с њима, иза чега је књаз Данило са својом војском пошао за Стијену Пиперску, попалио многе куће међу којима је била и Радованова, а неке Божовиће стријељао. Радован је ипак имао намјеру да се врати, али му је поручено од кумова и пријатеља из Пипера, да му повратка нема, јер ће он проћи као и Вожовићи. Чак су му пријатељи поручили, да ће му Црногорци десетогодишњег сина, Јована, заклати, који је био са Радованом пошао у Скадар. Све непокретно добро, са запаљеним кућама остало је на милост и немилост властима. Радован је остао са породицом у Скадру све до смрти књаз Данила, и није имао с њиме никакве везе. Послије доласка књаз Николе на престо Црне Горе, успостављена је веза између Радована и Цетиња. За вријеме ратова 1862, 1876 и 1877 године, Радован је, заједно са сином Јованом, стално стајао у вези са књазом Николом. Јован, син Радованов, као младић, долазио је, обучен у арнаутско одијело, преко Дубровника на Цетиње 1871 године и добијао лично од књаз Николе инструкције по врло важним стварима.

Послије заузећа Подгорице, књаз Никола је послао капетана Ђукана Николина Газиводу и перјаника Пера Никова Ивовића у Скадар да приволе Радована да се одмах врати у Црну Гору, рекавши им: „Нећу да те старе и заслужне кости оставим у Турској“. Радован је, на позив књажев, са породицом тајно преко Враке, дошао 1882 године у Подгорицу, гдје се и књаз Никола случајно налазио. Том приликом књаз Никола му је наредио, да дође на Цетиње. Иза тога Радован је неколико пута ишао на Цетиње, и књаз Никола га је увијек срдечно примао и читаве ноћи га је задржавао те му је причао јавне и тајне ствари о Владици, а књаз Никола је све то биљежио. О стварима Владичиним које је Радован књазу Николи саопштио никада није хтио другима казивати, чак ни Љуби Ненадовићу ни Павлу Ровинском.

Књаз Никола је одмах Радовану дао помоћ у новцу и храни за заслуге учињене Црној Гори, а послѣје његове смрти књаз Никола је наредио да се његовим синовима: Јовану, Ђоку и Ристу о државном трошку подигне кућа у Подгорици.

Радован Пипер је умро 1883 године у Подгорици и том приликом његова породица је од књаза Николе и ондашњих многобројних црногорских главара добила саучешћа. Радован је сахрањен на гробљу цркве св. Ђорђија у Подгорици (данашњи Титоград) гдје се и данас на његовом гробу види скромна надгробна плоча.

П. С. В.

ЦЕТИЊЕ И МАЖУРАНИЋЕВ СПЈЕВ „СМРТ СМАИЛ-АГЕ ЧЕНГИЈИЋА“

26 маја 1841 г. дошли су, према извјештају которског окружног поглавара Габријела Ивачића од 4 јуна 1841 г. директору задарске полиције и владином савјетнику Аугусту Мартинецу, паробродом у Котор Људевит Гај, Антун Мажуранић, Вук Караџић, Димитрије Кнежевић и Николај Надеждин. Људевит Гај и Антун Мажуранић упутили су се, како нам Ивачић саопштава, из Котора на Цетиње 26 или 28 маја 1841 г., а Вук Караџић, Димитрије Кнежевић и Николај Надеждин два дана касније.

Долазак Антуна Мажуранића на Цетиње 1841 г. од значаја је и за постанак „Смрти Смаил-аге Ченгијића“ Ивана Мажуранића.

У јесен 1840 г. погинуо је на Млетичку у Дробњацима Смаилага Ченгић. Његова глава је одмах донесена на Цетиње; с ње је огуљена кожа која је тада испуњена памуком, а лубања је стављена поред лубање Махмут-паше Бушатлије. Новица Церовић „скиде са Смаил-аге оружје: узме му два коња, Брњаша и Гаврана, па то све преда владици. Владика обдари лијепо Новицу, учини га сенатором и даруе му један млин. Владика задржи оба хата и оружје Смаил-агино: штуц, две мале пушке и сабљу; а Смаил-агин сат поврати Новици“¹⁾). Његош је Смаил-агине ствари чувао код себе као ратне трофеје и показивао их је, по свом старом обичају, странцима који су му долазили у посјете на Цетиње. Сплитски комесар Едуард Гриј, који се је задржао у Црној Гори од 29 марта до 1 априла 1842 г. због предаје Његошу крста с брилијантима аустриског цара Фердинанда I, примјећује у свом дневнику од 7 априла 1842 г.: „Са главе Смаил-агине била је најприје скинута кожа, и та се испуњена кожа још и сад — доста чудновато — чува у споменутом магазину за жито. Владика правда овај варварски обичај тиме што Турци исто то раде и јер би они, кад би Владика престао да врши одмазду, приписивали то његовом стра-

*) Све што смо овдје саопштили сазнали смо од Јована Мрчарице, сина Радована Пипера. Потомци Радованови располагају са многим Владичиним писмима, која су им упропаћена приликом бомбардовања њихове куће у Подгорици 1944 године.

¹⁾ Медаковић, П. П. Његош, Нови Сад, 1882, стр. 94.

ху од европских хришћанских сила.²⁾ Гриј је видио тада на Цетињу и „алата“ и „вранца“ Смаил-аге Ченгића. Кад је Његош 1842 г. показао Грију као аустриском држављанину главу и коње Смаил-аге Ченгића, зар се он могао концем маја 1841 г.³⁾ да савлада а да их не покаже својим пријатељима Јбудевиту Гају, Антуну Мажуранићу, Вуку Караџићу, Димитрији Кнежевићу и Николају Надеждину! Он је морао с њима на дуго и широко разговарати о погибији Смаил-агиној. Антун Мажуранић је бесумње све то саопштио своме брату Ивану, а Иван је, инспирисан тим причањем свога брата Антуна, створио „Смаил-агу Ченгијића“. Иван Мажуранић, уосталом, спомиње у своме пјевању „Коб“: Смаил-агину „чалму“, Смаил-агину „главу“, „оковану сабљу“, „злаћано оружје“, „златно одијело.“ Он то све ставља у том свом пјевању у „једну избу малу“ која се налази на пољу цетињском „на домак Ловћен горе“. То нам најбоље показује да је Иван Мажуранић добро знао гдје су се налазиле глава и ствари Смаил-аге Ченгића

J. M.

ПАЛАЧА ИВАНА ЦРНОЈЕВИЋА У КОТОРУ

Познато је из историје да је Стефан Немања, пошто је освојио Котор, у њему саградио двор. Каже се да су раније и дукљански владари имали у Котору своје палаче, или двореове. Касније су имали у Котору своје двореове и неки владари околних наших средњевјековних државица, а један је од њих и кнез Иван Црнојевић. Гдје су се у Котору налазили споменути двореови, данас нам није познато, нити знамо како су исти изгледали. Узрок је томе што је Котор у прошлости страдао од експлозија, а нарчито често од потреса, када су многе важније зграде или сасвим порушене, или толико оштећене, да су их морали рушити, јер се није могло у истима становати. Рушевине многих од тих зграда могле су се видјети у Котору све до половине прошлог столећа, када су већином рашчишћене и на њиховим мјестима подигнуте нове зграде. Неке су остале и до данас, те нам свједоче о љепоти и раскошној архитектури негдашњих которских палача.

Ипак о палачи Ивана Црнојевића у Котору имамо неколико података, које нам је сачувао Которанин, бенедиктинац О. Тимотеј Ђизила (Cisilla) у свом рукописном дјелу на италијанском језику под главним наловом: »Vove d'oro«, које нам је остало у препису Перацганина, конта Трипа Смекије (Smecchia) настањеног у Баошићима. Препис је из године 1810.

²⁾ Сплит, Библиотека Археолошког музеја.

³⁾ Све датуме наводимо по новом календару.

Тимотеј Ђизила живио је друге половине XVI и прве половине XVII вијека, а прецизан датум његова живота и смрти није нам познат. Извод из споменутог његовог дјела, а по препису когта Трипа Сmekије, објавио је проф. С. Вуловић у „Програму“ которске гимназије за шк. год. 1887/1888, Задар 1888. Ту се на страни 14 налази кратак опис палаче Ивана Црнојевића (Zuanne Zagpoevich), који у преводу гласи:

„Не смије се пропустити (да се не спомене) стара палача Ивана Црнојевића, кнеза Црне Горе (principe di Maugomonte), који је уврштен у број у тогу одјевених (togati) млетачких и дубровачких племића, у којој је боравио, мада је долазио у град (Котор) ради своје забаве и ради осталог, како је обичавао, да се забавља са господом которским племићима. У овој палачи му је била резиденција. Ту се виде тамнице за злочинце; велика дворана или зборница (parlamento),¹⁾ гдје је примао у аудијенцију своје поданике и друге. У овој палачи нећак краља францускога и војвода од Аустрије, када су ишли у Сорију, да посјете гресвети гроб Христа, нашега спаситеља, када су кренули из Дубровника и стигли у Котор, бијаху уконачени на јавни (државни) трошак. Палача је сада прешла у руке свијетлог господина Марина Мекса (Mechsa), племића которскога“.

И ако даље ништа не знамо о овој палачи, вриједи и ово неколико података да се забиљежи.

П. Д. Ш.

ЈЕДАН ДОСАД НЕПОЗНАТИ ДОКУМЕНАТ ИЗ 1747 Г. О ЦРНОГОРској И ТУРСКОЈ БОРБИ НА ЦАРЕВУ ЛАЗУ

О бици на Цареву Лазу која се одиграла између Црногораца и Турака 1712 г. расправљало се код нас доста. Старији историчари Црне Горе сматрају да је то истински догађај и да су тада Црногорци однијели „сјајну“ побједу над Турцима. Архимандрит И. Руварац сумња у истинитост те битке, али не засијеца дубље у то питање. У октобру мјесецу 1913 г. Јован Н. Томић проналази депеше главног далматинског провидура Карла Пизанија из 1712 г. и углавном на основу њих пише своју расправу „Турски по-

¹⁾ Parlamento у латинским документима означаје на неутралном тлу учени састанак или станак између пуномоћника двију општина, или области, на којему се има ријешити какав спор. Станак се најчешће употребљавао за рјешавање спорова између Дубровника с једне и појединих општина Србије, Хумске земље и Зетске области с друге стране. Иначе долази ријеч „станак“ још и у значењу сабора уопште (Види Станојевић, Народна енциклопедија СХС, под ријечју: Станак).

У нашем случају под ријечју „parlamento“ подразумијева се дворана, у којој се одржава станак.

ход на Црну Гору 1712 год.¹⁾ која се појављује у „Гласу“ ХСVI 1920 г. Ослањајући се искључиво на млетачке документе, он сматра да се „први помен о победи налази у саставима митрополита Василија и у његовој Историји Црне Горе“. „И већ зато“, тако наставља Томић, „што о таквом догађају нема помена нигде пре Василијевих састава, у њ треба сумњати и не може му се поклонити вере као ни другима из прве половине XVIII столећа, које је Василије изложио у својој Историји, исто онако као што се не може веровати ни каснијима, о којима је Василије писао у својим меморијалима, извештајима и писмима. Јер где год Василије није потпуно измислио, бар је дотеривао и изопачавао факте“.²⁾

У своме обимном дјелу „Стара Црна Гора“ Јован Ердџановић говори и о бици на Цареву Лазу. Он ту између осталог каже:³⁾ „По свему је врло вероватно, да је било неког великог турског пораза баш на Цареву Лазу. **А које је године могао бити тај бој и да ли је тада потучена каква главна турска сила или само неко њен велико одељење**, о томе ће тек историја имати да каже своју реч“.

1928 г. пише и Ристо Ј. Драгићевић о бици на Цареву Лазу.⁴⁾ И он тврди да је заиста морала бити битка на Цареву Лазу. Мишљења је да није важна ствар што владика Василије ни на једном мјесту не каже изрично гдје је био тај бој. Драгићевић претпоставља „да мјесто на коме је вођена борба између Црногораца и Турака није тако брзо названо „Царев Лаз“, већ“ да је „вероватно и много касније иза смрти Василија Петровића, народна традиција... дала ово име мјесту гдје су се војске сукобиле, па је тек касније тај назив ушао у историску литературу, те га митрополит Василије није могао употребити у својој **Историји** и својим писмима“.⁵⁾

1929 г. и Душан Вуксан објављује свој чланак „Битка на Цареву Лазу 1712“.⁶⁾ Он ту у цјелости саопштава забиљешку о Цареву Лазу из цетињског Љетописа: „Ва љето 1712 посјекосе Црногорци Турке у Ц(а)рев Лаз, но сила турска одоље и дођосе на Цетиње и раскопаше цркву и м(а)н(ас)тир“. У цетињском Љетопису нема датума за борбу на Цареву Лазу. Датум 29 јули, који се налази у Љетопису на десној ивици странице на којој је забиљешка о Цареву Лазу, односи се на рушење Цетињског манастира. Вуксан га је, значи, погрешно унио.“) У вези са објављивањем

¹⁾ Глас Српске академије наука, Београд, 1920, ХСVI, стр. 154.

²⁾ Стара Црна Гора (у издању Српске краљевске академије), Београд, 1926, књ. 24, стр. 754.

³⁾ Записи, Цетиње, 1928, књ. III, стр. 135—141.

⁴⁾ Исто, стр. 137.

⁵⁾ Записи, 1929, књ. V, стр. 129—134.

⁶⁾ Чудновато је да Владимир Ђоровић у својој расправи „Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира“ (Глас Српске краљевске академије, Београд 1941, CLXXXVII, стр. 57) изоставља из цетињског Љетописа годину 1712. Према њему би човек закључно да нема те године у цетињском Љетопису.

забиљешке о Цареву Лазу Вуксан прави још једну крупну грешку. Он погрешно закључује да је „Љетопис писао митрополит Сава” и да он „тим већ заслужује пуну вјеру“. „Сава је“, тако он даље каже: „био озбиљан човјек и нема трага да је у свом животу ма кад бјежао од истине. . . И поред овога, овој вијести треба дати тим већу вјеру, што је митрополит Сава био савременик битке на Цареву Лазу, па није требао о њој да пише по традицији. Сава је рођен око 1690 године, дакле, у доба битке на Цареву Лазу било му је преко 20 година, а није чак ни невјероватно, да је и лично у бици учествовао“).

Јован Томић пише пред смрт поново расправу „Питање Царева Лаза“ од преко 200 страница која се појављује у издању Српске краљевске академије 1933 г. Један дио главних Томићевих закључака је ово: „Из свестрано проученог питања о Цареву Лазу у 1712 год., а насупрот досадашњем веровању и питању, излази:

„Да према писаним и засад јединим поузданим изврсима о турско-црногорским односима у 1712 год., те године није било на Цареву Лазу ни велике битке, нити каквог било окршаја између Турака и Црногораца, да према тим, као и према другим писаним изворима по времену њима најближима, те године није било на Цареву Лазу ни велике и потпуне, ни мање делимичне погибије турске и победе црногорске; и да је због тога јасно зашто нема народног предања о таквом догађају; него да је владика Василије Петровић измислио и прво својом руком унео у свој Цетињски летопис да су Црногорци 1712 год. на Цареву Лазу однели делимичну победу над Турцима. . .“)

1933 г. објављује Јован Ердељановић омању расправу „О боју на Цареву Лазу“).

Ердељановић с потпуним правом вјерује „да народно предање о некој црногорској псбеди над Турцима на Цареву Лазу не може бити измишљено, него да мора имати неку истиниту подлогу“.) Да би поткријепио народно предање, Ердељановић истиче „небројено „мраморје“ (киљани), које је на бојишту Царева Лаза задуго стојало, а и данас га још има у великом броју“. „То је“, тако он даље наставља, „најпоузданији материјални доказ, да је ту било велико разбојиште на коме је пао знатан број ратника, јер је од вајкада општи обичај код Црногораца и код Брђана (а и код суседних делова нашег народа), да се на таким бојиштима где је непријатељ побеђен и у великом броју изгинуо за вечну успомену победе онолико „мраморова“ колико је ратника на бојишту изгинуло. Свуда се још по Црној Гори и у Брдима мо-

) Записи, 1929, књ. V, стр. 131.

) Јован Томић, Питање Царева Лаза, Београд, 1933, стр. 220—223.

) Јован Ердељановић, Прилог питању, О боју на Цареву Лазу, предања и документи, Београд, 1933.

) Исто, стр. 3—12.

гу наћи на бојиштима из разних времена такви „киљани“ и чути народно причање о догађајима који су у вези са њима. Не може се пак ни помислити, да би Црногорци или ма који део тамошњег нашег народа побадао такво камење, а да оно није заиста успомена на неку знатнију победу“.¹¹⁾

Ердељановић констатује још „да су све личности које народно предање и народна песма истичу као знатне учеснике и вође у боју на Цареву Лазу заиста биле савременици владике Данила“. Он нам саопштава на дуго и широко народно предање о Драшку Поповићу, Вукоти Мрваљевићу, Вуку Мићуновићу, Вуку Мандушићу, Вуку Раслапчевићу, Николи „Жутку“ Радоњићу, Јанку Ђурашковићу и Богдану Ђурашковићу; усто, он износи из већ познатих студија и понеке архивске податке о тим личностима.

У својој расправи „Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира“ Владимир Ђоровић, 1941, опширно расправља и о бици на Цареву Лазу. Он прави новом Томићевом разлагању двије-три крупније замјерке. „Запис у Цетињском Летопису“, тако Ђоровић каже, „садржи један датум — онај о спаљивању манастира — за који сам Томић на 84 стр. своје књиге долази до закључка да би могао бити тачан. То је важан моменат, јер казује да не мора бити увек све измишљено и изврнуто што казује владика Василије, како Томић узима. Тај један поузданији податак чак говори за то, да се тој белешци треба обратити ипак мало више пажње. На Цетињу се могло 1748/9 год., кад је писана та белешка, знати шта је било 1712 год. Василијева белешка не крије турски успех и страдање Цетиња, а то је од значаја при оцени његова рада у овом случају. Претпостављање Томићево да је Василије већ тада удешавао свесно тај запис за превару коју ће вршити неколико година доцније с црногорском победом, иде нама се чини, сувише далеко. Ако је Василије хтео тим записом да вара хришћанске властодршце у Русији он је могао одмах удесити запис тако, да се њим може послужити“.¹²⁾ Даље, Ђоровић, на основу дубровачке архивске грађе, уноси у питање битке на Цареву Лазу много нове свјетлости и доказује да бој на Цареву Лазу није измишљен.

1949 г. додирује П. Д. Шеровић у свом чланку „О запису о бици на Цареву Лазу из манастира Савине“ црногорски и турски

¹¹⁾ Његош каже на једном мјесту у „Горском вијенцу“:

„Од петнаест хиљада Турака
не пуштише жива ниједнога.
И данас је побјено мраморје
дивне славе Црнојевић-кнеза“.

(Стихови 597—600).

¹²⁾ Владимир Ђоровић, Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира, Глас Српске краљевске академије, Београд, 1941, CLXXXVII, стр. 61.

бој на Цареву Лазу.¹³⁾ Ту Шеровић исправља неке погрешке које је 1927 г. направио Љубомир Стојановић приликом објављивања „Савинског летописа“. Ни Стојановићу, ни Ђоровићу, ни Шеровићу није пошло за руком да прочитају најважнију ријеч у том савинском запису. То је назив брда Пржника који је, захваљујући фотографском снимку савинске биљешке о боју на Цареву Лазу, правилно прочитао Ристо Ј. Драгићевић¹⁴⁾. „Између Пржника и Враћа налази се Царев Лаз, на коме је главни одред црногорске војске, са владиком Данилом на челу, потукао турску војску“.

Радећи годинама у Државном архиву у Задру пронашли смо један врло важан докуменат у коме се спомиње црногорска и турска битка на Цареву Лазу. Ми тај докуменат саопштавамо овдје новом транскрипцијом. У исто вријеме доносимо овдје, с дозволом д-ра Стјепана Антољака, директора Државног архива у Задру, и фотографски снимак тога документа:

„Пресвијетлому и преузвишеному Г-ну, Г-ну Виценцу Грити, сопрапровидуру од Арбаније и Котора и Новога

Ми гувернадур Вукадин и сердар Савић и сви кнезови и главари и сви јунаци от све провинције Чрне Горе. Дато је на знање доброј вашој милости за нашу праву и превјерну службу која је била од ове наше краине прев(е)дрому принципу ће нијесмо штеђели пролити наше крви како ни сједоче атестати наши от пупликијех распрезентантех, ако под Нови ће разбисмо Топалпашу, на Вртијелку ће разбисмо Сулејман-пашу, ако на Подгорицу кад би пред нама Зано Грбичић, сувише на Водник, и на Требиње, и на Суторман и у Царев Лаз и не можемо потанко сад изказат оне наше пролитије крви коју смо пролили за нашега принципа супроћ онијех великијех војсках турскијех које су ходиле супроћ преведре Републике, ма сигуру сједочбу имамо п. Ерицу кои би страорденарио у бријеме от Цетиња. Ту му бјеше сигуранца ће на њега доће шесдесет тисућ турске војске, и ми га сачувасмо и сигуру у Котор испратисмо, ако и с великом штетом наше крви, наше фамилије, нашега имућа, а све за све цвијет наш кои би саграђен от Иван-бега Чрнојевића, говоримо цркву и манастир на Цетиње коју дасмо за обрану нашега принципа. Ђе су саде неприличне бесједе од онезијех коизи говоре да смо прин-

¹³⁾ Историски записи, 1949, Цетинье, књ. III, стр. 286—288.

¹⁴⁾ Исто, стр. 289—291. — Није нимало сигурно да у савинском запису о борби на Цареву Лазу пише црквенословенским бројем „7 хиад“. Прије би човјек рекао „60 хиад“. То смо видјели из снимка „Савинског летописа“, који нам је љубазно ставио на располагање Ристо Ј. Драгићевић. И у запису са Сџбуље XVII вијека стоји „... 60 хиад“ (Владимир Ђоровић, „Одношаји Црне Горе са Љубровником од Карловачког до Пожаревачког мира“, Глас CLXXXVII, стр. 59).

ципу невјеру учинили и у Котор уз бедем и мурају пењали се. О изредна њих лажо! Очима су сами виђели кад пођосмо у помоћ честитому принципу с нашијем господаром митрополитом от Цетиња Данилом којег (је) оставио Иван-бег на своју столицу. Превузвишени ђенера Муциниго у наш атестат говори и сам сједочи и много се чуди нашој превјерној вјери и јунаштву ђе у једну уру Турке у Бар затворисмо, пак пашу од Арбаније разбисмо и сувише лубарде и све оружје принципово сачувасмо докле га сахранише. Сједочи ни преведри Гр(и)мани нашу службу под Улцињ. Ово се говори од више жалости ђе видимо да се наша служба заборавила и правда под ноге ставила от четири Арбанаса у Котор кои су ваздашњи ребелни принципови. Сједочи им Скадар којег су Турцима издали, а сад видимо да им је допуштано у Котор с врху нас сваку нестиму не само људима и женама но и нашијема главарима. Почетак је њихов био прољетос на сердара Стана и његова брата Пера Попова кад су Арбанаси убили онога Његуша. а то је от њих скурило пред исто ско твоје п. Зато никакве казтизије нијесу имали. Сувише сад на пјацу от Котора пред око твоје и властелах от Котора зађедоше Арбанаси скандалу за убит истога слугу нашега г. митрополита Саве којег слугу ранише не гледајући респе(к)т чи је слуга но сувише добра и поштена главара од наше краине а принципова официјала убише кои служимо без плате принципа. Сад се чудимо поради којег узрока устависо си у Котор нашега сердара Стана (у Котор) кои се крије да никуђ не изиде да га Арбанаси не убију кои слободу имају у Котор с оружјем одит и наше главаре бит. Зато те молимо, е беж њега не можемо, да ни га пошљеш с навећем¹⁵⁾ прешом ако љубиш нашу службу и нашу вјеру и мир од ове краине, а за приказање Залаза човика г. влад(и)ке темелито можеш вјероват да је он чист от крви пасаного Арбанаса и како може рукоставник бит, а ту био није кад је пасати Арбанас погинуво.¹⁶⁾ Ми се чудимо с врху ране на њега каине. Ми се надамо о(т) добротe твоје да нама пошљеш сердара Стана, а господину владици његова слугу Лаза и да буде краина у добар начин. Јошт молимо п. г. твоје да разбеш¹⁷⁾ у вашу мудрост ваздашњу нашу слушбу вјерну зашто смо ми веома јазбљени за честу нестиму која не находи от Арбанасех и судитах Приморацах. Него смо ми веома сфорцани от г. владике за стојат у миру с врху сваке наше нестиме, е ма не подижу изнова јазбе да узмемо и ми наше оружје с врху онијех кои зи раде свећер за нашу нестиму, е ма доброта твојега п. г. може извадит сву нашу јазбу от нашега срдца и послат нашега сердара и слугу владичина Лаза к нама. и ви да кастигате злочинце Арбанасе, а ми ћемо потанку изискат људи от наше банде и ако се нађе тко у наше људи да је злу почињец, ми ћемо га кастигат судом нашијем, ан-

¹⁵⁾ Мјесто "највећом".

¹⁶⁾ Мјесто "погинуво".

¹⁷⁾ Сигурно се мисли на "разабереш".

ци и главара, ако буде скандали виновен, поштећет га от суда не-
ћемо и м(и)¹⁸⁾ смо слуге ваше.

Писата пред Ђеклом 1747. нојебра 27.
(мјесто шест печата)¹⁹⁾

И од вас саме г-де видимо велику нашу нестиму у књигах
које нама пишете да прилични титул од наше стиме ка и други
краљи ви нама не пишете но боље стимате којјега гувернадур о(т)
сто људих но наше главаре кси воде собом у свако вријеме у по-
требу принципову дванаест тисушт јунаках. Но те, г. п., претврдо
молимо пошљи ни нашега сердара е ће он радит о миру како је
и досад вазда и нама се мразио а принципу погађао и Бог в. г. г.
подржас.“²⁰⁾)

Овај докуменат не пише једна оссба него „гувернадур Вука-
дин и сердар Савић и сви кнезови и главари и сви јунаци от све
провинције Черне Горе“. На њему се налази шест печата цр-
ногорских поглавица. Докуменат је, сем тога, упућен Винченцу
Грити-у, сопрапровидуру од Албаније, Котора и Новога, који је
тада бис на овим странама главни претставник власти Млетачке
Републике. Црна Гора је у доба владике Висариона Бајице и вла-
дике Данила често водила крваве ратове у друштву Млетачке
Републике против Турака. Црногорски главари ређају у своме
писму Грити-у своје јуначке и крваве сукобе с Турском код Хер-
цег Новога, на Вртијељци, код Подгорице, на Воднику, код Тре-
биња, на Суторману, на Цареву Лазу, код Бара и код Улциња.
Они наводе Грити-у и „атестате... от пупликијех распрезентан-
тех“, позивају се и на Ерицу, Моченига и Гриманиа, наводе и
„шесдесет тисућ турске војске“, која је ударала на Црну Гору, и
напомињу да су у „свако вријеме“ спремни да подигну против
Турске „дванаест тисушт јунаках“.

Тиме цијена овоме документу још више скаче.

Ј. Миловић

¹⁸⁾ Све што се налази у малој загради ми смо убацили.

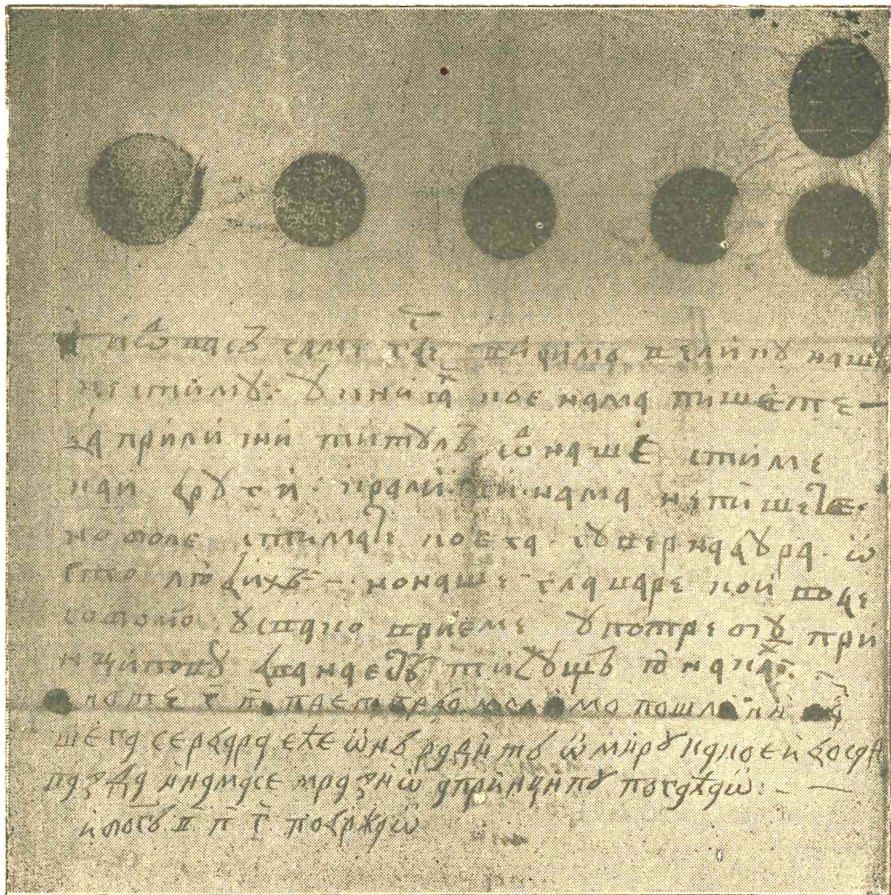
¹⁹⁾ На првоме се печату не види ништа, јер је замрљан. На другом печату стоји „кнез Ђетко Шепчев од Брчели“, на трећем „кнез Вукосав Ђелица“. са четвртога се може само прочитати „поп... Пламенац Болојевић“. Петти печат је сасвим замрљан. А са шестога печата се може прочитати „поп Андрија Ђурашковић од Нахије Цеклин 1742“.

²⁰⁾ Задар, Државни архив, *Atti del provveditore straordinario Vincenzo Gritti, anni 1746 e 1747, LXVIII.*

крестомъ и дрѣвнѣшнѣмъ крѣпостемъ
и стѣнамъ еретику противу. и дрѣвнѣшнѣ
и стѣнамъ и стѣнамъ —

милости свѣтаго дѣла и дрѣвнѣшнѣмъ крѣпостемъ
и стѣнамъ еретику противу. и дрѣвнѣшнѣ
и стѣнамъ и стѣнамъ —

и дрѣвнѣшнѣмъ крѣпостемъ и стѣнамъ
и стѣнамъ еретику противу. и дрѣвнѣшнѣ
и стѣнамъ и стѣнамъ —

Фотографски снимак документа од 27 новембра 1747.

Прикази

НОВИ БРОЈ „ИСТОРИСКОГ ЧАСОПИСА“ САН

Историски институт Српске академије наука, поред других едиција, издаје повремено и свој орган „Историски часопис“. О првом броју овог часописа било је ријечи у „Историским записима“, св. I—III за 1950, стр. 139—142. У посљедњем броју, који се ту скоро појавио као друга књига за 1949/50, часопис је објавио на 400 страница обилан и разноврстан историски материјал. Поред научно-документованих и садржајних, али доста кратких расправа и чланака, часопис је објавио историско-географска истраживања, критике и приказе на нове историске публикације, преглед рада историских установа и извјештај научних сарадника Историског института САН о истраживачком раду у појединим архивима у земљи.

У садржају се налазе ове расправе и чланци: Никола Радојчић, Византиско право у Душанову Законику; Мирослав Марковић, Да ли је елејац Ксенофан био на Хвару?; Мирослав Марковић, Шта значи надимак Теофилакта Симокате Поиетес?; Никола Вучо, Положај калфи и шегрта у доба распадања еснафа у Србији; Иванка Николајевић-Стојковић, Царски портрети јужне галерије цркве Св. Софије у Цариграду; Лидија Томић, Крум и његови словенски архонти; Јован Ковачевић, Око Мирослављевог јеванђеља; Никола Радојчић, Око Душанова Законика. I Душанов Законик у Студеничком рукопису; Михаило Динић, Три документа о Офичју штампаном ћирилицом; Глиша Елезовић, Тарапана (darb-hane) у Новом Брду. — Турске акче (аспре) коване у ковници Новог Брда; Душан Берић, Једна књижевна крађа XVII вијека; Бранислав Ђурђев, О одласку црногорског владике Пахомија у Цариград у другој половини XVI вијека; Мита Костић, О постанку и значењу тзв. „Инвитаорије“ Леополда I балканским народима од 6 априла 1690; Алекса Ивић, Избеглице из Србије на аустријском земљишту године 1813—1814; Јован Радонић, Штампар Јован Каулици и манифест Фердинанда V од 3-X-1848.

Чланке из области историско-географског истраживања дали су: Илија Синдик, О задацима историске географије; Радомир Ивановић — И. Синдик, Историско-географски значај Дечанске хрисовуље из 1330 године и два приказа И. Синдика на књиге Душана Пантелића, Војно-географски описи Србије пред Кочину

Крајину од 1783—1784 и Попис граничних нахија Србије после Пожаревачког мира.

Критике и приказе на научне радове из домаће и стране историје дали су: М. Будимир, Г. Острогорски, Ф. Баришић, Ј. Радонић, Гл. Елезовић, М. Костић, П. Сланкаменац, Г. Станојевић, М. Марјановић, Д. Јанковић, М. Живановић, Ж. Сечански.

Извјештаје о истраживачком раду у Дубровачком архиву дали су: Јорјо Тадић, Практични рад са студентима у Дубровнику; Никола Вучо, Проучавање аката француске окупације; Глигор Станојевић, Проучавање грађе за историју Црне Горе; Бариша Крекић, Проучавање грађе за односе Дубровника са Византијом у XIV веку; Фехим Бајрактаревић, Проучавање турских докумената; исти, Проучавање арапских докумената; Мирослав Марковић, Грчке повеље Дубровачког архива. Затим: Фехим Бајрактаревић, Проучавање оријенталне збирке Југославенске академије знаности и умјетности; Илија Синдик, Архивска грађа у Црногорском Приморју; Ђорђе и Надежда Радојичић, Извјештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига као и других старина; Мехмед Беговић, Проучавање турских историско-правних споменика; Радослав Грујић, Рад на проналажењу докумената за историју Срба у НР Хрватској; Првош Сланкаменац, Рад у Државној архиви у Београду; Петар Поповић, Рад у Државном архиву на Цетињу; Живан Сечански, Рад на прикупљању и сређивању архивског материјала у Сремским Карловцима; Јован Ковачевић, Извјештај о раду на терену јула мјесеца 1949 године у Македонији; Никола Вучо, Рад у Државној архиви у Београду на проучавању докумената о еснафима у Србији у XIX веку. На крају, поред прилога о прослави 600-годишњице Душанова Заксника од Данице Миљковић и Допуна чланку „Пјесен“ од Николе Шкеровића, дат је индекс имена и списак измијењених часописа са другим научним установама. Сваки чланак и расправа има на крају резиме на једном од свјетских језика.

У часопису третирана су и нека питања из црногорске прошлости. Ту је у првом реду чланак Бранислава Ђурђева о одласку црногорског еладике Пахомија у Цариград у другој половини XVI вијека ради регулисања питања о праву риболова на риболовима Олачу и Каручу у Горњем Блату (стр. 135—143). Податке о Пахомијевом одласку први је објавио Марко Драговић у „Старинама“ Југославенске академије у Загребу 1887 год. На основу њих истакао је Иларион Руварац мишљење да је Црна Гора у то вријеме била под влашћу Турака. То је побијао Лазо Томановић, а Јован Томић, који је у другим расправама на основу млетачких докумената доказивао да је Црна Гора била под турском влашћу у XVI и XVII вијеку, није био у стању да оповргне ово Томановићево схватање. Ђурђев је сада поново покренуо ово питање. Проучавајући на широј основи турска документа која говоре о њему, он је исправио нека гледишта ранијих испитивача и дошао до закључка да су имања манастира у ондашњој Црној Гори била упи-

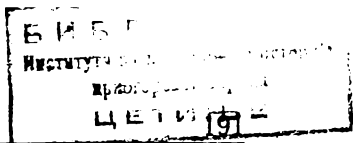
сана у турским дефтерима, а манастири су имали документе издате од турских власти, „Јасно је из тога закључује даље Ђурђев, да су цркве и црногорске владике у XVI веку признавале турску власт“. Он даље додаје да су црногорска племена имала под турском влашћу велику аутономију па обећава да ће у другом чланку покушати да ту аутономију објасни.

Омиљени период Ђурђевих проучавања јесте XVI вијек. Он је до сада у неколико наврата, на основу турских података, додирнуо питање односа црногорских племена према Турској у том вијеку и увијек остао при свом гледишту да су црногорска племена била потчињена Турској и плаћала јој данак. Међутим, значај питања захтијева да се оно расвијетли са свих страна. Оперисати само турским документима и поклонити им пуно повјерење једнострано је и потпуно неоправдано.

Глигор Станојевић дао је опширнији приказ о првим издањима Историског института НР Црне Горе: Мемоари капетана Ф. Орешковића, Мисија кнеза Долгорукова у Црној Гори и Три Француза о Црној Гори (стр. 260—263). Писац наглашава значај ових издања као „грађе која је до сада била потпуно непозната или већ одавна постала неприступачна научним круговима“, па препоручује да се овако систематски започети посао и даље настави.

Првош Сланкаменац дао је приказ на књигу Пера Шоћа: Оглед библиографије о Црној Гори на страним језицима (стр. 276—278). Приказивач је изнио низ начелних и елементарних техничких грешака и закључио „да се ова библиографија не може сматрати као успело дело.“ Књига, несумњиво, има недостатака, али неоспорна чињеница остаје да је ово први рад из наше библиографске области на овако широкој основи обрађен и да претставља неспходно потребан приручник за оне који се баве културном и политичком прошлошћу Црне Горе. Он ће такав бити и за оне који се буду убудуће бавили овим доста тешким послом.

Међу извјештајима научних сарадника Историског института САН о раду у појединим архивама Г. Станојевић износи шта је све урадио у Дубровачком архиву на исписивању грађе за историју Црне Горе, односно херцеговачких племена у првом вијеку турске владавине (стр. 305—307). На основу грађе може се у главним цртама пратити процес укључивања племенске организације овог дијела нашег народа у турску феудалну државу као и његова социјално-економска структура. Занимљиво је постојање племенске и нахиске организације са кнезовима и војводама. Посред племенских војвода било је и турских феудалних војвода. Тако на примјер, први пут помиње се војвода у Бањанима 1465 године, а 1519 године помиње се у свој књижи турски војвода Баљо и то као заједнички војвода Бањана и Дробњака. Функција војводе произишла је из племенског уређења и нема ништа заједничко са средњевјековном феудалном титулом војводе. „Преко титула и установа војводе и кнеза као старешине племена или братства, за-

кључује Станојевић, Турци су у почетку могли укључивати ове пастире у своју феудалну државу“.

Нађени документи откривају разгранату трговину ових племена са Дубровчанима. За успјех трговине Дубровчани често шаљу поклоне турским функционерима, војводама, кнезовима или члановима њихових породица. Тргује се углавном стоком и сточним производима. Назначене су и цијене. У трговини најактивније учествују Рудине. Из њих је у првој половини XVI вијека извезено у Дубровник око 3.480 комада стоке. Активније учествују Бањани, Риђани и Никшићи. Извозници су војводе и кнезови. Кнезови извозе од 20 до 100 комада годишње стоке, изузетно до 200 комада, а војводе од 200 до 700. Као извозници помињу се и калуђери манастира Косијерева, Пиве, Милешева и требињски митрополит.

Илија Синдик у свом прилогу: Архивска грађа у Црногорском Приморју (стр. 323—327) износи резултат својих проучавања архивске грађе у Будви, Паштровићима, Бару и Улцињу. „Будва је имала већ у XIV веку своју општинску канцеларију, свога нотара и канцелара, свој суд и своју аутономну управу, која се, као у другим приморским градовима, састојала од Великог и Малог вијећа“. Све те установе чувале су своје архиве али од њих данас не постоји ништа. Сачуван је једино општински архив и то од 1825 године и неке мање приватне архиве. У Паштровићима, који су вјероватно већ под Немањићима и Балшићима уживали извјесну аутономију, чувајући је до француске окупације 1807 године, сачувано је од писмених докумената свега два судска записника и око 1.200 исправа. Записници почињу мјесеком јануаром 1797 и прекидом иду до марта 1808 године. Нешто од овог материјала је објављено а нешто се налази код приватних лица и у манастирима. У Бару и Улцињу, констатовао је Синдик оно што је и раније било познато: тамо су архиве комплетно уништене. Он није могао добити никаквих података ни о архиву Надбискупије у Бару.

У међуеремину, Архивски савјет НР Црне Горе предузео је све мјере и обезбиједио је чување архивског материјала на читавој територији па и у Црногорском Приморју.

Ђорђе и Надежда Радојичић дали су извјештаје о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина у Сарајеву, Цавтату, Савини, Цетињу, Ободу, Прасквици и Острогу (стр. 328—348). На Цетињу су проучили у Манастиру 84 рукописне и 21 стару српску штампану књигу, а у Музеју четири рукописне и три старе српске штампане књиге, у Острогу једну рукописну и једну штампану књигу, а у Савини 45 рукописних и двије штампане српске књиге.

Рукописе Цетињског манастира описао је Душан Вуксан још 1934 године, али је Радојичић сада утврдио да је Вуксан учинио читав низ грешака и пропуста. Неке рукописе Вуксан је погрешно датирао, неким је давао нетачне називе, неке је погрешно или непотпуно тумачио, из неких изостављао или није уочавао

допуне изнад текста, неке неправилно разврставао, садржину неких кратко износио, неке није ни запазио а неке је погрешно читао.

За рукописе у Музеју Радојичић каже да се због дугог боравка под земљом налазе у жалосном стању: „Један је у распадању а други је потпуно слеплиених листова“. Од старих књига у Музеју налазе се двије из Штампариие Црнојевића, и то Октоих 1—4 гласа и Октоих 5—8 гласа и оба су припадала Д. Вуксану. Радојичић напомиње да је Народна библиотека у Београду откупила раније од Вуксана два рукописа из XVI вијека.

Посебну пажњу Радојичић поклања Штампариии Црнојевића. Најзанимљивије питање у овоме јесу три слова која је до рата имао Петар М. Пејовић са Ријеке Црнојевића, и која су по његовом казивању била са Обода. Прије рата нијесу се могла та слова добавити од Пејовића ради научног испитивања али су од њих узети отисци. У ратном пожару пропала су та слова а доцније умро је и сам Пејовић. Овим је прекинута за сада а можда и за увијек једина могућа веза која је постојала преко тих слова са Штампариијом Црнојевића. Остали су само отисци слова. „На основу њих каже Радојичић, дошло се до закључка да су два слова, д и о, потпуно одговарала словима из Штампариие Црнојевића.“ Овим је отпала и претпоставка да су слова припадала Штампариии владике Рада. По питању мјеста гдје је радила Штампариија Црнојевића, на Цетињу или на Ободу, Радојичић даје овај закључак: „Како су прве књиге из Штампариие Црнојевића штампане на Цетињу и како су на Ободу налажена слова а на Цетињу нису, треба прибећи претпоставци да је Штампариија прорадила на Цетињу, да је затим пренета на Обод и да је ту пропала.“ Опширније о овом питању говорио је Радојичић у чланку Слова са Обода, објављеном у „Историским записима“ бр. 1—3 за 1950, стр. 23-27.

О раду у Државном архиву на Цетињу дао је извјештај Петар И. Поповић (стр. 359—362). Он је у Архиву прегледао документа од 1851—1865 године. Поповић констатује да је стање Архива боље него ранијих година и да су аутори докумената врло разноврсни. „Ту су писма владара, политичких људи, дипломатских чиновника јавних радника, трговаца, занатлија до црногорских емиграната и иселјеника у Србији.“ Садржај ових докумената је веома различит и значајан те Поповић предлаже да се њиховом исписивању посвети дуже вријеме и обавља са више радних снага.

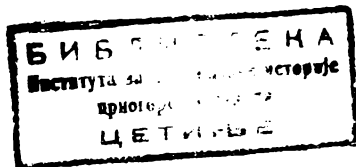
У прошлом броју „Историског часописа“ објавио је Никола Шкеровић рукопис једне пјесме коју је нашао у Државном архиву у Београду под насловом: „Пјесен“. Црногорска побједа над скадарским пашом Махмутом Бушатлијом.“ Текст је значајан каже Шкеровић, као историски докуменат, јер „говори о две значајне битке из краја XVIII века између Црне Горе и Турске, које су донеле дефинитивно сједињење Црне Горе и Брда и знатно подигле међународни значај и углед Црне Горе онога времена; а сем

тога садржи одраз борбе за световну власт у Црној Гори између два најистакнутија фактора: Митрополита црногорског и Гувернадура“. Шкеровић тада није утврдио ко је аутор те пјесме, али је сада у овом допунском чланку, објављеном у овом броју „Историског часописа“ (стр. 379—382) изнио на основу накнадних истраживања и обавјештења да је писац Вићентије Ракић. По питању ко је могао Ракићу пружити материјал за ову пјесму, Шкеровић износи двије претпоставке: или је то био Арсеније Гаговић, архимандрит манастира Пиве, или неко друго лице које је било ближе упознато него Гаговић са стањем и односима у Црној Гори крајем XVIII вијека.

Међу биљешкама о раду наших историских институција налази се и кратак приказ рада Историског института НР Црне Горе.

Уређен зналачки и прегледно, овај број „Историског часописа“ препоручује се својом садржином, научном обрадом и опремом нашим научним и просвјетним радницима а у првом реду наставницима и студентима историје.

Андрија Лаиновић

Библиографија

Тито радничкој класи. — Издања Издавачког предузећа „Рад“, Београд, 1950, стр. 165, цијена 42 дин.

Зборник докумената и података о Народноослободилачкој борби народа Југославије. — Том III, књ. 3, Борбе у Црној Гори 1942 године. — Издаје Војно-историски институт, Београд 1950, стр. 479, цијена 100 дин.

Триша Кацлеровић: Прве самосталне радничке организације у Србији. — Издање предузећа „Рад“, Београд 1950, стр. 86.

Борис Зихерл: Дијалектички и историски материјализам, I. — Издање предузећа „Рад“, Београд 1951, стр. 182, цијена 35 дин. (Штампано као рукопис).

Историја старог вијека, I, у редакцији Удаљцова, Косминског и Вајнштајна, превели: М. Марковић и И. Божић. — Издање „Научне књиге“, Београд 1950, стр. 406, цијена 246 дин.

Бертран де ла Брокијер: Путовање преко мора. — Превео с француског Миодраг Рајичић. Издање „Научне књиге“, Београд 1950, стр. 191.

Бенедикт Курипеших: Путџпис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530. Превео с њемачког Ђорђе Пејановић. Издање предузећа „Свјетлост“, Сарајево 1950, стр. 54, цијена 20 дин.

Д-р Јован Радонић: Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX вијека. — Издање Српске академије наука, Београд 1950, стр. 746, цијена 470 дин.

Д-р Владимир Р. Петковић: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Издање Српске академије наука, Београд 1950, стр. 1258, цијена 795 дин. (Са репродукцијама).

Д-р Никола Радојчић: Српска историја Мавра Орбинија. — Издање Српске академије наука, Београд 1950, стр. 82.

Д-р Јован Кујачић: Прилози историји здравствене културе Црне Горе до краја 1918 године. — Издање Српске академије наука — Одјељење медицинских књига. — Београд 1950, стр. 137, цијена 98 дин.

Душан Д. Вуксан: Петар I Петровић Његош и његово доба. — Издање Научног друштва НР Црне Горе, Цетиње 1951, стр. 391, цијена 220 дин.

Историја дипломатије, св. Ш, у редакцији В. П. Потемкина. — Издање Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951, стр. 749, цијена 200 дин.

Д-р Драгослав Јанковић: О политичким странкама у Србији XIX века. Издање „Просвете“, Београд 1951, стр. 284, цијена 215 дин.

Константин Ј. Јиречек: Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку. — Издање „Свјетлости“, Сарајево 1951, стр. 146, цијена 50 дин.

Ф. Меринг: Историја Њемачке од краја средњег вијека. — Издање „Културе“, Београд 1951, стр. 290, цијена 100 дин.

Ф. Енгелс: Положај радничке класе у Енглеској. — Издање „Културе“, Београд 1951, стр. 411, цијена 120 дин.

Ф. Енгелс: Дијалектика природе. — Издање „Културе“, Београд 1951, стр. 417, цијена 140 дин.

Плутарх: Атински државници. — Издање „Просвјете“, Београд 1950, стр. 307, цијена 110 дин.

Хегел: Филозофија псвијести. — Издање „Културе“, Загреб 1951, стр. 407, цијена 280 дин.

Мишљења о посљедњем рату. — Издање Војне библиотеке, Београд 1951, стр. 158, цијена 81 дин.

Рајмон Картије: Ратне тајне откривене на суђењу у Нирнбергу. — Издање „Међународни проблеми“, Београд 1951, стр. 211, цијена 100 дин.

Тревор-Ропер: Посљедњи дани Хитлера. — Издање „Зоре“, 1951, стр. 223, цијена 120 дин.

В. И. Лењин: Трећа интернационала, књига I. — Издање „Рада“, Београд 1951, стр. 463, цијена 100 дин.

Исидора Секулић: Његошу књига дубоке оданости. — Издање Српске књижевне задруге, Београд, 1951, стр. 389, цијена 194 дин.

Д-р Петар И. Поповић: Црна Гора у доба Петра I и Петра II. — Издање Српске књижевне задруге, Београд 1951, стр. 340, цијена 160 дин.

Д-р Љубомир Дурковић-Јакшић: Библиографија о Његошу. — Издање „Просвјете“, Београд 1951, стр. 276, цијена 150 дин.

Гарашанин-Ковачевић: Преглед материјалне културе Јужних Словена. Издање „Просвете“, Београд 1950, стр. 239, цијена 125 дин.

Љетопис попа Дукљанина, приредио д-р Владимир Мошин, — Издала Матица хрватска, Загреб 1950, стр. 105, цијена платно 147 дин., полуплатно 118 динара.

Нико Луковић: Бока Которска, културно историски вођ са репродукцијама фотографија и резимеом на француском. — Издање „Народне књиге“ Цетиње 1951, стр. 252, цијена 150 дин.

Војислав М. Јовановић: Рапалски уговор — збирка докумената. — Издање „Просвјете“, Београд 1951, стр. 88, цијена 38 дин.

Д-р Бошко Десница: Историја котарских ускока, I св. (1646—1684), св. II (1684—1749). — Издање Српске академије наука — Зборник за историју, језик и књижевност, књ. XIII, Београд 1950, стр. 359 + 469, цијена 220 + 298 дин.

Ајзенхауер: Од инвазије до побједе. — Издање „Просвете“, Београд 1951, цијена 125 дин.

Монтгомери: Од Ел Амијена до Балтичког Мора. — Издање „Просвете“, Београд 1951, цијена 200 дин.

Александар Ранковић: Изабрани говори и чланци. — Издање „Културе“, Београд 1951, цијена 215 дин.

Триша Кацлеровић: Крагујевачки кравал. — Издање Народног универзитета, Београд 1951, стр. 56, цијена 36 дин.

Саломон Ренак: Аполо, историја уметности. — Издање Српске књижевне задруге, Београд 1951, цијена 500 дин.

Триша Кацлеровић: Цимервалдска конференција. — Издање Народног универзитета, Београд 1951, стр. 80, цијена 36 дин.

Ф. Енгелс: Прилог историји раног хришћанства. — Издање „Културе“ Београд 1951, стр. 36, цијена 16 дин.

Н. А. Машкин: Историја старог Рима. — Издање „Научне књиге“, Београд 1951, стр. 613 са илустрацијама и 10 историских карата, цијена 450 дин.

Которски споменици, књ. I од 1326—1335 године. Уредио Антун Мајер. — Издање Југославенске академије, Загреб 1951, стр. 645, цијена 541 дин.

Списи дубровачке канцеларије од 1278—1282 године. Уредио д-р Грегор Чремошник, — Издање Југославенске академије у Загребу 1951, стр. 462, цијена 568 дин.

Никола Радојчић: О најтамнијем одељку барског родослова. — Издање „Народне књиге“, Цетиње 1951, цијена 175 дин.

Александар Дероко: Средњевјековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. — Издање „Просвете“, Београд 1950, стр. 214 са умјетничким цртежима и репродукцијама, цијена 300 дин.

Д-р Љубомир Дурковић-Јакшић: Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори (1833—1851). — Издала Српска академија наука, Београд 1951.

Д-р Видо Латковић и д-р Никола Банашевић: Савременици о Његошу. — Издање предузећа „Ново поколење“, Београд 1951.

Д-р Иван Рибар: Политички записи, књ. III. — Издање „Просвете“, Београд 1951.

Д-р Фердо Чулиновић: 1918 на Јадрану. — Издање предузећа „Глас рада“, Загреб 1951.

Историски часопис, орган Историског института САН, књ. II (1949—1950), Београд 1951.

Годишен зборник, књ. III, издање Филозофског факултета на Универзитетот, Скопје, 1950.

Razprave (Dissertationes) I, Ljubljana 1951. Izdanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Razred za matematičke, fizikalne in tehničke vede.

Razprave (Dissertationes) II, Ljubljana 1951. Izdanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Razred za matematičke, fizikalne in tehničke vede.

Razprave (Dissertationes) III, Ljubljana 1951. Izdanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Razred za matematičke, fizikalne in tehničke vede.

Historiski zbornik, god. IV, br. 1—4, Zagreb 1951. Uređuje Redakcioni odbor, a glavni i odgovorni urednik dr Jaroslav Šidak.

Зборник радова Института за проучавање књижевности САН, књ. 1, 1951 (одговорни уредник академик Петар Календић).

A.

Из уредништва

Молимо све претплатнике да одмах пошаљу дужну претплату за 1952 годину (а и за раније године ко је остао дужан), јер наш часопис нема других прихода осим од претплата. Од овог броја Уредништво је обуставило слање свог часописа свима претплатницима који нијесу подмирили претплату за 1951 годину, па ако желе да и даље буду претплатници, нека подмире дужну претплату и за протекле и за ову годину. И поред знатног поскупљења хартије и штампарских трошкова цијена поједином броју као и годишња претплата остаје иста која је била и до сада.

НАУЧНО ДРУШТВО НР ЦРНЕ ГОРЕ И ИСТОРИСКИ ИНСТИТУТ ИМАЈУ ЈОШ НА ПРОДАЈИ СЉЕДЕЋА СВОЈА ИЗДАЊА:

Др. Стјепан Антољак: Мисија кнеза Долпорукова у Црној Гори, стр. 76, цијена 30 динара;

Андрија Лаиновић: Три Француза у Црној Гори, стр. 157, цијена 40 динара;

Др. Јевто Миловић: Мемоари капетана Фридриха Орешковића, из 1838 год. стр. 78, цијена 30 динара;

Др Душан Лекић: Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784—1830), стр. 342, цијена 90 динара;

Мило Вукчевић: Црна Гора и Херцеговина уочи рата (1874—1876), стр. 292, цијена 110 динара;

Др. Тихомир Р. Ђорђевић: Вук Врчевић, студија, стр. 109, цијена 80 динара;

Др. Никола Радојчић: О најтамнијем одељку Барског родослова, стр. 88, цијена 137 динара;

Душан Д. Вуксан: Петар I Петровић Његош и његово доба, стр. 392, цијена 220 дин. ;

Сва ова издања могу се добити преко Народне књиге, Цетиње.

Редакција нашег часописа располаже комплетима предратног историског часописа „Записи“, који је као искључиво истори-

ски часопис излазио од 1-1-1935 до закључно са априлом 1941 године. Цијена једном комплету је 6.000 динара. Поједини број ван комплета 40 дин. Такође Редакција располаже и комплетима часописа „Историски записи“, који је почео да излази од јануара 1948 године. Цијена овом комплету од 1948 до закључно 1951 год. стаје 2.000.— динара, урачунавајући ту и поштанске трошкове. Ко жели купити ове комплете, може их добити само ако унапријед пошаље новац на наш текући рачун код Народне банке—Филијала Цетиње бр. 920-903310.

Имамо на продаји „Посланице“ митрополита црногорског Петра I, издање цетињског Историског друштва, Цетиње, 1935 год., које је скупио и редиговао Душан Д. Вуксан. Цијена појединој књизи „Посланица“ 100 динара.

Научно друштво НР Црне Горе на Цетињу и Матица српска у Новом Саду заједнички су извршили фототипска снимања ових књига:

Василије Петровић: Историја о Черној Гори, штампана 1754. стр. 43, цијена 62 динара;

Српски буквар који је штампан у Његошевој штампарији 1836 год., стр. 43 цијена 82 дин.

„Грлица“, просвјетно-културни календар који је излазио на Цетињу за 1835, 1836, 1837, 1838 и 1839 годину, стр. 676, цијена комплета 886. — динара;

Ко жели да добије сва ова наша фототипска издања, нека се обрати директно на Народну књигу, Цетиње.

Одјељења Научног друштва НР Црне Горе и Историски институт имају у плану да штампају у току 1952 године сљедећа своја издања:

Д-р Јевто Миловић спремио је за штампу писма владике Висаријона Бајице, владике Данила, владике Саве, владике Василија, владике Арсенија Пламенца и црногорских главара из XVII и XVIII вијека. Миловић је ова писма преписао из Државног архива у Задру. Ова писма имају драгоцених података о животу црногорских племена у XVII и XVIII вијеку и о односима Црне Горе према својим сусједима. Ова писма ускоро ће се дати у штампу. Такође Јевто Миловић припрема за 1952 годину још и писма владике Петра I Петровића Његоша и црногорских главара из његова времена и извјештај Фридриха Орешковића о Његошу и Црној Гори од 10 јула 1840 године.

Јагош Јовановић спремио је за штампу историско-књижевну студију Марко Миљанов Дрекаловић.

Ристо Ј. Драгићевић спремио је за штампу: Црногорске финансије (разни архивски подаци о финансиским и економским приликама у Црној Гори од 1860 до 1916 године);

Антон Милошевић спремио је за штампу свој рад: Поморство у Боки од најстаријих времена до данас;

Јован Ђетковић спрема за штампу: Улога Црне Горе у Првом свјетском рату;

Др. Љубомир Дурковић-Јакшић спремио је за штампу: Енглеска штампа о Његошу и Црној Гори 1830 до 1851 године.

Упоредо са свим издањима Научно друштво НР Црне Горе припремило је за штампу: Зборник Одјељења за медицинске науке, у редакцији д-р. Николе Златарова, одговорног уредника овог Зборника, а припрема за штампу још и Зборник Одјељења за природно-математичке и техничке науке, у редакцији инж. Милана Реџића, и Зборник Одјељења за друштвене науке. Одјељење за природно-математичке и техничке науке већ је припремило за штампу рад инж. Милана Реџића: Јапанска јабука (каки) и шипак(нар).

Пошто ће се ова издања штампати у релативно малом броју примјерака, молимо све који се интересују да их добију да се унапријед обратe Научном друштву за одређени број примјерака, јер ће нам такве поруџбине бити мјерило за висину тиража.

САДРЖАЈ:

	Страна
Борђе Сп. Радојичић: Две наше библиографске реткости —	1
Петар И. Поповић: Црна Гора у 1847 години — — — —	11
Ристо Ј. Драгићевић: Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека	19
Љубомир Дурковић-Јакшић: О посети саксонског краља Његошу 1838 — — — — —	36
Душан П. Берић: Далматинска штампа о задњим годинама живота и смрти Његоша — — — — —	47
Војислав Божићевић: Однос Аустро-Угарске према намераваном уједињењу Србије и Црне Горе — — — — —	62
Хамдија Капићић: Односи Али-паше Ризванбеговића и владике Петра II Петровића — — — — —	69
Јевто Миловић: О Његошеву учењу француског језика — —	99
Стјепан Антољак: Народни устанак у Хрватској, Славонији и Далмацији (1883) — — — — —	110
Саво К. Брковић: Дневник НОБ-а — — — — —	114
Андрија Лаиновић: Питање заштите црногорских поданика у иностранству 1879 год. — — — — —	124
Иг. Злоковић: Српска поморска закладна школа у Србини —	129
С. К. Б.: »Борбе на Уздомиру — крај Никшића у мају 1942 године« — — — — —	134
И. Лопушина: Педесет година Пљеваљске гимназије — —	139

СИТНИ ПРИЛОЗИ

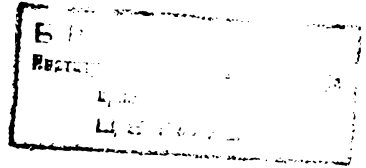
Саво Вукмановић: Неколико писама Његошевог учитеља Јосифа Троповића — — — — —	150
Василије Лукић: О једном сукобу између радника војне радионице на Ријечи Црнојевића и њеног управника — —	156
П. Д. Шеровић: Полуострво Превлака у Боки Которској као поклон Његошу — — — — —	162
Јанко Лоцићић: Ко је поријеклом Вук Раслапчевић — — —	165
Вукман Ђулафић: Археслошко богатство долине Лима — —	166
П. Д. Ш.: Још један случај примјене Душанова Законика у Перасту у XVII вијеку — — — — —	170
П. С. В.: Радован Пипер перјаник и повјереник Његошев — —	172
Ј. М.: Цетиње и Мажуранићев спјев »Смрт Смаил-аге Ченгића« — — — — —	175
П. Д. Ш.: Палача Ивана Црнојевића у Котору — — — —	176
Јевто Миловић: Један непознати докуменат из 1747 г. о црногорској и турској борби на Цареву Лазу — — — — —	177

П Р И К А З И

Андрија Лаиновић: Нови број »Историског часописа« САН —	188
Библиографија — — — — —	194
Из уредништва — — — — —	198

Цијена овом троброју 90.— динара

ТАКСА ПЛАЋЕНА У ГОТОВУ

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

ГОДИНА V, КЊИГА VIII
СВЕСКА 4—12, АПРИЛ-ДЕЦЕМБАР 1952

Ц Е Т И Њ Е

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ излазе тромјесечно у свескама од по 7 табака (112 страна). Овај број има 13¼ табака тј. 212 страна.

Рукописе, откуцане на машини или читко писане, слати на адресу:

Уредништво »Историских записа«, ЦЕТИЊЕ
Научно друштво НР Црне Горе

Рукописи се не враћају

Годишња претплата износи за ФНРЈ 400 динара,
а за иностранство 800 динара.

Претплата се шаље унапријед на чековни рачун код Народне банке
— филијала ЦЕТИЊЕ, број 920-903310
Власник и издавач: Историско друштво НР Црне Горе

Одговорни уредник Јагош Јовановић, претсједник Научног друштва
НР Црне Горе, ЦЕТИЊЕ, Научно друштво НР Црне Горе

Редакциони одбор:

Јагош Јовановић, Јован Тетковић, Ристо Драгићевић, Андрија
Ламновић, Јевто Миловић

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
књига VIII, свеска 4-12 Ц Е Т И Њ Е Април—децембар 1952

Дјело и поглед на свијет Валтазара Богишића

Богишићев поглед на свијет, његова теоретска схватања о праву и о развоју друштва најбоље су изражени у његовом раду: „О значају правних обичаја“ који је први пут објављен као приступ уз његов „Зборник данашњих правних обичаја у јужних Словена“ у издању Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу 1874 г. У то вријеме Богишићеви погледи били су потпуно формирани и он је тада већ радио на црногорском имовинском законнику, на којем послу се руководио својим теоретским схватањима о праву и правним обичајима и о томе какве би морале бити кодификације да би се могле проводити у живот.

Богишић се ту отворено признаје учеником Пухте и Савиљеа и њихове историске правне школе о којој треба да кажемо најбитније да би се могли схватити Богишићеви погледи.

Најзначајнији претставници њемачке историчке правне школе били су Георг Фридрих Пухта (1789-1846) и Фридрих Карл Савињи (1779-1861). Пухтино дјело „Das Gewohnheitsrecht“, Erlangen, 1828, извршило је битан утицај на Богишића који Пухтину теорију сматра „неповрживом“.

Њемачка историска правна школа била је феудална реакција на либерално — буржоаску теорију о природном праву (Хуго, Гроциус, Хобс и Русо) која је у XVII и XVIII вијеку одиграла напредну улогу у борби против феудалних теолошких схватања о држави и праву, развијајући принципе свеопће слободе и свеопће једнакости против феудалних сталешких привилегија. Теорија природног права која се појављује и као уговорна теорија права није се могла побједити теолошким схватањима већ јој је требало супростављати такође неку нетеолошку теорију засновану на логичким аргументима и неким чињеницама. Историска правна школа насупрот космополитизму школе природног права истиче национални карактер права и правног живота. Послије наполеонских освајања и контрибуција, у Њемачкој,

феудална реакција искористила је национални отпор који се природно био појавио у Њемачкој против туђинског јарма те је под фирмом националног протурала своја реакционарна схватања. По тој теорији сваки народ има своје специфично право, које није настало неким друштвеним уговором, већ као резултат дуго-трајног органског саморазвитка народног духа. Не постоји неко апстрактно право за све народе већ сваки народ производи своје специфично право. Право се као и језик развија постепено и полако, непримјетно. Оно је производ народног духа, народне правне свијести у виду правних обичаја који се у народу спонтано стварају као и у виду државног законодавства. Развитак права састоји се у томе што народни дух постепено открива оно што је у њему од самог искона садржано и то без сукоба, трзаја и револуционарних скокова. Законодавство треба због тога да озакони само оно што одговара народном духу, што се је већ у народу укоријенило и што је народ добровољно примио. Свака законодавна активност која поступа другачије долази у сукоб са народним духом те на концу остаје само мртво слово на папиру. Свака рецепција туђег права је због тога немогућна и осуђена на пропаст.

Хисторијска правна школа нападала је теорију природног права као метафизичку измишљотину која се противи хисторијским фактима и позвала се на националну хисторију права која је израз народног духа који је једанпут за увијек дат (али који се иначе не може ни одредити ни објективно препознати) и који у развиту права открива своју суштину. Према томе тај хисторизам уопће није хисторизам, јер нити се у суштини мијења народни дух ни право као његово оваплоћење. Желећи да изгледа хисторичка, ова теорија истичала је да право настаје органским растом који је нужан и цјелисходан у одређеним околностима, али при томе само мијењање околности и услова тј. стварну хисторију није узимала у обзир.

Маркс је формулисао суштину „хисторизма“ хисториске правне школе слиједећим ријечима:

„Школа која подлост данашњице оправдава подлошћу јучерашњице, школа која проглашава за бунтовнички сваки крик кмета против кнуте, само ако је та кнута дугогодишња, наследна, хисторијска, школа којој хисторија, као бог Израиља, своје служи Мојсију, показује само свој а постериори. Хисторијска правна школа измислила би због тога немачку историју, када не би и сама била проналазак немачке хисторије. Она, тај Шајлок, али Шајлок лакеј, заклиње се за сваку фунту меса изрезану из народног срца у своју мјеницу, своју хисторијску мјеницу, своју хисторијско-германску мјеницу“ (Маркс прилог критици Хегелове филозофије права. У Архиву за правне и друштвене науке (бр. 1, 49, ст. 28).

Према томе хисторијска школа права је антихисторијска тј. против револуционарних промјена, а за оправдање и овјековљење феудалне тадашњице у Њемачкој. Њој је хисторија лиферант квазинаучних аргумената против космополитичких идеја фран-

цуске револуције о слободи, једнакости и братству, а народ на који се она патетички и демагошки позива - благодарећи националном отпору против наполеонских освајања и контрибуција, служи ту само својом фунтом меса у феудалној мјеници феудалног Шајлока.

Међутим, историјска правна школа иако није непосредно у теоретском погледу обогатила науку државе и права, ипак је правилно указала на ненаучност либерално-буржоаских теорија о држави и праву. Иако је сама била идеалистичка и спекулативна, она је истицањем потребе историјског третирања питања права третирањем права као еволутивног процеса, утицала на развитак историјских истраживања у области права и дала полицај на изучавање правних обичаја и обичајног права код разних народа, за компаративно изучавање права разних држава код разних народа. Утолико је утицај историјске правне школе био позитиван.

Поставља се питање, зашто је Богишић прихватио ову теорију? Да ли и код Богишића имамо феудалну реакцију на капиталистички развитак? Тако се сигурно, по моме мишљењу, не може оцијенити Богишићев став, јер против тога говори његово буржоаско-малограђанско поријекло, његове симпатије за Народну странку у Далмацији, која је у оно вријеме била више повезана са народом него икоја друга партија у Хрватској и Далмацији. Против тога говоре његове несумњиве симпатије за италијански демократски национални покрет, његове симпатије за Херцеговачки устанак, његова симпатија за сељачку масу и његове правне обичаје, које се не могу оцијенити као лицемјерне или шајлочке, иако те симпатије одражавају страх буржоазije од убрзане пролетаризације села и утицаја радничког покрета на село. Против тога говори његова висока оцјена Code Napoleone, који он назива „Царем закоником“ и чињеница да је он свој црногорски законик стварао у Паризу инспиришући се у највећој мјери баш Наполеоновим закоником. Коначно и сам црногорски имовински законик показује да ту нема никакве феудалне реакције против капитализма, иако има конзервирања патријархалним правним обичајима, што је нешто сасвим друго.

Оно што је мотивисало Богишићев став јесте појава очигледне супротности Опћег грађанског законика аустријског, који је Аустрија наметнула нашим земљама, и правних обичаја који су владали на селу. Док су градови у којима је било сједиште трговине, занатства и зачетка капиталистичке индустрије врло брзо прихватили Општи грађански законик који је у свему погодовао ситнобуржоаском и капиталистичком развоју, дотле је село које је још живјело у натурално-привредним патријархалним односима - организовано у кућним задругама, давало отпор. Аустријски О. г. з. дјеловао је разарајући на те патријархалне односе и олакшавао, убрзавао развитак робно - новчаних односа на селу и везивање сеоске производње за тржиште. Посљедица

продирања робно - новчаних односа и капитализма на село било је раслојавање села, пропадање кућних задруга, формирање сеоске буржоазије, пропадање средњих слојева, формирање сеоске сиротиње. Сељачка маса опирала се оваквом развитку и у томе отпору грчевито се држала својих патријархалних правних обичаја, изигравајући писане законе на све могуће начине. Тај сукоб се одражава у Богишићевим схватањима. Он каже:

„Кад човјек незасјењеним духовним оком погледа с једне стране на правничку науку с тим што се обично на њу наслања (писано законарство и учени судије), а с друге на фактичне одношаје друштвено - правнога бивовања народног на словенском југу - тешко да му се неће само собом погледу наметнути слика, која, осим што ће га побудити к размишљању, већ ће му и на први мах оставити утисак: као да међу та два живља не господује баш најбоље хармонија. Буде ли пак поближе проматрао поједине појаве, које овамо спадају, у њиховим узајамним дотицањима и сношајима, то не само да ће му се поновити слика нехармоније, несклада, него ће му се још показати, да се она елемента налазе у најпотпунијој међусобној опреци“ (стр. VII).

Богишић даље даје илустрацију за своју тврдњу о томе сукобу:

„Имасмо прилику напоменути већ и на другом мјесту примјер из судско-правних одношаја у Далмацији. У тој земљи би 1816 год. уведен опћи аустријски грађански законик, саставиоци кога разумије се, по тада господујућим теоријама, нијесу ни помислили на то да изуче прије фактичке одношаје у Далмацији, барем за оне правне институте који у различитих народа претстављају обично разлика и разлика кадгод огромних, оснивајућих се на унутрашњој разлици темељних њихових начела. Ко знаде да у цијелој нутрашњој Далмацији сељак живи у фамилији особите врсте, већ познатој у књижевности под именом „задруге“ тај неће ни сумњати о томе да особито та поглавља аустријског законика који се тичу обитељског и наслиједног права, нити када бијаху, нити могаху бити нити су сада у реалном животу“ (стр. XXXVIII).

Богишић, међутим, не види само појавну страну ове супротности, већ наслућује и њену суштину, тј. да се ту ради о сукобу између града који је центар робно - новчане ситно - робне и капиталистичке производње и трговине, и села које још живи у натуралној производњи, гдје још нема значајније ситне робне производње, гдје се, дакле, село још квалитативно разликује од града по својим продукционим односима. Он каже:

„Останимо примјера ради и опет при Далмацији. У свијем далматинским градовима, ради сличности животних одношаја свијех градова и градова у Европи, на које су се састављачи грађанског законика аустријског највише и обазирали, правила су тога законика, не изузимајући ни поглавље о фамилији и о наследству, готово посве у живот ступила. И кад би ко хтио распрострапити тај факт и на све остало неградско лучанство Далмације, из горе казаног се јасно види, на колико би преварио и себе и оне читаоце који би му на ријеч вјеровали“ (стр. XXXIX).

У овоме сукобу Богишић стаје на страну села, али не због тога што је против капитализма уопће, већ због тога што је против механичког наметања национално туђег законодавства на друштвене односе који немају никакве сличности са односима за које су ти закони скројени. То се особито тиче породичног и наслједног права. То се види већ из наведених цитата, а још изразитије се види из слиједећег Богишићевог текста:

„Држећи се народ тврдо свога обичаја као свога производа, већ и ради тога мрзи или бар неповерљиво гледа на свако новотарење, а особито ако оно стоји у опреди с његовим појмовима о праву и правници и није изазвано очевидним потребама, којима се на други начин не може задовољити. Услијед тога, пошто је издан закон саставиоци којег не обзирају се на правне појаве, увјерење и потребе и обичаје народа, па и кад би било могуће свладати тај отпор и механички увести тај закон, то као што на сваком кораку сретам у правној историји тако закони мјесто да уведу некакав ред и опредијељеност у правне појмове и у правни живот народа, уводе у сваком случају неред и хаос, тако да се правни појмови које је народ од прије имао помуте, а новоштина, му, у најбољем случају, ни о чему не користи.

Даљом посљедицом такога стања бива обично дилема: или судци да би избегли сваки час сукоб закона са обичајем и с народним појмовима о праву и правници, треба да закон занемаре или по њему суде; или народ са своје стране, треба да измишља начине и средства да избегне посљедице закона противнога својим појмовима о правди и правници. Није тешко претставити себи у таквом случају: несносни положај судца, штету људи који се суде, деморализацију народа и неповјерење његово према влади или другој власти која издаје такви закон. То неповјерење долази чисто до тога да, када власт и штогод очевидно корисна заповиједи или посвјетује, ради већ уобичајеног недовјерја према њој, послушати је без насиља неће. Али пошто насиље више раздражује него ли убјеђује, а уопће не достиже цијели, то кроз не дуго вријеме, а послје не мале штете и квара њим нанесена у сваком обзиру, јавља се пријека потреба такви закон или укинути или измјенити. А да често измјењивање закона ни мало није у корист њихове ауторитати или достојанства, то се разумије само собом.

Осим тога таким се законима изврше управ на главу цијели институт законарства, јер дочим се закон има сматрати као опћи бранилац од сваког насиља и вексације, ради кога добровољно ограничује народ своју слободу и носи државне терете - сам се закон, у таквом облику, показује највећим народним вексатором и мучитељем“ (Исто, стр. XXI).

Богишића су саблазнили поставке хисторичне правне школе, јер се је и она позивала на народне правне обичаје, на „народно право“ које је по њеном схватању било основа свеколиког права, јер је и она била против прихватања туђинског права, против рецепције, јер се је и она наслањала на национални отпор против туђег културног господства. Феудални садржај хисторијске правне школе Богишић није схватио. Поставке хисторичке правне школе дале су Богишићу теоретску формулу за објашњење противрјечја између патријархалног села и буржоаског града код нас, противрјечје које га је узнемиравало и које је лајтмотив читавог његовог стварања.

Међутим, Богишић се ипак није потпуно некритични односио према својим учитељима Пухти и Савиљи-у и према читавој историчкој правној школи. Њега увелико чуди, на примјер, зашто се њемачки историчари права и германисти нимало не баве изучавањем живих правних обичаја на њемачком селу, зашто су се задовољили само испитивањем прошлости када и у њемачком селу има правних обичаја и других за етнографа интересантних појава? О томе он каже:

„Већ у свом првом дјелу посвећеном овоме предмету имадох прилику показати, како у првој половини нашег вијека постаде у Њемачкој цијела школа, која се бавила сабирањем, обрађивањем и изучавањем свијех душевних производа народних, исто као и облика његовог друштвеног бивовања. Ја обратих особиту пажњу на то, да се у радњи знаменитога Јакоба Грима и његових сурадника могу примјенити три главна правца којима удари и њихово дјеловање, а то су: народни језик и књижевност, народни појмови о одношају човјека к вишим невидљивим бићима и силама, а најпосле и народно право. У сва та три правца видимо да и Грим и другови му дају једнаку важност производима и облицима који још данас живу у народу, као и пријашњим који се сачуваше тек у писменим споменицима. По томе, барем у прва два правца, садашњост је исто тако заступана како су и прошла времена. Напротив, што се трећег правца тиче, то јест простонародног права, премда за старија времена германисти много урадише, ипак дјела, па и помањих расправа и чланака који би се бавили данашњим не писаним правом у Њемачкој, а особито у њемачког сељака, готово посве нема. То је тим чудноватије, што у наше вријеме порасташе цијеле научне струке као на пр. народопис или етнографија“. (Исто, стр. XIV).

Историску школу нијесу интересовали савремени правни обичаји на селу, иако је она теоретски давала првенство народном обичајном праву, напросто због тога што је феудална апсолутна монархија „освештане правне обичаје“ претварала у писано право, у законе, који су боље учвршћивали феудални поредак него правни обичаји којима је њемачки сељак био угњетаван. Хисторизам историчке правне школе ту престаје. Богишић види ову противурјечност и поводом тога каже.

„Пухта пак на другом мјесту показује толику побожност према тому што је већ узело форму закона, да долази донекле сам у опријеку са својом теоријом равноправности обичаја са законом“ (Биљешка 1, стр. XXXIV).

Богишићу су пак писани закони код нас мрски, јер је њихово механичко пресађивање у нашу средину изазвало, по његовом мишљењу, непотребно мучење сељачког народа и он одлучно тражи да се води рачуна о „појмовима, увјерењу и обичајима главног разреда пучанства сваке државе и земље, на име ратара, сељака“. (Исто, стр. XII), „о ратару сељаку који је свагда претстављао главну основу свих словенских племена“ (Исто, стр. XIII). Он тражи да се води рачуна о народном правном схватању садржаном у правним обичајима приликом кодификације права у неким нашим земљама, јер „могућства томе требало би да буде

особито сада, када у неким важнијим нашим земљама и народ, или непосредно или кроз своје посланике има не мало уплива на састављање закона и на све шта се односи на добро, корист и успјех цијеле земље“ (Исто, стр. X).

Демократско расположење Богишића очигледно избија и из овога текста.

Седамдесетих година прошлога вијека, када је Богишић писао ову своју расправу о значају обичајног права, у Њемачкој је капиталистички развитак већ био прилично далеко одмакао. Пруски пут развитка на селу био је већ остварен, и Богишић види, да се њемачко село по својој структури квалитативно не разликује од њемачког капиталистичког града. Желећи да објасни неплодност хисторичке правне школе у области изучавања савремених правних обичаја код њемачких сељака, Богишић долази до закључка:

„У Њемачкој градови постадоше из унутарње историчке потребе, постадоше великом већинџ из истога живља из којџга и тежачка села, те за то напорни уплив градског живота, градскога мишљења и ученога права, до некога степена изједначише те појмове и облике по градовима и по селима, или барем у свим посљедним остаде тако мало самобитнога, оригиналнога, да учени германисти ваљда не нађоше вриједним да би се на такве ситнице и обзирали“ (Стр. XV). (У биљешци уз овај текст Богишић каже): „У осталом ја сам пред неколико година, проведши неко вријеме у Аустрији над Емсом, гдје су свиколици сељаци овејани Ниемци, сам распитао и записао неколико правних обичаја, највише тичућих се обитељи, који никако нијесу без значења за науку. Чудновато је да учени Ниемци, то занемарују! То се може ваљда објаснити неком неођољивом наклоношћу ученога Нијемца, особито правника, мотрити свијет готово искључиво кроз писменост“ (Исто, страна XV).

Богишић, дакле, види битну разлику између заосталих прилика код нас и развијених прилика у Њемачкој. Капиталистички елементи у граду код нас још су у великој мјери туђинци: Њемци, Италијани, Мађари. Да је и код нас национални елемент у граду као у Њемачкој, и код нас би се село брзо преобразило и мало би у њему остало самобитнога. Тако резонује Богишић. И ту, дакле, нема принципијелног опирања капиталистичком развитку, али се тражи развитак национално својег тако да би се и код нас изједначило село и град. Богишић, дакле, није против тога да ми учимо од напреднијих народа, али тражи да ми научно развијамо на властити начин, а не да механички копирамо. Он јетко исмијава ту способност опонашања.

„Међу узроцима својих горе наведених појава, као што из свега до сада казанога слиједи, свакако прво мјесто заузимље, наша без-примјерна виртуозност у опонашању свега тога што је у стању с које му друге стране, импонирати нам, и које долази до тога степена да она управ и претставља нашу највишу оригиналност“ (Исто, стр. XVI).

Дакле, виртуозност у опонашању јесте наша највиша оригиналност. Ту свакако има и дијалектике. Уочавање квалитатив-

них супротности између села и града код нас и одсуство таквих супротности у друштвеној структури и у свијести код немања, исмијавање наших учених правника и упућивање ових да се уче од неугог сељака, показује да је Богишић добро руковао дијалектом. У својој биографији он каже да је у вријеме његових студија у Берлину „цвјетала Хегелова филозофија“ и он на више мјеста у својим дјелима показује да познаје Хегелову дијалектику. Дијалектике има и у његовој, свакако тачној, констатацији да писани закон у правилу значи елеменат једначења. Укидање феудалног партикуларизма док је код нас управо било обратно правни обичаји претстављали су једноличност, а писани закони показивали су највеће разлике због већег броја политичких творевина у којима су наши народи живјели. Патријархална структура нашег села је база оне једноличности правних обичаја по којима је живјело наше село. Богишић о томе каже-

„Свакоме је познато, да уопће писати закон у сваком готово народу претставља до неког степена елеменат једначења, а правни обичај, већ по својој унутрашњој природи, будући највјернијим изразом најтањих провинцијализама у одношајима друштвено-правнога живота, бива обично различан у појединим крајевима једнога те истога племена или народа. У нас напротив—: обично неписано право барем у својим начелним цртама претставља неку једноличност, а писани закони појединих земаља највеће разлике“ (Исто, стр. IX).

Као фини дијалектичар показује се Богишић у својој студији „О инокоштини у сеоској породици“ у којој је доказао да инокосна сеоска породица није идентична са варошском појединачном породицом већ да је то само један облик задружне сеоске породице, да су инокосна породица и задруга „само двије главне фазе у животу сеоске породице уопће“ да исти карактер, исто начело влада у простој сеоској породици, то јест у инокоштини писаца, као и у изложеној породици „Да начело друштва колективности, има исту природу, исти карактер у оба облика породице“ (Богишић, Правни чланци и расправе, Београд 1927, стр. 195). Као доказ да је инокосна сеоска породица по својем карактеру једнака задруги, Богишић наводи чињенице из Црне Горе:

- а) Отац живећи у једној кући са својим одраслим синовима, нема права да располаже породичном имовином без њиховог пристанка.
- б) У инокоштини, отац, док се подијели, не може располагати породичном имовином, ни *mortis causa* без пристанка својих синова.
- в) У таквој породици, отац је обично старјешина, али у важнијим пословима он вазда тражи одобрења од својих синова. Осим тога отац може бити замијењен као старјешина једним од својих синова, чим се, ма из каквих разлога, покаже неспособан за свој задатак. У осталом, ова промјена бива обично услјед моралне пресије, којој се старјешина тим мање противи, у колико његова улога у сеоској породици није само какав одмор или беспослица, већ озбиљан посао и тежак терет.
- г) Синови кад одрасту, а нарочито ако су жењени, могу тражити диобу имовине, баш и за живота очева, и поред наређења чл. 47 Закона Даниловог од 1855.

Значајна црта да отац, при диоби узима раван дио са својим синовима.

- д) Послије смрти очеве, ствари иду у инокоштини као и у задрузи: све остаје *in statu quo*, само ако браћа, као што уопће бива, остану у заједници, из које још за живота могаху изаћи“ (Исто, стр. 185).

У овој расправи Богишић жигоше ограниченост школских правника који нијесу били у стању да иза спољашње сличности варошке породице и инокосне сеоске породице виде праву нарав инокоштине као фазе у развоју кућне задруге, па су због тога, у позитивним законима у Хрватској и у Србији, који се тичу задруге, направили збрку. Богишић ово веома жали, сматрајући да постоје други путеви да се реорганизује сеоска породица и каже:

„И кад ко хоће тек да се ослободи какве зграде, треба, да испита земљиште, начин конструкције, да би се предуприједило напрасито рушење као и пустош и штете које би могле отуда произлазити. Још с јачим разлогом, ово претходно изучавање неопходно је, кад се хоће на мјесто старе да се подигне нова зграда. На то, рекли бисмо, као да се посве заборавило“ (Исто, стр. 197).

И овдје се види, да Богишић није против ликвидације старе сеоске породице, али се противи њеном напраситом рушењу.

Већ је напоменуто да се Богишић — иако је прихватио поставке хисторичке правне школе, ипак критички односи према њој. Њему се не свиђа спекулативни начин Пухте. Он је против априоризма и тражи ослањање на факта. Он каже:

„Нико не може, нити ће нијекати велику важност за науку те опће Пухтине теорије, нико неће нијекати у опће говорећи ни њезине истинитости. А с друге стране треба примјенити: да и сам Савињи, према тим уопће и не окрњује ту теорију, ипак није потпуно сагласан с њом, -да, како ће се донекле и ниже показати, према је теорија *in abstracto* примљена у науци, ипак њезине консеквенције не бијаху проведене до данас ни у самој науци а камо ли у законарству и у пракци, -да се он многих питања ни дотакнуо није, која у науци и у пракци треба да буду ријешена. Већ све то сјећа нас на начин постанка његова дјела, то јест да ни он није свагда своје закључке, саграђене већином на апстрактној спекулацији, овјеровљавао фактичним одношајима, који се тек опазити могу непосредно у живом народном животу“ (Исто, стр. XX).

Напротив, Богишић тражи ослањање на позитивне факте и индуктивни метод. У својој аутобиографији он о томе каже:

„С друге стране је Богишић, чији је ум више наклоњен критичком раду, примио своју знајствену наобразбу на најзнаменитијим високим школама, Европе, где је непрестано био у додиру са најчувенијим ондашњим професурима (Штајн, Јеринг, Блункли и ост.). На тај начин он је имао прилике да упореди науке различитих учитеља, особито што се тиче римског права, којим се је он у својој младости бавио. и да се дотакне погрјешака и празнина, које су се показивале у учењу цивилног права. Учења, свезе, одношаји, упоређивања и рефлексија његове доведоше га неизбјежно до увјерења, да се у знајственом проучавању права свих славенских народа мора ићи сасвим другим путем и то путем строго позитивних опажања, мето-

дом индукције примјењеном у најширем опсегу. Ова метода, којој се највише опире злоупотреба генерализације, води к специјализацији изучавања с обзиром на вријеме и простор, као и односно различитих дијелова права“ (Споменица, стр. 103).

Богишићу уопће нијесу јасне филозофске основе хисторијске правне школе. Он као да уопће не види њену отворену идеалистичку основу, већ ју интерпретира позитивистички. Слиједећи Богишићев текст је за то карактеристичан. Износећи Пухтину теорију о обичајном праву насупрот схватању глосатора, он каже:

„Пухта напротив одбаца то мнијење и тврди, да просто вршење некаква правила никако не може бити извором или разлогом тога појава, него да то само вршење јесте израз унутарње потребе и унутарњег увјерења народа о тој потреби, а обичај да није друго, него форма или начин којим се јавља то народно увјерење“. (Исто, стр. XVIII).

Довде се јасно види идеалистичка основа Пухтине теорије. Али Богишић одмах затим наставља:

„Правни пак обичај, *будући изразом животнох одношаја народа* (подвукао Р. Л.) у својим формама, то и он треба да има сваколика својства и признаке организма, као што се то признаје праву и опће, народном језику и свему *што извире из развишка народног живота* и народног духа“. (Подвукао Р. Л. Исто, стр. XVIII).

Дакле, док је у првом ставу права форма у којем се појављује народно увјерење, чије су унутарње потребе и унутарње увјерење извор права, дотле у другом ставу право извире из народног живота (тј. бића), а тек затим из народног духа. У тој интерпретацији има, дакле, материјалистичких елемената; народни живот (биће) је примарно, а дух секундарно, али се Богишић не пробија до материјализма већ остаје у границама буржоаског позитивизма који је на њега извршио снажан уплив. Тако он, како смо видјели, убраја у своје учитеље и Јеринга оснивача тзв. реалистичке правне школе, која се држи друштвених факата и дефинише право као заштићени интерес и истиче да право настаје борбом, а не мирним путем. Од ње Богишић узима свој антиспекулативни став, захтјева да се научник треба држати позитивних факата тј. тзв. реализам, али остаје чврсто код тога да право настаје као органски процес слично језику. Он каже: „Пошто је дакле већ Савињијем неоповрживо доказано, да право, ма у којој се год форми јављало, има природу живог организма, слиједи да ту природу организма има, и обично право и то у пуној мери“ (Исто, стр. XIX). Богишић много цијени енглеског филозофа позитивисту Спенсера чије дјело „*Essais de morale, de science et de d'esthétique*, Париз, 1878, у француском преводу, цитира у својој студији о инокоштини у сеоској породици. У том цитату Спенсер критикује ограниченост емпиричара који виде само блиске узроке и непосредне последице, налик у томе на незналачку масу, која за сваки појав види само што му претходи и шта за њим долази. „Не пада им на памет, да је сваки

факт прстен у бескрајном реду, да њега рађа милијарда претходних факата и доприноси да настану милијарде факата за њим. Заборављају најиме, да бркајући ланац факата, они не проничавају само најближи факат у ланцу, већ и последице које ће настати и у којима ће тај факат учествовати“. (Правни чланци и расправе, стр. 200). Свој правни еволуционизам позајмљен од Пухте и Савињи-а, Богишић, дакле, повезује са еволуционистичким позитивизмом Спенсера. Због тога њему најбоље одговара Спенсерово филозофија која тежи да формулише неке законе развитка, да превазиђе борнираност вулгарних емпиричара, али која те законе третира као мртве шеме, неспособне да продру у суштину друштвеног збивања и да схвате дијалектички развитак природе. Такав је и Богишић. Он се бори против борнираности, тражи законитост у друштвеном збивању али остаје буржоаски ограничен.

Тежња Богишића да позитивистички интерпретира Пухту и Савињи-а види се и из слиједеће полемике коју он води против аустријског правника Унгера у заштиту својих учитеља. Он каже:

„Унгер који је у главном такођер сагласан са Пухтином теоријом, каже о обичају као акту или појаву саму у себи ево што: Обичај није Entstehungsursache права (материјалистичка школа, глосатори, итд.) (али није ни Erscheinungsform) (спиритуалистичка школа: Пухта, Савињи) него Entstehungsform. Жао ми је те се не могу сагласити с тим чувеним правником, мојим високоштованим учитељем. И ако је Унгерова трилогија (попут Хегела) оштроумна, мени се чини, да његова Entstehungsform никако не стоји у опреци нити уништава Erscheinungsform Пухте и Савињи-а, јер оба појма нити се међусобно искључују, нити су неспојиви међу се. Унгерова се мисао тим разликује, што он својом Entstehungsform жели ићи нешто даље, те хоће да каже своје мнијење не само о појављивању већ и о постојању обичајног права“. (Исто, стр. XVIII).

Унгер је позитивиста, који жели да се уздигне изнад материјализма и идеализма, а Богишић не види никакве разлике између става Унгера и Пухте и Савињи-а, он ове схвата позитивистички и не разумије зашто се Унгер од њих ограђује.

Код Богишића као типичног буржоаског научника позитивисте, видимо такођер оно што је карактеристично за све позитивисте: трка за фактима, гомилање факата, сређивање тих факата по неким критеријима (код Богишића правним) и неспособност да се са тим фактима изађе на крај. Главно Богишићево дјело „Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена“ јесте огромна збирка „Грађе у одговорима из различитих крајева славенског југа“ како гласи поднаслов дјела, која је грађа сређена по рубрикама: „Приватно право“, „Јавно право“, „Поступак“, „Казнено право и Међународно право“. Поводом ове књиге Богишић је водио полемику са руским правником Леонтовићем, који је од њега очекивао једно потпуно завршено дјело и са тога гледишта критиковао Богишићеву књигу као неуспјелу, у којој има много понављања и излишнога итд. У одговору, Богишић се

брани са позитивистичких позиција. Одговор је објављен у чланку „Обради обичајног права“. Ту он удара на „средњевјековни схоластичко — риторички правац, који и дан данас господује у правознанству“ који се још данас назива науком, док „данашња наука тражи и добија се само истином, и како је свака истина проста, то мора бити просто и излагање резултата, добијених научним истраживањима: оно мора бити тим простије, што је предмет по самој природи својој сложенији и разноврснији, и што је теже схватити поједине појаве. Према свему томе сасвим је природно, да ће издајући материјал те врсте, скупљач прије свега одговорити научним циљима тада, кад му буде могућно да каже читаоцима: „Ето шта сам ја питао, и ево шта су ми одговорили — нека попуњава и исправља, ко може“ (Правни чланци и расправе, стр. 55 и 56). Богишић се типично позитивистички ограђује од приговора да је издавање ове књиге имало неки практични циљ. Не, он је, „преузео своја испитивања из чисто научних интереса“ (Исто, стр. 58).

Буржоаски позитивиста, види се из слиједећег става: „У свакој грани рада, како практичног, тако и духовног примјењује се начело подјеле рада, која и сачињава главни узрок и основ савременог напретка. Зар се то начело не може примијенити и у правним наукама? (Исто, стр. 62). Исто тако и слиједеће: „Истинска наука тражи истину, ако ју није могућно пронаћи, зашто би се стидјели казати: не знамо!“ (Исто, стр. 74).

Интересатан је у овој полемици и спор око тога шта је суштина и природа обичајног права. Богишић мијеша појмове правног обичаја и обичајног права, тј. неписаног права. Међутим, правни обичај је обичај, (а не право) који регулише такве друштвене односе који су иначе у држави по својој важности предмет правног регулисања (због тога „правни обичај а обичајно право јесте право тј. државно право које је настало санкционисањем од стране државе и обичаја. Обичаји које држава не санкционише нијесу право иако регулишу породичне односе или ред наслеђа и слично што иначе држава регулише својим правом. У томе је Леонтовић био у праву против Богишића, када је подвлачио важност формалног признања обичајног права од стране законодавне власти, без чега они не могу важити као право. Леонтовић, иако то не зна, ипак осјећа да је писани закон, воља владајуће класе, која не може трпјети никакву другу вољу поред своје и која правним правилима намеће своју вољу потчињеним класама. Из истог разлога је и Пухта показивао велику „побожност“ према писаном закону и негирао своју сопствену теорију. Богишић, међутим, руковођен родољубивим мотивима сматра, да постоји правни обичај који је исто тако право као и писани закон без обзира да ли га писани закон признаје или не. Он каже:

„Познато је, да су такви погледи о свемогућству законодаваца некада постојали у правознанству, но тако исто познато је и то, да су они одавно сишли у гробницу заборава. У данашње време сви

иоле образовани правници убијеђени су, на основу самих позитивних опита да закон и обичај као и сваки други организам, стоје у природној равнотежи, која одговара природи права.

Ја сам обиљежавао на другом мјесту узгред природне узајамне одношаје ова оба облика, у којима се право јавља, — закона и обичаја, поређујући их са живим дрветом гране којег што се више поткрешују, те му тако не даду у ширину, то оно непосредно у вис пробија и обратно. По томе, ако су народном животу неопходна извјесна правила, а законодавац постави само трећину њих, или их постави више, но она се у животу не могу примијенити, то разумије се друга правила поникнуће сама собом и појавиће се у својем природном облику, облику обичаја, без призрења на то, признаје ли законодавна власт такав појав или не“ (Правни чланци и расправе, стр. 69).

У полемици са Леонтовићем Богишић подвлачи да правни обичај постоји и важи као облик права без обзира да ли га законодавац признаје или не, али је неколико година прије у приступу ка Зборнику садашњих правних обичаја и сам признавао да је „закон старији, и не може бити говора о равноправности обичаја са законом“ ако је „законодавац при своме послу знао о правноме обичају са свим његовим одношајима к правном институту о коме закон говори и који се налази у спреци са обичајем“ (Исто, стра. XXXII). Ту Богишић признаје равноправност обичаја са законом, само ако се из самог закона види да законодавац није знао за обичај који регулише исто што и закон. У таквом случају, гдје, дакле, закона нема, суд може примијенити обичај, иако га закон нигдје не признаје, јер га није познавао, Богишић и сам допушта да су такав поступак допуштали још глосатори и да санкционисање обичаја у таквим случајевима није ништа друго него начин интерпретације самог закона (Исто, стр. XXXV). Видимо, дакле, да је Богишић и сам морао поћи Пухтиним путем у негирању равноправности и народних обичаја са законом, што Леонтовић није видио, а Богишић у полемици са Леонтовићем опет заборавио.

Богишић, дакле, не види разлике међу категоријама обичаја и права због чега се заплиће и није у стању да се ослободи противурјечја, које проистиче из тога што и обичај и право сматра само разним облицима исте категорије: права. Разумије се да обичај може постојати и поред права које га забрањује, ако постоје друштвени услови за то, али је то онда обичај с којим се владајућа класа бори, а не право које је атрибут државе и претставља вољу владајуће класе. Због тога је и његова полемика са Леонтовићем сувише жучна и раздражена. Леонтовић се у чуду пита, какви су то у јужних Славена обичаји напр. из државног права или из међународног права, како их је рубрицирао Богишић, „када се зна да су они већином раја подвргнута турској и аустријској доминацији. Богишић као одговор даје примјер Црне Горе, живи већ неколико столећа својим властитим животом, и до кнеза Данила, који је ступио на пријесто у педесетим годинама свога вијека, она није имала писанијех закона. А свакако у тој земљи ма како био првобитан облик њеног друштвеног

живота, без правила друштвеног права није могло бити. И управо, у који одјељак права спадају многобројна обичајна правила, по којима се управља братства и племена црногорска, ако не у јавно право? (О обради обичајног права, стр. 89). Затим Богишић даје примјер Босне и Херцеговине: „Овдје, је познато свакоме, до доласка 1862 године Омер - паше, управа је била у рукама домаће словенске (која је само ислам примала) аристократије и руковођена је искључиво на основу старог поретка, традиција, обичаја. То значи, да су обичаји, што се односе на државно право, заиста постојали и да сада постоје, и ма да Леонтовић ништа о њима није знао и не зна, то им ништа није сметало да постоје од много столећа па до нашег времена у поменутиим јужнословенским земљама“. (Исто, стр. 89). Примјери које је Богишић навео доиста су представљали право, јер је Црна Гора живјела у Турској као држава у држави и поменути обичаји били су санкционисани том државом у држави, а исто су тако и обичаји којима се управљало у Босни и Херцеговини били санкционисани од турске државе те дакле били право, а не обичаји. То Леонтовић није знао и Богишић му с правом пребацује незнање, али Богишићево несхватање квалитативне разлике обичаја и права отупљује оштрицу његове полемике.

Што се тиче питања међународног права, Богишић поново узима примјер Црне Горе: „Познато је свима и свакоме, да откако Црна Гора на примјер постоји, она постоји тако рећи само ради рата, а гдје је рат, тамо неминовно морају постојати нека правила међународног права, ма и најпрвобитнија. Тако исто излишно је напомињати, да је главни извор међународног права и у најобразованијих народа и дан дањи управо обичај. И да је било и да има у јужних Словена правила обичајног права и за мирне међународне одношаје, нарочито за тако названо приватно међународно право (*droit international privé*) довољно је надам се — показано ма и у моме чланку „Станак“ који је изашао годину дана прије „класичних примједаба“ Леонтовићевих. Из тога чланка се види, да сам опазио у Црној Гори нашега времена и у сусједним с њом земљама прилично правила обичајног права, по томе предмету, једнаким правилима у дубровачком статуту од 1272 године“. И Црна Гора и стари Дубровник чији статут Богишић наводи били су државе, а правила којима су се они руководили у односима са другим политичким творевинама, државама, била су санкционисана од стране њихових држава и важила као закон за њих. У Дубровнику је то био писани статут, а у Црној Гори обичајно право. Дакле, ни овдје се не ради о обичају већ о праву. И ту је, дакле, Богишићев одговор промашио баш због неразликовања обичаја и права. Позитивистичка ограниченост Богишићевог погледа и овдје јасно долази до изражаја: Уздижући обичаје у ранг права, Богишић је тежио да националном отпору против продирања и доминације туђег капитализма даде неки идеолошки ослонац. Он тражи наше домаће законодавство које

ће бити скројено за наше прилике и које ће водити рачуна о нашим особеностима, нашим обичајима и схватањима народа о праву и правници, што ће допринијети јачању позиција домаће буржоазије, чије ће законе тада народ радије примити као своје.

У изради црногорског имовинског законика Богишићу се пружила прилика да своја теоретска гледишта примижени у пракси. Видјећемо како је то испало.

Оно што код црногорског имовинског законика одмах пада у очи, јесте, да законик не садржи никакве прописе о регулисању односа у породици и о наслеђивању тј. баш оних односа за које, како смо видјели Богишић указује да су по својој природи другачији на нашем селу него у граду и да се због тога на њих уопће не могу примјењивати прописи предвиђени за градске породично — насљедне односе. У својој студији „О положају породице и наследства у правној системи“, Богишић каже за црногорски законик: — „Ако узмемо ехтерна породице, тј. стране, које се тичу свеза породице са вањским свијетом, излучење је одавде породично — насљедног права потпуно“. Та ехтерна породице (куће) јесу њени односи као самосталног „имаоника“ према другим кућама и лицима у робном саобраћају: о овлаштењима домаћина да заступа кућну и домаћу тј. заједничку имовину, питање одговорности за уговоре које закључује домаћин, одговорност за накнаду штете, о бављењу трговином којега члана куће у име куће и одговорности за обавезе које из тога проистичу о односу између домаће имовине и особине појединих чланова, и диоби куће (чиме опет настају нове куће —), о свођењу куће на инокоштину (Раздио VI. О домаћој заједници: чл. 686 (708)).

Богишић је, дакле, супротност између патријархалне заосталости и потреба капиталистичког развитка, ријешио тако да је кодификовао само чисто имовинско право (стварно и облигационо), а породично — насљедне односе препустио обичају који је и прије имовинског законика важио као право (обичајно право примјењивано од стране државних органа), а сада је у самом законнику био као такав признат. Законик о томе каже: „Какви су дијелови и друга права појединих кућа на нераздјелјени домаћи иметак, ко и како управља заједничким пословима у кући, као и све остало што се тиче унутрашњих прилика и веза кућне имовине са кућном чељађу, као и те чељади међу се, биће изложено у посебном закону. Међутим, треба се, у свему томе, владати по досадашњим обичајима, уколико се не измењују правилима овога раздјела“ (чл. 687). Ове измјене обичаја тичу се баш прилагођавања куће робно — новчаним односима. Законик поред тога регулише и сељачке односе око поља, паше, шуме, воде као и неке типично црногорске сељачке уговорне односе о употреби и најму стоке, о позајмици у раду (супона и спрега, о радњи и помоћи на узајмицу и без узајмице), о разграничењу (помеђашка угодба —, о сервитутима) о помешашком услужју,

и сл. Сви ови прописи су у ствари кодификовано обичајно право црногорско, сада укључено у систем имовинског законика. Облигационо право пак имовинског законика јесте класично облигационо право Code Napoleone и аустријског о. г. з. прилагођено заосталој црногорској средини.

У поменутој расправи „О положају породице и наслеђства у правној системи“, Богишић наводи слиједећа начела која су га руководила при састављању законика:

„Тако на пр. лако је у свакоме од досадашњих грађанских законика опазити групу правила, која управно нешто наређују, *leges imperatione et dispositione* било *perfectae* или *imperfectae* те по томе имају значај правног закона. Према тој највећој групи има опет мања, која одређује појмове и објашњава наређења, те тако има дидактички карактер. Ове двије групе, и ако у истоме законнику, треба да се све засебно и независно једна од друге намјесте. Осим приведенних категорија, у истим се законцима сретa група правила са опћим тако рећи козмополитичким значајем (као на примјер већни дно дуговинског правила) док има према њој друга група правила, које имају више засебно народни, предни или мјесни карактер. Што се тиче ове последње групе требало је при изради држати се, што је могуће више досадашњих живих обичаја уколико неотклоњиве потребе живота, не изискују какве мање или више преинаке. На против, израђујући ону прву, тј. облигационо право, (опаска Р. Ј.) могуће се више ослањати — ово се што, више прелоручује на облике произведене вјековима у опћој науци и законодавној пракси Јевропској, и ово наравно, са преинаком и удешавањем, које изискују особине земље и хармонија са осталим садржајем законика“.

Часопис: „Правник“, Београд, 1893 г., стр. 396 — 397.

Према томе, Богишић се у сфери имовинског права држи козмополитиског, универзалног облигационог права, вјерног пратиоца развијених робно — новчаних односа, у стварном праву држи се домаћих особина које прилагођује потребама робно новчаних односа, а породично насљедно право препушта посвему обичају са перспективом да ће се накнадно кодификовати у посебном законнику.

На тај начин законик није могао постати мучитељем и „вексатором“ народа, али је зато неминовно морао да конзервира заостале патријархалне односе и отежа развитак капиталистичких друштвених односа у Црној Гори. Прогласивши патријархалне обичаје правом и законом, (што су они у ствари и раније били, иако нијесу били писани) Богишић је отклонио отворени сукоб између новог и старог у црногорском праву, али тиме тај сукоб, то противурјечје никако није било уклоњено, него је само добило други облик, као супротност између кодификованог и некодификованог права, у коме односу је некодификовано право кочило развитак нових друштвених односа и примјену новог кодификованог права. Фронтални сукоб између обичаја и права, што га је Богишић уочио у подручју аустријског о. г. з. — а — а кога у Црној Гори није било, Богишић је претворио у Црној Гори, рецепцијом универзалног буржоаског облигационог права, у унутрашњи сукоб обичајног и писаног права.

У своме „Писму пријатељу, неколико примједба о принципима и методу грађанског права у Црној Гори“ објављеном на француском језику 1888 г. у „Buletin de la Societé de Législation comparée“ Богишић каже, да је рјешавајући проблем усаглашавања постојећег обичајног права са класичним облигационим правом, извршио двоструку операцију: елиминисање породичног права и онога што оно обухвата, тј. наслједни ред са уношењем у законик правила која се тичу имовинских односа породице и њених чланова наспрам трећих лица с једне стране, те изучавање и испитивање породично наслједног права, ради касније засебне кодификације с друге стране. Он каже: „Ово ми није само изгледало важно, ја то сматрам као неопходан услов за сваки прогрес у цивилном законодавству не само у Црној Гори већ такође за све словенске земље гдје су националне институције сачуване више или мање нетакнуте у подручју права“ (стр. 11). Дакле, Богишић жели прогрес, жели ново, али он жели само хармонични прогрес, полагао прилагођавање старих облика новим. Јер, каже он „за уредбе као што су породица, која управља за то, што су од вајкада живјели, није никако могуће предвиђети, колико ће још столећа канути у вјечност, док посве не изчезну или се не преобразе према какву „напреднијем типу“.

Овај страх Богишића од наглог разарања породичних задруга јесте одраз процеса наглог раслојавања села, пролетаризације сељака у вези са распадањем кућних задруга особито у Хрватској, Далмацији и Србији, страх од ширења социјалистичких идеја међу сељацима који су долазили у везу са радничким покретом. Тај страх довео је до установљења наглавица (неотуђивог сељачког минимума) у Србији, и до реформе задружног закона у Хрватској, којима се хтјело успорити процес распадања кућних задруга. Осим тога, страх од пролетаризације сељачких маса и утицаја радничког покрета на село, код Богишића је свакако играо значајну улогу и моменат националног отпора против туђинштине, како је то већ и напријед било истакнуто. Богишић одобрава хрватски систем задружног права, које је било кодификовано ван опћег грађанског права, и административно регулисано, због чега је оно могло бити без великих тешкоћа мијењано према актуелним потребама (осам пројеката и закона од 1859 — 1888 године). Он истиче, као нешто негативно, начин како је у Србији ово питање рјешавано, уношењем прописа о кућној задрузи у сам грађански законик, због чега никакве промјене нијесу могле бити доношене. Међутим, промјене у Србији нијесу биле донесене не због тога што је то било отежано укључивањем задружног права у систем грађанског права, како мисли Богишић, већ због тога што је српски грађански законик са својим прописима о наслеђивању у задрузи врло ефикасно разбијао колективну кућну својину и тиме служио потребама капиталистичког развитка Србије. У Србији су као коректив за успоравање процеса пролетаризације донесени прописи о наглавици. Дакле, у Хрватској имамо чисто

приватно — сопственички грађански законик са прописима о породици о насљеђивању заснованих на чистој индивидуалној приватној својини, а поред тога имамо административне прописе о кућној задрузи који поспјешују односно по потреби коче распадање задруга онако како одговара темпо развитка капитализма у Хрватској. У Србији имамо пак грађански законик који разбија задругу, а коректив се уводи ван грађанског законика у грађанском поступку (наглавица). У оба случаја задруга се разбија у оној мјери како је потребно капиталистичком развитку. У поређењу са овим, Богишићев систем у црногорском имовинском законнику претстављао је кочницу развитка не само капиталистичких друштвених односа већ и просте ситне робне производње. Избацујући прописе о породици и насљедству из законика на врата, но их је опет, увео кроз прозор, јер је био принуђен да регулише такозване *externa* кућних задруга тј. имовинске односе међу кућама и члановима кућа према трећим лицима. Тим самим морао је да озакони имовинску структуру куће и да је конзервира. Док су у Хрватској елементи распадања кућне задруге одмах били обухваћени у опћи грађански законик, а у Србији сам грађански законик доприносио и атомизирању задруга и примјену чисто приватно — правних прописа, дотле у Црној Гори није било прописа који би регулисали елементе распадања кућних задруга, није било грађанског права заснованог на чистој индивидуалној приватној својини. Нови друштвени односи који су пак расли и развијали се, гонили су на изигравање и заобилажење постојећих прописа (н. пр. обезбеђење радне тековине ван куће од саме куће, питање зараде исељеника у Америци и слично). Ту се је, дакле, десило баш обратно од чега је Богишић зазирао: имамо прогресивно изигравање заосталих закона, док је Богишић зазирао од конзервативног изигравања прогресивних закона. Видимо, дакле, да је прихватање учења историске правне школе у крајњој линији ипак показало своје реакционарне резултате. Покушај Богишићев да уравнотежи заостале обичаје и прогресивно право морао је претрпјети слом, јер у самој друштвеној материјалној бази такве равнотеже није било већ се водила борба између старог и новог које је потискивало и постепено ликвидирало старо.

Но с друге стране, ако Богишићу није успјело да уравнотежи старо и ново у црногорском грађанском праву, њему је успјело да класично приватно право формулише једноставним лако разумљивим језиком. Ту се је Богишић показао као недостижан мајстор и у томе смислу постао узор за начин писања закона. Ту се Богишић показао као сјајан познавалац народног језика и филолошки талент. У својим припремним радовима за црногорски законик он је врло помно изучавао питање правне терминологије. У својој специјалној студији о своме проблему: „Технички термини у законодавству“, у београдском часопису „Бранич“ у пријеводу арх. Дучића, са руског оргинала, 1887 г., он поставља слиједећи принцип за одређивање термина:

„По томе наше опште правило у одређивању термина, треба да буде:

Чврсто се држати народног живог језика, а кад је неминовна потреба, одступити од тога, онда се чврсто држати његова духа“ (Бранич, 1887 г., стр. 645).

Богишић истиче да технички термини настају на исти начин као што и друге ријечи уопће тј. узимањем из живог народног језика, позајмљивањем из туђих језика и стварањем нових ријечи. Из живог народног језика треба узимати ону ријеч која најбоље изражава појаву, а која је уједно позната свуда у народу. Код позајмљивања из туђих језика треба зазирати од термина које сами правници позајмљују и држати се позајмица које сам народ узима, јер то најбоље одговара духу народноме и такав ће термин народ најбоље разумјети. Најтежи је посао свакако, стварање нових термина. Богишић, стварајући нове термине за законик није од тога зазирао да своје нове кованице провјери у пракси испитујући појединце из народа како схватају и шта разумију под изнесеним термином, настојећи на тај начин да за правни појам добије израз који ће бити најближи народном схватању. Доиста, црногорски имовински законик је пун техничких термина кованица који сјајно изражавају правне категорије, а уједно су тако изражени да их је народ лако могао схватити и примити као своје. Тако на примјер: термини: помеђашка угодба, превјес, помеђашко послужје, имаоник, удруга, углава, друштво — имаоник, рукодаћа, остава, повјера, старатељство и сл. сјајно и на народни начин изражавају своје појмове. Има наравно, и неуспјелих термина који нијесу ушли у живи народни језик као на пр. дужитељ за повјерилац и сл., али то ни мало не умањује заслуге Богишићеве за увођење живог народног језика у писане законе. Црногорски имовински законик је извршио велики утицај на касније законодавне радове у свим јужнословенским земљама па и данас још у томе погледу може пружити много корисног.

По своме „Зборнику садашњих правних обичаја у јужних Словена“, по црногорском имовинском законнику као и по другим својим радовима из историје права, као што су студије о станку, о инокоштини, о породици и наслједству у старом Дубровнику, Богишићево име заслужено је ушло у нашу културну историју.

Др. Рудолф Леградић

ЛИТЕРАТУРА

1. Отокар Кершовани: Повијест Хрвата, зассгавштина у рукопису.
2. Д. Томашић, Политички развитак Хрвата.
3. Љ. Бамић, Умјетност код Хрвата у XIX стољећу, Загреб 1934.
4. Јагош Јовановић: Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње 1948 год.

5. Антун Барац: Мажуранић, Загреб, 1935.
6. Дефимов: Историја новог вијека.
7. Споменица Дра. Валтазара Богишића, Дубровник 1938 год.
8. Богишић: Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена, Грађа у одговорима из различитих крајева Словенског југа, Загреб 1874.
9. Богишић, Технички термини у законодавству, пријевод са руског у „Браничу“ Београд, 1887 год.
10. Опћи имовински законик за Књажевину Црну Гору.
11. Богишић, о положају породице и наслѣдства у правној системи, „Правник“, Београд 1893 год.
12. Богишић: Правни чланци и расправе, изд. Геца Кона. 1927 год. садржи студије: О значају правних обичаја, О обради обичајног права, Штанак по дубровачком законнику од 1272 год., Главније црте породичног писаног права у старом Дубровнику и О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата.
13. Тарановски: Увод у историју словенских права, Београд.
14. Соловљев Александар: Увод у историју словенских права.
15. Соловљев: О животу и раду Валтазара Богишића, Шабац 1935 г.
16. Маркс: Прилог критици Хегелове филозофије права, Архив за правне и друштвене науке, Београд, бр. 1 (1949 стр. 28).
17. Денисов: Основи марксистичко — лењинистичке теорије државе и права, Београд, 1949 год. пријевод са руског.
18. Голунски — Строгович: Теорија државе и права, Београд, 1946 год., пријевод са руског.

Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори из прве половине 19 стољећа

Његошева владавина у Црној Гори изазвала је у првој половини 19 стољећа живи интерес код сусједних народа. Његов рад на учвршћењу средишње власти и уређењу земље, једнако као и његови одношаји са Турском, занимали су аустријску власт и њене поданике, стога се у далматинским архивима и налази много података о Црној Гори у том времену.

Изнијети ћу одатле неколико биљежака које ће употпунити досада углавном већ познате чињенице.

У студеном 1817 године основана је у Сплиту гимназија и управа школе је отада почела водити своју хронику. Рукопис кронике је сачуван у Музеју града Сплита и носи наслов „Historia Gymnasii Spalatensis ab anno Domini 1817 usque ad annum 1850“. Према једној биљешци из школске године 1824-1825 види се,¹⁾ да је школски правилник наређивао, да се у ту хронику биљеже и сви важнији догађаји који су се збили током поједине године у свијету па и у граду Сплиту. То уздиже и вриједност ове кронике, писане службеним талијанским језиком, јер поред вијести занимљивих за развој далматинског школства, види се ту и занимање сплитских интелектуалаца за поједине догађаје у свијету, иако су ови приказани наравно, под службеним ограничењем, јер је записе сваке године на крају потписивао управник гимназије који је уједно био најистакнутија политичка личност у Сплиту, поглавар сплитског котара. Стога су записи о појединим догађајима потпуно усклађени с ондашњим политичким државним смјерницама.

Док су вијести из Аустрије и свијета препричаване и стога немају особите важности, биљешке о мјесним догађајима занимљиве су као грађа за повијест Сплита, уколико и те не опетују дужном сервилношћу у ово доба владарских хвалоспјева, декоративних и шупљих државних и династичких свечаности изразе оданости и похвале члановима краљевске куће.

Године 1820-1821 је између осталог забилежена побуна Грка против Турака на Пелопонезу, а затим и устанак Карбонара у Напуљу и у Пијемнту. Хроника аустријске државне школе

¹⁾ Стр. 38 НБ. Листови кронике су накнадно означени бројевима.

осуђује, наравно, најгоре тај покрет:²⁾ „Наполитанци и Пијемонтези слиједећи гадна начела превртљивих духова који нису тежили другоме већ да сруше пријестоље и олтар, непријатеља бога и друштва чланова тзв. секта Карбонара, који у бити нису него огранак срамотне сљедбе Слободних зидара, дошли су до неправедне накане, да отму својим законским владарима она права, која се не могу одијелити од краљевске власти, захтијевајући од њих конституцију, која неће тежити другоме него да олакша основе њихових изопачених увјерења, унијеше узбуну и метеж у њихове лијепе и цватуће крајеве. Али добро је за њих, да се њиховим опасним несрећама смиловало осјетљиво и пуно љубави за човјечанство срце нашег величанственог владара, упутивши у Напуљ и према Пијемонту бројну војску својих храбрих војника, да врати оном преравеном народу мир, који је он био успоставио недавно у читавој Европи. Ушло је прослављено оружје Фрања I у Напуљ и на западу преко хрбата Алпа, те тамо и амо престане бијес разјарене и опасне олује.“

Поред тога у кроници је забиљежено да је 14 тавња 1822 године у сплитској столној цркви прочитана була папе Пиа VII, којом изолћује Карбонаре из католичке цркве.³⁾

Године 1824-1825 кроничар је поздравио аутономију Ирске у доба О' Сопела. Ту вијест је кроничар забиљежио затим као „најрадоснију од свију“, радујући се томе као припадник католичке цркве. Године 1825-1826 биљежи са жалашћу смрт руског цара Александра I и осуђује⁴⁾ завјеру Декабриста против његова наследника Николе I једнако онако као што касније, 1831 године, напада устанак Пољака против Николине владавине.⁵⁾ Године 1832 забиљежен је бијег Фирдуса капетана Ливна и осталих истакнутих побуњеника против Порте, који се склонише за пар седмица у Сплит, а одатле прослиједише пут Ријеке,⁶⁾ чим се стиша побуна и борба муслиманских Босанаца за аутономију Босне.

Природно је, дакле, да је поред тога у кроници⁷⁾ забиљежено и неколико вијести о Црној Гори, у којој су догађаји и

²⁾ Стр. 22.

³⁾ Стр. 27.

⁴⁾ Стр. 48.

⁵⁾ Стр. 84.

⁶⁾ Стр. 86.

⁷⁾ У кроници има и мјесних вијести о пољепшавању Сплита, о отварању убожишта за сиромаше у лазаретима 1832., о отвору угљенокопа у Промини код Дрниша 1834 године, опширни опис куге у Сплиту и у осталим мјестима 1836., о доласку турских каравана у Сплит 1845 године, о мирном стању у граду 1848 године: „Док су у другим крајевима и градовима Европе настали нереди и толике неслоге лука и грађана, мора се признати у прилог истини да овдје у Сплиту није било ни најмање уздрмано мирно стање. Становништво примјерно мирно!“ Међу школским вијестима има података о школовању Nikole Tommasea, који се као ђак истицао у учењу.

промјене занимале Сплићане, будући да је Црна Гора граничила Далмацијом.

Прва вијест о Црној Гори је познати посјет саксонског краља Фридриха Аугуста Његошу 1838 године. Вијест о том догађају, који је онда био значајан за афирмацију Црне Горе у Европи, допро је и у Сплит. Кроника га биљежи овако: „(Краљ) отплови до Боке Которске, па кад се и ту неко вријеме заустави, зажели да види дио Црне Горе. На граници тог дијела дочека га и прими Владика, који га поведе до свог боравишта, те се одатле врати к нашим границама“. ⁸⁾ Настављајући да пише о завршетку краљева пута, кроничар је забиљежио да је краљ даровао Његошу брилијантни прстен. ⁹⁾ Ту је вијест могао да преузме из задарског листа „Gazzetta di Zara“, који је у свом броју од 12 липња споменуо тај краљев дар.

Посјет Фридриха Аугуста Петру II. Његошу описао је д-р Bartolomeo Biasoletto, тршћански ботаничар, ¹⁰⁾ који је био у краљеву пратњи, а вијести и податке о томе недавно су објелоданили Јевто Миловић и Љубомир Дурковић-Јакшић. ¹¹⁾ Догађај је, дакле, подробније познат.

Постоји међутим и његова илустрација, која досада није била позната. То је један од веома ријетких призора из Његошева живота, који је насликао један очевидац, стога га овдје објелодањујем.

Пратњи саксонског краља из Котора и кроз Црну Гору бијаше се наиме придружио Feodor Karacsay од Walje Szaka, аустријски пуковник и заповиједник града и тврђаве Котора. ¹²⁾ Он је био припадник старе обитељи која се од средине 18 стољећа убраја у хрватско племство. ¹³⁾ Рођен је 1787 а умро 1859 год., према томе сликао је ове аквареле у својој мужевној доби. Познат је као писац расправе „Vltava i njeni stanovnici“, а вјероватно је аутор и књиге „La Sicile, manuel de voyageurs.“ По занимању је био официр. ¹⁴⁾ Познат нам је већ као достављач извјештаја о Његошу свом гувернеру Vencelu Feteru von Lilien-

⁸⁾ Стр. 146.

⁹⁾ Стр. 147.

¹⁰⁾ Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838, dalla Maesta del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria, Dalmazia e Montenegro, стр. 77—105. Трст 1841.

¹¹⁾ Ј. Миловић. Посјета краља саксонскога Фридриха Аугуста Владици Раду 1838, Историски записи, 1949, књ. III, стр. 50, и Љ. Дурковић. О посети саксонског краља Његошу 1838 године. Историски записи, књига VIII, св. 1-3, стр. 36. Цетиње 1952. Миловић Ј., Неки подаци о изгубљеној Његошевој похвалној пјесми саксонском краљу Фридриху Аугусту. Ibidem, књига VI, св. 10-12, стр. 498. Цетиње 1950.

¹²⁾ Almanacco della Dalmazia per l' anno 1837, стр. 187, Задар 1837.

¹³⁾ Бојнички др. Иван, Der Adel von Kroatien und Slavonien, стр. 83 Nürnberg 1899.

¹⁴⁾ Wurzbach C., Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, стр. 462. Wien 1863. Ту се не спомиње његово службовање у Далмацији.

bergu у Задар 1836 године.¹⁵⁾ Зна се да је у Бечу издао карту Црне Горе, а др. Јефто Миловић ми је саопштио да је у Државном архиву у Задру нашао податке да је он и сликао Његоша.

Као цртач географских карата он се је, дакле, попут многих личности различитих занимања у првој половини 19 стољећа, бавио сликарством и акварелирао. Зна се, на примјер, да се саксонски краљ забављао сликањем и да је Његоша Данило Кокотовић учио сликању.¹⁶⁾

Недавно сам нашао његов албум, који носи наслов „100 vedute delle coste orientali del mare adriatico diseguate dal colonello conte Fedor Karacsay.“ Ту је, како је у називу споменуто, увезано стотину листова, прецизно израђених акварела приморских градића, села и предјела од Задра до Бара. Неки листови приказују и горске предјеле Црне Горе; а два задња Цетиње. Начин сликања је потпуно у стилу оног времена. Наративност дописнице истиче се у подробној обради крајолика и зграда, њежне и меке боје дају сликама блиједи, мирни и идилични угођај, а обриси означени пером тачну увјерљивост појединости, кућа, споменика, те људи, особито сељака у народној ношњи, који појачавају анегдотичност. Због своје тачности акварели имају више повијесну неголи умјетничку вриједност. Ранији су наиме од најстаријих фотографија наших приморских градова и предјела, гдје су многе старинске зграде, зидине и тргови измијенили касније свој повијесно-урбанистички изглед. Због тога могу послужити конзерваторима, који поправљају споменике тих мјеста, повјесничарима и свима онима, који проучавају урбанистичке склопове и појединости тих крајева.

Стога ћу настојати да Karacsayev албум објелоданам у цјелини, али засад нас овдје занима само пар листова, који су непосредно повезани уз Његоша, иако у албуму има више акварела који приказују Црну Гору са Боком Которском и црногорским приморјем и то баш из Његошева времена. Албум, дакле, има документарну вриједност једног значајног раздобља.

У вези са Његошем може нас највише ту занимати манастир Подострог у Маинама, јер је насликан оних година кад се пјесник за њ нарочито бринуо и ту боравио. Karacsay је наиме своје аквареле цетињског манастира и барског залива, са рушевинама познатог бенедиктинског самостана св. Марије у Ратцу, датирао 1838 године, па је вјеројатно тада, или можда коју годину раније насликао и овај манастир.

Млади је Његош нетом је ступио на власт одбранио манастир од аустријског отимања 1830 до 1832 године,¹⁷⁾ а затим је

¹⁵⁾ Миловић Ј., Владичин боравак у Маинама од 13 фебруара до 8 априла 1836 године и постанак „Слободијаде“. Историски записи, књига VI, св. 7-9, стр. 280, 281, 283. Цетиње 1950.

¹⁶⁾ Миловић Ј., Његошева „Биљарда“. Историски записи. Књига VII.) св. 1-3, стр. 15, Цетиње 1951.

¹⁷⁾ Миловић Ј., Покушај Аустроје да отме Његошу Под Маине и Стањевиће. Историски записи, књига VII, св. 7-9, стр. 311, Цетиње 1951.

ту боравио у освиту прољећа 1836 године, довршавајући своју „Слободијаду“, надзирајући унутрашње преграђивање, поплочавање терасе, те сађење лозе, воћака и маслина, које је он био потакнуо.¹⁸⁾

Манастир је једноставни, али пријатни грађевински склоп медитеранског изгледа. Двокрилна једнокатница је обрађена витком полуоблом угаоном кулом, пред њом се простире тераса на сводовима, на којој је круна зденца приморског облика са грбом, двоглавим орлом који стиска змију и млетачким лавом у релијефима.

У једној од соба западног крила је релијефни камени грб, пренесен вјеројатно са прочеља источног преграђеног крила, којему натпис на врпци: PETROVIČIћ означаје, да је Његошев род био власник зграде. Петровићи су боравили, вјеројатно, у западном крилу уз кулу, јер је тај најпријатнији. У приземљу је мала скровита капела са фрескама 17 стољећа, али се под њима виде трагови фресака ранијег доба.

Иза манастира се уздиже пространа црква, сазидана измјеничним нивовима бијелог и црвеног камена, којој се над једином лађом уздиже осмеространа купола са слијепим луковима на тамбуру. Њена врата имају лунету, а оквир им је искићен релијефном лозицом, врх које је анђео и орао. Сред прочеља је ружа. Тај споменик претставља очити примјер како су се домаћи приморски мајстори током 17 и 18 стољећа, у доба барока, враћали локалној грађевинској традицији, поводећи се вјеројатно за жељом донатора. Низови бијелог и црвеног камена, те осмеространи тамбур куполе са слијепим луковима зидани су по узору романичке которске колегијалне цркве св. Марије, ружа сред прочеља је такођер у својој основи романичка, има готичких и ренесансних мотива, али је у начину израде већ барокна, једнако као и врата, која имају романички облик и мотив лозице свинуте у полукругове, типично романичке, али у мекоћи обрадбе већ барокне. У унутрашњости цркве виде се пак једнако тако романички мотиви. Први травеј свода опетује крстата и широка ребра уздигнута на угаоним конзолама према сличном мотиву над светиштем цркве св. Трифуна из 11 стољећа у Котору.

Сви ти камени украси цркве и манастира носе очите знакове поједностављеног, рустичног барока, те се могу датирати, иако су као мотиви подријетлом романички, у 17 и у 18 стољеће, када је манастир обновљен, а црква подигнута¹⁹⁾. По стилу и изведби могу се приписати домаћим градитељима и клесарима.

Karacsay је насликао старији облик манастира, док је још постојао мали звоник на преслици врх куле и док још не бијаше

¹⁸⁾ Миловић Ј., о. ц. (15), стр. 275.

¹⁹⁾ Strika Б., *Dalmatinski manastiri*, стр. 255-257. Zagreb 1930. Луковић Н., *Бока Которска*, стр. 216-219. Шеровић П. *Манастир Подострог у Подманнама, Посебни отисак из „Гласа Боке“*. Котор 1937.

уздигнуто источно крило зграде, којему је аустријска власт измијенила оквире прозора. У акварелу се види и стари мост над потоком и чврсти зидови у десном углу, који потсјећају на неко утврђење. Можда је то улаз у врт манастира.

Треба се осврнути и на Karacsayev акварел, који приказује посјет саксонског краља Његошу, о којему сам изнио биљешку из споменуте сплитске кронике.

При јутарњем свијетлу, пред Цетињским манастиром, Петар II. Његош дочекује Фридриха Аугуста. Манастир је приказан вјерно, скоро у свим појединостима, са својим старим, касније преиначеним, звоником у облику куле, оградним зидом и црквом која је по старом обичају окренута апсидом према истоку, те околним кућама, па и штадом, те са „Табљом“, коју је Његош изнад овог склопа био подигао три године раније,²⁰⁾ те коначно са Ловћеном у позадини. Да је манастир вјерно приказан, види се очито, ако га упоредимо с ондашњим сликама Цетиња из 1837 године, коју је објелоданио Vratislav Černy у својој књизи „V hlavní meste Cerne Hory“ тисканој 1902 у Прагу и ботаничар Biasoletto у свом већ споменутом путопису 1841 године.²²⁾

Основни распоред цјелине и појединих зграда, те неки прозори још су се сачували и данас у манастиру. Битне измјене су настале касније преградњом горњег дијела куле, надоградњом гробишних аркада уз црквену апсиду и неким измјенама извршеним на главној манастирској кући, у којој је сада ризница. Врх куле-звоника двапут је мијењао свој облик. Најприје је врх ње уздигнута мала ложа, вјеројатно за звона и уметнута казаљка сата, које се виде на акварелу А. Cheliusa из 1895 године,²³⁾ а затим је то срушено и подигнута је данашња широка и гломазна ложа, у коју узидаше готичко-ренесансне главнице старе цркве из друге половине 15 стољећа. Вјеројатно су тада уметнуте сличне главнице истог стила и у горње ниске аркаде манастирског pročеља. Свинуту лишће на странама, цвијет и лавља глава сред тих главница одају њихов приморски тип и оне свједоче продор прелазног готичко-ренесансног стила крајем 15 стољећа са приморја на Цетиње. Истој тој скупини припадају и преостале главнице у врту музеја и камене конзоле узидане у вањски зид манастирске цркве. Може их се сматрати остацима старе цркве Ивана Црнојевића, који је подигао манастир на Цетињу 1484. године, јер их се према њиховом стилу може датирати у то вријеме.

²⁰⁾ Миловић Ј., Дневник Едуарда Грија од 7. априла 1842. Историски записи, књига VII, св. 1-3, стр. 75, биљешка 22, Цетиње 1951.

²¹⁾ Упореди слику и чланак Риста Ј. Драгићевића. Историски записи, књига I, стр. 120. Цетиње 1948.

²²⁾ О. ц. стр. 100.

²³⁾ Часопис „Adria“ II Jahr., 10 Heft, стр. 369-370. Трст 1910.

Karacsayev акварел, датиран 31. свибња 1838. године и потписан од аутора, поред већ споменутих слика у књизи Cerny и Biasoletta, једна је од та три најстарија приказа цетињског манастира. Будући да Cerny не наводи одакле је 1902. године узео ту слику, а јер је Biasolettova каснија, овај Karacsayev акварел може се сматрати као најпоузданијим међу њима. Тим више што се зна да је аутор баш тог дана, када је датирао акварел, боравио на Цетињу. Може нам, дакле, послужити као вјерна слика Цетињског манастира, која је можда нешто тачнија неголи други његов акварел, који приказује тај грађевински склоп, датиран исте године, са неким кућама и ограђеним вртом у предњем плану.

Промотримо ли сам приказ краљева пријема, видјет ћемо да се тај, иако је Karacsay лично томе присуствовао,²⁴⁾ ипак не подудара са досадашњим описима, у које се не може сумњати.

Према опису ботаничара Biasoletta²⁵⁾ и извјештају аустријског капетана Фридриха Орешковића²⁶⁾ далматинском гувернеру Lilienbergu, Његош није дочекао Фридриха Аугуста пред манастиром у јутро, већ у црногорском селу Мирцу и то у цивилном путничком одијелу са црвеном капом на глави,²⁷⁾ а не у одијелу владике, као што га је приказао Karacsay. Његош је додуше, како јавља Орешковић, накнадно поздравио краља у свечаној одјећи владике, али то бијаше увече и у самом манастиру. Ни број уже краљеве пратње на Karacsayevom акварелу не слаже се с извјештајем Орешковића,²⁸⁾ ту их је мање.

На слици се истиче високи Његошев лик у црвеној одјећи са камилавком на глави. Он дочекује краља одјевоног у зеленкасто-плаво одијелу са сламнатим љетним шеширом на глави као и тројица из његове пратње. Пред манастирским вратима стоје два калуђера, двојица у цивилном црном одијелу, од којих би један могао бити Димитрије Милаковић, дугогодишњи Његошев секретар, Његошев ћетић у народној ношњи, два стражара уз врата и остали. Два аустријска официра у краљевој пратњи могли би бити Орешковић и сам сликар Karacsay, који је сама себе у сличној униформи, а са својом сликарском биљежницом, неколико пута насликао у овом албуму. На предњем дијелу акварела су коњи тек приспјели са водичима и јахачима, вјеројатно аустријским официрима.

Karacsay је, дакле, сматрајући да дочек у Мирцу није био свечан, јер се збио у планинама и на цести, пренио овај приказ пред Његошеву резиденцију.

За нас је његов акварел свакако занимљив, јер је вјерно приказао Цетињски манастир, па иако минијатурно, ипак доста

²⁴⁾ Biasoletto о. ц. стр. 77, 89.

²⁵⁾ Ibid. стр. 78.

²⁶⁾ Дурковић-Јакшић Љ. о. ц. стр. 37.

²⁷⁾ Ibid. стр. 39.

²⁸⁾ Ibid. стр. 37.

тачно Његоша са његовом околином и саксонског краља са дијелом његове пратње. И он је, дакле, долазак Фридриха Аугуста на Цетиње сматрао важним, па је стога и насликао овај приказ, давши му свечанији, службенији изглед. Другог повијесног приказа, осим сукоба Црногораца и аустријских војника, нема у његовом албуму.

Баш тај погранични сукоб, који се збио 2. коловоза 1838 године, забиљежен је и у кроници сплитске гимназије опширније неголи посјета саксонског краља.

Аустријски геометри, који су од рујна 1837 године до средине српња 1841 године означивали границе Аустрије и Црне Горе, бијahu својевољно подигли триангуларни знак врх брда Тројице у Паштровићима, те су Црногорци, осјетљиви на своја права, због тога напали аустријске војничке посаде код Гомиле и Видрака,²⁹⁾ прогјеравши одатле војнике. Као репресалију на тај догађај, потпуковник Rosbach је продро с аустријском војском на Паштровску Планину, али су их Црмничани одбили и заплијенили им дио оружја.

Кроника сплитске гимназије овако описује тај догађај:³⁰⁾

„Љети текуће године Црногорци су изазвали неке размисли у Которској покрајини. Први повод незадовољства бијahu радове које су извршили чете цесаро-краљевског катастра на неким пограничним мјестима отетим назад дуго времена од Црногораца, а која су им или немаром или због осталог од бивших влада била препуштена у посјед. Ту би сваког часа букнули сукоби и свађе између граничара двију држава, који завршаваху скоро увијек крвопролићем. У часу дакле, кад су на једној од тих тачака геометри мјерили, бијahu нападнути од наоружаног огранка оних брђана и побјежавши једва су доспјели да се спасе. Дотрчаше по потреби некоји војници са једне од оближњих пограничних посада и започе окршај. Премда су се наши војници доста храбро поднијели, ипак би било лоше свршило, да није хитро прискочила посада са неког другог мјеста, због чега се још јаче распали сукоб и постане упоран, а заврши након неколико сати губитком неколицине живота с обје стране. О томе се јавило у Котор. Одмах се све подузело да се у онај крај пошаљу чете посаде, а отишли су ту и оружани стријелци. Црногорци, који бијahu појачали свој број на много стотина, су их ишчекивали. Дође до сукоба, у којему су се обе стране жестоко бориле, док се непријатељ није повукао обесхрабљен знатним губитком и изненађен способношћу и поносом, које су особито показали цесаро-краљевски аустријски ловци.

„Наши су такођер морали жалити губитак неколицине добрих војника, једног официра и неких подофицира, а било је и рање-

²⁹⁾ Миловић Ј., Шта је било са аустријским оружјем које су Црногорци заплијенили на Паштровској Планини у борби од 2 августа 1838 године против Аустрије. Историски записи, књига VII, св. 7-9, стр. 404, Цетиње 1951.

³⁰⁾ Стр. 149-151.

ника. Ипак мајор Rosbach, који је заповиједао походом, хтио је искористити згодан час и упустивши се у прогањење непријатеља запосједне му знатан дио земље, палећи заселке и једно велико село, те након тога, бојећи се засједе или друге несреће у једном врлетном и непознатом крају пуном провалија и кланаца, сматрао је потребитим да скрене натраг свој марш. Некоји од наших војника и стрјелаца због вриједности коју су показали у том сукобу били су одмах одликовани. Али, будући се то догодило непредвиђено, недостајаше му муниције опскрбе и војника да подзме даље нападе, који би се били претворили у правилно вођени рат, војна власт у споразуму са политичком приста на примирје, које је непријатељ тражио у очекивању наредба владе и двора. Због тога је било неколико састанака између црногорског бискупа са управником округа и заповједником посаде. О овоме се ипак расправља између Беча, Задра и Котора. Међутим догађаји су остали у неизвјесности и не зна се какав ће бити свршетак.³¹⁾

Karacsay је такођар илустрирао овај догађај и његов акварел на двадесетшестом листу споменутог албума носи наслов „Piccolo combattimento fra Cacciatori austriaci e Montenegrini“. Нажалост, кад је албум био увезан, доњи дио натписа је био одрезан, али би се ипак могао по горњим остацима слова реконструирати: „... Pastrovichio li 8 di . . . “. Према томе ту је било записано мјесто борбе, негдје у Паштровићима и означен датум.

Међу сивим брдима, кроз гудуре продиру аустријски војници, а иза стијене вребају на њих два Црногорца и Црногорка у старој народној ношњи са пушкама.

Вјеројатно је ова сличица први приказ вјековне борбе Црногораца у обрани своје домовине. Није познато да је иједан сликар прије тога насликао овај мотив. Иако акварел нема умјетничке вриједности, Karacsay је ипак дао јуначки израз оној тројници Црногораца, поставивши их на стршећу стијену према аустријским војницима који се шуљају.

У споменима сплитске кронике током школске године 1842-1843. забиљежени су односи и сукоби Црне Горе с Турском у питању Грахова, споменут је дубровачки састанак Његоша са Али-пашом Сточевићем, херцеговачким везиром, уречени састанак у Сливљу на рибу никшићке равнице и сукоби, који су уза све то након тога избили, те напад скадарског везира Османа паше на Црну Гору 1843 године.³²⁾ О томе кроника биљежи подробније слиједеће:

³¹⁾ Извјештај о том догађају забиљежила је и „Gazzetta di Zara“ 14. колозова 1838. према допису из Будве, а тај се не слаже сасвим са овим сплитске кронике.

³²⁾ О томе Ђурић Х., Црногорско-херцеговачки односи у доба Петра II. Петровића Његоша. Историски записи, књига VII, св. 7-9. Цетиње 1951. Капицић Х., Односи Али паше Ризванбеговића и Владике Петра II Петровића. Историски записи, књига VIII, св. 1-3. Цетиње 1952. Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, стр. 219. Цетиње 1948.

„Турска. Због неких спорних питања о округу Грахова прошле године се одржао у Дубровнику састанак између Црногорског владике и херцеговачког везира. Због истог питања био је одређен средином српња ове године састанак у Сливљу, али будући да су резултати ту били неповољни, букнуше непријатељства. У првим нападајима Турци заузеше и спалише различита црногорска села, али затим бијаху скоро одасвуд одбијени, премда је мостарски везир бројио петнаест до шеснаест хиљада бораца, осим других пет-шест тисућа, које му је довео у помоћ скадарски паша, а Владика је имао самих пет-до шест хиљада. Најјачи сукоби су били 17., 20. и 21. рујна. Турци су се затим 28. тог мјесеца спустили у долину Грахова са пет пјешачких и три коњаничка одреда, али Црногорци, јер бијаху малобројнији држаху се висова и било им је веома строго наређено да не напуштају своје положаје. Резултат тог боја, који је трајао осам сати, изазвао је опће зачуђење. Црногорци су имали два мртва и неколико рањеника, Турци седам мртвих и четрдесет рањеника. 29. рујна Црногорци одбише један турски одред од двије тисуће људи, који је покушао заузети стијену Вепровицу. Пљусак је 30. српња омео сваки ратни потхват. Појединачна пушкарања ту и тамо била су 1. листопада, али ништа нарочитог. Слиједећег дана турска се војска покрене натраг, а везир је 3. листопада упутио изасланика да преговара о примирју, које је два дана касније закључено, нашто су обе стране подuzeле најјаче мјере да га претворе у редовити мир. Међутим досад још ништа није закључено.“

Значајно је да кроника наводи тачне надневке овог догађаја, те би било занимљиво сазнати одакле јој те вијести, јер неки писци³³⁾ засада само претпостављају да су се ти сукоби збили, иако се из извјештаја аустријског интернунција од 11. листопада 1843 године види да је тих окршаја било и да се заузимаху пограничне утврде.³⁴⁾

О самом пак дубровачком састанку Његоша са херцеговачким везиром Али-пашом Сточевићем, који кроника на овом мјесту спомиње и који је био значајан, јер је везир признао тада независност Црне Горе и уједно се спријатељио са Његошем,³⁵⁾ наишао сам на једну досада непознату вијест. У Археолошком музеју у Сплиту чува се наиме преписка између археолога и публицисте Франја Сгарге и сакупљача хрватских старих књижевних дјела, фрањевца Иноценција Чулића, у којој има података за културну и књижевну прошлост Далмације.

Чулић је стигао у Дубровник 1806 године и ту боравио у фрањевачком самостану као наставник на богословном сјеменишту, свог реда, све до смрти 1852 године. У својим тајним извјештајима

³³⁾ Капицић Х. о. ц. стр. 96.

³⁴⁾ Ibid. стр. 96.

³⁵⁾ Ђурић Х. о. ц. стр. 343. Јовановић Ј. о. ц. стр. 221.

он је обавјештавао аустријску власт и полицију о незадовољству и потајној мржњи Дубровчана према Аустрији.³⁶⁾ Његови се извјештаји чувају у задарском архиву и у њима се јасно испољава његов лоши карактер. Такав је и у овим писмима Франју Саггаги, за које је Иван Милчећић преблаго казао да је ту „његова критика људи и ствари безобзирна и често неправедна“.³⁷⁾

Иноценције Чулић јавља Саггаги из Дубровника у Сплит 11 рујна 1842 године при завршетку свог писма: „чекам Владика и мостарског Везира који би се требали састати у Бргату“, а 23. тог мјесеца му описује тај састанак, пишући му као увијек талијански:

„Петак 23 рујна (1842)

Предраги пријатељу,

Хтједох Вам писати прошле суботе, био сам Вам такођер почео писмом, али морадох га одгодити, јер су ме разни пријатељи позвали на Бргат да видим два истакнута и чувена лопова. Овдје сам остао три дана и још сам и сада у покрету, не толико да их видим већ да проматрам њихове кораке, како бих од тога за себе саставио кратки дневник за своју употребу. Треbate знати да се је по налогу цариградског двора имао у мојој жупи Бргату одржати састанак црногорског Владике и мостарског Везира због неких земаља и граница. Будући да су у том засеоку куће уске, сиромашне и нечисте, подигоше ту шатор на осами крај кукавне цркве. Састанку је имао присуствовати један аустријски савјетник и био је одређен Габријел Ивачић и овај. Владика и Ивачић су стигли овамо паробродом. Владика је обучен по црногорски, борави код неког добростојећег православца, гдје носи храну из гостионе, његових десет пратилаца једу у гостиони, а спавају у различитим кућама. Овај је прекрасни магарац. Овамошњи православни га презиру и јер је тако одјевен и јер никад није био у њиховим црквама, а они кажу да га се никад не види да се моли богу, нити да говори о светим стварима. Он је изјавио да се неће другђе састати него у Дубровнику или на дубровачком преграђу Плочама. Везир, којему је то било писано, одговори, да се не може према налогу свога двора удаљити из Бргата.

Прошлог понедељка око осам сати ујутро стигао је мостарски везир у Царину (турску тврђаву удаљену миљу од Бргата). Ту стигоше у једанаест сати окружни поглавари, мајор са различитим официрима и војницима (много осталих чиновника и веома много знатижељника, једном ријечи, велико мноштво свијета), те неки подређени Владичин чиновник. Поклонили су му се и бијаху задовољни његовим лијепим опхођењем, високим лијепим стасом, охолом брадом, красном и богатом источњачком одјећом

³⁶⁾ Bersa J., *Dubrovačke slike i prilike*, str. 66—68. Zagreb 1941.

³⁷⁾ Milčetić I., *Dr. Julije Bajamonti i njegova djela. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 192, str. 103. Zagreb 1912.

и његовим гошћењем; споменутима је понудио слаткише, *кафу, лимунов сок и лулу. Сви су се ту и тамо удаљили да ручају. Мене су позвали неки који су били наручили објед, али ја одох к Паску Шишици, добром и добростојећем сељаку и обједовах боље од свих. У три сата после подне Везир је сишао у оно грабље, разговарао се дуго са оба савјетника и рече им да се неће састати са Владиком, јер је увидио да он никад не одржи ријеч ни обећање, нити је икад хтио дати писмену ноту нити потписати ону коју му се нуди. Везир се врати у своју тврђаву, знатижељници у град, а ја сам остао тамо гдје сам ручао. Сљедећег дана вратих се у осам сати у Дубровник са Хасан бегом, заповједником Требиња и капетаном Никшића, човјеком моћним на свом двору и присним пријатељем Везирићем, који га је слао у Дубровник, да се у његово име поклони Владици. Овај га није хтио нити да види, јер су заклето непријатељи. Оба окружна поглавара заложили су се код овог Турчина да увјери Везира да дође у овдашњи лазарет. Доиста Везир је дошао прошле сриједи, очистиће се и задржат ће се три дана да се савјетује са љекарима због реуме у нози. Владика је био код њега, али о договору, о успјеху и о закључку неће се тако брзо дознати. Лопови са њиховим намјерама дуго мирно живе. Будући да непрестано дажди, не идем к оној страни. . .“

У другом дијелу писма Чулић једнако тако увриједљиво као и о Његошу пише Сагаги о напредном сплитском лијечнику и књижевнику-полихистору Јулију Бајамонти.³⁸⁾ Остављајући на страну недолични начин којим Чулић приказује Његоша, јер тај и доликује човјеку којег су презирали чак и његова самостанска браћа, знајући да је аустријски доушник, треба се осврнути на податке из овог писма, који имају повијесни значај и доприносе да се боље упозна овај догађај, о коме засада недостаје подробнијих података.

Одатле се дознаје да скупина дубровачких Срба није вољела Његоша, јер није показивао важности вјерским и црквеним пословима и јер није дошао у Дубровник одјевен као владика, што је и природно, јер он је на овај састанак стигао и хтио да се покаже као владар државе. Види се да је Његош захтијевао састанак у старом дубровачком лазарету на Плочама и да је Везир, иако бијаше претставник више силе, на то попустио. Састанак на том мјесту био је уговорио дубровачки окружни капетан, барон Карло Роснер већ 8. студеног са Хасан бегом Ресулбеговићем у Царинама³⁹⁾ и Његош се придржавао тог договора, те стога није ни хтио да се пење на Бргат, иако је Али-паша изјавио да он то тражи по захтјеву Порте. Чврстоћу свог значаја и одлучан став Његош је показао и при одбијању једнога од најистакнутијих

³⁸⁾ Милчетић, о. ц. стр. 103; је објелоданио само тај одломак у изворном облику. Чулићево дописивање са Сагагом објелоданит ће Јакша Равлић.

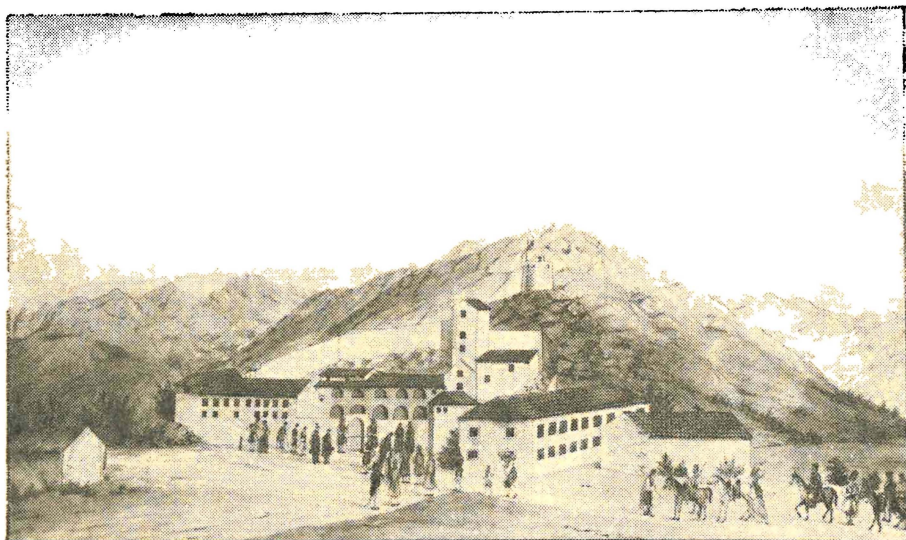
³⁹⁾ Капицић Х. о. ц. стр. 86.

Уз чланак др Цвита Фисковића

„Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори
из прве половине 19 стољећа“

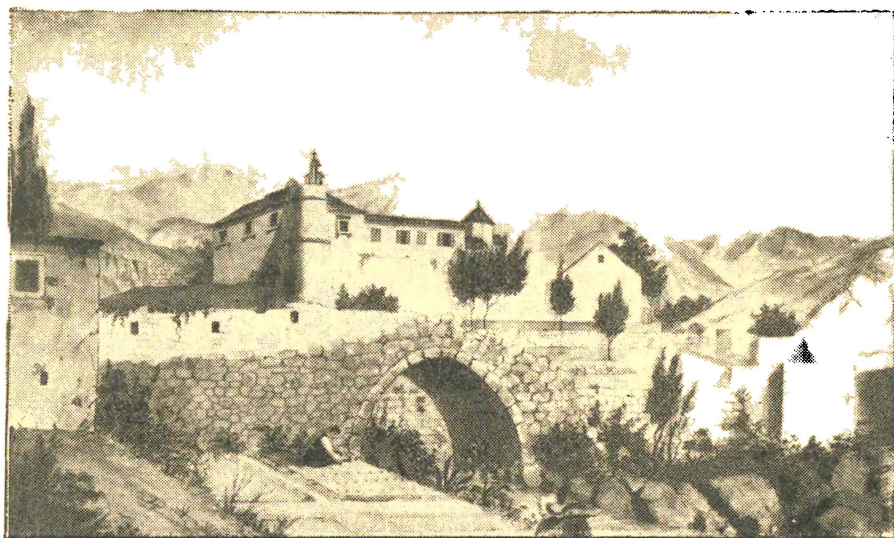
Ф. Карачај: Сукоб Црногораца са Аустријанцима у Паштровићима

Ф. Карачај: Дочек саксонског краља на Цетињу 1838 г.

Ф. Карачај: **Цетиње 1838 г.**

Ф. Карачај: **Манастир у Подмаинама**

херцеговачких муслимана Хасан бега Ресулбеговића, заповједника Требиња. Хасан бег је био главни организатор граховске битке 1836 године у којој је погинуло много Цетињана,⁴⁰⁾ Његошев брат и његових осам рођака, чијим је главама он био окитио требињски град, а затим је заповиједао турском војском која је 1840 године у Тушини победила Дробњаке и Црногорце,⁴¹⁾ стога се и био замјерио Владици.

Његош је доиста дошао овом пригодом у средину која је више цијенила Везира неголи њега, како се то види и из Чулићева писма. Зна се да је, као што фрањевац и пише, био лоше смјештен и да је Роснер замјерио дубровачком начелнику што се није побринуо да боље уконачи Његоша и његову пратњу, те да је захтијевао да му се за то извини.⁴²⁾ Али са свим тим овај састанак је био Његошев дипломатски успјех, јер је Али-паша тада признао независност Црне Горе, а уједно и склопио пријатељство са Његошем, које је много побољшало односе Херцеговине и Црне Горе.⁴³⁾ Из Чулићева писма се такођер дознаје да је Дубровчане овај састанак јако занимао, као што је то јављено и Далматинском намјесништву у Задар,⁴⁴⁾ али да их је и његов успјех касније изненадио види се из писма, које Његошу пише руски претставник Гагић из Дубровника: „... паметни људи опште је мијеније, да сте Ви с отоманском Портом један дипломатски акт закључили, с којим је Порта признала независност Црне Горе и да се нико није надао да ћете Ви у томе успјети...“⁴⁵⁾

Природно је, дакле, да је и Чулић вребао да нешто дозна о свему томе, чак је и свој приватни дневник о овоме водио. Било би занимљиво потражити његове биљешке о Његошеву боравку у Дубровнику, уколико су се сачувале, јер ће у њима бити занимљивих подробности. Вјеројатно се је он због тога, јер није могао ништа потање дознати о овом састанку, лоше изразио о Везиру и о Његошу.

У каснијем писму Сагаги дне 4. листопада 1842 године, он само напомиње: „... са О. Сабом бијох у Слану да примим овог окружног капетана, који је пратио мостарског Везира на путу к Неретви, будући су хтјели да се смјесте у оном самостану, међутим су одсјели другамо, а слиједећег дана прослиједише пут.“ Он ту не спомиње успјех Његошев; изненадио га, а није му се ни свиђао.

⁴⁰⁾ Nikolajević D., Prilozi bošanskoj istoriji iz 1838 g. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXII., стр. 663. Сарајево 1911.

⁴¹⁾ Турић Х. о. ц. стр. 340.

⁴²⁾ Капићић Х. о. ц. стр. 87.

⁴³⁾ Јовановић Ј. о. ц. стр. 222.

⁴⁴⁾ Турић Х. о. ц. стр. 344, биљешка 38.

⁴⁵⁾ Вуксан Д., Владика Раде и Али паша Ризванбеговић. Записи св. III, стр. 133. Цетиње 1927.

Његов пријатељ Franjo Carrara мора да у то вријеме такођер није цијенио Његоша, стога му је фра Иноценције и могао онако писати.

У још необјелодањеном Carrarinom путопису и опису боравка у Бечу 1845 године⁴⁶⁾ има само једна биљешка о Његошу, која ипак није на одмет, јер се из ње види како су бечки службени и дворски кругови свугдје тражили обавјештења о њему. Carrara је дошавши из Сплита у Беч био 13. листопада као провинцијалац усхићен пријемом код кнегиње Metternich, код које га је увео његов заштитник барон Karlo Hügel. Он тај пријем овако описује:

„Понедељак 13. студеног. Дан попут сна!... Отварајући врата рече ми: „Уводим Вас кнегињи“. И ушавши без даљњег, нађох се у земаљском рају, пуну мириса, слика, попрсја, цвијећа и што ли ја знам, а у средини сједећи на дивану крај неког високог црквеног достојанственика, скићеног одликовањима и крижима, Њено Височанство Књегиња, а ту и тамо понеки пар кавалира у разговору. Нетом ме Књегиња угледа проговори ми француски: „Видјела сам Вас већ једном“ — „Да, Висости, прошле године у Трсту.“ Кад то рекох француски, прихватих њемачки. Понуди ми сточић пред собом, а барон се постави насупрот да пиљи у ме као увијек. Запита ме о мом путу, а затим започеше разговори о Црној Гори и о оном крволочном Владици, о господину Соуџи, о Wilkinsons, о његовим новчаницама, о његовом излету у Црну Гору и у Мостар, те о начину како се пробио код мостарског Везира. И она и високи црквени достојанственик слушаху с ужитком стварчице које сам им причао, уносећи у њих понешто духовитости. Након двадесетак минута дође у дворану са неколико кавалира неки малени старчић, с много одликовања. Књегиња устане, поздрави нас, рече ми да ме радо жели поновно видјети и уђе кроз нека врата са великим застором код Кнеза. Бијаше одјевена попут анђела и изгледаше права дивна одалиска, пуна мириса цвијећа и драгуља. Кад је изишла барон ме представи високом црквеном достојанственику; био је то сада чувени монсињор Dierrenbroch бискуп-кнез Бреславе, који је овдје стигао да положи заклетву.“

Назвавши Његоша „крволочним“ Carrara није о њему жени бечког канцелара, који је будно вребао на уздизање Црне Горе, добро причао. Јасно је да се Carrara у свом честохлепљу додварао Metternichовој реакционарној влади. Антун Бајамонти у свом панегиричком спису спомиње да су та једном након 1848 године, кад је пао злогласни Metternichov систем назвали „шпијун и добро познати Metternichov агенат,⁴⁷⁾ али о томе нема података.

⁴⁶⁾ Рукопис на талијанском језику чува се у књијници Археолошког музеја у Сплиту под бр. 49 г/8.

⁴⁷⁾ Bajamonti A., Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara, стр. 41. Сплит 1854.

Свакако обје биљешке, Чулићево писмо и уломак *Saggina* дневника, очитују како је Његошева појава била у жаришту занимања, а уједно како је он био оцрњиван и презиран од Беча до Дубровника.

Сагага је додуше касније промијенио своје мишљење о Његошу, кад га је слиједеће године упознао у Сплиту, а затим кад га је већ болесна посјећивао 1851 године у *Hietzingu*. Он је ипак осјетио његову величину и после Његошове смрти писао је позитивно и дирљиво о њему.⁴⁸⁾

У кроници сплитске гимназије, гдје је и Сагага био најприје ђак а затим професор, забиљежен је и уговор који су склопили у Котору претставник и тајник Његошев Димитрије Милаковић и опуномоћеник Али паше, херцеговачког Везира, Осман ага Зворничанин 9. студенога 1843 године, којим се уређује граховско питање. Кроника га биљежи⁴⁹⁾ у школској години 1843—1844 овако:

„Деветог истог мјесеца (студеног) склопљен је у Котору између посланика херцеговачког везира и Владичина тајника у присуству господина окружног капетана Габријела Ивачића уговор о миру, од којег ево укратко увјети.

I. Да Граховљани неће плаћати никакву даћу осим царских харача.

II. Да ће им бити војвода Јаков Даковић, у чијој ће обитељи остати наследна част војводе:

III. Да се на Грахову сруши кула и да ни Турци ни Црногорци не могу од сада унапријед ништа зидати у споменутом округу.

IV. Да се побуњеници, избјеглице из Херцеговине, врате мирно својим кућама, будући да је везир обећао опће помиловање.

V. Херцеговачки везир обећава да ће платити Владици трошкове, које је имао на Хумцу (новац је био предан которском окружном капетану, а он га је доставио Владици преко његова тајника).

Овом уговору слиједио је истог дана други од којег ево поглавља:

I. На границе Херцеговине и Црне Горе треба поставити као стражу на обје стране пандуре.

II. Ниједан Црногорац не смије заћи у Херцеговину без пропуснице и нитко из Херцеговине у Црну Гору без путног листа.

III. Затекну ли пандури некога да лута ноћу уз границу без пропуснице, морају га ухапсити и предати надлежној власти. Ако се супростави, могу га убити без икаквих посљедица.

⁴⁸⁾ *Lecture di famiglia*, стр. 58—60. Трст 1852. Пријевод Д. Берића. Историски записи, књига VII, св. 7—9. Цетиње 1951.

⁴⁹⁾ Стр. 187.

IV. Одсада унапријед, кад се неки бјегунац склони с једне стране на другу, она страна којој прибјегне не смије га заштитити.“

Очито је да је кроничар имао пред собом цијели уговор о граховском питању и уговор о пограничним стражама и кретњама, те да је одатле у скраћеном и сажетом облику записао њихов садржај.⁵⁰⁾

Пратећи тако догађаје у Црној Гори, посве је природно, да је те исте школске године кроничар забиљежио⁵¹⁾ и Његошеву посјету Сплиту, 16 сијечња 1844 год., о којој се досада није знало.

„Уторак (16) био је овдје на пропутовању са паробродом Црногорски Владика. Дочекан на обали од господина Савјетника, окружног капетана, био је од њега праћен при посјети најзначајнијих ствари овог града. Слиједећег јутра прослиједио је своје путовање истим паробродом. Огромни стас личности и народна одјећа у којој бијаше одјевен потакнули су дивљење и привукли погледе знатижељних.“

Његош је тада одлазио преко Трста у Беч, да од руског посланика испослуже и даље руску годишњу помоћ, а од аустријског двора да добије извјесне повластице, те да обојицу замоли за посредовање код Порте због враћања отока Лесендра и Врањине, које му је био отео скадарски везир.

На пролазу кроз Груж, он је склопио уговор са грушким бродоградитељима, да му дођу саградити ратне бродове, што је Аустрија одмах омела.⁵²⁾ Док је дакле у тој далматинској луци хтио да изврши један нови и корисни потхват у обрани своје земље, дотле је у Сплиту желио прегледати повијесно умјетничке споменике. Његош је вјеројатно путовао тада паробродом „*Baron Kùbeck*“ аустријског *Lloyda*, који је 1842 године пловио у редовитој прузи од Котора до Трста тичући Дубровник, Корчулу, Хвар, Сплит, Шибеник, Задар и Лошињ Мали.⁵³⁾ Сплитски котарски поглавар *Eduard Griez de Ronze*, који га је дочекао на обали, вршио је овдје ту дужност од 1843 године. Његош га је познавао, јер је он извјесно вријеме до 1841 године био члан комисије за разграничење између аустријског которског округа и Црне Горе, а затим је 1842 године био одређен да понесе и преда Његошу, који га је цијенио,⁵⁴⁾ аустријско одликовање. Знао је хрватски језик и био је по звању најприје професор.⁵⁵⁾

Griez de Ronze ће бити Његошу показао Диоклецијанову палачу, њено прочеље, царев маузолеј претворен у столну цркву,

⁵⁰⁾ Уговор у цјелини доноси Вуксан Д., Споменица Петра II. Петровића—Његоша—владике Рада 1813—1851—1925 Цетиње, 1926, стр. 172—173.

⁵¹⁾ Стр. 188.

⁵²⁾ Миловић Ј., Извјештај о раду у Државном архиву у Задру 1948—1959. Историски записи, књига VII, св. 7—9, стр. 417. Цетиње 1951.

⁵³⁾ Према огласима у „*Gazzetta di Zara*“ те године.

⁵⁴⁾ Миловић Ј., о. ц. (20) стр. 64.

⁵⁵⁾ Кроника сплитске гимназије, стр. 178.

Ескулапов храм и перистил, а можда и Златна врата, која још не бијаху отворена, те остале дијелове града који ће се баш у вријеме његовог управљања пољепшати. Тако је пјесник био један од првих наших, а и страних истакнутих личности, који су прегледали овај значајни антикни споменик.

Према Саггарином писању, Његош је други пут био у Сплиту 1846 године⁵⁶⁾ и то, како Патон пише,⁵⁷⁾ на повратку из Беча, гдје је те године боравио.⁵⁸⁾

Тада су га посјетили већ споменути археолог и писац, тадашњи равнаатељ археолошког музеја Франђо Саггара скупа са енглеским путописцем А. Патоном, који се већ 12 листопада⁵⁹⁾ 1846 године био договорио у Бечу са Саггаром због пута кроз Далмацију и одлучио да с њим отпутује. Уломак њихова разговора са Његошем забиљежио је Саггара у већ споменутом чланку након његове смрти.

На једном од тих Његошевих путовања преко Трста и кроз Далмацију посјетио га је и један други далматински писац, Јаков Ђудина, каснији аутор књиге „Storia del Montenegro (Crnagora) da tempi antichi fino a nostri“, која је тискана у Сплиту 1882 године. Јаков Ђудина је рођен у Филипјакову код Задра, био је ђак сплитске гимназије. Од 1847 до 1848, живио је у Трсту као наставник хрватског језика и књижевности на наутичко-трговачкој академији, преводио је Прерадовићеве пјесме на талијански и проучавао наш фолклор⁶⁰⁾. Године 1848-1849 уређивао је у Задру „Gazzetta di Zara“.

Пишући о Његошу он спомиње: „Био сам пријатељски повезан с гласовитим покојником, који ми је био особито склон, будући да сам први превео у талијанским стиховима и упознао Италију са неколико његових прекрасних пјесама“.

Као успомена на то чува се и данас у градској књижници у Сплиту прво, београдско издање Његошева „Српског огледала“, броширани примјерак модрих корица на којима печат „di Giacomo Chiudina“ означаје да је он био власник књиге. На првом листу је записано „Dono fattomi dal Vladicca nel Vapore“ (дар који ми је поклонио Владика у пароброду). Пјесник је, дакле, био младом Ђудини поклонио тај примјерак, те и тај ситни податак као и остали овдје изнесени свједоче, да је његова појава била запажена не само у службеним круговима, већ и међу интелектуалцима Далмације оног времена.

Др. Цвито Фисковић

⁵⁶⁾ Саггара F., о. ц. (48). Тај чланак је објелодано и Ј. Ђудина у својој књизи *Storia del Montenegro...* стр. 96. Сплит 1882.

⁵⁷⁾ Патон A., *Highlands and Islands of the Adriatic...* вол. I, стр. 99. London 1849.

⁵⁸⁾ Миловић Ј. о. ц. (52) стр. 418. Цетиње 1951.

⁵⁹⁾ Саггара то спомиње у свом необјелодањеном већ споменутом бечком дневнику и путопису.

⁶⁰⁾ Није дакле Талијанац, како је забиљежено у свечаном броју „Побједе“, изданом пригодом стогодишњице Његошеве смрти. Цетиње 1951.

Дневник из Народноослободилачке борбе (11 јуна — 20 јула 1942)

11 јуна 1942

Чим је свануло, наставили смо пут за село Смријечно. Наилазимо на дјелове наше батаљонске коморе која се била поред пута задржала да преконачи. У одређено село стигли смо у 8,30 часова, гдје смо одмах добили храну. Батаљон се још није прикупио, није стигао политкомесар 3 чете Д. В. са 30 бораца. Са извјесним мањим дјеловима посјели смо положаје, док се остало људство одмара. Хране нешто имамо. Ручак се већ припрема и биће на вријеме готов. Од 10—11 часова одржали смо састанак партиског актива. Командант батаљона Д. Б. и ја у 16 часова треба да присуствујемо савјетовању које ће се одржати у катуну Јововића. Спремили смо се и пошли како бисмо стигли у одређено вријеме. Савјетовању су присуствовали команданти и политички комесари батаљона Никшићког и Зетског одреда. На савјетовању нам је друг Милутин саопштио да је одлучено да се формирају IV и V пролетерске народноослободилачке партизанске ударне бригаде од партизана-ударника из Црне Горе и Боке. Партизани-ударници из Никшићког и Зетског одреда ићи ће у састав V пролетерске НОПУБ-е. Наш први батаљон и даље остаје I батаљон V бригаде.

12 јуна

Од 9—13 часова одржали смо састанак партиског актива у батаљону у присуству замјеника политкома бригаде М. Ђ. и замјеника команданта бригаде В. Т. На овоме састанку поред осталих питања дискутовало се и о избору штаба батаљона. У вези са формирањем бригаде требало је у батаљону приступити спровођењу у живот слиједећих мјера:

1. Увести дежурство у батаљону. Дежурство траје 24 часа, смјена се врши у 11 часова. Дежурни у батаљону је орган штаба батаљона.
2. Одредити четне економе и код сваке чете по 2 куvara.
3. Приступити формирању батаљонског болничарског одјељења које треба да броји 4 другарице и 2 друга и да располаже са 4 коња и двоје носила.

4. Свака чета треба да одреди по 2 четна болничара.

5. Сваки батаљон треба да има своју комору која се састоји од муницијског и пртљажног дијела. Треба такође одредити и командира батаљонске коморе. Она треба да буде бројно јака од 8 коња и одговарајућег броја људи.

6. Политком батаљона је шеф об. службе у батаљону како спољне тако и унутрашње.

Од 17—19 часова одржали смо батаљонски састанак-конференцију. На конференцији сам саопштио борцима да је наш батаљон укључен у V пролетерску НОПУБ бригаду и говорио о значају ове одлуке, о задацима који се пред нас постављају као и о политичкој ситуацији. О неким војним питањима и војничком васпитању говорио је командант батаљона друг Д. Б. У дискусији која се касније развила узело је учешћа више говорника.

13 јуна

Прије подне сам обављао неке текуће послове. Послије подне у 15 часова са читавим људством из батаљона почели смо са одржавањем политичког часа на којему смо читали и објашњавали Статут пролетерске Народноослободилачке ударне бригаде, али због појаве непријатељских снага и борбе морали смо час прекинути с тим да га други пут наставимо. Борба је трајала до мрака. Ми смо остало људство повукли, а на положају смо само оставили аутоматска оруђа. Вечера је била готова тек око 23 часа. Око пола ноћи повукли смо и остало људство са полагаја. У овој борби од наших није нико рањен нити погинуо.

14 јуна

У пола ноћи добили смо наређење да на положају који је држао наш батаљон оставимо као заштитницу 15 бораца са 2 пушкомитралеза са задатком да штити повлачење батаљона правцем Развршје—Стабна—Катун Кук (Волујак). На пут смо кренули у 3,30 часова пењући се стално уз брдо. Иако су људи исцрпљени и заморени кроз акције, иако је пут врло напоран, они су се доста добро држали. На мјесто одређења стигли смо у подне. Одморан човјек овај би пут пријешао отприлике за 4—5 часова. Уз пут нам је пропао један коњ из коморе; пао је под товаром и сломио се. Пошто за ручак није ништа било припремљено, људство смо распоредили по колибама код сељака. Ручак је био врло слаб. Обично су људи добијали по мало млијека, или по мало зеља. Дobar број људи са катуна давао је колико је имао али је било и оних који су наше људе мрзовољно дочекивали. За вечеру смо реквизирали једног вола. Око 18 часова почели смо да држимо политички час на којему смо читали четврти број „Ударника“, али с обзиром да је почела киша брзо да пада морали смо га прекинути. Ради преноћишта људи су распоређени у неколике колибе. Наш батаљон је појачан са 32 борца.

15 јуна

Добили смо задатак да настојимо да створимо резерве у месу за неколико дана. Послали смо групе ударника под руководством одговорних другова — комесара, да остваре расписану реквизицију. Јутрос је изнад нашег логора извиђао један непријатељски авион. Код бораца је морал релативно добар, али дисциплина не задовољава. У 13 часова састанку штаба батаљона, којему су присуствовали политички комесари чета, присуствовао је и политички комесар наше бригаде друг Р. Б. На састанку се расправљало о питању појачања војног и политичког рада и трајао је 2 часа. Око 14 часова добили смо наређење да се повлачимо са Катуне Кук кроз кланац Волујака у правцу Сутјеске, с тим да преноћимо у мјесту звано Бањски Катун. Са Катуне Кук комора је кренула у 15 часова, а батаљон тек у 17 часова. На Бањски Катун у кланцу Волујака стигли смо у 20 часова. Наш батаљон је добио задатак да носи једног рањеника из ужичког батаљона II пролетерске бригаде, и он је то извршио, иако је пут био врло слаб, тако рећи једва се њиме могло проћи. Одређени дио пута пређен је за 3 часа. Људи су се на маршу држали доста добро. За храну није било ништа спремљено и вечера је била готова тек у зору.

16 јуна

Око 7 часова добили смо наређење да двије чете нашег батаљона крену за Трновичко Језеро, а да једна остане у заштитници од правца Раскрснице. У заштитницу смо одредили прву чету. У 8 часова друга и трећа чета кренуле су за Трновичко Језеро и тамо су стигле у 15 часова. Ове двије чете и даље су имале задатак да носе тешко рањеног борца из ужичког батаљона. Пут је био страховито тежак и напоран, дуго смо се пењали уз масив Волујак-Маглић док се нијесмо попели на 2.200 метара. Уз пут смо често наилазили на стрме снијежне намете, преко којих се врло тешко прелазило због клизавице. Тешко рањеног Ужичанина морали смо да спуштамо на конопце преко ових стрмих и клизавих намета. Што се овај задатак са успјехом завршио, може се једино захвалити великој пожртвованости људи који су се толико залагали да су често долазили у опасност да и сами буду повријеђени. На висини горе била нас је киша и град и шибао доста јак вјетар. По овом једва проходном терену ишло је доста тешко и са пребацивањем тешког митраљеза, који је био натоварен на једног доста слабог коња. Често смо гледали када ће и коњ, и тешњи митраљез као и још један или двојица од нас који смо држали коња, неко за главу а неко за реп, поћи у провалију. Али на крају успјело се да се све спаси и пребаци до Језера. Без обзира на све ове тешкоће људи су ишли напријед. Неиспавани су и заморени, али морал и борбена спремност задовољава. Чим смо стигли на одређено мјесто, одмах су наложене ватре, а неки су већ легли и почели да спавају. Логорујемо у шуми под ведрим небом. Приступа се спремању вечере, неки другови траже да се месо

за ручак подијели свјеже, а неки чим су га добили почињу да га пеку, а један дио од ових чим се месо мало на ватри стоплило онако напола живо га једу. Пошто хљеба нема, људи се једино хране месом и штиром. Многи се жале да не могу да иду, ноге им отказују послушност. Ово је сигурно посљедица једноличне месне хране. Ово мјесто припада Срезу гатачком, а то значи напустили смо територију Црне Горе и налазимо се у Херцеговини.

17 јуна

Борци су изјутра чистили оружје. У 9 часова почео је политички час са људством из 2 и 3 чете. На часу су прорађивани неки чланци из „Ударника“ и у 11,15 часова посао је завршен. Данас су се код нас десиле неке ствари које потсјећају на збивања која описују романи „На западу ништа ново“ и „Огањ“. Један борац је оглодао главу и ону у ствари „чутуру“ бацио на земљу, други ју је хитро дохватио и продужио да је даље глође. Један други опет продужује да глође неку оглодану кост коју је неко раније бацио. Приликом клања стоке један приличан број људи, па чак и активиста, граби се ко ће прије ухватити крв и због тога је долазило до оштрих препирки. Неки који су клали стоку склонили су једну цигерицу и на постављено питање економа Сима, зашто предаје једну цигерицу мање, један брзо одговара да једна од закљаних оваца није је ни имала. У 15 часова извршио је смотру командант бригаде друг Сава, а са њим су били још и политички комесар и замјеник политичког комесара бригаде. Послије извршене смотре одржана је конференција на којој је говорио командант бригаде заборављајући понекад, чини ми се, на физичку кондицију наших људи и њихову премореност и изгладњелост. На овој конференцији су говорили и другови политички комесар бригаде Р. Б. и замјеник политичког комесара М. Ђ. У дискусији је узео учешће и низ ударника-бораца и постављао многобројна питања, од којих су нека била врло смишљена и на своме мјесту, док нека друга су типични доказ ситничарства које влада у нашим редовима. Н. В. на примјер предлаже да на стражу иду командири и политички комесари чете, неки други кажу да их кувари прво погледају па им даду храну. Неки чак тврде да су неки политички комесари чета добијали бољу храну од осталих и слично.

На низ постављених питања одговорио је командант бригаде. Смотра и конференција трајале су до 20 часова. Људима је било врло хладно, а неки су и поред тога ипак спавали, тако да је ова дужина, а к томе и замореност умањивала успјех ове конференције.

18 јуна

Рано изјутра одржали смо кратак састанак са штабом бригаде у вези обезбјеђења логора и извиђања. Од 10 до 13 часова одржали смо састанак штапске партиске ћелије на којему смо одлучили да се предложи да се одржи састанак партиског актива

у батаљону, а након овога батаљонски састанак — конференција и на крају састанак штаба батаљона. Око 16 часова дошла је комора 1 чете, а у 18,30 стигла је читава 1 чета са положаја Раскрснице и катуна Смрековац. Према њиховом извјештају четници су стигли у Катун Кук и на Раскрсницу. Синоћ сам обавијештен да је украден револвер замјенику команданта батаљона.

19 јуна

Од 8 до 11,15 часова одржали смо састанак партиског актива у батаљону на којему је расправљано питање дисциплине у партиској организацији и батаљону уопште. Од 12 до 15 часова одржали смо састанак штаба батаљона на којему је одлучено да се изврши смотра над свом спремом и оружјем, па тек послѣје овога да се одржи батаљонска конференција. Од 16 до 19,30 часова одржана је смотра и том приликом код неких другова нађене су неке ситнице као на примјер код другова С. М. и В. С. нађено је по мало брашна које је одузето и предато кухињи. У торби бившег куvara В. Р. пронађен је повећи комад куваног меса. Након завршене смотре наставили смо са батаљонском конференцијом на којој је прочитана наредба бр. 1 о постављењу водника, десетара и др., а послѣје овога говорено је о дисциплини и стању у батаљону. У дискусији је учествовало 12 другова и 3 другарице. Конференција је закључена тим да се свим силама стане енергично на пут свим негативним појавама.

20 јуна

Командант батаљона је пошао на извиђање у правцу Пријевора. Око 7 часова позвао сам политичке комесаре чета и наредио им да окупе људе по четама и почну са радом. Ја сам послѣје овога уводио у дневник политичког рада извјештаје политичких комесара чета и обављао друге текуће послове. У 15 часова добили смо наређење за покрет даље од Трновичког Језера—Пријевор—Локва—Дернечиште—Сува Гора. Пошто ручак није био још готов, сачекали смо га и нешто касније у 19,30 часова кренули. Пут је био доста рђав, а још и ноћ. Сви се среда жале на клонулост у ногама што и сам осјећам. Успут смо добили наређење да повучемо своје одјељење које је било остављено као осигурање на Раскрсници и код Смрековца.

21 јуна

Са Пријевора смо у 5 часова кренули даље. Стално смо ишли кроз шуму низ брдо до речице Перућице, а од ње се опет пењемо уз брдо све до Дернечишта. Пут је врло напоран и код људи се опажа замор и изнемоглост, али се ипак колона лагано помицала напријед. С обзиром да људи стално гладују, а нарочито већ дуже нема хљеба, добар дио свих разговора се односи на храну, неки се присјећају како су овом или оном приликом јели неко јело које је било врло укусно или се убјеђују како је неко јело хранљи-

вије од неког другог или боље. Код људи се рађају разне идеје везане за добру храну. Политички комесар Драго каже како би било лијепо када би успут наишли на какво брдо осмочаног качамака и када би у његовом комшилуку било још једно од куване кртоле са сиром па да људи једу до миле воље колико гођ ко може, а кад одатле крену даље, да свако стави у ранац топлотог пшеничног хљеба и сланине. У 1.30 часова стигли смо у Дернечиште гдје смо нашли припремљено нешто хране и одмах је људству раздијељен ручак. Овдје смо добили наређење да у 16 часова наставимо марш даље у правцу Врбнице. Као попуну добили смо 56 бораца. У 16,30 часова кренули смо са батаљоном даље за Вучево гдје смо стигли у 19 часова. Тражили смо неког из штаба своје бригаде ради повезивања, али они су сви били продужили даље. Другови Ђ. Ч. и Милован Ш. који замјењују штаб V пролетерске Народнослободилачке ударне бригаде рекоше да овдје треба да се задржимо до даљег наређења. Киша пљушти као из кабла, а почео је да пада и град те смо морали потражити какве колибе за преноћиште. Изнад чесме која се налазила на путу за Ђурево, пронашли смо неколике колибе и тамо смјестили половину људства, а они други су, касније кад се мало промануло, успјели да наложе ватре напољу и тако су провели ноћ. Овдје смо добили мало меса и око 23 часа наредили да се кува вечера. Како су људи гладни, уморни, покисли и ненаспавани, до сада се на маршу доста добро држе.

22 јуна

Устао сам у 4 часа. Вечера која је била стављена да се кува у току ноћи тек је била готова у 5,30 часова. Киша је била мало престала, па је опет наставила да пада. Јутро, а магла свуда наоколо, није се могао видјети човјек на 30 метара даљине, храна је била издијељена до 8,30 часова и послужење завршеног јела чете су постројене и ја сам им, иако је киша падала, одржао краћи говор о годишњици напада њемачких фашиста на Совјетски Савез. Послије завршеног говора кренули смо са батаљоном према ранијем добијеном наређењу. До Ђурева се стално спуштамо низ брдо. У овом селу су скоро све куће попаљене. Један дио су, рекоше нам, попалили усташа, а оне што су остале, четници. Одавде смо наставили даље и у 16, 30 часова стигли у Грандиће, гдје смо се задржали на преноћишту. Успут је један број изнемоглих стално заостајао, али људи су марш издржали доста добро. Решењем које носи датум 21 јуна за мога замјеника постављен је друг Перо Лаловић.

23 јуна

Јутрос сам нешто касније устао. Тек у 6 часова добили смо наређење од Штаба бригаде да дамо све коње, којима располажемо, за пренос рањеника из Вучева. Поред овога ја сам одређен да организујем отправку свих коња из наше колоније у селу Попи,

гдје сам стигао у 9,30 часова и повезао се са секретарима појединих колектива и наредио им да што прије покупе све коње, али је то ишло врло тешко. Један каже: „Мој коњ нема самара“, други: „Ко ће ми гарантовати да ће ми се коњ сигурно вратити?“ и слично. Но и поред овога ипак сам успио да прикупим 15 коња и да их упутим за Бучево.

Послије овога вратио сам се у логор око 16,30 часова с увјерењем да ћу се мало одморити, јер сам се читаво вријеме осјећао болестан, али чим сам стигао, рекоше ми да долази у обилазак замјеник политичког комесера наше бригаде друг Блажо Ј., и требало је одржати партиски састанак на којему је он говорио о годишњици мучког напада Њемачке на СССР, а након овога одржали смо батаљонску конференцију на којој је опет друг Блажо говорио о дисциплини, раду и одговорности. По завршетку вратио сам се у штаб батаљона. Било ми је врло хладно, нијесам ништа вечерао, већ сам одмах легао и читаву ноћ провео у неком бунилу.

24 јуна

Око 8 часова су нам саопштили да нас зову у Штаб бригаде. Устао сам, па иако сам се осјећао доста слабо, ипак сам ријешио да пођем. Доста сам се тешко кретао, а нарочито узбрдо. У Штабу бригаде су нам саопштили да се они селе тамо гдје је раније био Врховни штаб, а ми, пошто је отпутовала III пролетерска бригада, са батаљоном треба да се преселимо тамо гдје су они били. Код Штаба бригаде дали су нам по мало млијека. Друг Блажо ми је саопштио да око 14 часова треба да одржимо састанак батаљонског партиског актива. По повратку у батаљон мало сам се одморио, али сам врло слабо ручао. Око 14 часова друг Блажо нас је обавијестио да ће на заказани састанак стићи са закашњењем тако да смо с радом почели тек у 16,20 часова. На састанку је расправљано о важним унутарпартиским питањима и завршен је у 21 час. Након завршеног састанка пошли смо на вечеру, али је она била готова тек у 23 часа.

25 јуна

Батаљон смо преселили тамо гдје је јуче било наређено. Наредили смо да се мјесто гдје ће чете логоровати добро очистити, јер су га наши претходници прилично загадили. Око 9 часова био је у обиласку код нас и др. Булајић из бригаде. Извршио је преглед болесних и изнемоглих. Прије подне сам обављао текуће послове. Ручак је био спремљен врло касно, тако да су чете ручале послје 16 часова. Надлетио је наш логор један непријатељски (италијански) авион који нас је бомбардовао. Прва бомба погодила је воћњак у којему је била смјештена 1 чета и убила 8 бораца — пролетера, а 14 ранила, од којих већину врло тешко, тако да нема наде да ће остати у животу. Погинули су другови: Паун Мирковић, водник, Рајко Николић, оба чланови Партије из

Жупе, Мирко Вучковић, члан Партије из Лукова, Милица Ђедовић, из Црквица—Бањани, Лука Лакетић, сељак из Жупе, Милисав Ђоковић, Милић Филиповић, из Жупе, и Марица Вујачић, домаћица из Никшића. Рањени су другови: Лука Ђетковић, замјеник политичког комесара 1 чете, члан Партије, молерски радник из Подгорице, Глушац Лазар, водник, члан Партије, сељак из Бањана, (Вучи До), Драгица Перковић, из Горњег Поља — Никшић, Рајко Станојевић, из Мокре Њиве — Никшић, Драгица Бојанић, сељанка из Кривошија — Бока, Његосава Минић, из Шипачна — Никшић, Јозеф Шварцбергер, бивши италијански војник — Ријека (Словенац), Драга З. Пајевић, сељанка из Рубежа — Никшић, Јефто Цмилић, свршени матурант из Никшића, Јефто Јаредић, сељак из Жупе, Милка Раичевић, сељанка из Лаза — Жупа, Олга Ђилас, из Драгове Луке — Никшић, Мијојка Павићевић, (лако рањена) из Мокре Њиве — Никшић и Станко Мрђеновић, приватни намјештеник из Кочана — Никшић, из друге чете. Одмах смо прикупили све рањене другове и указали им прву љекарску помоћ, а истовремено је приступљено прављењу носила. Чим је превијање свршено и носила била готова, чете су прикупљене и организован је пренос рањеника за болницу у Врбницу, а у 21 час већ су се сви тамо налазили. На мјесту гдје је бомба ударила ископана је заједничка гробница, у којој су заједнички сахрањени сви погинули. Опијело је извршио свештеник Калезић, вјерски референт наше бригаде. Припремљен је и крст са натписом, гдје су унесена имена свих погинулих и стављен више главе. Гроб наших другова налази се у селу Грандићима, општина закмурска, срез Фоча.

У 24 часа добили смо наређење од Штаба бригаде да се наш батаљон припреми за кратак марш, јер треба да се преселимо у једну шуму, која се налази у близини пута за Врбницу. У наређењу се претпостављало да ће путовање трајати око 2 часа.

26 јуна

Скоро читаву прошлу ноћ нијесмо спавали. У 5 часова направили смо покрет са батаљоном и на путу остали 2 часа. Наш нови логор смјештен је у шуми која се налази поред пута за Врбницу. Приликом путовања, путем који је водио кроз шуму и преко ливада, људи су наишли на јагоде, па стално заостају тако да их је било врло тешко искупити. Било нам је обећано да ћемо добити довољно брашна да спремимо за ручак људима густу кашу, али је закаснило тако да је тек стигло за вечеру. Послије подне правили смо неке колибе које треба да послуже за склањање од кише. Осјећала се прилична влага, сигурно због тога што нам се логор налази у шуми. Упутили смо око 16 часова 20 бораца — ударника са политичким комесаром чете П. К., ради пребацивања неког материјала. Вечерас је долазио у обилазак до нас командант бригаде.

27 јуна

Око 8 часова мој замјеник друг Перо и ја били смо у болници да обиђемо рањене другове и с пута смо се вратили у 11½ часова. Стање неких наших рањеника од 25-овог је врло тешко. Код болнице сам се видио са друговима: Б. Ј., Радомиром Б. и Велимиром Т. Код нас је био око 15 часова друг Блажо. Од 17 до 20 часова пошао сам и присуствовао састанку партиске ћелије друге чете.

Послије пола ноћи почела је да пада киша. Јутро је освањило тмурно и магловито, као да је јесен. Синоћ је стигао у наш батаљон М. П. заробљени пролетер из II чете 6 батаљона I пролетерске бригаде, а јутрос смо га упутили Штабу наше бригаде. Исто тако, послали смо Штабу дневни рапорт и извјештај да нам је од бомбардовања покварен један пушкомитраљез (италијански). Исто тако извјестили смо да су нам из III чете дезертирали тројица. Од неке реквизиције или плијена јутрос смо добили пет крава за мужу и одмах смо им одредили чобане. Киша је наставила да пада читави дан. На лицима свих људи осјећа се утицај влаге, а то није ни чудо у овој јарузи, обраслој шумом. Пут до кухиње, због сталног крстарења, просто се претворио у блато. Добили смо извјештај да су јутрос од наших рањеника умрли другарица Даница Бојанић и друг Лука Ђетковић. Од стране нашег батаљона сахрани су присуствовали другови Симо Мреновић и Љ. В. који је и говорио на гробу у име наших батаљона. Сахрана је извршена у гробљу изнад болнице у селу Врбници.

Читаву је ноћ наставила да пада киша. Људи се шћућурили испод букава; други се опет увукли у мале колибице које од реда свака капље и тако смо бројили часове који су врло споро одмицали.

29 јуна

Свануло је, а киша и даље пада. Људи су се извлачили из колиба сви квасни и одмах почели да ложе ватре. Добили смо наређење у 8 часова да се јавимо у Штаб бригаде командант и ја. У 9 часова смо пошли и у Врбници се задржали до 12 часова. Наређено нам је да батаљон преселимо из досадашњег логора тамо гдје је до сада био Штаб бригаде. Јавили су нам из болнице да је јутрос умрла другарица Његосава Минић. Одредили смо 10 другова за испраћај, а у име нашег батаљона одређен је да говори друг Марко Перовић, политички комесар 3 чете. Око 16 часова пошао сам са око 20 другова да прибирамо гору за прављење колиба у новом логору. Пошто смо набрали нешто буковине и папрати за покривање, вратили смо се у стари логор око 18,30 часова.

30 јуна

Од 8,30 до 12 часова присуствовао сам састанку батаљонског партиског бироа. У 13 часова друг Перо и ја пошли смо на са-

вјетовање у Штаб бригаде, које је почело у 16 часова и трајало све до 3 сата идућег дана. На овом савјетовању је дошло до јединствених гледања на све проблеме и правилно су уочени сви пропусти и недостаци у раду. Дискусија је била свестрана и донесени су закључци за будући рад.

1 јула

Са савјетовања смо се вратили око 6 часова и легли да мало спавамо. У подне смо устали. Од 16 до 17 часова држали смо политички час на којему смо прочитали и објаснили проглас, који је издао за народ Среза фочанског Штаб наше бригаде. У вези са овим ја сам говорио о дужностима и задацима које имају борци — пролетери. Даље, прочитане су радио вијести и са тим је морало бити завршено, јер је стигла агитпроп група да да једну приредбу за наше људе. У програму је било неколико рецитација, један скеч и извјештај радио збрке. Приредба је успјела и било је смијеха. Добили смо извјештај из болнице да је умро друг Јефто Цмилић.

2 јула

Према извјештају, боље рећи распореду политкома болнице у наш батаљон требао је да дође око 4 часа љекар ради прегледа људства, те смо у вези са овим устали рано, али љекар је стигао тек у 10 часова и од 11 до 11,45 одржао предавање (о пјегавом тифусу). Од 14,30 до 15,30 часова одржали смо помен погинулим друговима од бомбардовања у Грандићима. На помену сам говорио ја, друг Р. Т. и другарица М. Ј. Након малог одмора прочитане су радио вијести као и чланак из московске правде „Стишните фашистичког грабљивца да јаче крвари”. На крају, дискусија је била врло оскудна. По жељи другова одабран је извјестан број тема које ће бити потребно обрадити за слиједеће часове. Око 19 часова добили смо наређење да промијенимо мјесто логоровања и помакнемо се у правцу Калиновика. Договорили смо се да направимо покрет у два сата ноћу.

3 јула

У 2 часа смо устали. Људи се боре са сном, али се ипак спремају за покрет. Када је у 3 часа било све спремно, командант је наредио покрет — правац село Врбница — Оцина Пољана. Колоном по један батаљон се спушта низ брдо према потоку, од којега даље пут води уз брдо за Врбницу. Чим се кренуло уз брдо, већ се људи крећу лаганије, а понеки почињу да заостају. Али на крају ето нас у Одиној Пољани, на мјесту гдје треба до даљег да логорујемо. Неколико радничких барака међу њима једна са три лијепо окречене собе, очевидно канцеларија фирме. Околу шума. Испретурана стабла, жељезнички колосјек који је сигурно служио за извлачење обловине. По нереду који влада свуда наоколо, види се колико је немилосрдно капитал био зарио своје канце у тијело босанске шуме.

У непосредној близини налази се неки катун са више мањих колибица, које мјесто врата имају неке једноставне отворе. У бившу фирмину канцеларију намјестили смо Штаб батаљона. Ово је право мјесто за одмор и опоравак, вода је добра, али само нема брашна. Скоро неславно месо људима је додијало. Пошто се све људство смјестило, легли смо да спавамо. Послије ручка одржали смо састанак батаљонског партиског бироа, на којему смо детаљно претресли стање у батаљону. Састанак је трајао 3 часа. Од 16 до 18,30 часова одржали смо састанак Штаба батаљона на којему смо извршили извјесне измјене и допуне у руководећем војничком и политичком кадру. Одлучили смо да се преформирају чете и то ставили у задатак другу команданту да спроведе у живот и да се путем обиласка и лично увјери да је постављени задатак извршен.

4 јула

Изјутра друг командант није обишао чете, а у 11 пошао је у једну извиђачку патролу у правцу Калиновика. У правцу Фоче у другу извиђачку патролу пошао је друг М. А. За пратиоце су пошли другови из новоформираног извиђачког вода при Штабу батаљона. Ради темељитог прања веша наредили смо да се казан који имамо за ту сврху уступи трећој чети, исто тако смо наредили и првој и другој чети да учине што је више могуће у погледу чистоће. У вези са овим сви људи који се налазе у логору ослобођени су од неког другог рада. Чобан је изгубио 3 од 5 крава које смо имали, па смо и јуче упућивали патроле да их траже наоколу. Добили смо 10 калоба картица и 10 кутија шибица да их подијелимо људима.

5 јула

Наредили смо командама чета да се све људство прикупи и изведе на занимање. Од 9 до 10 часова да се ради обука са пушком, а од 10 до 11,30 стражарска служба. У 8,30 часова добили смо наређење да упутимо 10 бораца на народни збор у Закмуру, куд су пошли и претставници Штаба бригаде. Тражене борце упутили смо у 8,45 часова. Послије подне наређено је да се од 15 до 17 часова, као и прије подне, ради обука пушком и стражарска служба, а од 17 до 18 часова одржан је политички час.

Од Штаба бригаде добили смо за батаљон 25 калоба картица и 2.000 куна (новац Н.Д.Х.). Добили смо писмо од Агитпропа у којему траже од мене да им пронађем пет изгубљених коња који су нестали приликом преноса рањеника из Вучева за Врбницу. Одмах сам им одговорио да се ја по томе питању уопште не сматрам одговоран.

Јутрос је око 7 часова дошла у наш логор наводно Љубица П. Лаловић, из Јелешца говорећи да се уплашила од неких наоружаних људи, који су дошли у њено село, вјерујући да су усташе. Каже да би радо остала код нас, иако је удата. Краве које

смо ми прије неки дан изгубили, она каже да су се вртиле тамо, јер су из њенога села. Дали смо јој ручак, а њено саслушање послали Штабу бригаде. Ја и Перо смо прије подне обишли чете на занимању, а то смо исто урадили и послје подне.

6 јула

Око 8 часова дошао је к нама друг В. Терзић, замјеник команданта бригаде. Од 9 до 11,30 часова одржао је борцима батаљона предавање о партизанском начину ратовања. Исто тако послје подне у 15 часова је започео друго предавање којему су присуствовали десетари, водници и командири чета, о држању старјешина у борби и свим осталим ситуацијама. Овоме предавању ја нијесам присуствовао, јер сам радио неке извјештаје које сам послао по Терзићу.

7 јула

Друг Перо је пошао у Штаб бригаде. Командант је био са борцима на занимању, а ја сам остао у канцеларији ради преписивања спискова 2 чете, што сам свршио до подне. У пролазу је мало свратио к нама друг Ђуро Р. Око 10 часова, по групама од 2 до 4, борци се враћају са занимања. На питање шта су све радили, одговарају да нијесу уопште занимали већ само брали јагоде. Послје подне смо одржали политички час. Око 21 час дејертирала су из нашег батаљона М. В. и Д. В., Н. М., Д. Б., Ч. И., Ђ. В. и Сп. Д. Након пола сата били смо обавијештени за ово бјекство и одмах смо организовали потјеру за дезертерима. Руководиће овом акцијом повјерили смо политкому 1 чете другу П. К. Још исте ноћи је овом одјељењу успјело да ухвати Сп. Д.

8 јула

У 8 часова почели смо партиски састанак штапске ћелије који је трајао доста дуго, јер се нијесмо одавно састајали, те се прикупило низ питања за дискусију. На састанку смо се критички осврнули на нерад и анархичност која влада у нашем батаљону, а за коју, углавном, сноси највише одговорности друг командант. Добили смо наређење од Штаба бригаде да упутимо једну чету у Ђећево. Пошто смо завршили партиски састанак, саслушавао сам дезертера Сп. Д. и Д. В. који су данас ухваћени. Исто тако наше патроле су ухватиле и дезертера Ђ. Б.

9 јула

Јутрос у 7 часова упутили смо 1 чету у Ђећево као смјену једној чети комбинованог батаљона из Трбушча. Са 1 четом послали смо и 11 изнемоглих другова из 2 и 3 чете, јер се прича да се тамо може доћи до нешто више хране. Овдје око 8 часова наставио сам са саслушањем похватаних дезертера. Саслушавање је трајало са малим прекидом око ручка, све до 16 часова. По завршеној истрази сав материјал са извјештајем смо послали Шта-

бу бригаде. Као претставници политодјела бригаде дошли су данас к нама другови Милинко Ђ. и Милинко М. Добили смо позив да командант и ја будемо сјутра на савјетовању у Штабу бригаде, у 8 часова.

10 јула

Устали смо ранс и у 7 часова се упутили за Штаб бригаде. Савјетовање команданата и политичких комесара почело је у 9,25 и трајало са прекидима и одмором око ручка све до 18 часова. На савјетовању је јасно изложена политичка ситуација и наши задаци у вези са њом. Исто тако јасно је подвучена важност војничког рада са борцима. Извјештај о раду по војној линији у нашем батаљону био је доста блијед, јер се нијесмо имали чиме нарочито похвалити. У логор смо се вратили око 22 часа. Ухваћен је дезертер Ч. И. и вратили смо га у логор.

11 јула

Састанак штапске партиске ћелије одржали смо од 6 до 10 часова, а од тада састанак батаљонског партиског бироа до 12 часова. Одмах послје ручка саслушавао сам ухваћеног бјегунца Ч. И. На батаљонској конференцији која је почела у 15 часова говорио је о политичкој ситуацији друг Милинко Ђуровић. У дискусији су учествовали неколико бораца и конференција је завршена у 18 часова. Опет сам наставио са саслушањем, а суочио сам и К. Б. и В. К.

12 јула

Ухватили су и јутрос довели дезертера М. Ј. Од 10 до 12,20 држали смо у Штабу батаљона састанак командира и водника, на којему су пренесени закључци са савјетовања команданата и политичких комесара у Штабу бригаде.

Послије ручка пошао је у обилазак 1 чете у Ђеђево друг командант Димитрије. М. В. на саслушању, које је започето у 15 часова, потпуно је неискрен или, да се најблаже изразим, све лаже. Сп. Д. каже: „Ријешо сам се да говорим истину“, и заиста је признао доста ствари које у многоме расвјетљавају догађај од 7 овог мјесеца у 21 час. Моје је убјеђење да су у питању људи који су се заморили, клонули и физички и духовно, а о позадини се причају лијепе приче како наши илегалци живе, тако рећи, полуилегално, народ их добро пази и чува и хране имају довољно, па их је све ово натјерало да постану дезертери и опрљају се. Сп. Д. као мало дијете плаче од стида. Добили смо из Штаба бригаде мало газа, али фитиљ од лампе не ваља, те ми опет остајемо ноћу без свијетла. Почели смо били да одржавамо састанак батаљонског партиског бироа, али смо га морали прекинути због тога што нијесмо имали свијетла. Послије подне стигао је к нама друг Ј. Вукотић.

13 јула

Данас је годишњица устанка у Црној Гори. Наставили смо синоћ прекинути састанак батаљонског партиског бироа у 7 часова. Прорадили смо директиве о раду партиске организације у војсци и расправљали нека текућа питања. Састанак је завршен у 10 часова. Уграбио сам мало времена да размислим о ономе што треба данас да кажем. У 10,20 војска се постројила, а у 10,30 хор је отпјевао интернационалу, а затим сам ја говорио један сат о значају 13 јула и указао на све тешкоће и препреке које су стајале на путу борби црногорског народа у току ове године. Затим, одата је пошта палим друговима и хор је отпјевао „Падосте жртвом...“.

14 јула

Прије подне сам саслушавао Петка Т. и још двојицу који су изгледа имали намјеру да бјеже. Од 15 до 19 часова одржали смо састанак батаљонског партиског бироа на којему је расправљано питање дезертера. Послије подне се вратио командант Димитрије. Прва чета нам је послала нешто бораније и кромпира.

15 јула

Одржали смо састанак батаљонског партиског актива, на којему смо продискутовали какав став да заузме партиска организација по питању кажњавања бораца који су покушали да дезертирају с обзиром на њихово раније држање, показану храброст у борбама као и у вези са њиховим изјавама и обећањима датим у току истраге. Послије приличне дискусије актив је стао на становиште да их не треба осудити на казну смрти као ни на казну разоружавања и избацивања из пролетерских јединица. Овај састанак је трајао од 7 до 9 часова, а послије овога ја сам испуњавао дневник политичког рада.

Послије подне од 16 до 18,30 часова одржали смо конференцију на којој је присуствовало људство из 2 и 3 чете. Ја сам поднио извјештај у вези са истрагом над бјегунцима, послије чега су ми поједини другови постављали питања. Пошто сам одговорио на 23 постављена питања која су свакако помогла да читава ствар постане још јаснија, развила се дискусија и на крају донесен је закључак да се предложи пријеком војном суду да приликом суђења дезертере казни казном којом нађе за сходно, изузев казне смрти.

Послије овога читав материјал истраге и ови предлози предати су на надлежност пријеком војном суду нашега батаљона.

16 јула

Данас је пријеки војни суд извијећао предмет и рекао своју ријеч. Са строгим укором казнио је М. В., Сп. Д.; укором Ђ. Б., опоменом Ч. И., Д. В., и Петка Т. Исто тако казнио је деградацијом све оне који су били војни руководиоци. Другови из прије-

ког војног суда узели су ме да им помогнем израдити и образложити ову пресуду, јер је треба саопштити борцима пред стројем, послје чега читав материјал са првостепеном пресудом још данас треба упутити штабу бригаде. Још јуче је овдје стигао из Ђеђева друг Миљо М. да одржи предавање „о постанку земље“, али ја нијесам имао времена да га слушам, јер сам имао довољно посла са друговима из пријеког војног суда. Како ми рекоше, друг Миљо је почео ово предавање у 9 а завршио у 11,30 часова. Сви се слажу да је предавање успјело.

По распореду рада данас смо прије подне имали војне вјежбе, али смо направили ову измјену да се Миљо не би дуже задржавао, а војне вјежбе су извођене послје подне. Ријешили смо у Штабу да ја обиђем 1 чету у Ђеђеву, а са мном треба да иду другови Коле Р. и Симо М. На пут смо кренули у 13 часова. Са нама иде Миљо М., који се враћа у чету и Славка К. Чим смо мало одмакли, почела је киша да роси. Уз пут нас маме јагоде па смо на крају попустили, сјახали и навалили на јагоде. Кад смо се прилично заситили, кренули смо даље. Пут најчешће иде час горе, час доље. Мој коњ је стално клецао. Бос је па га боду камен. Прије Закмура срели смо једног младића, који у разговору хваљаше партизане, а нарочито Херцеговце. У 18,30 часова стигли смо у Трбушче, гдје се бјеше смјестио I батаљон херцеговачког НОП одреда. Код њих бјеше и командант наше бригаде друг Сава, са њима и друг Војо Поповић. Овдје смо се задржали пола сата и дали им радио вијести да их прочитају људима. Наставили смо даље узаним и блатњавим путем, стално нас је запињало неко грање, али на крају смо стигли у Ђеђево и по жагору, који се чуо, открили смо логор. Још није била вечера готова, што је нама свакако било мило, но и без тога, овдје се не осјећа глад. Нијесмо били такорећи ни сјели, а људи нас одмах нуде крушкама и јабукама. Поштар Шиљеговић доноси читаву торбу са крушкама и даје да једемо. Узгред каже да се спремао да ми пошаље неку крушку. Око 23 часа легли смо да спавамо, али буве не дају мира.

17 јула

У 3,40 часова пробудио сам се од хладноће, дигао се и гријао уз ватру. Нешто касније су се и остали један по један дизали и прикупљали око ватре. На вријеме је био и доручак спремљен. Јутрос смо заказали за 13 часова састанак партиске ћелије у чети, а почели смо тек у 14, а завршили га у 19,25 часова и једва успјели да свршимо један дио прве тачке дневног реда. Констатовали смо да је рад по свим линијама слаб. Није људима јасан значај савеза између СССР-а, Енглеске и Америке. Половина другова из ћелије не вјерује да ће њемачки фашизам бити побјеђен још до краја ове године. Кажу да су прорађивали директиву о раду партиских организација у војсци, али на питање ко сачињава батаљонски партиски биро само је знао да одговори

секретар ћелије, тако да је опет морамо прорађивати. Састанак се наставља сјутра у 7 часова. Послије вечере одржан је свечани састанак на којему је реализована одлука о пријему у Партију М. В.

18 јула

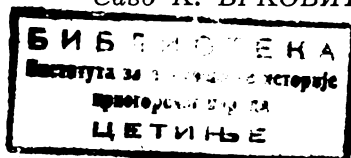
Наставили смо од 7,30 до 12,45 часова партиски састанак који смо синоћ прекинули. Наставили смо са прорадом материјала, критиком и самокритиком. Материјал смо реченицу по реченицу објашњавали тако да је људима сада јасно. Критика је врло често ишла до ситничарства. Самокритика изузев тројице другова није задовољила. Због ручка опет смо морали састанак да прекинемо, а да га поново наставимо у 15,30 и на крају завршимо тек у 18 часова. Донијели смо закључак да се сазове четна конференција, да се рад по свим линијама активизира. Од 13 до 14,30 часова, тј. за вријеме паузе око ручка, одржали смо политички час са људством из чете. На часу су прочитане вијести и коментарисане; дискутовано је о значају савеза између СССР-а, Енглеске и Америке, као и о томе да ли ће се рат завршити у 1942-ој години. Борци правилно схватају ствар и вјерују у ову могућност.

19 јула

У 7,30 часова почели смо са четном конференцијом која је трајала до 10 часова. Расправљали смо низ питања из унутрашњег живота у чети. Борци су иступали самокритички. Борци ове чете припремили су за своје другове у другој и трећој чети јабука, крушака, цања, зеља и мауна довољно да се три коња натоваре. Требали смо да кренемо из Ђеђева у 14 часова, али је Зеко Абрамовић закаснио и вратио се тек у 16 часова. Док смо натоварили и кренули било је 17 часова. До ноћи (19,30 часова) стигли смо у Закмур до куће неког старог сељака Милановића, који нас је лијепо примио и изразио жељу да нам да и вечеру, али његова се жена успротивила и тек на крају се ријешила и донијела нам од прилике 1/4 кгр. хлеба и један литар варенике. Ја, Симо и Коле имали смо тек само толико да пробамо какав је хлеб и вареника. Послије вечере донијели су нам мало сијена за простирку. Кад смо легли, газдарица је почела да нам се жали како су је — наводно — „тиранисали“ борци из I пролетерске бригаде. Ми смо настојали да јој ствар правилно објаснимо, али њој тешко иде у главу. Стално понавља како они немају ништа, а мени се напротив чини да нијесу баш неки сиромаси, већ смо потрефили изгледа, у неку „пријатељску“ кућу.

(Наставиће се)

Саво К. БРКОВИЋ

Црна Гора за вријеме другог Његошевог одласка у Русију

Некадашњи претсједник Црногорског сената Иван Ивановић Вукотић и потпретсједник истог Сената Матија Петровић Вучићевић били су главни Његошеви противници у руској престоници послје напуштања Црне Горе. Њима су се придружили и чланови породице протјераног гувернадурa Вука Радоњића, те је Његош био приморан да лично пође у Русију и разбије све злонамјерне интриге некадашњих својих главних сарадника. Дуго времена послје свога повратка из Русије Његош није био миран од Вукотићевих интрига, па се 8 маја 1839 године жали руском консулу у Дубровнику Јеремији Гагићу на Вукотићеве интриге овим писмом: „У вријеме мог бављења у Русији разумјео сам да су ме моји непријатељи најцрњима бојама описивали пред Министерством руским, тужећи се на мене од имена цијелога народа, а ово је и Вама познато. Ја сам истинито увјерен био, као што се нијесам ни преварио, да народ није имао ништа против мене тужити се, јер сам знао лијепо расположење народа к мени, и сумњао сам тако да ту мора бити неко са стране, зато сам и старао се дознати од куд је тај зли извор истекао. И најпослије успјех узнати да је то био Иван Вукотић, који је са својима писмима учио неке недобромислеће како ће писати против мене Двору рускому... Да би Вам могао јасно доказати Вукотића отровно сјеме, које је радио посејати међу овим народом, прилажем овђе његова писма у подлинику, из који(х) ћете видјети гдје он између осталогa, пише: „Ја сам ви писа у прошастоме љуњу мјесецу, но нијесам има отговора и не знам јесу ли ви дошли и бојим се да нијесу учинили Петровићи у Котор да фатају моје књиге које пишем ја вама и ваше које иду к мене, зашто ево има по године да нијесам примио из Котора ниједно писмо, и ево пишем с Шпиром Радоњићем, који ће ви предати у руке. — Чујем да владика је помутио и закрвио сву Црну Гору, да га Бог убије, и чини свако зло, које му није дато ни от Бога ни от Цара, него ве вара и

¹⁾ Душан Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, Београд 1940, књ. I, стр. 395—396. — У Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу сачувани су преписи Вукотићевих писама о којима пише Његош Гагићу. У своме писму од 22 октобра 1837 г., које је послао сердару Марку Пламенцу и другим главарима Црмничке Нахије, Вукотић, између осталогa, пише: „Ја сам ви писа у прошастоме љуњу мјесецу, но нијесам има отговора и не знам јесу ли ви дошли и бојим се да нијесу учинили Петровићи у Котор да фатају моје књиге које пишем ја вама и ваше које иду к мене, зашто ево има по године да нијесам примио из Котора ниједно писмо, и ево пишем с Шпиром Радоњићем, који ће ви предати у руке. — Чујем да владика је помутио и закрвио сву Црну Гору, да га Бог убије, и чини свако зло, које му није дато ни от Бога ни от Цара, него ве вара и

Противу оваквих непријатеља Његош се доиста није могао бранити са Цетиња писменим путем, тим мање што је сву преписку са Русијом морао да врши преко дубровачког консула Гагића, а овај је био пријатељ Вукотићев и питање је да ли би и како долазили Његошеви писмени протести до мјеродавних лица у Петрограду. Имајући отворене непријатеље у сусједној Аустрији, којима су се сада придружили и непријатељи у Русији, Његош је ријешо да бар своје непријатеље у Русији јавно открије и да то уради на лицу мјеста.

О својој намјери да ће отпутовати у Русију Његош је извјестио Гагића писмом од 8 октобра 1836 године. У почетку писма Његош каже да ће кренути на пут у мјесецу новембру, а са њим ће ићи и његов „двојуродни брат“. Ту Његош мисли на свога брата од стрица Ђорђију Петровића, који је, као што је познато, требао да буде насљедник митрополиту Петру I, али је касније прешао у руску војску и остао у Русији десетак година. Његош у наставку писма каже да има врло мало новаца, а пошто је дужан имати новаца не само за „содржавати правитељство народње“, већ мора оставити и потребну суму новаца „која би могла бити достаточна на содржаније правитељства“ док се поврати са пута, те „нећу имати средства по приличију званија мојега отправит се на предначначени пут“ — пише Његош. Није имао друге могућности да дође до потребних му новаца за пут сем да тражи зајам, па због тога Његош моли Гагића да му учини услугу и да у некога од дубровачких трговаца позајми за Његошев рачун онолико новаца колико износи редовна помоћ из Русије коју сваке године прима Црна Гора преко Гагића, а за добит Његош пристаје на онај проценат који са тим трговцем уреди сам Гагић.

Гагић је примио Његошево писмо 10 (22) октобра, а послје четири дана (14/26 октобра) послао је Његошу негативан одговор по питању зајма и шаље му опширно образложење како га је та Његошева молба довела „у веома непријатно положеније“, јер иако се мучи коликогод може да изађе увијек Његошу у

све што говори лаже, којему ништа не вјерујте, зашто је лажа и пријевара. То сваки дан видите да је сума све биране Црногорце исхерати и ископати, да му нико не може сметнути, пак ће најпотоље и оне који му сада помагају за мито ископати. Да је слоге међу вама, које није да (се) саједините сви уједно, пак да га мушкетате, ондар бисте се опоштили пред Богом и пред цијелијем свијетом. Кажем ви право, ако Бог да те буде жив, доћи ћу у те стране да се видимо и ако сте ви контени... Но доклен ви не исхерате владику Петровића ис Цетиња дотлен нико доћи међу вама неће, нити ће бити међу вама среће. — то је моја велика жалост. — Када је Владика улега у Русију били су га метнули у један манастир у тамницу и држали га два мјесеца, пак га пуштили, али су га арђаво примили, а грђе справили, зашто и овден знаду за његова срамна ђела, него му ђаво поможе те изађе за зло сиротиње црногорске...“ — Уз своје писмо Вукотић је послао и цио текст опширнога писма (има

сусрет, то овом приликом не може урадити, пошто „у овом мјесту толико се мало налази за сада динарах, да мало који трговац нема потребу узимати динаре и плаћати велики процент, залагајући куће и проча недвижима имања“. У наставку свога писма Гагић даје сигурно тачније објашњење Његошу због негативног одговора, јер каже: „Представите себи сада, молим Вас, како би(х) ја могао имати речену суму на конат Вашег пенсиона, који нити от Вас нити от мене зависи, а от Министарства иностраних дјел, кад га оно определијели послати?“ — Гагићу су свакако биле познате многобројне интриге противу Његоша у Русији, па је могао рачунати и на укидање редовне помоћи Црној Гори, те се није смио нити могао упуштати у тражење зајма Његошу за пут у Русију, а још је мање то могао урадити када му није могло бити познато да ли ће се одобрити Његошев долазак у Петроград.

15 (27) октобра Гагић је врло кратко обавијестио Руско посланство у Бечу о Његошевој намјери да у новембру посети Петроград, а сјутрадан о томе извјештава и Азијатски департаман Министарства иностраних дјела, али у овоме писму додаје да га је Његош молио за суму „околу 1.000 червоних“ ради издржавања Црногорског правитељства до повратка из Русије, што му није могао урадити¹⁾.

Када је и гдје Његош нашао новац за народне потребе у Црној Гори и за пут у Русију, сада нијесам могао утврдити, али је ипак остао при својој одлуци и почетком новембра спремао се за пут. Своме пратиоцу и брату од стрица Ђорђији издао је 4 новембра свечану грамату, писану преко цијелога табака, овјерену великим печатом Црногорског сената и потписану лично

преко двије стране текста!) које треба да потпишу сви црногорски главари и пошаљу га преко консула Гагића рускоме цару. Писмо је пуно најгорих напада на Његоша („...утече ис Црне Горе владика Петровић и понесе собом све драгоцене вешти ис Монастира цетињског и сувише заложиле или продаде Монастир под Махине... видимо да је Владика Петровић нас покра и разурио и велику несрећу међу нама учинио... от како дође владика Петровић за нашу несрећу из Русије владиком, а стари наш брат и господар президенти Вукотић пође да се лијечи, ондар владика разури све уредбе које бјеше оставио међу нама наш президенти Вукотић и со тијем помуте вас народ црногорски... Послије све ове несреће коју ни учини владика Петровић ми сви скупа Црногорци више не желимо га да буде међу нама владиком црногорскијем, како недостојнога носит име владике и злога чојка... а највишу срећу нашу коју би ни наш милостиви Цар учинио да нама опет пошаље међу нама нашега доброга брата старога президента Господина Вукотића...“), али је Његош успио да дође и до Вукотићевог писма од 22 октобра 1837 г. и до приложеног писма „за цара рускога“, па су оба писма сада више шкодила Вукотићу но Његошу.

У Архивском одјељењу Државног музеја чувају се и сви други документи које сам употребио у овоме чланку, па то нећу појединачно наводити кроз текст.

¹⁾ П. А. Лавровъ, Петръ II Петровиъчъ Нѣгошъ владыка черногорскій и его литературная дѣятельность, Москва 1887, стр. 86.

Његошевом руком³⁾), а 12 новембра штампао је у својој штампарији на Цетињу проглас народу, у коме га обавјештава о путу у Русију, препоручује му мир и слогу и саопштава да ће до његовог повратка земљом управљати Сенат и Гвардија⁴⁾.

Средином новембра 1836 године Његош је отпутовао за Русију, а повратио се у Црну Гору тек средином августа 1837 године. Овај Његошев пут и тешкоће које је том приликом имао доста су познати⁵⁾), а они нас овом приликом и не интересују. Али ипак ће бити корисно изложити неколико непознатих докумената о томе путу, прије но пређемо на догађаје у Црној Гори за вријеме Његошевога отсуства. Први од тих докумената јесте од 23 јануара (по ст. кал.) 1837 г. То је писмо руског консула Гагића Министарству иностраних дјела, у коме јавља да је примио послатих му 5.000 рубаља на име помоћи црногорском народу и његовом владици за 1836 годину, које треба да оване преда уз редовну потврду пријема. Но како Гагић из новина види да је Његош у Бечу и да ће се вјероватно одатле упутити у Петроград, а Његош га није прије одласка из Црне Горе обавијестио ко ће га заступати, моли Министарство за наређење коме ће предати примљени новац. Сјутрадан је Гагић о томе писао и отправнику послова Рускога посланства у Бечу књазу Александру Михајловићу Горчакову, молећи га да затражи од Његоша назначење лица коме Гагић може предати примљени новац из Русије. Тек 21 фебруара (5 марта) примио је Гагић одговор од Горчакова из Беча, којим му је наређено да се по овоме питању обрати директно савјетнику Азијатског департамента Министарства иностраних дјела Константину Родофиникину. Истога дана Гагић је примио и доста опширно писмо, број 235, од 26 јануара (по ст. кал.) 1837 године, у коме му Родофиникин јавља о садржини једне Његошеве претставке упућене из Беча Министарству иностраних дјела. Његош је тражио да му се дозволи долазак у Петроград, јер би желио да моли за дјејство да Турска поврати Црној Гори Грахово и да му се одобри редовна годишња помоћ до 80.000 рубаља за уређење власти у Црној Гори („длѧ устројства черногорцев“). Ако му се ово не може одобрити, Његош је молио да му се дозволи пресељење у Русију са неколико црногорских породица. Његош је свакако ово тражио у љутњи и разочарењу приликом рђавога пријема у Бечу од стране Рускога посланства и пошто је наишао на тешкоће за одобрење да пође у Петроград, а како је његово

³⁾ Оригинал је Ђорђе свакако предао Његошу после повратка из Русије, те се и данас налази у Архивском одљењу Државног музеја.

⁴⁾ Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, стр. 230-231.

⁵⁾ М. Медаковић, П. П. Његош посљедњи владајући владика црногорски. Нови Сад 1882, 76-80; П. Лавровъ, Петръ II , 84-97; П. Ровинскій, Петръ II (Раде) Петровичъ Његошъ владыка черногорскій, С. — Петербургъ 1889, 72-84; Д-р Л. Томановић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, 69-79; Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, 230-245; Чулићева **Годишњица** књ. XXXII, 272-290.

разочарење могло бити појачано када је добио одговор на ту своју претставку, види се из даљих излагања у Родофиникиновом писму. Његошу је, наиме, одговорено да Русија нема никакво право тражити од Турске „уступање ма каквог дијела своје земље Црногорцима, још тим мање што је она и њих (Црногорце) увијек сматрала својим поданицима; новце му такође не можемо дати, јер они неће донијети стварне користи, а за издржавање владике и његових црквених службеника довољно је хиљаду червонаца, који се сваке године њему шаљу; напосљетку није пристојно њему, Архијереју, напустити народ, који га је изабрао својим пастиром, и поћи у Русију“.

Саопштавајући Гагићу горњи одговор на Његошеву претставку из Беча, Родофиникин у наставку свога писма кори Гагића како се не стара да увјери Његоша у његово фактично стање и потребу да води с Турцима мирољубиву политику. За Родофиникина је јасан доказ да Гагић у томе погледу није извршио своју дужност и довољно му је за Његошеву рдкост према Турцима само Његошево писмо Али-паши Ризванбеговићу од 6 октобра 1836. Писмо је у преводу Гагић био доставио Министарству иностраних дјела уз свој акт од 16/28 октобра, заједно са преводом Али-пашина писма Његошу, јер је копије оба писма Његош послао Гагићу уз своје писмо од 8/20 октобра. Писмо Али-пашино Његошу нема датума, али је оно свакако из мјесеца септембра, јер се у њему налазе и ови редови: „... али не знам ко је началник био да дођу некоји Црногорци и Гвардија на помоћ Граховљанима да их помаме и моје толике људе да побију. . .“, а то се сигурно односи на познату борбу на Грахову одржану 11 (23) августа 1836 године, у којој су стварно Црногорци страдали. У тој борби погинуо је и рођени Његошев брат Јоко, али се из Али-пашина писма види да су и Турци имали велике губитке. Одговор на ово Али-пашино писмо јесте од 6 (18) октобра и он је познат у нашој науци⁶⁾, па га нећу наводити, али морам навести дио Родофиникиновог писма Гагићу који се односи на ово Његошево писмо, јер у њему Родофиникин каже да би такав одговор Али-паши могло дати само оно лице „које може слободно располагати војском која се у најстрожијој мјери састоји из сто хиљада људи са свима осталим њеним потребама“. Природно је, каже даље Родофиникин, да ће последије пријема оваквог писма турски паша свуда сматрати Црногорце као непријатеље и увијек ће се борити противу њих, а да црногорски управљачи поступају на други начин, могао би народ долазити до своје исхране радом и занатима. Родофиникин чак мисли да би Његош требао повремено да шаље поклоне сусједним турским пашама, што би се, он вјерује, стоструко надокнадило слободном трговином Црногораца са оближњим паша-

⁶⁾ Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његошева, 226—227.

луцима, па препоручује Гагићу да у овоме смислу даје повремено сугестије и Његошу и народним главарима, али само тобоже од своје стране, а не званично од Министарства („но единствено отъ себя, яко движимаго дружбою къ Черногорцамъ“). Његош је у претставци био навео како се становништво Црне Горе јако умножило, те га је немогуће исхранити, па Родофиникин јавља Гагићу да је по томе питању наређено руском посланику у Цариграду да види код Министарства иностраних дјела може ли се наћи могућност да се исели један дио народа из Црне Горе у Турску (!) и може лиму се обезбиједити да му турске власти не чине никаква насиља и незаконитости, па се нада да ће ово питање бити успјешно ријешено. На завршетку свога писма Родофиникин тражи од Гагића да му пошаље сљедеће податке: 1) да ли се доиста толико намножило становништво Црне Горе, 2) да не постоје неки унутрашњи раздори који су побудили владику да се уклони у Русију и 3) какви узроци наводе владику да води борбу противу наређења турскога паше односно Округа граховског, који је одавно под турском влашћу?

Ово Родофиникиново писмо Гагић је примио 21 фебруара (5 марта), а 9 (21) марта добио је од Министарства иностраних дјела писмо, број 330, од 9 (21) фебруара, којим га обавјештавају да је Министарство сазнало („получило частное свѣденіе“) како је црногорски архиепископ Петар Петровић „разнима неразумним поступцима“ проузроковао мржњу међу неким племенима, што је довело до међусобних свађа ових племена и иселења многих породица из своје отаџбине, да је цио народ испуњен љутњом према владици, који је употребио све напоре да би подигао граховско племе на непријатељски рад противу турскога правитељства, и, напосљетку, да је Његош просуо глас како је добио од рускога двора нека писма, којима се позива да неодложно дође у Петроград, те је прије свога одласка „заложио Маински манастир за 7.000 гулдена у сребру и однио собом такође све драгоцјене предмете Цетињског манастира“. У наставку свога наређења Министарство износи како се оно увијек старало да црногорски владика одржава мир и ред у народу и добре односе са сусједима, те сада добијене податке о владици, који су „у сваком случају преувеличани“, треба провјерити, а нарочито вијест да је zaloжио манастир у Маинама и однио драгоцјености из манастира са Цетиња, и о свему извијестити Министарство.

18 фебруара (по ст. кал.) послало је Министарство иностраних дјела Гагићу ново наређење по овим питањима под бр. 432, у коме укратко понавља своја ранија писма број 235 и 330 и прилаже дословне копије оба писма, па наглашава да је сада нужно по свим поменутиим стварима имати вјерне податке и наређује Гагићу да одмах по пријему писма отпутује у Црну Гору

и на лицу мјеста све провјери, нарочито узроке Његошевог одласка у Русију и народно расположење према њему, па све прикупљене податке да одмах пошаље у Беч по нарочитом куриру. Министарство ипак савјетује Гагића да своја провјеравања изврши врло пажљиво, како се не би код народа створила вјера у неку промјену и нада на испуњење каквих лудих планова, основаних на личним користима. Пошто је Гагић дуги низ година на своје консулском положају и стално је био везан са Црном Гором, Министарство се нада да ће повјерену мисију успешно извршити, па му напомиње да су и ранији и садашњи планови Министарства били сљедећи: 1) да се уклоне сва непријатељска расположења Црногораца према сусједним турским властима, као и са поданицима сусједне Аустрије, 2) да се утврди код њих благостање одржавањем унутрашњег мира и поретка, 3) да се укоријени код њих покорност и побожно покораване своје духовном пастиру и 4) да њихов владика са своје стране богобојажљивошћу и праведношћу добије повјерење своје пастве, а својим наредбама да одржи строги поредак у земљи и мирне односе са сусједима. Обавјештења која је добило Министарство о приликама у Црној Гори не одговарају руским надама и Министарство иностраних дјела има повод да страхује, како „великодушне“ његове жеље нијесу постигнуте у Црној Гори, те се о свему томе очекује од Гагића „детални, свестрани и тачни извјештај“.

Ово наређење Министарства иностраних дјела Гагић је примио тек 7/19 марта увече, но док се водила преписка о Његошу и Црној Гори између Дубровника, Беча и Петрограда, Гагић је ипак ступио у везу и са Црном Гором, ма да је био много љут на Његоша што га није обавјестио прије одласка за Русију о своје заступнику. Тако је Гагић писмом број 20 од 26 фебруара (10 марта) молио архимандрита Јосифа Павићевића, који је заступао отсутног Његоша, да му пошаље разне податке о приликама у Црној Гори, јер још није био примио писмо Министарства од 18 фебруара, којим му је наређено да одмах лично отпутује у Црну Гору. Јосиф Павићевић је одговорио Гагићу 11 (23) марта. Пошто је текст Гагићевог писма број 20 одавно познат⁷⁾, ја га нећу наводити, али Павићевићев одговор морам навести у цјелини, јер је он и важан и досада, мислим, непознат: „Примио сам Ваше високопочитајемо писмо под Н-ом 20, из којег сам разумио све што ми пишете, али се довољно начудити не могу што ми јављате да нијесте имали извјестије за полазак нашег Господара пут Русије. Ја Вас увјеравам да је наш Високопреосвјашчени Господар пријед мјесец дана но је кренуо пут Русије писао Вама за његов полазак, како што и копија његовог писма Вама писатог изговора, коју, ако желите имати, могу

⁷⁾ П. Лавровъ, Петръ II, 86-88 (код Лаврова није наведен датум Гагићевог писма).

Вам послати за више увјереније, то јест како оставља на мјесто његово мене да управљам народом док он дође и да свако писмо адресујете на моје име и што више дао је Вама на знање у истоме писму за пензион народа црногорскога када дође из Русије да ја подпишем двојне росписке и вишеречени пензион народа црногорскога примим.

Што, пак, желите од мене знати у каквом се состојанију находи Црна Гора, ја Вам истинито на Ваша питања одговарам: 1) истина је да се народ умножио у Црној Гори и нема о чем да живи, но већа част бјежи по свијету да себе препитаније тражи, а може бити да Вам је и познато да је само ове јесе(ни) из једне Нахије 200 људи пошло у Цариград; 2) слава Богу до сада није никаква раздора, несогласија и междусобне брани међу Црногорцима било, но је наш Високопреосвјашчени Господар вазда трудио се за благополучије, срећу и просвјешченије овога народа и ово га је побудило да пође пут Русијскога двора да иште наставленије и начин о будушчеј срећи Црногораца, који од толико стотина годинах у свакој оскудности и невољи живи и која безпрестано крв своју пролива за вјеру и слободу; 3) ова је причина побудила Високопреосвјашченог Господара да се умијеша у посао везира херцеговачкога што сиротиња из мјеста Грахова и дању и ноћу долазаше к њему молећи га да им руку помоћи да, као што им је и светопочивши владика (тј. митрополит Петар I — Р. Д.) давао и од напасти турске бранио. — Милостиви Господине, будите увјерени да наш Високопреосвјашчени Господар није радио о боју, но желећи којим гођ начином сиротињи граховској у чему помоћи и везира умолити да сиротињу не пршти, но силни везир Сточевић неће погледат на молбу сиротињску која му харач даваше, но дође у мјесто Грахово, попали га и похара и неколико младића црногорскије који су се ту нагнали заједно с Граховљанима посјече и што више од тога времена везир херцеговачки непрестано пријети Црногорцима, да ће на њих навојштити и да ће учињети што је њему драго“.

У завршним редовима свога писма архимандрит Павићевић јавља Гагићу да су у градове турских пограничних мјеста „по 200 низама у сваки град дошло и говоре Турци да ћеду овога љета навојштити на Брда“, али се Црногорци надају „на Бога и нашега Великог Покровитеља... да нас неће пустити у тирјанске руке да чине од нас што је њима драго“, па на крају писма поздравља Гагића од свих чланова Сената, као и од Његошевог оца, Тома Маркова Петровића.

Гагић је већ био на путу за Црну Гору када је архимандрит Павићевић писао горње писмо и примио га је у Котору 15/27 марта. Он је по раније наведеном наређењу из Петрограда од 18 фебруара кренуо за Цетиње још 8/20 марта, али је због

рђавог времена морао прекинути путовање бродом и ићи копном преко турске територије, па је дошао у Котор тек 12/24 марта. У Котору је нашао Његошевог брата Пера Томова и Стевана Перкова Вукотића, који су куповали жито у которских трговаца и раздавали га гладним становницима Катунске Нахије. Тада је сва Црна Гора била покривена дебелим слојем снијега, те је Гагић са Пером Томовим и Стеваном Перковим и са још неколико Црногораца тек 16/28 марта могао отпутовати за Цетиње. Путовали су, наравно, цјешке, и то скоро цео дан од Котора до Цетиња. Сјутрадан је била скупштина сенатора и свих важнијих народних главара, на којој је Гагић изложио циљ свога доласка, наиме да утврди: јесу ли Црногорци у миру са сусједима (Турцима и Аустријом), да ли је у земљи мир и ред, покорвају ли се Црногорци своје владици и стара ли се владика да добије њихово повјерење. На сва ова питања Гагић је углавном добио позитиван одговор, сем на посљедње питање, јер у своје извјештају о томе каже ово: „... што се тиче владања Владике и њиховога повјерења према њему — нико ни ријечи није проговорио“. Могуће је да је овдје Гагић намјерно мало претјерао, јер у наставку свога извјештаја изрично признаје, да су му народни главари казали како су они са општега скупа послали владику у Русију да тражи помоћ, која је због глади била нарочито потребна ове године, јер 10.000 становника Катунске Нахије нијесу у могућности да помажу у таквим годинама остале нахије без неке помоћи са стране. Неки главари су предлагали исељење бар половине становника сиромашне Катунске Нахије у Русију или у коју другу земљу, али је већина главара била противу њиховога исељавања, јер би њиховим исељењем „Црна Гора остала слаба и не би могла себе заштитити у случају непријатељског напада на њу, те би била жртвом својих непријатеља“. У даљем детаљнијем разговору са главарима Гагић је сазнао да у Црној Гори није било никаквих нередина који би приморали Његоша да се удаљи из Црне Горе, а главари су му објаснили да су новинари могли мислити, када су писали о „нередина“ у Црној Гори, на догађаје из мјесеца јула прошле године, када су Црмничка и Ријечка Нахија приморане оружјем на послушност и плаћање на општем скупу одређене мале порезе. Глад и овогодишњи никакви приходи од риболова, од кога је ранијих година Црна Гора имала по 30 до 40 хиљада червонаца прихода, приморали су их да моле владику да пође у Русију ради помоћи.

Питање Грахова Гагићу није било јасно, па је и о томе питао народне главаре. Они су му казали да је Грахово још за вријеме митрополита Петра I престало да плаћа Турцима данак, па сада Али-паша жели да Граховљане поново покори и примора на плаћање данка. Даља излагања црногорских главара о

Грахову и борби 1836 године сигурно су намјерно мало ублажена, да би оправдали своје „непокоровање“ руским наређењима о мирним односима с Турцима и Аустријом.

17 марта Гагић је завршио званичне разговоре с црногорским главарима и они су се углавном разишли са Цетиња. Али Гагић је остао на Цетињу још три дана и то је вријеме искористио да појединачно разговара с неким главарима. Он очигледно претјерује када у даљем своме извјештају каже, да је власт у Црној Гори „изгубила сву своју силу“ када је напустио Цетиње некадашњи претсједник Сената Иван Вукотић, а још мање може бити поуздан његов навод, да „сав народ жали Вукотићев одлазак из Црне Горе“. Да би допунио ове своје мисли, Гагић каже и ово: „На владику и на све Петровиће жале се и окривљују их за неправичности“. Гагић је прихватио као тачне многе Његошеве „карактеристике“, и то не само од његових личних непријатеља на Цетињу, већ и од оних са аустриске територије, па га по тим „обавјештењима“ окривљује да се бави само „ловом и прављењем стихова“, да „игра карте“, да од Русије „само прима новац, а са нашим савјетима се исмијава“ итд. Али ипак је морао признати да Његош није учинио два тешка „гријеха“ за која је био окривљен, а, наиме, да није заложо Манастир у Маинама, нити је однио драгоцености Манастира на Цетињу, јер их је сам Гагић видио својим очима.

21 марта Гагић је напустио Цетиње и преко Брајића и Бу̀двe свратио у Маински манастир, па се преко Котора вратио у Дубровник 27 марта. 29 марта (10 априла) послао је по нарочитом куриру преко Беча Министарству иностраних дјела свој опширни извјештај о приликама у Црној Гори⁶⁾, о коме је до сада била ријеч. Док се Гагић бавио на Цетињу, Његошев замјеник архимандрит Павићевић био је у манастиру Острогу. Он је пошао у Острог прије Гагићевог доласка, а како је пао велики снијег, није могао доћи на Цетиње, па из Острога 17 марта пише Гагићу. У почетку писма каже како је „остара и отежа и на нсге ходити не могу без коња“, па се извињава што због невремена не може доћи, али шаље на Цетиње свога јеромонаха Мојсију Станковића, који ће му предати Павићевићево писмо и казати му „у каквом се состојанију ми находимо“. Павићевић моли Гагића да дође и до Острога, ако је икако могуће, да види и ови „народ берцки и да се увјерите за сваке работе за које сте ви послати у Церну Гору... и да нас научите како ћемо се владати, ми јадни Црногорци и Берђани; који смо са сваке банде опкољени и затворени од непријатељах. Того ради је и поша наш Високопреосвјашчени Господар у Русију да иште начин и избавленије овому биједному народу... и молимо Бога

⁶⁾ П. Лазровъ, Петръ II . . . , 88-93.

за здравље нашега милостивога Покровитеља да ће нашега господара Владикау берзо међу нама послати, зашто смо ми без њега остали као стока без чобана“. Павићевић се при крају писма нада да ће Гагић, који је видио „како сиротиња црногорска и берцка живи“, урадити све што може за Црногорце, јер „ми нити умијемо писат ни плакат за нашу муку и невољу“. Ово писмо није затекло Гагића на Цетињу, већ му је свакако пошло поштом, и он га је примио тек 27 марта, тј. онога дана када се повратио у Дубровник.

Архимандрит Павићевић поново пише 21 марта Гагићу. На писму стоји „Цетиње“, али је сигурно да је он ово писмо само потписао у Острогу, а сав текст написао је касније цетињски архимандрит Петроније Лујановић. Уз писмо Гагићу шаље копију Његошевог писма од 13 новембра 1836 године, којим обавјештава Гагића о путу за Петроград и да је оставио архимандрита Павићевића „на мјесто мене управљати народнијема пословима“. У томе писму Његош још моли Гагића да Павићевићу пише и о свима оним пословима који не могу чекати Његошев повратак из Русије, као и да ће Павићевић потписати признаницу на помоћ из Русије за 1836 годину када буде дошла, потврђујући признаницу народним печатом. Ово писмо се, ваљда, било изгубило и Гагић га, као што смо видјели, није раније примио, али се из Павићевићевог писма види да су Гагићу, за вријеме његовог бављења на Цетињу, показали његову копију, па му је сада шаљу и званичним путем. На своме писму од 21 марта архимандрит Павићевић се потписује „намјесник“. Истога дана (21 марта) Гагићу је послато још једно писмо са потписом архимандрита Павићевића, које гласи: „Ви сте по височајшем повељенију дошли у Црну Гору да се извијестите у каковом се состојанију она находи и живи ли народ црногорски и брдски у согласију и јединству међу собом, будући да су неки лажни гласови принесени височајшему Двору русијскоме за црногорски и брдски народ. И Ви сте се увјерили, како од Правителствујушчега сената, тако и од свијех главарах црногорскијех и брдскијех, да народ живи међу собом у согласију и јединству и да су заисто лажна доношенија била за ови народ, а увјерили сте се и од простијех љуђих кад сте пошли с Цетиња пут Маинах. Тога ради молимо Вас да изволите објавит Височајшему Двору истинито све оно о чему сте се очевидно увјерили сами у каковом се состојанију сада Црна Гора и Брда находи...“

21 марта послао је једно писмо Гагићу и цетињски архимандрит Петроније Лујановић, обавјештавајући га како је архимандрит Павићевић по своме посланику упутио „карте с његовиме потписом за росписке народњега пензиона“, па моли Гагића да му признанице врати ако нијесу правилно написане и да му каже како их треба написати. Гагић је 30 марта (11 априла)

одговорио Лујановићу да његове признанице нијесу правилно написане, па му их је повратио и на једној од његових признаница исправио и допунио како она треба да гласи, те га моли да му се тако препишу и потпишу, па тада пошаљу у Дубровник. Гагић саопштава Лујановићу да је примио и копију Његошевог писма од 13 новембра 1836 године, којим Његош извјештава Гагића да ће га заступати архимандрит Павићевић, па моли Лујановића да се Гагићу пошаље она копија тога писма коју је сам Његош „својом руком писао“, а за Његошеву канцеларију на Цетињу да оставе другу копију. 2 (14) априла Лујановић је поступио по Гагићевом тражењу и послао му са потписом Јосифа Павићевића нове признанице на 10.382. — рубље, као и „оригиналну копију писма коју је наш Преосвјашчени Господар својом руком писао Вама за његов полазақ у Русију“.

На писмо архимандрита Павићевића од 11 марта Гагић је одговорио 1/13 априла. Он тражи од Лујановића допуну тога писма и моли га за хитно обавјештење којег су мјесеца пошли оних 200 Црногораца у Цариград, о којима је ријеч у поменутом Павићевићевом писму, јесу ли пошли са фамилијама „или само бећари“ и из које су они нахије. Лујановић је 8 априла задовољио и ову Гагићеву радозналост и саопштио му да су поменутих 200 Црногораца били из Црмничке Нахије и да у Цариград „нијесу с фамилијама на преселеније пошли, но само од сиромашкије кућа по један чојек пошао је да тамо работају небили што стекли да дома донесу својој фамилији“.

17/29 априла одговорио је Гагић архимандриту Павићевићу на разна његова писма (од 11, 17 и 21 марта, као и од 2 априла), саопштава му да је 29 марта послао Министарству иностраних дјела опширан извјештај о приликама у Црној Гори и очекује потребна наређења по томе извјештају и јавља му да је послао помоћ из Русије за прошлу годину, која износи 10.382 рубље, а исте је промијенио за 4.353 фиорина и 32 хелера, те га моли за потврду пријема чим новац прими. Истога дана Гагић је извјестио Министарство иностраних дјела како је од њега тражио упутства коме ће дати помоћ за Црну Гору, пошто га Његош није био обавијестио о своме замјенику на Цетињу. Али када је био на Цетињу, увјерио се да је то Његош био благовремено урадио, но Гагић његово писмо није примио, те претпоставља да је оно „изгубљено или задржано на аустриској пошти“. Пошто су му на Цетињу показали копију поменутог Његошевог писма, а касније су му послали и његову копију, Гагић обавјештава Министарство да је сада помоћ послао на Цетиње на основу признаница Његошевог замјеника архимандрита Павићевића. Другим извјештајем од 17/29 априла Гагић саопштава Министарству да у Црној Гори влада глад, а томе се сада придала и болест у стоци, те Гагић рачуна да ће Црногорци морати на-

падати Турке и ради „пљачке“, па ће то дати повод Турској да се на њих жали. „Ниједном приликом, чини ми се — продужује Гагић —, није било толико нужно присуство Владике у Црној Гори као сада, када се Црногорци, будући доведени до крајности својим биједним положајем, налазе под рђавом управом својих сенатора“.

Његошев замјеник архимандрит Павићевић налазио се још у манастиру Острогу, јер због рђавога времена није могао доћи на Цетиње. Он је још 17 марта писао Гагићу: „... а Вама је познато да сам ја чојек остара и отежа и на ноге ходити не могу без коња, будући да су путови кершни преко Церне Горе“. Павићевић је био у Острогу и 26 априла, јер тога дана пише Гагићу о приликама у Црној Гори и припремама турским да нападну Брда. „Ми смо удаљени од Вас — пише Павићевић — у ово јадно и жалостно мјесто Церну Гору и Берда камена, на ови друм међу Турцима те нас сваке године харају. А сада смо остали без нашега Господара Владике, те се мучимо како змија у процијеп, а у нашу земљу не имамо никаква добра ни избављења, нако да нас избави и наш Покровитељ код кога је наш Господар Владика поша од велике невоље за избављење овога жалостнога народа, који смо остали беж њега сиротни“. У наставку писма Павићевић даје детаљне податке како се Турци „сасвијем справљају да Берда харају“ и како је у Мостару код Али-паше Сточевића савјетовање свих херцеговачких муселима (посебни полицајски чиновници), гдје „расијецају таин, жито и остало што је преша за војску“. По подацима које је Павићевић добио од „нашијег пријатеља“ херцеговачки везир доћи ће на Сливље у Острог. Зулфикар-паша Миљевина из Фоче и Смаил-ага Ченгић Гачанин удариће с војском на Горњу и Доњу Морачу, Хасан-бег Ресулбеговић Требињац водиће војску на Дубоко, док ће неколико војске везир послати на Грахово к Црној Гори. У Скадар је дошло нове војске (низама) 15.000, док је 1.000 низама раније било у Скадру, а спушки капетан уређује своје конаке за низамскога пашу, који ће доћи у Спуж. Павићевић се нада да ће Гагић о овоме тешком положају извјестити своје претпостављене и „да ћете нам помоћи, ако нас пређе не уграбе Турци...“

Два дана касније (28 априла) Павићевић је поново писао Гагићу. Писмо је потписао лично Павићевић, а остали текст писао је Лујановић. Ма да је писмо датирано на Цетињу, вјероватно је да је Павићевић још био у Острогу, па је за важније потребе потписао неколико табака хартије, да текстове, што би радио и када би Павићевић био на Цетињу, допуни Лујановић. Овим писмом Павићевић потврђује Гагићу уредно примљену помоћ из Русије за 1836 годину преко једног которског трговца

и моли га да неко раније послато му писмо упути Његошу у Петроград.

На оба Павићевићева писма (од 26 и 28 априла) Гагић је заједно одговорио 3/15 маја. Захваљује му што га је благовремено обавијестио о уредно примљеној помоћи из Русије, саопштава му да је већ послао раније упућено писмо за Његоша, а да ће првом поштом послати Његошу и два нова писма (једно од Павићевића, а друго од Пера Томова), од којих се, колико је мени познато, нијесу сачувале копије. Наставак Гагићевог писма односи се на онај дио Павићевићевог писма од 26 априла, у коме му јавља о турским припремама противу Црне Горе. Овај Гагићев текст је у духу познатих руских савјета да Црногорци треба да су стално у пријатељству са Турцима, па ћу га дословно навести: „Што ми соопштавате да везири херцеговински и скадарски чине распорежденије с њином војском и да се Турци са свију страна справљају, — то је све могућно, јербо они хоће да испуне цареву заповијед, да распростране и утврде низам и да се уреду једанпут за свагда и да сви цару покорни буду и у низаму пребивају. А да ће ударити на Брда, Сливље, Острог, на двије Мораче и на Грахово, како Ви кажете да вас Турци плаше, — то није вјероватно. Но ако ви дате Турцима повод, како и лани код Грахова, кад је везир херцеговински чинио своја распорежденија са својом рајом, а ви сте се умијешали у његов посао и хотјели присвојити Грахово, те сте пострадали и тешко се осрамотили, — и сада ако их ђегођ заћенете, то можете се надати да ће Турци на вас напасти и от вас чинити све што им буде драго. Ви бисте шћели да чините што је вама драго и да сијечете турске главе и с њима *китите манастир Цетиње* (подвукао сам Гагић — Р. Д.), а Турци да у вас не тичу и ако у вас такну, — да вас Русија брани!? То је посао зле дјеце, а не зрелијех људи. Зашто сте неки дан тичали у Никшићане и посјекли им неколико људи — Турака и христјана? С којим образом хоћете да Русија злочинце брани? Оканите се ви Турака, а они у вас неће тичати. Друго је бранити се от зла, а друго је тражити зло и с намјеренијем чинити га.

Дакле, ја Вас молим и препоручујем Вам, Господине отче архимандрите, да се Ви по више задржавате на Цетињу и ту сједите и да се старате са Сенатом заједно држати у већем зашћу Црногорце и Брђане барем докле се Владика врати из Русије, да они не нападају на Турке и не чине им никакве обиде за коју би Турци узрок имати могли на вас нападати и, како Ви велите, харати вас. Ако Црногорци и Брђани нећед-буду послушали Вас, а они нека се никоју не туже и не плачу ако пострадају, него нека сами себе бију по глави. Ви ми пишете да ја молим и плачем код благочестивог Цара за јадне Црногорце и Брђане, но ако ја узпишем Цару сву истину, — онда тешко

Црногорцима и Брђанима! Ако ли, пак, за њихов хатар лагати будем, — онда тешко мени! Од ово двоје које бисте радији да ја учиним? Није ласно изабрати за себе горе. — Све што се тамо чини овди се јавно говори и сви никшићски и херцеговински Турци до Бога се туже, жале и плачу на вас, а ја не могу премучати да не јавим Императорском у Министарству оно што вес свијет јавно о вама и вашијем злијем пословима говори. Веома ми је жао што сам принуђен овако Вама писати и исповиједити истину, која Вама не може бити мила, како и мени што није драга, но дужан сам то чинити, да ја не бих с временом осуђен био, што Вас нисам за благовремено од зла отвраћао“ — завршава Гагић своје писмо.

Карактеристично је да Гагић, поред оваквог „наравоученија“ и оваквих прекора, ипак није послао својима претпостављеним извјештај у коме би се Црногорци директно окривили за своје сукобе с Турцима и прогласили за „пљачкаше“. Он, наиме, 3/15 маја шаље извјештај Министарству иностраних дјела поводом Павићевићевог обавјештења о покретима и припремама Турака у крајевима херцеговачког и скадарског везира, па претпоставља да све то може бити ради „купљења регрута“, а затим наставља: „Црногорци су се, пак, покретом својих сусједа Турака узнемирили и мисле да се наређењима двојице поменутих везира припрема њихово подјармљивање. Немирни Црногорци никада нијесу били под тако слабом управом као што је сад код њих, када их притиска с једне стране глад и сточна куга, а с друге стране пријети им опасност пораза“. На завршетку извјештаја Гагић пише да га је о свему томе обавијестио Његошев намјесник архимандрит Павићевић, који се боји да поменути турски покрети и тешкоће Црногораца „не уроде рђавим посљедицама“, па га је молио да о свему обавијести своје Министарство. — Уз свој извјештај Гагић је послао два писма за Његоша, која су му упућена са Цетиња.

Из ранијих података видјели смо, да је Гагић био на Цетињу од 16 до 21 марта. Када је кренуо са Цетиња, собом је одвео једнога Руса, који је био заробљен од Турака у Влашкој 1827 године, па је све до почетка 1837 године био код скадарскога паше у ропству. У јануару 1837 године пребјегао је у Црну Гору и живио је на Цетињу до Гагићевог доласка. Гагић га је држао у Дубровнику до 29 маја (10 јуна), а тада га је послао једним аустриским трговачким бродом за Трст, одакле га је Руски консулат послао за Одесу, 31 маја (по ст. кал.) јавља Гагићу цетињски архимандрит Петроније Лујановић да је дошао на Цетиње још један Рус, који је побјегао из Жабљака, а био је заробљен од Турака као и онај који је пошао са Гагићем. Овај Рус каже да је из Кијевске Губерније и жели да се поврати у Русију, па Лујановић моли Гагића за обавјештење

хоће ли га Лујановић послати у Дубровник Гагићу. У наставку свога писма Лујановић каже: „Милостиви Господине, ако будете примили какво извјестије од Императорскога Министарства или од нашега Господара молим да нам дате на знање, по Вашему објешчанију, будући ми смо у велике мисли неимајући никаква писма из Петербурга чрез оволико вријеме“.

На горње Лујановићево писмо Гагић је одговорио 11/23 јуна. Пошто је нагласио да је залуду „до данас очекивао из С. Петербурга извјестије... о состојанију тамо Преосвјашченога Господара Владике“, то ништа о њему није могао јавити Цетињу, али то неће пропустити чим добије потребне податке. Врло је вјероватно да ни сам Гагић није знао више о Његошевом случају у Русији но што су знали на Цетињу, али и да је знао за његово конфинирање у Пскову, то сигурно не би јавио Лујановићу и Црногорцима. Из ранијих излагања, међутим, смо видјели, да је Његош свој кратки боравак у Петрограду завршио баш овога истога дана када је Гагић писао Лујановићу, јер је напустио Петроград 12/24 јуна. Из овога Гагићевог писма нарочито је карактеристичан његов наставак, који се односи на добјеглог Руса из турске тврђаве Жабљака. Тај Гагићев одломак заслужује дословно навести, јер се из њега види велика „брига“ овога дугогодишњег руског консула о једноме руском поданику. „Што се тиче Руса, који је из Жабљака к вама дошао, молим Вас подајте му атестат (свједочанство, увјерење — Р. Д.) и нека иде како најбоље зна и може — к отечество, ако ту остати неће. Најбоље би било — ако је могућно — упутити га преко Србије, јербо овди нема никакве прилике послати га по мору у Русију“!

Прошло је више од мјесец дана док је Гагићу пошло прво писмо са Цетиња. Опширно и прекорно Гагићево писмо од 3/15 маја очигледно је вријеђало црногорске главаре, па су чекали долазак архимандрита Павићевића из Острога на Цетиње да на исто одговори Гагићу. Средином јуна Павићевић је дошао на Цетиње и 16 (по ст. кал.) опширно одговара на његово писмо од 3 маја. У почетку писма објашњава да је до сада био у Брдима и није му могао одговорити, па то тек сада чини по доласку на Цетиње захваљујући му прво за доброту што је послао Његошу у Петроград писма која су му писали са Цетиња. „Што ми, пак, пишете за везире и за муселиме од Херцеговине — наставља Његошев замјеник и намјесник архимандрит Павићевић — Ви знате добро да су и они самовољни и своје цару нијесу подложни, а можете виђети по њиховима поступцима, јербо царске наредбе нијесу да се пале сиротинске куће и силом да узимају харач и остале венђије (данке, дајбине — Р. Д.). Спомените се, Господине, да смо ми Вас извијестили за Грахово и писмено и устмено, све истинито како је било, а што се тиче

до управленија Султановије људи и њихове уредбе, Вама је познато да ми нијесмо капци њима забранити да своја расположенија не чине, толико само чувамо своје границе, које су и наши стари бранили и крв проливали има толико стотина годинах. А ми и наши стари да се нијесмо бранили и с овијема крајинама клали и један другоме главе сјекли и робје робили, ми бисмо давно под њихово тирјанство пали. Што ми пишете е китимо Манастир Цетиње с турскијема главама и то је Вама познато да су и они посјекли 26 Црногораца који су ишли с царевом тескером (писменом потврдом — Р. Д.) из Цариграда и свуд су слободно пасавали до у Подгорицу. Ту им царева тескера неваља, но их све посјекоше, а сувише друге Црногорце и Брђане све на божу вјеру што сијеку и ките њихове градове. Разсудите имају ли они то право чинити, кад нам велите да су поступци такови зле ћеце, а не зрелије људи, а њихови поступци познати су по свој Европи! Али се ми уздамо у Бога и нашега милостивога Покровитеља да ће за нас вазда мислити, како што је и до сад, иако Ви велите да нема право злочинце бранити. А Ви знате, Господине, ко са злијем граничи и који има злога сусједа принуђен је зло чинити за одбранити себе. Погледајте поступке наше с Аустријском државом како се владамо, тако бисмо и ш њима да су просвијешчени и да слушају свога цара. А Ви ако будете слушали херцеговачке Турке, наше душмане, који се до Бога на нас жале и о нама зло говоре, а себе покривају, Ви знате да у непријатеља нигда није пријатеља, нит ће о њему добро говорити. Сада ако ћете њих слушати и вјероват и писати Императорскоме Министерству оно што Вам они приказују, а нас и наша писма не вјерујете, то стоји на Ваше произволеније: а Ви поради нас немојте себи зло чинити, јербо Ваше зло нама није мило. Ја Вас молим сву истину да представите Императорскому Министерству, ако ћете и за ову војску која се скупила у Подгорицу и у Жабљак и која намјерава да удара (на нас . . .“

Очигледно је да овакав одговор са Цетиња није нимало био пријатан руском консулу Гагићу. Он је, углавном, добио достојан одговор, као што ће, касније, Његошев владика Данило одговорити новом турском везиру у *Горском вијенцу*. Сасвим је вјероватно да је Гагић овакав одговор примио и као увреду и мислим да се само тим може тумачити факат, да све од средине јуна до средине новембра 1837 године нема ниједно Гагићево писмо упућено Цетињу, како прије Његошевог повратка на Цетиње средином августа, тако ни дослије Његошевог повратка. Прво Гагићево писмо Његошу јесте од 11/23 новембра и он одмах у почетку наглашава да је била излишна његова преписка с Његошем за вријеме бављења потпуковника Озерецковског на Цетињу, „а како њега тамо већ није, то открива се пријатни

за мене случај обновити с Вама преписку и тако надокнадити минувше ме удовољство“. У даљем излагању Гагић пише како је својевремено био обавијештен од руског посланика у Бечу Димитрија Павловића Татишчева да је руски цар одобрио „производити црногорском народу за одређено време по осамдесет тисућах рубаља асигнацијама на годину, са нарочним изјасненијем да би се ови динари употребљавали јединствено на неопходне предмете који се тичу до грађанскога благоустројства тога народа и на дјејствителне његове потребе“. Из овогодишње суме Његошу је прву трећину у износу од 26.666,66 рубаља уручио сам потпуковник Озерецковски приликом доласка на Цетиње, а сада је Гагић добио од Посланства из Беча мјенице на исто толику суму за друга 4 мјесеца 1837 године, те обавјештава Његоша да ће мјенице послати у Трст ради промјене и чим новац прими послаће га Његошу. „Впрочем мени је *строжајше* (подвукао сам Гагић — Р. Д.) наложено бљусти и настојати — продужује Гагић — да би се ови динари јединствено на ползу црногорскога народа употребили. Поводом овога налога дружески препоручујем Вам да рачитељно (брижљиво — Р. Д.), савјестно и у точности располажете с овим динарима, да би се једанпут желајемо успјех имао и благо намјереније постигнуто било почетком политическога битија Црногоре“. При крају Гагић моли Његоша да га изволи детаљније обавијестити о важнијим догађајима у земљи ако их има, као „и о учрежденију и напредовању код вас грађанскога правленија, о народњем к верховној власти повиновенију и о Вашем политическом са сусједима сношенију“. Његош је, као што је познато, детаљно одговорио Гагићу на сва његова тражења и нагласио му ово: „... Јер будите увјерени ма како се ја трудио о срећи овога народа свагда ће се наћи погдјекоји човек коме се неће допасти моје устројство, но ја се таквог не плашим, јер сам вазда готов одговорити и дјелом освједочити да ја мој народ љубим, о његовом се напредку с пожертвованијем свог сопственог спокојствија старам...; народ повинује се својој власти охотно, Сенат и Гвардија занимају се усрдно народнима пословима, у Турке од наше стране нико не дира, а њихове се преваре чувамо..., с Аустријцима живимо у добром согласију и сад с њима дијелимо границе.“)

Увјерен сам да Његош намјерно није хтио да први пише Гагићу послје свога повратка из Русије, јер је свакако био љут на њега. Није ни Гагић желио да почиње преписку, али када је дошао новац из Русије за Црну Гору, морао је о томе обавијестити Његоша. Да Његош није хтио први да му пише, сигурно се може утврдити и по томе, што Гагића није обавијестио ни о одласку потпуковника Озерецковског са Цетиња, већ

) Д. Вуксан, Писма Петра Петровића, 265—266

је то Гагић сазнао од неких приватних лица, па 10/22 новембра јавља о томе руском посланику у Бечу Татишчеву сљедеће: „Господин потпуковник Озерецковски, по причању неких боко-каторских морепловаца, отпутовао је из Црне Горе 21 октобра / 2 новембра ове године по мору у Венецију“. Из тога Гагићевог писма Татишчеву види се очигледно и то да је Гагић био нерасположен према Његошу. Гагић је, наиме, 9/21 новембра примио из Беча мјенице на другу рату ванредне помоћи Црној Гори у износу од 26.666,66 рубаља, које је требало да промијени и новац достави „управитељу Црне Горе“. Поменути писмом од 10/22 новембра Гагић је извијестио Татишчева о пријему тих мјеница и напомиње му да ће новац одмах послати црногорском владици. У даљем своме излагању Гагић се жали Татишчеву да се „Црна Гора не налази ни у каквој вези с Дубровником“, те се у Дубровнику не зна што се тамо ради, ма да се покаткад дешавају у Црној Гори важни догађаји, па је он (Гагић) у немогућности да поступи по издатом му наређењу и да води надзор о томе да би „означена сума новца била искључиво употребљена на најнужније ствари које се односе на грађанско уређење црногорског народа и на покриће стварних његових потреба“. Да би се та питања могла провјеравати, потребно би било да сам Гагић повремено и по потреби напушта своју редовну дужност и иде у Црну Гору, па моли да му посланик да наређење у томе погледу.

Даљи развитак ових догађаја не припада питању које нас овом приликом интересује. Прије, пак, но пређем на кратак преглед односа Црне Горе са Турском и Аустријом за вријеме Његошевог пута у Русију, морам изнијети два карактеристична писма која су везана за Његошевог оца Тома Маркова Петровића, а упућена су консулу Гагићу. Прије прегледа садржаја тих писама треба напоменути, да је Томо Марков за вријеме Његошевог отсуства неко вријеме провео на Цетињу. Ја бар не могу друкчије протумачити чињеницу, да Јосиф Павићевић и Петроније Лујановић сва своја писма упућена Гагићу са Цетиња између 11 марта и 16 јуна 1837 године завршавају и поздравом „од Господарева оца Г. Тома Маркова Петровића“, „и од стране Г. Тома Маркова и све господе сенатора“ и томе слично. Такви су поздрави Гагићу на писмима од 11 марта, 2, 8 и 28 априла, 31 маја и 16 јуна. Не могу никако претпоставити да су то биле само формалне фразе, а да је Томо Марков за то вријеме становао на Његушима, па је врло вјероватно да је желио да на лицу мјеста прати догађаје у земљи и да провјерава што се све ради за вријеме отсуства његовог сина. Но како је Његош имао доста непријатеља, то се то непријатељство пренијело и на Његошевог оца, па су оба писма о којима је ријеч углавном уперена противу Тома Маркова, а из њих се јасно види да су

их писали пријатељи протјераног гувернадуре Радоњића, ранијега претсједника Сената Ивана Ивановића — Вукотића и других Његошевих противника. У једноме писму се чак подвлачи да би синови Његошевог стрица Сава Маркова, Ђорђије и Машан „сваку праву уредбу и суд чинили да им да Томо“, а нарочито је важно да се у овоме писму каже како би дошло „100.000 фамељах црногорскијех“ да се жале Гагићу на Тома Маркова, када би Црногорци знали да је он дошао од стране рускога цара и када би смјели од Тома Маркова. Из ових писама се види и то, да је оно састављено противу Његоша и Тома Маркова од свих непријатеља њихових, јер се набрајају све „најперве куће и поштене фамеље црногорске“ које су протјерали из Црне Горе „митници црногорски“ а, познато је да се тада из Црне Горе нијесу протјеривале „најперве“ и „поштене“ породице, већ оне које су долазиле у сукоб са постојећим црногорским законима и обичајима. Да би се видјело како су се сложили сви они који су били присталице и гувернадуре Радоњића, и претсједника Сената Ивановића — Вукотића, и Ђорђије Петровића и свих Његошевих противника када је требало да се Његош оптужи руском консулу Гагићу, ја ћу навести оба писма упућена Гагићу. Као што сам већ казао, једно писмо је без датума, (оно је из средине марта 1837), а друго је од 22 марта, тј. одмах послје Гагићевог одласка са Цетиња. „Имамо чест поступити Вама једно писмо, које је од велике наше нужде и тешке муке коју чини Томо Марков, отац Владичин и за његов хајтер неки Црногорци, који за мито суде а на праву сиротињу све зло наваљују“, — почињу своју жалбу потписници првога недатираног писма поп Јоко Шпадијер и Јово Шутинов Шпадијер, који су живјели у предграђу Цетиња, Доњем Крају. „Но забога и за вјеру христјанску, а за љубав царску, послушај само ове двије ријечи од неправде: да од како је Црна Гора настала није овога зла приђе бивало што је сад те чини Томо Марков; само је јадна Црна Гора починула кад бјеше Ивановић — бјеше свака славна уредба, а пошто дође Г-н Ивановић (sic!). Истином и Господар Владика Петар свој живот добро труди за Црну Гору, али му не даду митници црногорски, којизи изагнаше најперве куће и поштене фамеље црногорске: кућу Губернатурову, кућу Пешиканову, кућу Пејовића и јадну кућу Шпадијерову. Који ти од невоље пишемо на сокодержицу Тома Маркова, свакојега лупежа и злога чојка црногорскога којима он исти власти и крјепост даје. Настаде једна кућа, зову се Почечи (Почечи су као и Шпадијери, браство у Доњем Крају — Р. Д.), и погоди несрећа — убише ни два чојка, једнога има више 20 годинах. У томе скочи свјатопочивши Петар Петровић и по милости божјој и светога Петра умирисмо се и нашу крв опростисмо. Други пут, истијех данах кад дође Ивановић у нај-

вишу срећу црногорску, уби Почек другога Шпадијера и хоћаше Ивановић да га кастигаје судом царскијем, а Томо Марков узме мито од Почека, те нама који смо погинули узме ни сто талијерах глобе, а онога истога убивалца, нашега крмника, стави га у суд да бије и да суди и даде му кућу и баштину и уписа га да је чојек црковни. То бријеме стаде досад. Пође Владика пут Русије, Црна Гора остаде како *овце без чобана* (ове три посљедње ријечи потписници су превукли мастилом, јер су видјели да су се „изрекли“ повољно за Његоша, па их нијесу замијенили никаквим новим текстом, али се оне ипак могу прочитати! — Р. Д.). Послијед свега по нашој несрећи нађе се четворо ђеце и убише истога крмника који не бјеше два пут убио. Зато Томо по хајтеру скупи Црну Гору, па не кће виђет ко је прав али ко је крив, но деведесет робах Шпадијеровијех праве све учини да су криви једнако и ево не изагна да се турчимо, ах, Боже, вићи, и узме сву сиромаштину о чем живјасмо: козе, овце, говеда, пчеле, баштину, гору, воду и сва остала имјенија, куће изгорио, а нас робље у турске руке приза(ј)мио. А за бога и за љубав божу били ово чинио иједан суд од свијета, најгори који је чивуцки али цигански не би чинио за једнога убивалца кад погине. Но се разуми, Господине, лијепо да смију доћ од Тома Маркова и да знаду Црногорци јер сте дошли од славнога нашега цара дошло би 100.000 фамељах црногорскијех да овако плачу на Тома Маркова. А што је истинити Саво Марков Петровић, брат Владичин (мисле на Петра I — Р. Д.) и његови синови Г. Ђорђије и Машан они би сваку праву уредбу и суд чинили да им да Томо. И ово је познато да сва Црна Гора и Брда љуби Савову кућу и никаква подозренија на њих није. И ово је све права истина, а зна Бог и јадни народ црногорски, који плаче за нашом срећом славнијем Господином Ивановићем, којег никад неће Црна Гора дочекати: кад не је он пасео и сунце не зашло да не не грије“.

Друго писмо датирано је на Цетињу 22 марта, а потписао га је исти поп Јован (Јоко) Шпадијер. Оно је упућено Гагићу поштом, преко Котора, а гласи: „С опроштењем имамо чест получити к вашој великој љубави коју имате усердно за Црну Гору, а то како сте долазили у наше обиталиште чујући ми да видите све наше после и уредбе што чинимо и како нашега цара и његову заповијед слушамо. И Ви сте чули моју велику жалбу на истога Тома Маркова, отца Владичина, што чини од сиротиње црногорске, и по заповиједи Вашој исти ја сам Ви једно писмо посла у Котор, недајући неки Црногорци приступити к Вама. Сад Вама пишемо и објављујемо, наш Господине, за поради Вашег дохода у Црну Гору како се је обрадовала сва Црна Гора и Брда за поради чести и љубави коју је получио к нашој сиротињи. У томе су скочили многи Црногорци и Брђани да прика-

жу своје разлоге и дужности од све четири нахије и Брдах које имају и за многе неке наше кривице које ћете знати, акобогда. — Људи, главари, попови, старјешине и прости народ од Ријечке, Катунске, Црмничке, Љешанске Нахије иђаху покорно приступити к Вама и дођоше на Цетиње, а Вас не нађоше. С Цетиња ми пођосмо у Котор за Вама, ни ту Ве не пристигосмо и хоћасмо одиста и у Дубровник к Вама, но не разби мутно вријеме. Но Ве молимо: доста су неки владике црногорски нас ћораве држали, хоћемо и ми што знати, али ћемо сасвијем нашу чест изгубити за поради точнога незнања које се крију неки наши господари што долази од нашега цара. Али ови исти Црногорци никада неће имати среће својевољно заповиједајући док не би дошло перво вријеме Ивановића, зашто (док?) бјеше Ивановић свака се срећа рађаше, како људи што се рађају, а пошто пође пресидент Ивановић све сне среће пођоше умирати и умријеше и ми њих плачући погребосмо, па молимо Бога и славнога нашега Цара да ни јо(п)т воскресну вишеречене ствари, које смо оповиједали. Но Ве молимо, имамо нека писма да јавимо славноме двору росијскоме и послаћемо их к Вама да их Ви јавите, но смо ми Црногорци овакви да питамо, с опроштењем, може ли ова вишеречена ствар бити сигура, а Бог зна нећемо за издају својега цара али нашега отечества“ — завршава поп Шпадијер своје друго писмо.

Ова два писма попа Јована (Јока) Шпадијера и Јова Шутинова Шпадијера, који је тада био кнез цетињског предграђа званог Доњи Крај,¹⁰⁾ намјерно сам дословно навео, јер из њих избија очигледна мржња противу Његоша и његовог оца Тома Маркова. Из првога писма јасно се види да Шпадијери нијесу хтјели разумјети строгу казну Црногорског сената, а не лично Тома Маркова, што су строго кажњени својевољни убице једнога претставника суда и Сената, па мисле да је то неко оправдање што пишу Гагићу да су то убиство извршила „четворо ћеце“! Мислим да ни детаљ из наведеног недатираног писма о протјеривању великог броја чланова из братства Шпадијера („деведесет робах Шпадијеровијех“) не може бити тачан, јер то није могло бити тако велико братство, пошто је 1910 и 1911 године д-р Јован Ердељановић нашао у Доњему Крају свега 12 кућа од тога братства, а неће бити тачно ни да је извршено ово протјеривање уопште, јер нико од старих Доњокрајаца није казивао Ердељановићу 1910 и 1911 године о томе протјеривању. Да су доиста „деведесет робах Шпадијеровијех“ протјерани из Црне Горе 1836 или 1837 године, то би се лако и сигурно знало у вријеме када је Ердељановић испитивао племенски живот у Катунској Нахији, а то би се морало утврдити и постојањем великог броја чланова тога братства у крајевима које су они населили. Ердељановић, међутим, нигдје није нашао тако велик број Шпадијера који су исе-

¹⁰⁾ „Српско-далматински магазин“ за 1860 годину, стр. 137.

љени из Црне Горе 1836 или 1837 године.¹¹⁾ Ја мислим да је у овим писмима исто тако непоуздан број „протјераних“ Шпадијера као што је непоуздан број оних „100.000 *фамељах* црногорскијех“ у истоме писму, јер је тада сва Црна Гора имала свега око 100.000 становника!¹²⁾ Када је ријеч о овим непоузданим бројевима, није сувишно нагласити, да је у писму попа Шпадијера првобитно било написано „1000“ (хиљаду) фамилија, па се попу то учинило врло мало и онда је између броја „1000“ и ријечи „фамељах“ додао још двије нуле, да би број мало повећао! Поред тога мора се имати у виду, да Томо Марков није био члан Сената и није никада могао сам доносити одлуке о протјеривању толико црногорских породица, већ је Томо Марков могао бити само кмет приликом неког суђења, као што је то могао бити сваки Црногорац кога изабере парничари.¹³⁾ Сасвим је, пак, природно и разумљиво што је Црногорски сенат донио једну строгу пресуду противу убица једнога званичног органа тога Сената, па иако су то убиство извршила „четворо ђеце“, како се правда поп Шпадијер у писму Гагићу, јер су и у ранијим пресудама много строжије осуђивани они који убију претставника власти.¹⁴⁾ У наведеним писмима види се још једна карактеристична чињеница, а наиме да поп Шпадијер моли при крају писма Гагића за одговор „може ли ова вишеречена ствар бити сигура“, тј. да ли ће остати у тајности садржај оних писама која поп буде послао преко Гагића рускоме двору противу Његоша и Тома Маркова? Да је у тим припреманим писмима противу Његоша поп мислио да наведе само чињенице које су познате свима Црногорцима, онда он не би молио Гагића да садржај тих писама остане у тајности, јер је Гагић за вријеме свога бављења на Цетињу могао сазнати углавном све што га је интересовало о Његошу и Црној Гори.

Да је ипак Сенат донио пресуду о протјеривању 90 особа из браства Шпадијера у вријеме Његошевог одсуства, ипак не вјерујем да би такву пресуду и извршио прије Његошевог повратка из Русије. Но свакако је да тако строга пресуда није ни могла бити донесена, јер је двије године касније (1839) цио Доњи Крај заједно са Хумцима имао само 85 кућа¹⁵⁾. Али ни ова Шпа-

¹¹⁾ „Стара Црна Гора“ (Насеља и порекло становништва Српске краљевске академије књ. 24, Београд 1926), стр. 308—309; упор. и стране 194 и 201.

¹²⁾ „Грлица“, календар за 1835 г. стр. 48; В. Карацић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1922, 39; зборник „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927, 283.

¹³⁾ П. Ровинский, Черногорія, Санктпетербургъ 1897, томъ II, часть I, стр. 173 и **Записи** књ. XXI, стр. 41-42.

¹⁴⁾ Упор. **Записи**, XIX, 372.

¹⁵⁾ Георгиј Николајевић, Милаковића кавалѣра Димитрија животој и дѣда. Задар 1860, стр. 106.

дијерова писма нијесу нашкодила Његошу, јер је свакако и сам Гагић увидио да она немају своје стварне подлоге, па није нашао за потребно ни да их шаље своме Министарству иностраних дјела, како се може утврдити из очуваних архивских докумената.

На завршетку чланка треба рећи неколико ријечи и о односима Црне Горе према Турској и према Аустрији за вријеме Његошевог одсуства. Из раније наведених писама, упућених Гагићу са Цетиња, видјели смо једним дијелом односе са Турском и знамо да није било никаквих важнијих сукоба у томе периоду. У архивским документима се није сачувао податак о томе, јер Његош пише Гагићу 28 априла 1838 године и ово: „Док се овдје бавио Г-н Подполковник Јаков Н. Озерецковскиј он је о свему што се на граници црногорској спрема Турске догодило забиљежио и забиљежено са собом понио да представи коме слеђује...“ Уз ово своје писмо Његош шаље Гагићу преглед важнијих догађаја на црногорско-турској граници послјије одласка потпуковника Озерецковског. Ту су наведени разни погранични сукоби од 21 новембра 1837 до закључно 14 априла 1838 године. Ма да то није вријеме у коме је био Његош ван Црне Горе, мислим да неће бити сувишно навести један дио тога Његошевог прегледа догађаја, јер су, поред честих и познатијих већих пограничних борби и похода многобројне турске војске противу Црне Горе, такви погранични сукоби са Турском били скоро свакодневни. Тако су 21 новембра (1837) напали подгорички Турци Куче ради отимања њихове стоке, али нијесу имали успјеха; 25 новембра напали су Турци из Бара на Црмницу, те су једнога Црмничанина посјекли, а једнога ранили; 3 децембра ударила је група подгоричких Турака на кучке пастире, те су једнога убили и главу му понијели, а уграбили су им и 20 оваца;... 20 фебруара (1838) Турци из Подгорице напали су на Куче, „гдје су 3 Куча и 5 Турака пали мртви и неколико се ранило једније и другије“; 31 марта „Турци херцеговачки убили су у Грахову једнога Цуцу и главу му понијели“; 13 и 14 напали су подгорички Турци на Куче „и пало је и од једне и од друге стране неколико рањенијех и мртвијех“.

Односи с Аустријом били су исто тако без важнијих догађаја за вријеме Његошевог одсуства. Из архивских докумената види се, да се преписка Црногорског сената са которским поглаваром водила углавном због разних ситнијих пограничних питања, као што су отимање стоке, уређење старих дугова између црногорских и аустријских поданика, забрана црногорским поданицима да долазе на которски пазар због заразне болести на турској територији, склапање умира између Залажана и Доброђана, свађе Црмничана и Паштровића и томе слично.

Једино важно питање у погледу аустријско-црногорских односа било је разграничење Црне Горе са Аустријом. То је био

велики политички успјех Његошев. Он је за вријеме бављења у Бечу издјејствовао да Аустрија одреди комисију која ће директно преговарати са Његошем и члановима комисије које он одреди, што је индиректно значило да Аустрија признаје фактичну независност Црне Горе. Тако је Његош 4 фебруара 1837 г. послао из Беча „објавленије свему народу црногорскоме и брцкоме“ да ће на прољеће послати аустриска влада своје стручњаке да по Црногорском Приморју „мјере земљу ћесареву, а границе ће се између наше и ћесарове земље онда раздијелити и забиљежити кад ми тамо дођемо...“¹⁶⁾ Доиста је то разграничење почело одмах послје Његошевог повратка у Црну Гору, јер он већ 27 августа 1837 године пише которском поглавару Ивачићу да треба почети са радом и шаље му овакав предлог „По моме мњенију требало би одредити од наше стране по четири, а од Ваше по четири чојека, који ће почевши од Цуцах па до Црнице поћи свуд по граници у сваком селу пограничном да се и од једне и од друге стране скупе по неколика чојека, који ће сваки своје границе казивати, а они по 4 чојека да запишују што погранични сељани говоре...“¹⁷⁾ То разграничење настављало се повремено све до 1841 године¹⁸⁾, али оно не припада питању о коме је ријеч у овоме чланку. Ипак заслужује нагласити да је то разграничење Аустрија добро памтила и правилно схватала, јер ће чак и 8 септембра 1852 године, приликом ступања на црногорски престо Његошевог насљедника књаза Данила, аустриски министар унутрашњих послова и познати носилац европског апсолутизма и „легитимитета“ Александар Бах признавати, да Црна Гора према Турској стварно „одржава своју фактичну независност“.¹⁹⁾

Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ

¹⁶⁾ Д. Вуксан, Писма Петра Петровића, стр. 233—234.

¹⁷⁾ Ibidem, стр. 249-250, упор. и 251-252.

¹⁸⁾ Д-р Лазо Томановић, Петар Други Петровић — Његош као владалац, Цетиње 1896, стр. 86 и даље; упор. Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, 485, и д.

¹⁹⁾ Записи, књ. IX, стр. 48.

Борба друге далматинске НОУ бригаде са удруженим њемачко-четничким бандама око Чева, Бате и Грахова 26.II до 10.III.1944 г.

По пребацивању II далматинске бригаде на просторију Љешанске Нахије, Њемци, удружени са четничким бандама, припремили су офанзиву са јачим снагама на просторији гдје се ова бригада налазила. Сврха ове офанзиве била је да II далматинску бригаду, као и остале јединице одбаци са ове просторије. Ова офанзива припремљена је са јачим снагама из разних праваца.

У ово вријеме био сам командант II далматинске бригаде. Борбе које је водила ова бригада са њемачко-четничким бандама на непроходним црногорским брдима и теренима биле су за ову бригаду отежане, а још када се томе дода велики снијег и пасивна села, због тешке исхране јединица. Велики снијег највећа је препрека била за успјешно напредовање и операције ове бригаде. Снијег који је нападао око 1—2 м. онемогућавао је све наше намјере за успјешно извођење операција. Борбе бригаде су текле овако:

26/II. У току овога дана извршили смо са 1, 2 и 3 батаљоном чишћење просторије између Грахова и Вилуса. — Четничко-њемачке уједињене банде побјегле су са ове просторије и нијесу давале неког јачег отпора. Ухваћен је један четник. — Вријеме је овог дана било хрђаво. Падао је снијег и била је велика хладноћа. По чишћењу ове просторије батаљони су се задржали и то: 1. батаљон на просторији Колопер — Елезов До. — 2. батаљон на просторији с. Загора. — 3. батаљон на просторији с. Голобрђе (Голо Врдо).

27/II. Овог дана добили смо обавјештење од штаба VI црногорске Н. О. У. бригаде да у наш састав улази 1. бокељски батаљон.

28/II. Овог дана није било важнијих промјена.

29/II. Овог дана хитно смо пребацили из Бате и Ресне у с. Трешњево свој 4. батаљон, интедантуру и болницу и 1. батаљон, а у састав ове бригаде хитно је дошао 1. бокељски батаљон. Напад на Грахово требао је почети ноћу између 29.II. и

1.III. у 22,00 часа. 1. батаљон II. далматинске бригаде и 1. бокелски батаљон добили су задатак да ликвидирају станицу у Драгаљу, која је добро утврђена. У моменту издавања ове заповијести тражена је хитна помоћ од стране команде мјеста Чево, да што прије пошаљемо један до два батаљона на ту просторију, јер се непријатељ појавио у јачини око 1.200 људи из три правца, и то од Даниловграда, Цетиња и Његуша. Дјелови Ловћенског одреда, који су се налазили на том сектору водили су борбу већ два дана и трећи дан, усљед јачег непријатељског притиска, били су приморани да се повуку. Удружене њемачко-четничке банде успјеле су да заузму Чево. Хитно смо издали наређење свом IV батаљону и 1. бокелском батаљону да хитно крену на просторију Чево, ухвате контакт са непријатељем и у споразуму са дјеловима Ловћенског одреда непријатеља протјерају за Даниловград и Цетиње. — Вријеме је било врло хладно и падала је киша са снијегом:

1/III. Напад на Грахово имао се извести овако:

2. батаљон II. далматинске бригаде нападао је од с. Граховац — преко Орао (к 1056) — Подкурјај — к 722 — Грахово.

2. батаљон VI. црногорске бригаде имао је нападати правцем Голо Брдо — Бакшин До (к 927) — Грахово.

3. батаљон II. далматинске бригаде имао је нападати правцем преко Вардара (к 792) претходно ликвидирајући положаје Висока Глава (к 755—786) — Велики Кличевац (к 990).

2. батаљон „Никшићког одреда“ био је одређен у бригадну резерву са правцем кретања позади нашег 2. батаљона. 2. батаљоном II. далматинске бригаде, 2. батаљоном VI. црногорске бригаде и 2. батаљоном Никшићког одреда командовао је друг поручник Мате Мештровић. Пошто је 2. батаљон VI. црногорске бригаде закаснио, његов задатак је преузео 2. батаљон Никшићког одреда.—

Сви су батаљони нападали на град и долазили до самога града, али не једновремено, и усљед неповезаности батаљона град се није заузео. Батаљони су се вратили на првобитне положаје. 2. батаљон наше бригаде у овој борби заробио је 17 четника који су били са Њемцима. 1. батаљон није успио да ликвидира њемачку станицу на Драгаљу Под Хан из разлога што прилази ка истој су тешки ради брисаног простора. Непријатељу на Грахову и Драгаљу дошло је појачање од Рисна у јачини од 200 Њемаца и четника са нешто артиљерије. 1. и 3. батаљон II. далматинске бригаде водили су борбу читав дан. Још у току ноћи, у клопку 3. батаљона упала су 3—4 њемачка камиона са око 50—60 војника који су цијелог дана били под ватром 3. батаљона. Због неодлучности штаба 3. батаљона непријатељ је успио да извуче камионе. Непријатељ је у овој борби имао 15 мртвих и око 20 рањених. Наши губици су 4 лакше рањена друга и

п. поручник Звонко Башић, члан комисије за исхрану, погинуо је. 1. батаљон је заробио 3 четника.

4. батаљон II. далматинске бригаде и 1. бокељски батаљон упутили смо усиљеним маршем правцем Трешњево — Г. Извори, да што прије овладају положајима Ровине — Ожеговица и да непријатеља сузбију у његовом надирању на Трешњево. Вријеме је било хладно, падала је киша и снијег. Батаљони су били страшно заморени из разлога што је 1. бокељски батаљон путовао са просторије Маочићи — Трешњево — Бата. 4. батаљон II. далматинске бригаде тога дана је дошао са просторије Ресна — Бата — Трешњево по врло незгодним временским приликама. Као што се из предњег види, новостворена ситуација захтијевала је да се овај батаљон врати на свој првобитни положај са задатком вођења борбе и одбијања непријатеља. Избијањем удружених њемачко-четничких снага на просторију Чево — Бата — Ровине угрожени су наше залеђе, интендантура и болница на просторији Трешњево — Рокочи.

2/III. Распоред батаљона остао је овако:

2. батаљон II. далматинске и 2. батаљон VI. црногорске бригаде остали су на својим првобитним положајима, опкољавајући Грахово. 1. и 2. батаљон II. далматинске бригаде, који су били приморани да се повуку са положаја Вардар — Драгаљ на просторију с. Забуковице — Тоспуде, остали су на тим просторијама овог дана без борбе. 4. батаљон II. далматинске бригаде и 1. бокељски батаљон заузели су овог дана положај Ровине — Трњине — Вити Јасен и непријатеља нешто потисли са ових положаја. 2. батаљон Никшићког одреда, који се налазио на десном крилу у резерви, повукли смо у Тоспуде пошто смо одлучили да 2/3. о. мј. поново напанемо Грахово и да га заузмемо.

Овога дана у 21,00 ч. издата је заповијест да се Грахово заузме и то овако:

2. батаљон II. далматинске и II. батаљон VI. црногорске бригаде са истим правцем и задатком као што су то имали урадити 29.II. и 1.III. 1. батаљон II. далматинске имао је задатак да заузме Грахово правцем Замучин До — прве куће на улазу у Грахово.—

3. батаљон II. далматинске бригаде и 2. батаљон Никшићког одреда да заузму положаје Штедни (к 913) — Вардар (к 792) — Висока Глава (к 755 — 786) Велики Кличавац (к 990). — Ове положаје да задрже у својим рукама до нашег даљег наређења, са задатком држања ових положаја и спречавања непријатељских снага које би покушале притећи у помоћ опкољеном гарнизону Грахово, с тим што 3. батаљон треба да упути двије чете које ће нападати Грахово са сјеверне стране упадајући у град. План је створен, одлука донесена и наређење батаљонима издато да се Грахово заузме.

Требало је да наше јединице буду у 23,00 ч. у граду. Тачно у 19.00 ч. добили смо хитан извештај од свог 4. батаљона са сектора Чево, да непријатељ са јачим снагама, јачине око 1.200—1.700 људи, надире брзим темпом ка Трешњеву из три правца, и то: прва колона правцем Марковине — Г. Д. Ластва — Меоце — Убли — Кобиљи До, друга колона правцем: Чево — Ожеговица — Меоце Цуцке — Прентин До — Трешњево, трећа колона правцем: Дуб — Ржани До — Бата — Трешњево — и у овом извјештају траже хитну помоћ од најмање два батаљона, јер да нијесу у стању са снагама које се налазе на просторији Чево задржати непријатеља нити га сузбити. У исто вријеме дошла су два друга политичко-позадинска радника са тог терена, такође извјештавајући штаб бригаде, да четничке снаге у јачини од преко 5.000 наступају из разних праваца у правцу Трешњева и да су заузеле Чево. Пошто су нам се неборачки дјелови интендатура, болница и остале батаљонске коморе у јачини од 180 људи налазиле небезбијеђене у с. Трешњево, а пријетила је опасност и осталим јединицама да их непријатељ угрози, најхитније смо морали одустати од напада на Грахово. — У 19,35 ч. издато је хитно наређење да се Грахово не заузима услед новостворене ситуације. Јединице 2. батаљона II. далматинске и 2. батаљона VI. црногорске бригаде и 3. батаљона II. далматинске бригаде већ су биле почеле улазити у град, али пошто су примиле наређење да се од истога одустане, повукле су се. У 22,00 ч. овог дана усиљеним маршем пребацили смо 1. батаљон II. далматинске бригаде правцем Тоспуде — Трешњево — Г. Извори, Прентин До — Ровине — Трњине — Вити Јасен. Овај батаљон требао је хитно да потпомогне 4. и 1. бокељски батаљон као и позадинске јединице. Тако исто усиљеним маршем наређено је 3. батаљону II. далматинске бригаде да се пребаци са просторије Вардар на просторију Чево — положај Бата, са задатком повезивања са осталим нашим снагама. Све промјене долазиле су брзо и изненада, али брзо су и извођене.

3/III. Овог дана распоред батаљона био је овакав:

1. и 4. батаљон II. далматинске са Ловћенским и Зетским одредом и једним батаљоном VI. црногорске бригаде на просторији Ровине — Трњине — Меоце Цуцке — Иванићеве Алуге — Меоце Чевске. Ове јединице су стављене под команду друга капетана Бруна Вулетића, замјеника команданта II. далматинске бригаде. Задатак је био ових јединица да се у току дана међусобно повежу, прикупе, мало одморе, створе заједнички план и у 21,00 ч. изврше енергичан напад на непријатеља ради дјелимичног уништења и протјеривања. 3. батаљон II. далматинске пошто је извршио покрет са просторије Грахово, силно изморен — 3 дана и 3 ноћи људство није спавало нити се најмање одморило — стигао је са штабом бригаде у с. Г. Извори, гдје је

требало да се одмори 4—5 сати, али пошто ситуација није дозвољавала, овај батаљон није се могао ни најмање одморити. Непријатељ је дошао са снагом око 350 њемачко-четничких банди и заузео с. Бату, гдје се налазила команда мјеста. Кад смо сазнали да се непријатељ налази у с. Бати, наредили смо 3. батаљону да хитно пође у правцу с. Бате и да га на јуриш заузме. Наредбе је извршено. 3. батаљон са својом 1. четом заузео је за пола сата с. Бату, заробио око 20 непријатељских војника и 2 злогласна четничка капетана, и то Андрију Ђурашковића и Блажа Клисића, који су предати Воји Ђеркаићу на саслушање, побио око 30 непријатељских војника, преко 30 ранио, а остало натјерао у панично бјекство. Његова 1. чета заплијенила је много ратног материјала. После овога лома, дошао је у штаб II. далматинске бригаде и Андрија Пејановић.

1. бокелски батаљон који се налазио под командом овог штаба налазио се на положају око с. Бате, водећи такође борбу са њемачко-четничким бандама, садјејствујући успјешно 3. батаљону.—

Овога дана око 21,00 час јединице на сектору Ровине — Трњине — Круг, тј. 1. и 4. батаљон II. далматинске под командом капетана Вулетића, извршиле су јуриш на непријатеља који је био јак око 2.000 људи. Непријатељ је дјелимично уништен, а дјелимично распршен. Он више није претстављао никакву војничку отпорну моћ.

1. и 4. батаљон II. далматинске бригаде продужили су гоњење непријатеља и 4. марта око 18,00 часова заузели Чево. Гоњење је настављено. Непријатељ је у овој борби имао 120 мртвих, око 130 рањених и 85 заробљених. Заплијењено је око 100 пушака, муниције и осталог ратног материјала. Наши губици у овој борби на сектору Чево били су 4 лакше рањена друга, и једна је другарица умрла од задобијене ране.

4/III. Послије успјело извршеног задатка батаљони су распоређени према Цетињу и Даниловграду ради одмора и чишћења терена од преосталих распршених групица непријатеља.

5, 6 и 7.III. Ових дана није било важнијих промјена осим што су јединице пребачене на сектор према Грахову.

8/III. Овога дана извршене су све припреме и груписање јединица за извршење напада на Грахово и с. Драгаљ и то овако:

2. батаљон II. далматинске бригаде напада Грахово са правца с. Граховац — Петковићи — Умац.

2. батаљон VI. црногорске бригаде напада од с. Замачин До — комуникација — Грахово.

3. батаљон II. далматинске бригаде и 2. батаљон Никшићког одреда заузимају положај Вардар — Штеди и отсијецају Грахово од Леденица с тим што 3. батаљон са двије чете врши на-

пад на Грахово преко Милошева Злиса — Бата — Нова Улица — Грахово.

4. батаљон II. далматинске бригаде да дјејствује на комуникацијама Леденице — Драгаљ — Под Хан.

1. бокељски батаљон — општа резерва у с. Заљућа.

Овај напад свих батаљона имао је отпочети тачно у 22,00 часа. Услјед неповезаности између јединица и неједновременог нападања од стране батаљона, који су требали извршити заузимање града, град није заузет. Штабови батаљона нијесу настојали да у одређено вријеме буду на полазним положајима. 1. батаљон ове бригаде дошао је први на одређени задатак и привукао је на себе јаку непријатељску ватру. 2. батаљон II далматинске бригаде овај моменат није искористио, већ је, изгледа, очекивао да град заузме 1. батаљон. Овдје се слабо понио командант 2. батаљона капетан Ђуро Четник, који ни мало није показао одлучности за напад на град. Такође, 2. батаљон VI. црногорске бригаде није заједнички судјеловао са 1. батаљоном II. далматинске бригаде већ је закаснио за око 2,30 часа. Двије чете 3. батаљона, које су вршиле напад на Грахово са правца Милошев Вис — Бобанова Улица успјеле су да заузму Милошев Вис — Бобанова Улица и да се на тој просторији задрже. Што град није заузет, може се приписати у слабост штабу 2. батаљона II. далматинске бригаде, штабу 2. батаљона VI. црногорске бригаде и другу поручнику Мајици који је командовао са двије чете 3. батаљона. Ови штабови нијесу имали смјелости ни одлучности да своје јединице енергично и брзо поведу на јуриш. Од наведених штабова извијештен је штаб II. далматинске бригаде, да се град не може заузети из разлога што све јединице нијесу једновремено приступиле извршењу задатака, што је простор самог града чист и брисан и што мјесечина и снијег отежавају приближавање граду. Пошто заузимање града није успјело, наредио је штаб бригаде да се јединице 1. и 2. батаљона II. далматинске бригаде и 2. батаљона VI. црногорске бригаде повуку на своје првобитне положаје, а остале јединице да остану на својим положајима до даљњег наређења.

9/III. Пошто 8. о. мј. напад на Грахово није успио, то је штаб бригаде одлучио да Грахово јединице заузму 9. ов. мј. са истим задацима и правцима као што је било одређено 8. ов. мј. Напад је имао отпочети 9. о. мј. тачно у 20,00 часова.

Заузимању града у означено вријеме приступио је 1. батаљон, док су остали батаљони и овог пута закаснили и нијесу једновремено садјејствовали. 1. батаљон II. далматинске бригаде покушао је у два налета да град заузме на јуриш. Ово му није успјело из разлога што остале јединице нијесу истовремено садјејствовале и што је сва ватра непријатељског аутоматског и тешког оружја била сконцентрисана на овај батаљон. Штаб о-

вог батаљона и борци били су енергични и продорни. Овдје се нарочито истакао командант 1. батаљона друг поручник Душан Владушић и друг заставник Стеван Ђапић, који су обојица рањени. — Кад је штаб ове бригаде увидио да је безуспјешно вршити даље нападе и давати сувишне жртве, наредио је да се батаљон повуче. У вријеме кад се 1. батаљон повлачио, 2. батаљон је тек тада вршио притисак на свом правцу, а у исто вријеме је то радио и 2. батаљон VI. црногорске бригаде. Друг поручник Мајица са своје двије чете није предузимао никакав притисак ни напад из разлога што му је простор граду био преко поља и неприступачан и што му је једна чета 2. Никшићког батаљона отказала послушност.

Јачина непријатеља у Грахову била је око 150 четника, 50 жандарма и 100 Њемаца. Непријатељ се је силно утврдио, ископао ровове и стрељачке заклоне око цијелог града, а поред тога утврдио је поједине куће за одбрану. Он је давао јак отпор и отварао паклену ватру из аутоматског и тешког оруђа којих је било 50—60. Простор — приступ ка граду је преко апсолутно откривеног терена који се протеже у кругу око града и потпуно је раван без могућности заклона на ширини од 2—3 км. Непријатељ се бранио на живот и смрт. — 1. батаљон II. далматинске бригаде при нападу на град имао је 1 другарицу мртву и 6 рањених другова од којих је командант батаљона и један заставник — водник вода.

2. батаљон VI. црногорске бригаде имао је 5 рањених другова, међу којима једног командира чете. Непријатељ је имао губитака, али број није познат. Код нашег 2. батаљона није било жртава.

3. батаљон II. далматинске бригаде овог дана водио је борбу на положају Вардар — Драгаљ и протјеривао четничке банде. Овај батаљон извршио је свој задатак без жртава.

4. батаљон II. далматинске бригаде није извршио свој задатак. Штаб батаљона се слабо понио и није знао уопште да се снађе на терену. Непријатељ га је изненадио у селу, зашао му с леђа и нагнао га на отступање. У овом нeredу 4. батаљон изгубио је командира чете друга заставника Илију Врањеша, једног од најбољих командира у бригади — који је погинуо; осим њега погинуо је још један друг, а један је остављен рањен на положају. Ова грешка има се приписати штабу овог батаљона.

Непријатељ је у борби са 3. батаљоном имао 7—8 мртвих и око 12 рањених.

Пошто се није успјело заузети Грахово, а даље нападање под оваквим временским и теренским приликама било би узалудно и наносило непотребне жртве, дошло се до одлуке да се исто блокира до могућности заузимања, а остале јединице одмах су оријентиране у другим правцима.

Непријатељ, видећи нашу неодлучност у заузимању Грахова, обратио му је већу пажњу, појачао га нешто више људством и минобацачима и поставио разна минска поља на највјероватнијим прилазима ка граду.

Грахово није ослободила II. далматинска бригада, и поред своје најбоље воље, већ је та част пала у дио јуначким синовима Црне Горе — 10. бригади која је ослободила свој град 21. октобра — смртно уништавајући његову погану посаду која је дуже времена мучила његово становништво.

*Обрад П. ЕГИЋ,
пуковник ЈНА*

Црногорски задружни покрет „Сељачка самопомоћ“

Влада Цветковић-Мачек, не само да није дала грађанске слободе него је поштрила курс против антифашистичких снага у земљи, нарочито против комуниста и све више везала земљу за Осовину Рим—Берлин. Задржавање и продубљивање закона шестојануарске диктатуре, отварање концентрационих логора и друге терористичке мјере владе Цветковић-Мачек дубоко су се одразили на економско и политичко стање у земљи. Осјећајући мирис барута, ратни шпекуланти и несавјесни трговци развили су безобзирну пљачку на широким народним масама и изазвали нагли пораст цијена прехранбеним артиклима и индустриској роби. Нагођена великосрпска и великохрватска буржоазија неуморно је радила на затупљивању националног питања и обмањивању сељачких народних маса, те на разбијању радничко-сељачког јединства. Али, плановима уједињене реакције супростављао се организовани народни покрет на челу са радничком класом и КПЈ.

Та економско-политичка ситуација се такође дубоко одразила и на Црну Гору, која је као привредно неразвијена и национално угњетена преживљавала тешке дане.

Беспослица, ниске наднице, презадуженост сељака, ниске цијене сељачким производима, с једне стране, високе цијене прехранбеним и индустриским производима, груба експлоатација радника и пауперизованих сељака, те онемогућавање легалног организовања народне самопомоћи против скупоће и пљачке, с друге стране, карактерисали су економску ситуацију у Црној Гори послје децембарских избора 1938 године.

Организацију „Сељачко братство“¹, већ у другој половини 1938 године, растурила је и онемогућила полиција. Требало је продужити и продубити акцију за учвршћење радничко-сељачког јединства као моћне полуге отпора против владајуће реакције. Покушати поново са неком друштвеном организацијом, било је беспредметно, јер сваку легалну организацију је одобравала надлежна управно-полицијска власт којој је, по Закону о удружењима, зборовима и договорима (шестојануарском), дато дискреционо право одлучивања да ли ће неко удружење бити одо-

¹) Види чланак „Сељачко братство“ стр. 37, књ. IV, св. 1—3 за 1949 г. „Историски записи“.

брено или не, а практично, свако удружење, сем она, која су била безопасна за владајућу политичку странку, под фирмом „на основу извјештаја заклетог органа власти и увјерења да управа неће радити у дјуху правила“, забрањивано је.

Пошто се трговачке фирме и задруге по бившем југословенском законодавству нијесу одобравале од управно-полицијских власти, већ су се регистровале код надлежног окружног суда, ПК КПЈ за Црну Гору ријешило је да организује земљорадничку набавно-продавачку задругу „Сељачка самопомоћ“. За њено организовање задужио је инжењера економије Лазара Ђуровића, члана КПЈ у цетињској организацији.² Почетком септембра 1938 године штампан је позив иницијативног одбора за оснивачку скупштину. Позив су потписали двадесет добронамјерних грађана разних професија, припадника свих политичких струја које нијесу на власти, који су важили као лојални, незапјерени грађани. Двојица од потписника су били означени као комунисти, али међу оним осталим, властима то није пало у очи. Двојица од потписника су били земљорадници.

Тако су полиција и остале власти имале утисак да се ту ради о некој сасвим обичној задрузи каквих је, на папиру, по Црној Гори било доста. Сазивачи су у означеном огласу истакли:

„Циљ је ове задруге, да на првом мјесту, колико толико, помогне сељаку у борби ради спасавања од глади, која ове године због неродице, увелико пријети скоро читавој овој покрајини.

Задруга ће у свом окриљу организовати **Одбор за народну помоћ ради прикупљања прилога за најсиромашније фамилије**, које буду остављене саме себи без икаквих средстава и радне снаге.

Задруга ће замолити надлежне факторе за хитно отварање јавних радова, како би они, који имају радне снаге, зарадили себи и породици зимницу да не скапљу од глади, која је већ на помолу.

Задруга ће се трудити, да од Министарства саобраћаја добије за овај крај **бесплатан подвоз кукуруза, у ком би случају Задруга отворила своје продавнице за задругаре**, како би добијали жито много јефтиније него код трговаца.

Задруга ће радити без икаквог профита. **Њен је циљ самопомоћ сељака** у борби са лихварима и шпекулантима, да не искоришћавају његов изузетно тежак положај.

Задруга ће набављати и све друге потребе, те ће их без икакве зараде уступати својим задругарима. Једном ријечју, настојаће да из своје средине истисне све посреднике између произвођача и потрошача.

²) Лазар Ђуровић чл. КПЈ, погинуо у НОБ-у за вријеме Пете офанзиве на Сутјесци 1943 г.

Исто тако Задруга ће настојати, да свим сељачким производима обезбиједи што пристојнију цијену, а нарочито ће повести рачуна о томе да сељаци, због биједи у коју су запали, не продају стоку у бесцијење.“³⁾

Оснивачка скупштина је заказана за 18 септембар 1938 године, а одржана на Цетињу у сали Дома слободе. На скупштини су изабрани управни и надзорни одбор. У управу задруге је изабрано 15 чланова од којих су били: осам земљорадника, три службеника, два пензионера, један посједник и један инжењер економије (слободне професије). У надзорни одбор су ушли девет чланова од којих: четири сељака, два правника, један љекар, један пензионер и један службеник. На скупштини се иступило мало отвореније. Основно и ново у дотадашњем задругарству истакнуто је: „Задругин је циљ да сваки задругар добије неуманњен плод свог крвавог рада. Девиза је Задругина: директно од произвођача к потрошачу без посредника са великим или малим профитом.“⁴⁾

Није био лак посао повратити повјерење у задругарство, које су разни предратни шпекуланти и политички демагози компромитовали. То се могло само кроз један нов тип задруге, која је требало да дјелом освоји симпатије маса. А то је значило конкретном, непосредном коришћу датом задругарима, стављање у бољи положај сваког задругара од незадругара који је упућен на трговце. Једном ријечју, требало је побиједити трговце и политичке шићарције. А за то су била потребна два фактора: политички ауторитет и материјална средства. Преко партиских организације на терену вјера у поштени подухват „Самопомоћи“ је постигнута. Ту је помогла и већ створена традиција „Сељачког братства“ али постојала је зебња да се неће успјети, јер нема средстава. Отуда су поједине организације са врло сиромашног терена, са неповјерењем гледале на успјех „Сељачке самопомоћи“ и имале толико мали број чланова да су морале затворити филијалу (примјер Ђеклића и Чева у Срезу цетињском).

Материјална средства Задруге су била минимална. Почело се моралним капиталом и добром вољом. Иницијатори и пријатељи Задруге су набавили нешто канцелариског материјала, један сто и коју столицу, и Задруга се као фирма инсталирала у једној још недовршеној кућици на Цетињу у Његошевој улици. Све административне дужности у Задрузи, у почетку, изузев управника, који је био беспослен и без средстава за живот, биле су бесплатне. А управник је добијао плату од хиљаду динара мјесечно. Први извори за материјално пословање Задруге били су члански улози. Члански улог је био 50 динара и пет динара за уписнину. Овај улог се могао платити у двије рате у току године. Тре-

³⁾ Сви курзиви су цитираног Позива на оснивачку скупштину.

⁴⁾ Из Апела за упис у чланство задруге „Сељачке самопомоћи“ од 4 октобра 1938 године.

бало је наћи кредитора. Но и са тим је било врло тешко. По Закону о привредним задругама, да би могла пословати и добити од неког кредит, Задруга се морала регистровати код неког од постојећих савеза задруга. А савез задруга је могла имати само она задруга која има најмање три стотине својих подружница. Било је нормално да се пита Савез српских земљорадничких задруга за учлањење. Али он је одбио. Ово одбијање је имало политичку позадину, јер је руководство Савеза српских земљорадничких задруга, које је било великосрпско, уочило да „Сељачку самопомоћ“ воде комунисти. Послије неуспјеха код Савеза земљорадничких задруга у Београду, Задруга се обратила Господарској слози у Загребу. Господарска слога је, на интервенцију неких другова комуниста који су преко својих веза могли утицати на неке чланове у управи, прихватила понуду и у свој ревизиски савез учланила „Сељачку самопомоћ“. Након учлањења у ревизиски савез задруга Господарске слоге „Самопомоћ“ је могла да тражи кредит. Задруга је добила у првој партији 140.000 динара кредита од Господарске слоге, за које је одмах купила кукуруз. На тржишту, код трговаца, цијена кукурузу је била од 28 до 30 динара за багаш (15 кг). „Самопомоћ“ је отворила пет продавница и то: на Цетињу, Ријеци Црнојевића, Подгорици (Титограду), Даниловграду и Вирпазару и објавила да је за задругаре дошла прва количина жита. Задруга је одредила цијену житу по 23 динара багаш, у Подгорици 23,50, а у Вирпазару 22,50 (обзиром на транспортне трошкове). Задруга је једним плакатом уз означени цјеновник обавијестила народ о отварању продавница, апелујући на крају за даљи упис чланова. Прилив чланова је одмах порастао, а ауторитет Задруге скочио. Другом партијом Задруга је добила од Господарске слоге кредит од 500.000 динара, за што је одмах купила кукуруз и подмирила стари дуг. Жито је већ стигло у већој количини. Задруга се пласирала код појединих фирми у Хрватској, Босни и Војводини као врло солидан платац, те је убрзо стекла неограничено повјерење и кредит. Тако је у 1939/40 години отворила још низ својих продавница као у Никшићу, Бару, Беранама, Спужу, Голубовцима, Биочу, Шавнику, Петровцу на мору, Св. Стефану, Вилусима, Грахову, Жабљаку, (дурмиторском), Колашину, Кокотима, Љешкопољу итд.

Да би успјех Задруге био већи, преко њеног чланства и управе поведена је енергична борба против трошарина, шпекулације и скупље. Она је у току 1939 године набавила око два милиона килограма брашна, пшенице и кукуруза и учинила промет од преко три милиона динара, чиме је уштеђела својим члановима око 450.000 динара. Проучавајући потребе нашег села, Задруга је примијетила да трговци у крајевима гдје је основна привредна грана виноградарство (Ријека Црнојевића, Вирпазар, Бар и Петровац на мору) много шпекулишу са плавим каменом. Стога је задруга набавила 30.000 килограма плавог камена и про-

дала га задругарима по 6,50 динара док су га трговци продавали по 8—9 динара килограм⁶.

Поред борбе против скупоће, за снижење цијена на тржишту, Задруга је повела борбу за повећање цијена сељачким производима. Борба је била за искључење разних посредника између сељака као продавалаца и купаца. Стога је Задруга узела на себе да од својих задругара откупљује вуну и продаје је, без своје зараде, Призаду (Привилегованом акционарском друштву за извоз земљорадничких производа Краљевине Југославије). Отворене су четири пословнице за откуп вуне, и то у Грахову, Жабљаку (под Дурмитором), Кучима и Колашину. Сељак је на овај начин продавао вуну 28 до 112 динара килограм (а трговци су је откупљивали по 18 до 30 динара килограм). Тако је преко „Самопомоћи“ продато око 200 вагона вуне, чиме је уштеђено сељацима, односно више су користили, за око три милиона динара, које би разни посредници од њих опљачкали⁶.

Већ крајем 1939 године „Самопомоћ“ се у масама афирмирала као моћни регулатор цијена на тржишту и једина способна установа у Црној Гори, која може да правилно организује привредни живот овог краја. Тада је она имала око 4.000 учлањених домаћинстава са преко 20.000 чланова. Промет Задруге у 1939 години је износио 13.823,961 дин. Лични издаци задруге су износили за исту годину 55.000 динара⁷.

Биће интересантно упоредити ове цифре са цифрама буџета Зетске бановине за 1940/41 годину вотираним за пољопривреду. По буџету Зетске бановине за 1940/41 годину (чија је компетенција скоро троструко већа од сектора на коме је дјеловала „Самопомоћ“) редовни расходи за пољопривреду су били 4.476,383 динара и 120.000 ванредних расхода, укупно 4.596.383 динара. Од тога је ишло на Пољопривредно одјељење Банске управе 2.226.460 дин. и на 24 разне пољопривредне установе (сточне станице, воћњаке и др.) 2.250,123 динара. Од укупног буџета на пољопривреду Зетске бановине за исту годину ишло је на личне расходе 2.619.228 динара а на унапређење пољопривреде (гдје улазе и материјални расходи за оправку зграда, огрев, освјетљење, канцелариски материјал и сл.) 1.977,155 динара⁸.

Разумљиво је да су пред овим фактима, не само трговци, него и бивша држава, компромитовани у очима онда осиромашеног и биједом шибаног црногорског народа.

⁶) „Глас Црне Горе“ бр. 2, Подгорица 1 децембра 1939 године.

⁷) Овај податак ми је дао Симо Цаковић, ондашњи пословођа „Самопомоћи“, сада мајор ЈНА.

⁸) „Слободна мисао“ бр. 5, стр. 2, Никшић, 4 фебруара 1940 године.

⁹) Буџет Зетске бановине за 1940/41 годину стр. 3—62, Цетиње, 1940, штампарија „Обод“.

II

Крупни замах у свом раду „Сељачка самопомоћ“ је постигла у 1940 години, када њен годишњи промет пребацује 56.000.000 динара.

Процес пауперизације сељака је из дана у дан бивао већи. Број сељака надничара је растао. Према једној анкети, која је вођена под руководством ПК КПЈ за Црну Гору 1939 године, сваки сељак у Црној Гори могао је да обради свој посјед за 100—150 учињених надница. Остало вријеме у току године дана био је упућен на надницење другом, продајући своју радну снагу будућашто, као нестручан и неорганизован. Отуда су се, тада, по питању политике на селу поставила три главна задатка: политичко организовање сељака на бази савеза са радништвом и радном интелигенцијом; економско организовање сељака, ради поправке тешког економског положаја села и културно организовање, ради уношења више свјетлости и знања у сељачке домове⁹.

„Сељачка самопомоћ“ је била легална установа преко које је Партија већи дио ових задатака врло успјешно спровела.

Број продавница „Самопомоћи“ у 1940 години се повећао, опсег њиховог пословања проширио, а број чланства омасовио, тако да се крајем 1940 број чланова приближио 50.000 (а почетком 1941 и пребадио).

„Сељачка самопомоћ“ је најбоље познавала економску проблематику Црне Горе. Њен рад је обухватио све гране земљорадничке производње и потребе изузев произвођача дувана.

Производња дувана у Црној Гори је, у старој Југославији, била ограничена. Није се производило колико се могло, него колико се од стране државног монопола одредило. Гајењем дувана прије рата, углавном су се бавили сељаци Срџа подгоричког. Производња дувана је напр. 1939 године била дозвољена само за 27.000.000 струкова, што чини око 700.000 кг. дувана. Међутим, могућности су биле за 80.000.000 струкова. Тако, исте године је било 4.988 гајитеља дувана, док су 2.000, који су тражили дозволу за гајење, одбијени. Гајитељу се, до 1939 године, плаћало кило дувана од 4—16 динара (што је 1939 и 1940 нешто повећано). Обзиром на могућности производње дувана у Црној Гори гајитељи су у својим захтјевима истицали и потребу подизања фабрика дувана у Подгорици (Титограду¹⁰ како би се могло ухљебити што више сељака који су постали најамници.

У септембру 1940 године гајитељи дувана су одржали своју конференцију, на којој су прецизирали своје потребе и изабрали делегате за депутацију која је, са депутацијом „Самопомоћи“, тре-

⁹) Из чланка „Повезаност интереса сељака и радника у Црној Гори“ у „Гласу Црне Горе“ (легалном парт. листу који је цензура угушила послуже трећег броја), бр. 1, стр. 3 од 15 новембра 1939 године.

¹⁰) „Глас Црне Горе“ бр. 2, стр. 4 од 1 децембра 1939 и „Зета“ (Подгорица), бр. 36 од 29 септембра 1940 год.

бало да иде у Београд, и постави у име народа Црне Горе економске захтјеве влади Цветковић—Мачек.

Уочи поласка делегације за Београд све филијале „Сељачке самопомоћи“ су одржале скупштине на којима је претресана економска проблематика и означени захтјеви. На основу тих захтјева су формулисани општи захтјеви делегације „Самопомоћи“ и гајитеља дувана, који се углавном садрже у следећем:

Да „Призад“ послује са „Сељачком самопомоћи“ као са једином масовном сељачком економском организацијом у Црној Гори; да се омогући превоз житарица од посљедње жељезничке станице до пословница задругиних, уз накнаду реалних трошкова; да се задрузи уступе бесплатне упутнице за превоз житарица на државним жељезницама¹¹⁾; да се заведе порез на богаташе и да се тај новац употребијеби на изградњу опште корисних објеката; да се уведу једнообразне цијене хљебу у читавој земљи; да се отворе јавни радови у свим сиромашним крајевима; да се повећа откупна цијена дувану; да се подигне фабрика дувана у Подгорици¹²⁾ итд.

Делегација, коју су сачињавали двадесет делегата, посјетила је Драгицу Цветковића 27 септембра 1940 године. Ма да се знало да влада неће удовољити захтјевима делегације, ефекат посјете је био у народу велики, јер се видјело да „Самопомоћ“ води праведну борбу за добро народа, а влада вара народ и оставља га на бездушну пљачку несавјесних трговаца.

Том приликом у Дирекцији за спољну трговину постављено је, опет ради политичког ефекта, питање да се, обзиром на успостављене трговачке односе између Краљевине Југославије и СССР-а, омогући „Самопомоћи“ набавка жита из Украјине, што је одмах означено као неиспуњив захтјев под изговором да са СССР-ом не могу трговати друга правна лица, сем државе.¹³⁾

У програму рада Задруге је, поред економске дјелатности, било стављено у задатак да ће „Самопомоћ“ штитити чланство и радити у правцу здравственог, просвјетног и социјалног подизања и осигурања својих чланова и њихових породица.¹⁴⁾

Стога је „Самопомоћ“ крајем 1940 и почетком 1941 проширила акцију на здравствено, просвјетно и социјално поље. „Самопомоћ“ је формирала здравствену задругу на Цетињу. Би-

¹¹⁾ Од ових упутница задруга „Самопомоћ“ је добила 150 а њих су углавном добијале општине које су већином биле у рукама владине странке ЈРЗ и ове су их уступале трговцима да би могли парирати рад „Самопомоћи“. Поред тога разни владини политичари правили су са овим упутницама политичке махинације.

¹²⁾ „Зета“ бр. 36 од 29 септембра 1940 два дописа о раду „Сељачке самопомоћи“.

¹³⁾ Ово ми је крајем 1940 године испричао покојни Лазар Ђуровић, управник „Самопомоћи“ који је предводио делегацију.

¹⁴⁾ Извод из Правила „Самопомоћи“ т. 3 у Књижици потрошне робе. Штампарија „Уједињење“, Подгорица 1940.

ле су предвиђене, за први моменат, три задружне апотеке, и то у Цетињу, Подгорици и Даниловграду као и при сваком већем мјесту задружни љекар који би бесплатно прегледао чланове „Самопомоћи“. Намјештај за апотеке је већ био наручен. Но реализацију овог плана осујетио је рат, премда су све техничке припреме за ову акцију биле извршене.¹⁵⁾

Да би и поштеном сиромашном чиновништву помогла, „Сељачка самопомоћ“ је крајем 1940 и почетком 1941 приступила организовању задружних ресторана. У плану је било да се такви ресторани прво отворе на Цетињу и у Подгорици, а затим у другим мјестима Црне Горе. Такав ресторан је крајем 1940 отворен на Цетињу и код осталих ресторатера изазвао читаву буру. У ресторану „Сељачка самопомоћ“ чланови су добијали много бољу храну за 20—35 отсто јефтиније него у другим ресторанима. Ресторан „Самопомоћ“ је за кратко вријеме постао прави културни дом напредног Цетиња. Даљу организацију ових ресторана осујетио је рат.

Акција за грађење и довршење домова културе и задружних домова, наслијеђена од „Сељачког братства“, продужена је и под руководством „Сељачке самопомоћи“. Поред иницијативе за довршење домова културе у Цеклину и Метеризима (Срез цетињски), „Самопомоћ“ је повела акцију за изградњу дома културе у Вир Пазару, сељачког дома у Биочу (Срез титоградски) и др. мјестима.

За изградњу ових домова везане су масовне културне акције и манифестације. Тако, приликом отварања Дома културе у Цеклину, 10 септембра 1939 године, на приредби је говорио о потреби организовања сељака у „Сељачку самопомоћ“ инжењер Лазар Ђуровић, а затим су приказани одломци из комада „Мати“, „Власт“ и „Силе“. Забава је завршена са пјесмом „Хеј Словени“. У току дана су омладинци изводили лакоатлетске вјежбе у присуству олимпијске комисије. Од вјежби су извођене: скакање у даљину, скакање у вис, трчање и бацање кугле. Ова прва олимпијада сеоске омладине у Црној Гори изведена је на равној ливади између редова лоза. У програму су учествовали омладинци Цеклина и Црмнице, и цетињски и подгорички студенти.¹⁶⁾

Филијала „Сељачке самопомоћи“ из Црмнице одржала је на Вир Пазару 19 августа 1939 године забаву, на којој је приказан пут војводе Драшка у Млетке из „Горског вијенца“, позоришни комад „Освета“ из живота босанског ропства под Аустријом, одломак из Чапекове „Мати“ и двије рецитације: Шантићева „Ми знамо судбу“ и Његошева „Бог се драги на Србе разљути“. У оквиру исте приредбе, прије забаве одржан је спортски програм:

¹⁵⁾ Овај податак ми је дао Симо Цаковић, пословођа „Самопомоћи“

¹⁶⁾ „Отварање Дома културе у Горњем Цеклину“, Владимир Милић „Зета“ бр. 37 од 17 септембра 1939 г.

бацање камена, скакање, трчање на 100 метара и фудбалска утакмица. Утакмица је одржана између омладине Ријечке и Црмничке Нахије са резултатом 2:2. Овај другарски сусрет омладине одразио се и на утакмици, која је одржана без иједног инцидента (што није чест случај), те је то и локална штампа забиљежила као похвално.¹⁷⁾

У ресторану „Сељачка самопомоћ“ на Цетињу развијао се свакодневно културни живот манифестујући се кроз дискусије по актуелним културним, научним и политичким питањима. На организовању културног живота у ресторану радили су књижевник Ђорђе Лопичић и омладинац Бранко Лопичић.¹⁸⁾

„Сељачка самопомоћ“ је имала у Цетињу и Подгорици своје адвокате, који су бесплатно давали правне савјете и бранили сиромашне сељаке пред судом и другим властима.

„Сељачка самопомоћ“ није одвајала борбу за економско и културно подизање Црне Горе од политичке борбе, па је њено чланство узимало активног учешћа у свим народним акцијама, које су вођене против петоклонашке владе Цветковић—Мачек и бијелог терора ради чега је 1940 године, преко 100 њених чланова, од којих су већина били комунисти, прошла тешки пут жандармериских и полицијских подрума и Главњаче, док је изведена пред Суд за заштиту државе.

„Сељачка самопомоћ“ је постала таква организација да је могла у најкраћем року, у којем било већем граду Црне Горе, довести хиљаду сељака на демонстрације против реакције. Тако су почетком 1940 и 1941 године организоване, под руководством ПК КПЈ за Црну Гору, двије велике протестне делегације састављене од по 150 претставника свих срезова Црне Горе и Боке код бана Зетске бановине. Акцијом је руководио члан ПК КПЈ за Црну Гору друг Саво Брковић. Делегати су поднијели бану резолуцију која је углавном садржавала сљедеће.

Послије пада владе Милана Стојадиновића, влада Цветковић—Мачек не само да није дала обећане слободе народу, него је продужила гажење народних права. Она је на граници Црне Горе и Херцеговине отворила концентрациони логор у Билећи, који Црногорце потсеја на тешке логоре Болдогасона и Нежидера из доба аустроугарске окупације. Црногорски народ је кроз своју историју доказао да од свих вредности највише цијени слободу и људско достојанство па зато не може равнодушно да гледа на мјере као што су концентрациони логори. Зато делегација енергично тражи, у име народа који ју је послао, да се престане са даљим одвођењем у логоре, да се распусти концентрациони логор у Билећи и другим мјестима и да се интернирани пусте на

¹⁷⁾ „Зета“ бр. 34 од 27 августа 1939.

¹⁸⁾ Ђорђе Лопичић, професор, погинуо на Вугојну у НОБ 1942, Бранко С. Лопичић, студент, погинуо у НОБ 1942 г.

слободу. Други захтјев делегације је био набавка довољне количине жита за становништво Црне Горе и енергично прогоњење шпекулације.¹⁹⁾

Управно полициске власти су биле сасвим изненађене, нарочито другом делегацијом, јер су делегације тако организоване да полиција и жандармерија нијесу уопште могле примјетити никакво кретање све док нијесу пред зградом Бановине на Цетињу, у 11 сати ујутро видјеле групу од 150 људи.

III

У првим данима живота „Сељачке самопомоћи“ полиција није углавном имала увида у њен рад, нити слутила о снази народа која се иза ње крије. Али кад је кроз непуну годину дана видјела да она постаје главни фактор у регулацији цијена на тржишту Црне Горе, у борби против скупље и шпекулације итд. и да за њом стоје не стотине, већ хиљаде за борбу спремних црногорских сељака повезаних са радничком класом, замислила се, не само она, већ и сви реакционарни елементи у Црној Гори.

Начелник Управног одјељења, а касније подбан Зетске бановине, Душан Влаховић²⁰⁾, наредио је подручним среским начелствима да преко својих органа прикупе детаљне податке: о раду подружница „Самопомоћи“ на терену, о политичкој оријентацији чланова управе и виђенијих чланова, делегата на скупштини задруге на Цетињу, везама и сл.²¹⁾

Среско начелство из Цетиња је преко жандармериских станица прикупило податке за подружнице у Ђеклићима, Чеву и Ријечи Црнојевића. За подружницу у Ђеклићима извјештава да је основана у фебруару 1939 али да је у јуну 1939 престала да ради, јер чланови нијесу уписали удјеле а касније их се већина уписала на Цетињу. За Чеву каже да је покушано да се 31 марта 1940 оснује „Самопомоћ“, али није успјело организовање. Међутим, филијалу „Самопомоћи“ у Ријечи Црнојевића детаљније проучава. Срески начелник о овој филијали даје сљедеће податке.

Подружницу из Ријеке Црнојевића на скупштини у Цетињу 18 септембра 1938 године заступали су: Драгојевић Станко, учитељ из Друшића, Газивода Видо, учитељ из Рваша, Машановић П. Стево, земљорадник из Цеклина, Лопичић Томо, учитељ из Друшића и Стругар Филип, земљорадник из Цеклина. „Наведена лица, сем учитеља, позната су као присталице комунизма. Пословођа поменуте задруге је Стругар И. Перо, службеник Управе општине ријечке, који је познат као сепаратиста“. Чланови

¹⁹⁾ Захтјеве резолуција репродукујем по сјећању и сопственим билешкама.

²⁰⁾ Душан Влаховић је у току НОБ-е био један од изразитих непријатеља и слуга окупатора у Црној Гори.

²¹⁾ Акт. Краљ. банске управе Зетске бановине, пов. бр. 805/40 од 6. III. 1940 године (у архиви Среског начелства — Цетиње — год. 1940 — Цетињски држ. архив).

управе задруге су: Лопичић Томо, учитељ, Машановић П. Стево²²⁾, земљорадник, Стругар Филип. Лопичића начелник означаје као демократу, а остала два као комунисте.

У свом извјештају Банској управи срески начелник даје предлог: „како су чланови подружнице „Сел. самопомоћи“ из Ријеке Црнојевића, познати као присталице комунизма, па вјероватно ова организација има и политичко обиљежје, мишљења сам, да би ову организацију требало растурити.“²³⁾

Среска начелства по Црној Гори појачаном будношћу су обрађивала рад „Селачке самопомоћи“, нарочито послје директивног писма, управо реферата, начелника Управног одјељења Банске управе, од 26 септембра 1940 године, о политичкој дјелатности комуниста кроз задружни покрет „Самопомоћ“. Овај реферат је упућен свим управно-полициским властима на подручју Зетске бановине. Биће интересантно навести неке појединости из тог реферата, да се види како је класни непријатељ гледао на задружни покрет „Селачка самопомоћ“. У уводу реферата се говори о илегалном раду комуниста у легалној форми:

„Тактичко дјеловање комуниста: илегални рад у легалној форми, у посљедње вријеме је на територији Бановине особито изражен у економским задругама „Самопомоћ“, гдје се искоришћава вјешто пласирано упориште за деструктивну акцију у народу, у градовима и по селима.

Основну тенденцију Закона о приврденим задругама, пуне слободе приватне иницијативе у погледу развијања задругарства, — комунисти су тенденциозно и вјешто искористили: 1) узели у своје руке иницијативу за оснивање привредних задруга „Самопомоћ“, отели престиж у управи задруга и искористили упослење у продавницама задруга; 2) регистрацијом задруга код надлежних судова иницијатори су избјегли законски надзор управно-полициским власти у погледу одобравања статута и евиденције личног састава чланства и управе, ради чега је услиједило зачлањивање у задругама комуниста и других љевичара, што је од штетног утицаја за развој задругарства у националном духу; 3) успјелије је камуфлирана комунистичка акција кроз дјелатност привредних задруга на терену и умањени успјеси управно-полициским власти у борби против ове акције чак и у оним случајевима, гдје ова дјелатност комуниста излази из оквира чисто задружног дјеловања у домен политички деструктивне акције у народу“.

У реферату се скреће пажња на главни успјех „Самопомоћи“ који је за ондашњи поредак био и главна опасност, па; се каже:

²²⁾ Стево П. Машановић погинуо у НОБ 1942 г.

²³⁾ Извјештаји Среског начелства Цетиње прикључени уз предмет цитираног акта Банске управе под ноту 21.

„Створене и руковођене иницијативом комуниста и њихових симпатизера, економске задруге „Самопомоћ“ су се последње вријеме експонирале као врло јак чинилац. Учлањене у Врховни савез²⁴), у пословно привилегисаном односу са Призадом и државом²⁵), по угледу и у наслону на „Господарску слогу“, задруге „Самопомоћи“ учестало одржавају скупштине, доносе резолуције, врше веће количине набавки намирница за потрошњу, интервенишу за исхрану становништва, подносе петиције у погледу економско-политичких мјера код надлежних фактора, упућују привредне делегације у Београд итд. Ова акција је видно запажена и у публикацијама путем дневне штампе.“²⁶)

Задруге „Селачке самопомоћи“ су, пригодно својих скупштина, користиле права чл. 28 ст. 3 Закона о привредним задругама по коме за скупштину задругара „није потребна ничија дозвола“. Та повластица за задруге, и њена легализација регистрацијом код суда, а не код полицијских власти, омогућила је њен брзи размах у масама. Међутим, Банска управа је у цитираном реферату, дала своје тумачење те законске одредбе да би обезбиједила полицијску контролу и шиканаџију рада „Самопомоћи“. То „тумачење“ и упутство својим органима по питању примјене чл. 28 и 29 Закона о привредним задругама гласи:

„За одржање скупштине нпр. по § 28 Зак. о привр. задругама, у ст. 3 није потребна ничија дозвола“.

„Као што то погрешно разумијевају већина управно-полицијских власти, овај законски пропис не искључује учешће, надзор и надлежност управно-полицијских власти у погледу одржања ових скупштина на њиховом подручју него само ослобађа одржавање ове скупштине формалног издавања дозволе по предметима о којима „скупштина мора решавати“, у смислу § 29 Закона о привредним задругама.

Одавде истичу двије обавезе за скупштину:

1) дужна је благовремено извијестити надлежну управно-полицијску власт о одржавању Скупштине и назначити мјесто, вријеме и дневни ред Скупштине иако није потребна формална дозвола;

2) дужна је назначити дневни ред у смислу § 29 Зак. о прив. задругама и строго се придржавати назначеног дневног реда у своме извјештају о чему изасланик власти на скупштини мора строго водити рачуна.

²⁴) Врховног савеза у „Самопомоћи“ није било, него цитиране „Селачке самопомоћи“ на Цетињу на коју се у реферату мисли.

²⁵) „Самопомоћ“ није имала никаквих привилегија, него напротив сметњи, већ је користила, извјесне повластице које су давале задругама Законом о привредним задругама (као нпр. ослобођење од трошарине и сл.).

²⁶) Акт Краљ. банске управе Зетске бановине. Пов. II. бр. 4193/40 од 26 септ. 1940 у архиви Среског начелства Цетиње за 1940 год. (Цетињски архив).

Уколико сазивачи не би испунили ове обавезе и Скупштина прекорачила дневни ред, супротно § 29 Зак. о пр. зад., Правилнику и дневном реду према претставци, улазећи у актуелна политичка и економско-политичка питања на скупштини, као што је нпр. скоро био случај на Скупштини задруге „Самопомоћ“ у Подгорици, — то недозвољено искоришћавање, у конкретном случају, изасланик власти на Скупштини је и надлежан и дужан да онемогући.

Овако управно-полициске власти имају, као надлежне, поступити и у оним случајевима дјеловања ових задруга, резолуција, петиција итд. гдје се из оквира унутрашње задружног дјеловања тенденциозно прекорачује у политичка и економско-политичка питања о којима надлежни фактори државне управе воде дужну бригу и предузимају потребне мјере.²⁷⁾

Но упркос свих упутстава Банске управе и будности полициских власти, „Сељачка самопомоћ“ се већ била афирмирала као снажан покрет задругарства новог типа и на њу није било баш лако ударити. Управно-полициске власти су биле немоћне да зауставе њен напредак.

Да би се паралисао рад „Самопомоћи“, покушано је да се преко штампе компромитује. Након споразума Цветковић-Мачек великосрпска реакција је бацила паролу „Срби на окуп“, да би сачувала своје позиције у Македонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Неки инжењер Х. Савић је написао под насловом „Циљеви задругарства некад и сад“ један подужи, шовинизмом надахнути чланак у „Слободној мисли“ са посебним освртом на „Сељачку самопомоћ“.

Савић даје кратак историјат задругарства у Црној Гори од 1908 до 1941 год. истичући да је сваки тип задругарства претрпио пораз сем „Сељачке самопомоћи“, па каже:

„Међутим, у најновије вријеме, задруга народног типа, како се она претставља јавности, „Сељачка самопомоћ“ извршила је снажан продор у заосталост и предрасуде нашег друштва и избјила на површину с јаким полетом. То би се могло назвати једна врста револуције у нашем друштву, ако збиља „Сељачка самопомоћ“ савлада сметње, које су скоро уништиле раније задружне организације“.

Полемишући даље о карактеру задруге, каже:

„Прије свега задруга народног типа није позната као нека специјална врста у задругарству. Сви облици задругарства народни су у ширем смислу ријечи. Отуда се на „Сељачку самопомоћ“ као на задругу народног типа мора обратити нарочита пажња, јер је састав њеног чланства (удионичара) обухватио готово све друштвене сталеже. Видно мјесто у чланству заузимају

²⁷⁾ Исто.

и вођи појединих политичких партија или њихових фракција²⁸⁾. Тако исто видно мјесто заузимају интелектуални радници.

Да би потпуно изразио што хоће, Савић најзад поставља:

„Вриједно је при свем том истаћи чињеницу, да нашој јавности није дато стварно објашњење, **зашто је „Сељачка самопомоћ“ регистрирана код „Господарске слоге“ у Загребу, а не код њеног ревизиског савеза на српском подручју**“²⁹⁾.

Међутим, „Самопомоћ“ се регистровала у Загребу код „Господарске слоге“, не ради тога да би избјегла ово или оно „подручје“, јер се она није осјећала национално везана сем за подручје Црне Горе, него из простог разлога што Савез српских земљорадничких задруга није хтио да је учлани у свој ревизиони савез, а „Господарска слога“ је учланила и дала јој први кредит.

IV

Организациону душу „Сељачке самопомоћи“ су чинили чланови Пословног одбора Задруге: инжењер Лазар Ђуровић, судија Нико Т. Роловић, инжењер Томаш Жижих и поп Блажо Марковић као и њен рачуновођа Војо М. Ражнатовић, студент ВЕШ-а³⁰⁾. Рад „Сељачке самопомоћи“ су непосредно контролисали и усмјеравали чланови ПККПЈ за Црну Гору преко чланова Партије у Управи задруге и на терену.

Сељачке масе организоване у „Сељачкој самопомоћи“ спремно су дочекале славне дане Устанка и Народне револуције већ навикле да им је једини сигурни и истински вођ КПЈ, која им, као најнапреднији дио радничке класе, обезбјеђује срећнију будућност.

Оцјењујући рад „Сељачке самопомоћи“ на Оснивачком конгресу КП Црне Горе друг Блажо Јовановић је рекао:

„За рад на селу ствара се под непосредним руководством Партије „Сељачка самопомоћ“ 1938 године као економска организација, која је омогућила успјешан и масован политички рад на селу. У њу су се окупљале сељачке масе (било је учлањено 10.000 породица са 50.000 чланова у 17 филијала) и преко ње во-

²⁸⁾ „Сељачка самопомоћ“ је основана и радила по директивама ПК КПЈ за Црну Гору а у њеној управи су били чланови свих оних политичких партија које су прихватиле у конкретном случају линију коју је Партија спроводила преко задруге, али ни у локалним организацијама, ни у централној управи „Самопомоћи“ није било водећих личности ни једне политичке партије у Црној Гори из простог разлога да то не пане у очи полицији.

²⁹⁾ „Слободна мисао“ бр. 10, стр. 3 Никшић, 16 марта 1941 г. (Курзив цитата мој. — Н. М.).

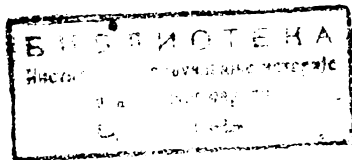
³⁰⁾ Нико Роловић, члан ОККПЈ за Цетиње, погинуо у НОБ-у 1941, Томаш Жижих члан КПЈ, погинуо као Народни херој у Босни 1942; поп Блажо Марковић тада симпатизер КПЈ, био је све вријеме рата у НОБ-у и дошао до чина пуковника, умро 1951 године од посљедица рата; Војо Ражнатовић, секретар МККПЈ Цетиње погинуо у НОБ-у 1942 г.

диле су успјешну борбу против политичког и националног угњетавања, за демократске слободе, против превеликих пореза и разних трошарина на сељачке производе³¹⁾.

Уколико је било имовине „Самопомоћи“, то је подијељено након окупације, народу. Након Устанка 13 јула 1941 неки остаци материјала подијељени су сиромашним партизанским породицама, нешто новца и писаћих машина упућено је на слободну територију, а један њен радио-апарат остављен је на Цетињу, на коме су се под руководством мјесне НОП организације, која је непрекидно радила од 1941 до Ослобођења, слушале и умножавале вијести за град а често слале и на ослобођену територију, уколико тамо није било радиа.

Задруга „Сељачка самопомоћ“ је озбиљан и крупни продор Партије на село и диван примјер новог задругарства у старој Југославији, те њено проучавање овим чланком није исцрпљено, већ само начето³²⁾.

Н. М.

³¹⁾ Блажо Јовановић: Извјештај о политичком раду ПККПЈ за Црну Гору, реферат одржан на Оснивачком конгресу КП Црне Горе, стр. 16—17, Цетиње 1948.

³²⁾ До архиве „Сељачке самопомоћи“ нијесмо могли доћи. Један њен дио би могао бити у архиви цетињског Окружног суда под ознаком „Фи“ (како су се фирме регистровале) од септембра 1938, али овај архив још није ни почео да се сређује а није сигурно да ли је читав сачуван. Податке гдје се нијесам позвао на извор и мјесто наводио сам по неким својим забиљешкама и материјалима које сам случајно сачувао као бивши члан Надзорног одбора ове задруге од 1938—1941 године.

„Црногорац“ о Париској комуни

Као један од најважнијих догађаја и раздобља XIX вијека, Париска комуна није могла остати незапажена у ниједном кутку земљине, кугле, а првенствено Европе. Свугдје је она направила извјестан утисак и наишла на одређен одјек. Да је то тако, најбоље нам потврђује примјер мале и забачене књажевине Црне Горе, у којој, па ни много година послје тога, није било ни радничке класе ни њеног покрета и у којој је, у односу на друге европске земље, штампа била врло слабо развијена. Заправо, таман кратко вријеме прије Париске комуне почео је да излази и први лист у Црној Гори. То је био „Црногорац“, који је излазио једанпут недјељно, и то на четири стране. Прије овога листа изашле су у Црној Гори само двије публикације, и то: „Грлица“ (1835—1839) и „Орлић“ (1865—1870). Али и овај један једини скромни лист је врло активно реаговао на догађаје који су с прољећа 1871 године озбиљно уздрмали не само Француску већ и читаву Европу. За читаво вријеме трајања Париске комуне овај лист је обавјештавао своје читаоце о догађајима у Паризу. Нема ни једног броја листа из тога доба, а да у њему нема нека вијест о тим догађајима. Прву вијест, односно чланак, о Париској комуни налазимо у 9-ом броју листа од 20 марта 1871 године, па послје тога у сваком броју све до броја 21 од 12 јуна 1871 године. Дакле, 13 бројева листа узастопно је писало о Париској комуни. У тим бројевима је објављено 6 чланака и 30 мањих вијести, које су дате у рубрици „Вијести из нашијех и туђијех земаља“. Лист је овим проблемима давао прилично простора. Тако је преко 10% читавог простора ових 13 бројева посвећено проблемима Париске комуне, што, свакако, није мали проценат. Има бројева који овом проблему посвећују скоро 50% свога простора. Такав је на примјер број 20 од 5 јуна 1871 године. Али и послје овога времена лист стално прати догађаје у Француској и у вези с тим доноси током читаве 1871 поједине вијести које се односе на Париску комуноу и комунаре. Тако се на пр. у броју 30 од 14 августа у рубрици „Политички преглед“ пише о процесу против ухваћених комунара, у броју 45 од 4 децембра се описује погубљење чланова Париске комуне Росел-а, Фер-а, Буржоа, а у броју 47 од 18 децембра 1871 г. суђење познатој комунарки Лујзи Мишел. У свим овим случајевима лист истиче мушко и достојанствено држање комунара.

Лист је објавио следеће чланке: „Буна у Паризу“ (год. I, бр. 9 од 20 марта), „Париз републике“ (год. I, бр. 10 од 27 марта), „Париз и Француска“ (год. I, бр. 18 од 22 маја), „Пожар у Паризу — судбина Тилерија“ (год. I, бр. 19 од 29 маја), „Револуција за револуцијом“ (год. I, бр. 20 од 5 јуна) и репортаже „Шетња по Паризу“ (год. I, бр. 20 од 5 јуна и 21 до 22 јуна) и „Јунакиња из Комуне“ (год. I, бр. 47 од 18 децембра).

Ни један од објављених чланака није потписан, а такође ни ниједној вијести није назначен одређени извор. Од свих чланака и вијести само су двије репортаже директан допис са лица мјеста из Париза. Да се запазити да је све остале чланке писала једна личност, и то врло вјешт новинар. Тадашњи уредник листа је био Симо Поповић, а власник Јован Сундечић. Највјероватније је да је све ове чланке написао баш сам уредник Симо Поповић, који је био искусан и добар новинар. Познато је да је он баш у то вријеме на Цетињу одржао једно предавање о Париској комуни. Што се пак тиче оних ситних вијести, оне су црпљене из појединих европских листова.

Као што се види, лист није имао свога дописника у Паризу који би га обавјештавао о догађајима и мјерама Комуне (осим што су се у последњим бројевима појавиле поменуте репортаже), већ је црпио податке из ондашње званичне европске штампе, која нимало није била наклоњена Комуни. Баш због тога је и интересантан став цетињског „Црногорца“ у односу на Комуно, који је, може се слободно рећи, био позитиван и благонаклон. Истина, писцу чланака није јасна суштина и циљ саме Комуне, али му је врло јасно сво неваљалство и назадњаштво како Наполеонове владавине, тако и версаљске скупштине и Тјерове владе. Баш у њиховој владавини и поступцима аутор чланака и види основни узрок устанка. Тјерова влада није дала народу оно што је он од ње очекивао. Још у првом чланку „Буна у Паризу“ о Тјеру се каже следеће:

„Тјер са својом владом могао је добро послужити Наполеону, али народу у данашњијема приликама не. Оне који су се уздали у њега, он је данас увјерио да он не може бити добар републиканац као што је био добар монархист“.

А у чланку „Париз и Француска“ Тјер и његови сарадници се називају „монархисте и вјерни чиновници Наполеонови“.

Са овога становишта лист полемисе против појединих европских листова који узроке устанка траже на сасвим другом, погрешном мјесту. Сви чланци у листу су написани у том полемичком духу и бране Комуно од разних клевета које су о њој изношене како за вријеме њеног трајања тако и послје њеног угушења у појединим европским листовима. У том се смислу нарочито истичу чланци: „Париз и Француска“ и „Револуција за револуцијом“. Ти клеветници су разни заступници „слободе са послушношћу“, „слободе са редом“, како их назива цетињски „Црно-

горац“. Још у првом чланку „Буна у Паризу“ се устаје против лажног приказивања стања у Паризу, као стања у коме влада злочин и анархија. Ту се каже:

„Тешко је вјеровати да је већ до тога дошло у Паризу, јер противници републике обично таквом сликом комунизма страше свијет. То је начин деспота, да увијек народима којијема су узели слободу, претпостављају као најстрашније оно, које народи себи желе“.

А у чланку „Револуција за револуцијом“ о листовима, који објављују те клевете о Комуни, се каже:

„Да су такви листови органи самовољаца, који се боје светлости слободе, те пријатеље напретка и борце слободе денунцирају народу, као људе који из једине себичности хоће да жртвују срамној пропасти и живот и слободу и част народу“.

И даље:

„Тако чине обично слуге онијех деспота, који мимо своје самовоље не трпе ништа и никога више, који хоће да је њихова воља једини извор сваке среће народне. Искрени пријатељ слободе не може равнодушно говорити о таквијем људима и маневрима.“

И заиста Симо Поповић, за кога претпостављамо да је аутор ових чланака, као искрени пријатељ слободе није могао остати равнодушан према таквим људима и њиховим маневрима, већ отворено устаје против њих и њихових схватања, бранећи Комуњу, иако није потпуно схватао оно што она хоће. Он указује да узрок устанка није у вољи овог или оног појединца, да он није резултат рада једне „разбојничке чете“ разних „неваљалаца“, „противника“ сваке владе, реда итд., већ да он има дубље коријене који, како је већ напоменуто, леже у двадесетогодишњој владавини Наполеоновој и политици коју је спроводила Тјерова влада. Ево шта се о томе каже у чланку „Париз и Француска“:

„Али не само што се не можемо сложити, него се управо морамо чудити онијем људима, који сада хоће за сву несрећу која је снашла Француску, да учине одговорнима оне који су парискијем устанком мислили да помогну невољној Француској. Зар се може и помислити, да један народ може имати хиљадама синова својијех, који би се завјерили да упропасте отаџбину своју? Казаће когод: те су хиљаде злоупотребљаване од неколицине „усијенијех глава“, „разбојника“, „неваљалаца“. Ако ћемо узети у обзир и ту могућност, онда би се то увијек прије могло рећи за људе, који управљају версајском скупштином и располажу француском војском, јер обично под устаничку заставу прикупљају се људи које одушевљава начело, а од војске се иште „послушност“. Зар мало примјера имамо у прошлости и старијој и најновијој, гдје је интерес једног тирана заповиједао послушној војсци, да пуца на невини народ?

Ми смо слободни исповиједити своје увјерење, да је то и у овом случају унеколико узрок. Ми се можемо позвати на наше ријечи, које још у почетку парискога устанка изрекосмо, и које потврђују то што сада рекосмо. Када је букнуо устанак у Паризу рекосмо, да је томе крива влада Тјерова и Версајска скупштина, јер они крстише Француску републиком и себе овејане монархисте, назваше републиканцима, а не учинише ништа да од Наполеонове монархије начине доиста праву републику. Сва зла која је Наполеонова влада наплодила у земљи прикрила је само Тјерова влада именом републике, мјесто да их искорени и на новијем установама праве слободе подиже чврсту Француску“.

А у чланку „Револуција за револуцијом“ на питање ко је крив за сва зла која су задесила Француску се категорички изјављује:

„Нико други него версајска господа и њихова блудна мајка, двадесетогодишња влада Наполеонова.

Свјетска скитница Наполеон III — и дај боже — пошљедни, дао је у првој години своје нове владе францускоме народу пуну чашу отрова да испије и постепено да га мори. Својом унутрашњом управом он је довео Француску до данашње несреће њезине“.

Шта је онда народу преостајало у таквој ситуацији осим да се дигне на оружје и силом извојује слободу? Због тога се у чланцима јасно истиче да је устанак био нужан и оправдан. Ево како се категорички и недвосмислено формулише та нужност и оправданост:

„Париз, који је био увијек у сваком француском покрету коловођа, и сада је устао, да силом извојује оно, чему се није надао од версајске господе“. („Париз и Француска“).

А у чланку „Револуција за револуцијом“ се каже:

„Шта је преостајало дакле грађанима, којима свијест осветљава пут к слободи и који знају, да „без слободе нема живота“ и када видјеше да се „слобода не поклања него се отимље“? Да устану да је отму“.

Версаљци и њихови покровитељи у разним земљама викали су на сав глас о звјерствима и злочинима Комуне, покушавајући да је на тај начин оцрне. У вези са таквим причама у чланку „Париз и Француска“ се вели:

„Све оно што се у устанку догађало, наравно да се не може одобрити, али је велика неправда због тога осуђивати и праву тежњу устаца, а не обзирати се на узроке, који су изазвали и сам устанак и насиља, која се догађаху у устанку.“

С друге стране се у вијестима и чланцима истиче да су звјерства Версаљаца била још већа и страшнија и наводи се низ примјера. У једном чланку последије набрајања низа злочина које су починили Версаљци иронично се додајује да се заправо у том и састоји версаљска „слобода с редом“. За те племените жртве,

које су несребично падале за своје идеале, у чланцима су изражени симпатија и дивљење, а у исто вријеме прекор и презир према онима који их звјерски убијају. Ево како непознат дописник из Париза, описујући смрт једнога од вођа Комуна, завршава своју лијепо и интересантну репортажу „Шетња по Паризу“, којом је успјело приказана атмосфера која је наступила доласком Версаљаца:

„Тако је Делеклиз јуначки дотрајао свршетак борбе и јуначки је погинуо. Смрт на барикадама бјеше му милија, него да га стријељају они, који се вратише из срамнога ропства прускога, да покажу јунаштво над браћом својом, када не могаху над непријатељем отаџбине.“

Та иста симпатија избија и из репортаже „Јунакиња из Комуна“, у којој се описује суђење познатој комунарки Лујзи Мишел. Репортер није могао боље описати дивни лик ове револуционерке него што је то урадио цитирајући следеће ријечи које је изрекла на суђењу:

„Сваки који љуби слободу има право само на комад олова, молим и ја за себе то. Догод живим, запамтите то, ја ћу гласно устајати против вас и свуда ћу звати на освету и распаљиваћу браћу на мржњу против онијех убица из „комисије за милост“. Ако нијесте кукавице, убијте ме“. (бр. 47 од 18 децембра 1871 године).

Као што је већ речено, у листу је поред неколико чланака, објављено о Париској комуни и преко 30 краћих и дужих вијести. Да се запазито да се лист труди да кроз ове вијести објективно прикаже париске догађаје. У овим вијестима се јавља о развиту борби између комунара и Версаљаца, затим о разним другим догађајима. Тако се у једном броју листа цитира прокламација Комуна о повезивању са револуционарима других градова, а у једном другом броју се цитирају поједине тачке захтјева Комуна версаљској влади. Даље се јавља о одлуци Комуна да одвоји цркву од државе, затим о угушењу устанка, суђењу и стријељању комунара итд. Ево на пр. како изгледа једна од тих вијести:

„Влада у Паризу изјављује, да се Париз неће одвојити од Француске, али ће радити на томе, да се социјално демократска начела остваре по свој Француској и да се ова претвори у социјално демократску федеративну републику“ (бр. 16 од 8 маја 1871 године).

Или једна друга вијест:

„У Паризу је сасвијем угушен устанак. Чланови Комуна сви су које поубијани које похватани. Ухваћен је и Решфор и осуђен на смрт. Да ли је већ погубљен, не зна се. Инглески листови осуђују версаљску владу, што поступа са ухваћенијем усташима нечовјечније, него сами усташаи“. (бр. 19 од 29 маја 1871 године).

Као што се види, кроз све чланке и вијести које је цетињски „Црногорац“ објавио о Комуни избија отворена симпатија према

комунарима и њиховој борби, а с друге стране и жестока осуда монархије и Версаљаца. Свака нова вијест и чланак претстављали су у том погледу и нов корак напријед. Одакле такав одјек Париске комуне на страницама „Црногорца“, који је у ствари био званични орган књажевине Црне Горе?

Познато је да онда у Црној Гори није било радничке класе, па самим тим ни радничког покрета ни комуниста. Због тога наравно овакво писање „Црногорца“ се не може објашњавати са тога становишта, јер није резултат неке класне или идеолошке солидарности. Па ипак, такво писање „Црногорца“ није случајно. Напротив, оно је и природно. Црна Гора је онда била логор ратника за слободу народа, како свога тако и других југословенских народа, који су се налазили у туђинском ропству без икаквих права. У њој су онда налазили уточиште и многи борци којима није било опстанка у своје крају. Наравно да је свака борба за слободу, против тираније и неправде морала наићи на позитиван одјек у ондашњој Црној Гори, а и код осталих угњетених југословенских народа. Тако је било и са борбом париских комунара.

С друге стране, ондашње друштво у Црној Гори није још било довољно класно издиференцирано, (још нијесмо имали буржоазије и пролетаријата који би се између себе борили), те због тога позитивно писање о Париској комуни није претстављало никакву опасност за власт која је онда постојала у Црној Гори. Треба имати у виду да независно од ове чињенице, тј. друштвенога склопа ондашње Црне Горе, ми не би могли правилно схватити и објаснити онакво писање цетињског „Црногорца“ о Париској комуни.

Када се у вези са тим узме још у обзир и сам карактер и наmjена цетињског „Црногорца“, онда ће природност таквог писања бити још јаснија. „Црногорац“ није био намијењен само црногорској читалачкој публици, већ добрим дијелом и оној ван граница Црне Горе, која је стењала под туђинским јармом. Ево шта се, поред осталог, каже у програму листа који је објављен у његовом првом броју:

„Да би „Црногорац“ доиста био вјерни тумач осјећања и стања нашега народа, доносиће мимо чланака о важнијим догађајима свјетскијем и питањима која се тичу нашега народа још и увијек поуздане дописе из свију крајева у којима он живи, и то баш из онијех крајева наше подјармљене браће, из којијех су наши листови били најмање извјештавани. Држимо да ћемо родољубиво осјећање нашега народа особито тиме задовољити, јер је за заједнички рад, за гајење једне мисли народне пријекно потребно познавање стања народног“.

А у броју 12 од 10 априла 1871 године у једном другом програмском чланку се вели:

„Црногорац“ не излази у мјесту гдје би имао да заступа чије год интересе, него на Цетињу, гдје му само народна тежња може светиња бити. „Црногорац“ излази зато и само зато, да буде стална прокламација народу српском, из које ће увијек читати: љубимо се, прикупљајмо снагу нашу, па устанимо да повратимо изгубљену слободу нашу, и да ујединимо раскомадане дијелове нашега народа“.

Око „Црногорца“ се био окупио добар дио оне национално револуционарне интелигенције која се, прогоњена од аустриских, мађарских и турских власти, била склонила у Црну Гору. Она је преко страница „Црногорца“ дизала борбени дух поробљеног народа и тако га припремала за бурне године које су ускоро затим наступиле. Због тога је „Црногорац“ будно пратио не само стање и борбу наших народа, већ и све оне револуционарне догађаје који су потресали у оно вријеме Европу, а првенствено је пратио Париску комуни, која је била врхунац те револуционарне борбе. Пишући о Комуни, лист је дизао дух отпора против тираније и ропства. Упознајући наше народе са тим револуционарним покретима Европе, лист „Црногорац“ је дао значајан прилог у распламсавању национално-револуционарне борбе наших народа у периоду од 1871 до 1878 године, јер је та борба била, поред осталог, и одраз општег револуционарног стања у Европи.

Као борбени лист који је дизао дух отпора и мржње према непријатељу, „Црногорац“ је био врло читан. Баш због такве отворене линије своје он је морао престати и да излази, јер су сусједне државе Аустро-Угарска и Турска забраниле његово растурање на својој територији.

Ето зато нам изгледа да су у таквој средини као што је била онда Црна Гора и на страницама таквог листа какав је био „Црногорац“ биле природне симпатије према Париској комуни, и то не због тога што је то била црвена Комуна, јер се са те стране она није довољно разумијевала, већ зато што је то била борба против тираније и ропства, а за правду и слободу.

Димо ВУЈОВИЋ

Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору

Исто као и за Балшиће тако и за Црнојевиће не може се с тачношћу утврдити када су постали зетски феудалци. Извјесно је да су и једни и други били у служби српских владара. Истина, на основу писаних докумената можемо утврдити да се Балшићи помињу нешто раније од Црнојевића: у једном документу из 1304 године помиње се један Балшић као краљичин посланик у Дубровнику; први помен Црнојевића датира из 1351 године и односи се на Михаила и Радослава Црнојевића које је цар Душан делегирао ради утврђивања граница Которске општине.

Радич Црнојевић, вјероватно син једног од поменуте двојице, до 1378 владао је у тиме Ђурђа I Балшића неким сјеверозападним Ђурђевим областима, које је морао напустити пред најездом Твртка I. Одатле је прешао у Горњу Зету, коју му је пред саму смрт Ђурађ I био предао на управу.

Али истим путем отпадништва којим су пошли Балшићи у односу према свом сизерену, Урошу IV, пошли су и неки зетски феудалци, а нарочито Радич Црнојевић, у односу према Балшићима. Послије Ђурђевог смрти Радич и још неки зетски феудалци нијесу хтјели признати власт Балше II. Радич је чак полагао и неко право на наслједство Ђурђевог земље, пошто је био ожењен једном од Ђурђевих кћери.

Балшићу II је успјело да угуши побуне непокорних феудалаца, па и ону коју је против њега био повео његов синовац Ђурађ, Страцимиров син, коме је прије тога био ускратио свако право учешћа у владању. Међутим, није му пошло за руком да покори Радича Црнојевића који се био прогласио господарем Горње Зете. Ђелић, у »La Zedda e la dinastia dei Balšidi« не без основа претпоставља да је Радич једино помогнут Твртком био у стању да се успјешно супростави Балши II, према томе би требало вјеровати да се Радич, напуштајући без борбе поменуте феудалне области, споразумио са Твртком ради заједничког рушења Балшића, чије је посједе Твртко сматрао матичном земљом Душановог царства, које је намјеравао обновити, па је у Балшићима налазио озбиљну препреку остваривању својих планова. Са истим

изгледима на вјероватноћу можемо још претпоставити, поред Тврткове, и млетачку помоћ Радичу, тим прије што је пријатељство Ђурђа I са Дубровником диктирало самом Ђурђу да прибјегава одлукама које су биле штетне по млетачку трговину. Понекад је однос Балшића према млетачким трговцима знао бити и сувише свиреп: марта 1376 године извршено је у Валони убиство млетачких трговаца Ђиралда Дандола и Панкрација Контарини, чија је имовина од 5000 дуката била заплијењена по наредби Ђурђевог брата Балше. Разумљиво је, дакле, да су овај и овоме слични исподи Балшића могли утицати на Венецију да помаже Балшићеве одметнике. Само, срећа је била за Балшиће што је Венеција у својој спољној политици понекад лако заборављала увреде и била је спремна да у разним ситуацијама увијек сретно подеси и свој став, те стога није била ни досљедна у помагању Балшићевих одметника.

Погибија Балше II 1385 године потакла је не само сепаратистичке и ситне освајачке аспирације зетских феудалаца, већ су неки од њих тада рачунали да ће им успјети дочепати се врховне власти у Зети. Најупорнији претендент на ову врховну власт био је Радич. Да би обезбиједио млетачку помоћ, Радич је Млетачкој Републици обећао признати пуну слободу трговине, па чак и врховно господство. Република је прихватала понуде ове врсте и радо је помагала одметнике оне централне власти која је водила политику ометања њених интереса, али је у том помагању била недосљедна, јер би сваку могућност нагађања претпостављала оружаним акцијама; можемо чак казати да је у већини случајева таква млетачка помоћ била више средство да се натјера централна власт на попуштање, неголи намјера рушења и замјењивања саме централне власти. Ову млетачку праксу у пуној мјери потврђују њени односи према Балшићима и њиховим одметницима.

Млетачка Република је повремено била у врло добрим односима са Балшићима, па их је издашно помагала кад би ратовали против Турака. Тако на примјер 8 августа 1385 Република на молбу Балше II да му уступи четири галије ради ратовања против Турака одговара да је вољна удовољити молби.

Али у којој је мјери био несигуран и недослиједан став Венеције према Балшићима, најбоље доказује чињеница да је Република 20-VII-1389 одбила да удовољи Ђурђевој молби да може држати двије наоружане галије за одбрану земље, а мало дана касније, 5 августа, доноси повољно рјешење, у којему, поред осталог, стоји »... quod ipse dominus posset armari facere duos brigantinos pro custodia flumariorum et pertinentiarum et pro resistendo cuidam servitori suo, qui factus est sibi rebellis...« Истина, од Ђурђа се било одметнуло више феудалаца, али нам оно quidam servitor rebellis« убједљиво, иако без документације, скрива име Радича Црнојевића.

Рјешење од 5 августа 1389 године, које би нам могло говорити о склоности Венеције према Ђурђу, није, изгледа, за собом повукло и друга њему слична рјешења млетачког Вијећа, пошто се из одлуке од 9-VII-1390 закључује да Ђурађ злоставља и хапси млетачке трговце. Овај Ђурђев однос према млетачким грађанима не може да докажује Ђурђеву незахвалност према Венецији. већ промјену млетачке политике у корист Ђурђевих одметника, а ова промјена је, свакако, проистекла из увјерења Венеције да је Ђурађ немоћан да штити њене интересе у Зети и Албанији, до чега је она највише држала.

Радич Црнојевић који је уживао и подршку босанског краља, непријатеља и Турака и Балшића, изгледао је тада Венецији кориснији савезник. Велики дио Зете налазио се у Радичевим рукама. У овој по Ђурђа заиста тешкој ситуацији јављају се Турци као претенденти на Скадар и Дриваст. И зетском владару није преостало друго него да се нагоди с Турцима, али ови нијесу хтјели нагађања, већ су од Ђурђа тражили да им без икаквих услова преда Скадар и Дриваст, и да би то што прије постигли, уцијенили су га личном слободом и сматрали су га својим заробљеником од часа кад им је дошао на преговоре.

Сада Радич са више слободе наставља заузимање которских посједа и завршава своје побједоносно напредовање заузимањем Љеша. Несумњиво је да је у свим овим подухватима Радич био помаган од Венеције са којом је био склопио чак и уговор према којем се за њен рачун био обавезао заузети тврђаву Љеш. Љеш је морао интересирати Венецију, јер се сматрао не само одбранбеном тврђавом Драча, већ и кључем који је отварао пут драчкој трговини са залеђем, а Венеција је већ била добила Драч из руку драчког господара Карла Топије, који је био немоћан да га одбрани од Турака.

Постигавши овако велике успјехе, Радич се с правом сматрао господарем Зете. И Млетачка Република му је признала ову титулу, јер у одлуци њеног Великог вијећа, којом се Радичу додјељује част млетачког племића, назива га се „Господар Зете“.

Ђурађ није дуго остао у турском ропству; пошто је пристао на захтјев Турака да им преда Скадар и Дриваст, био је ослобођен. Јадно је изгледала тада његова слобода на једном малом простору преостале му земље. Несрећа је по њега била тим већа што се није осјећао сигурним ни у тако суженим границама своје државе. Он је добро знао да се жеље Турака неће зауставити на Скадру и Дривасту, па је имао разлога да се плаши скоре агресije.

Опкољен са сваке стране непријатељима, Ђурађ се заиста налазио у безизлазној ситуацији, па је био присиљен да се приближи једном од њих. Сматрао је да би једино са Венецијом могао нешто постићи. Зато јој понуди Скадар и Дриваст, увјежава-

јући је да ће преузети ове градове из турских руку, али Венеција, што је сасвим разумљиво, није хтјела пристати на поклон који дародавац није био у стању уручити, па је одбила Ђурђеву понуду. Ђурађ међутим није напустио своју замисао, па је преко својих посланика на крају ипак успио да Републици пружи мало наде да ће од Турака ослободити понуђене градове, и тако је Венеција, рачунајући да би у случају успјеха могла користити Ђурђа у даљем освајању њој привлачних тачака у Албанском Приморју, одлучила да пристане на његове понуде и савезништво. Штавише, да би Ђурђа јаче привезала уз себе 11 маја 1359 г. додјељује му част млетачког грађанина и племића, издавајући му одговарајућу диплому у којој млетачка индулгенција не иде тако далеко да заборави све увреде што јој је Ђурађ нанио, тако да поред многих стереотипних израза пријатељства и вјерности који се односе на Ђурђа, у њој стоји и ово: »*Inspexit alias ducalis benignitas clarum honorem et perfecte reverentiam caritatis, quam magnificus condam dominus Strazimirius, baro maritime Sclavonie, ad nostrum honorem comodumque nobilium et mercatorum et fidelium nostrorum in suo dominio commorantium effectualiter demonstravit. . .*«. Позивајући се на свијетлу успомену Ђурђевог оца, Република није само хтјела правдати издавање тако ласкаве дипломе човјеку који је доскоро био сматран њеним непријатељем, већ је настојала и истаћи да од господара Зете, поред осталог, тражи слободу и безбједност своје трговине у његовој земљи.

Да би удовољио Венецији, Ђурађ је пожурио да изврши главни услов који му је обезбјеђивао млетачко савезништво и озбиљно се припремао да ослободи Скадар и Дриваст, што му је пошло за руком почетком октобра 1395 године. Овим успјехом не би била много умањена опасност од Турака за земљу Ђурђа Стратимировића, ако Венеција не би пристала да одмах прими понуђене градове. И заиста, Република није журила да окупира Скадар и Дриваст; требало јој је времена да испита расположење угарског краља коме се била обавезала да се неће уплитати у питања територије која се протеже дуж јадранске обале од Кварнера до Драча. Ђурађ II је био јако нестрпљив: сматрао се сваким даном све више угрожаван како од Турака тако и од евентуалног савеза Сандаља Хранића и Радича Црнојевића против себе. Међутим, Млетачка Република је тек 14 априла 1396 пристала да прихвати толико нуђени поклон. У међувремену је Ђурађ ипак успјешно одолевао разним недаћама.

Радич Црнојевић, намјеран да уништи Ђурђа, сматрао је да ће му од огромног значаја бити заузеће Котора, одакле би црпио знатна материјална средства, и већ 21 новембра 1395 опсиједа овај добро утврђени град. Котор је у ово вријеме био потпуно самосталан; он се, наиме, последије Тврткове смрти, плашећи се да га не подјарми неки од сусједа, прогласи самосталним, надајући се

да ће га као таквог Венеција примити под своје окриље. Али пошто се Венеција више пута оглушила молбама которског Великог вијећа, Котор је био присиљен да кроз тридесет година своје самосталности сам одолијева нападима својих похлепних сусједа. Те тако опсједнут од Радича, Котор се није могао надати ничијој помоћи. Једини излаз био је у нагађању са самим Радичем. Которани су били свјесни да ће Радич од њих тражити велике жртве па се одлуче на лукаву превару.

У судско-нотарским списима Државног архива у Котору налази се докуменат који нам говори о овој опсади и о сналажљивости једног малог града који се, не сопственом жељом, већ силом прилика одлучио да буде суверена држава. У овом документу ректор и Велико вијеће града Котора изјављују млетачком трговцу Петру Инђенерију да су већ изабрали посланике који ће ускоро поћи у Венецију с тим да предају град са територијом његове јурисдикције Млетачкој Републици, те га у вези тога моле да изиђе са својим друговима, осталим млетачким трговцима у Котору, пред Радича и да му саопшти одлуку которског Вијећа. Међутим, из саме околности што је изабран један млетачки грађанин да саопшти одлуку Которана, можемо тврдити да се уствари није само радило о саопштавању поменуте одлуке, пошто би то сигурно био извршио један которски племић, већ да се хтјело увјерити Радича да је предаја Котора Венецији већ свршена ствар и да је Петар Инђенерио намјесник Млетачке Републике у Котору. Можда би ово могло бити сматрано само смјелом претпоставком да даље у документу не стоји: »ser Petrus et socii recerunt certas claves pro clavis (sic!) Civitatis Cathari et castris ut ipse dominus Radiz videret bonam dispositionem dictorum dominorum Catharinorum«. Дакле, с правом би могли питати зашто би Инђенерију били уручени „неки кључеви као тобош кључеви Котора и његове тврђаве“ с тим да са њима изиђе пред Радича, ако није требало да ти кључеви у рукама једног млетачког грађанина само симболишу млетачко господство над Котором.

Очито је да се ишло за тим да се превари и застраши Радича, како би одустао од даљег опсиједања града.

Даље у документу стоји да се которске власти обавезују надокнадити Инђенерију сваку штету коју би му ова мисија проузроковала; овдје се свакако мислило на репресалије које би Венеција могла предузети за лажно заступање; истина, Инђенерио се тјешу, јер вјерује да ће се овај потез которских власти много свиђети Републици.

Свакако Которани постигоше жељени ефекат: у исправи од 14 децембра — којој нема завршетка пошто неколико наредних листова није ушло у кодекс приликом повезивања, што се јасно констатује из старе пагинације према којој недостају folii XXIX—XL — Радич се обавезује да ће одредити једног или два

посланика који ће поћи у Венецију, гдје ће се, пред дуждом и Вијећем, саставити уговор о узајамним обавезама Радича и Которана, и то онако како је концептирао которски нотар. Овај концепт не постоји, али му је садржина сигурно истовјетна са обавезама које Радич у овој истој исправи даје которским властима, наиме, да неће никакву штету починити у Грбљу, док га он држи, као ни на територији Котора. Радич се овом исправом такође обавезује да ће, чим буде дукалом потврђено оно што је утаноачено са претставницима которских власти, односно „млетачке власти“ у Котору, предати Грбаљ Которанима. На крају пристаје да у случају да не изврши дате обавезе плати Републици казну од 5.000 златних дуката.

Разумљиво је да је само од страха венецијанског Радич пристао на овакав уговор са Которанима, тим прије што га у ово вријеме Венеција није више требала, пошто је већ била успоставила пријатељске везе са Ђурђем.

Ми не знамо да ли је дошло до ратифицирања овог уговора у Венецији и да ли је услједила дукала коју је Радич тражио пошто о томе се нијесу сачували трагови. Свакако, уколико је до тога дошло, или уколико је о томе у млетачком Вијећу било расправљано, которски посланици су морали претставити питање ратифицирања поменутог уговора само као гаранцију једног моћног свједока, а не као надлежну процедуру врховне државне власти.

У актима Которског архива нема помена о неком отпору што би га Которани били пружили Радичу негдје на својој територији прије него што је дошло до саме опсаде града, али постоји неколико докумената у којима се вријеме од 14 децембра 1395 па даље означава са: »*tempore pacis facte inter Commune Cathari et Radiz de cernove*« или »*post pacem factam inter Commune Cathari et Radiz de cernove*«, што би могло значити да је Котор покушао да се оружано одупре Радичиној најезди, и то највјероватније у Грбљу.

Не зна се којег је дана Радич почео упадати у которску територију, али се из једног документа датираног 11 новембра може претпоставити да је то било прије овог датума, пошто у овом документу стоји да ће Которска општина исплатити Ђовенку де Бескацис из Фиренце дуговање Јакоба Пасквали у износу од 562 перпера и 6 гроша уколико га не би исплатио сам Пасквали. Овај дуг потиче из куповине 6 печа сукна што их је Пасквали уступио Которској општини, а ова их је предала Радичу, вјероватно као поклон с намјером да га одобровољи да одустане од заузимања которске територије.

Са Радичем је у походу на Которску општину учествовао и његов брат Добровоје, што се види из документа од 24 априла 1396 год. Из овог документа види се такође да Радич није више претстављао никакву опасност за Котор, јер которске власти, у

намјери да се дјеломично регресирају за штету коју је Радич починио на њиховој територији, одузимају Антонелу Росо, млетачком трговцу Котору, један сребрни појас што му га је Радич био дао у залог за 6 перпера и два гроша. Одузимајући овај појас, которске власти јамче вјеровнику за дугујући износ. Овај нам докуменат јасно говори о томе како су биједна била финансијска средства Радичева пошто га је престала помагати Млетачка Република. Вјероватно да ово није био једини случај да су которске власти одузеле Радичеву имовину ради накнаде штете.

Ђурађ II који је, потиснувши Турке и стекавши наклоност Венеције, био поново ојачао, одлучи да уништи Радича и против њега поведе своју војску. Одлучујућа битка водила се 25 априла 1396 године; Радичева војска је била разбијена, а Радич је у овој бици изгубио живот. О успјеху над Радичем Ђурађ већ 31 маја извјештава Венецију. У овом извјештају, међу осталим, Ђурађ каже да је побједом над Радичем повратио један дио своје земље на којем се Радич био добро учврстио: »... et parte territorii nostri, quam in manu forti tenebat, habuimus...«. Мјесто Радичине погибије није нам познато, али претпостављамо да је то могло бити у близини Будве, или пак у самом овом граду, што га је Радич држао више година и сматрао својом пријестолницом.

И тако се Ђурађ ослободио свог опасног одметника и такмаца, обезбиједивши на тај начин себи власт над читавом Зетом.

Ђурађ у поменутом извјештају назива Радича »*maledictus istius patrie destructor*«, међутим Радич је био исто толико »*destructor*« колико и први Балшићи у односу на последњег Немањића; и један и други у доба безобзирности феудалаца са истим моралним правима су се борили за власт, те су и са истим правима атрибуирали себи и титулу господара Зете.

С. МИЈУШКОВИЋ

ЛИТЕРАТУРА

Mavro Orbini — Storia sul Regno degli Slavi, Pesaro 1601; Giuseppe Gelcich — La Zedda e la dinastia dei Balšidi; K. Jiriček — Istorija Srba.

- 1) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/219
 - 2) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/268
 - 3) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/270
 - 4) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/282
 - 5) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/305
 - 6) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/301
 - 7) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/324
 - 8) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/345
 - 9) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/365
 - 10) Државни архив у Котору: Судско-нотарски списи II/265.
- 266 — Eodem Millesimo et Indictione die vigesimo primo mensis no-

vembris. Nos Rector Judices et conscillium Civitatis Cathari vice et nomine totius communitatis cathari dicimus et manifestamus vobis ser Petro Ingenerio de Venetiis consulo mercatorum Venetorum in catharo et vestris sociis Venetis prout est publica vox et fama fecimus et constituimus procuratores duos nobiles Cives nostros ser Johannem quondam Triphonis de buchia et ser Marchum Triphonis pasqualis ambo de catharo qui istis diebus debent ire Venetias ad dandum et exhibendum dominationi ducali Venetiarum nostram Civitatem cathari cum castro ipsius Civitatis ac totum eius districtum cum omnibus Juribus pertinentiis et potestatibus suis. Et ideo vos rogamus tamquam fideles Cives vestre dominationis ducalis quatenus vobis placeat ire ad presentiam domini Dadiz de cernove qui est ad suranam Juxta portam Civitatis nostre cathari Et sibi notificare predicta ad hoc si ispe haberet intentionem offendendi nos vel facere aliquod dapnum districtui nostro vel hominibus ipsius se retrahet et aliquod dapnum non faciat ob reverentiam prefate dominationis ducalis. Et ad hoc ut ipse dominus Radiz hadibeat (sic) fidem verbis vestris Et cognoscat veritatem quod sic est Coram eius presentia dabimus vobis claves dicte Civitatis cathari Et castri quas placeat recipere in presentia prefati domini Radiz. Quapropter prefatus ser Petrus insimul cum sociis nostris in nostra specialitate moti precibus prefati Regiminis cathari et eius conscillii ivimus ad presentiam prefati domini Radiz. Et notificamus (bilo je napisano notificavimus ali jedva primijetno ispravljeno u notificamus). Et recomendamus (sic) sibi dictam Civitatem cathari Et eius districtum ob reverentiam dominationis ducalis Venetiarum ex eo quia certi eramus quod sic faciendo multum placebit prefate dominationi quibus verbis dictis prefatus ser Petrus et socii in eorum specialitate receperunt certas claves proclavis (sic) Civitatis cathari et castri ut ipse dominus Radiz videret bonam dispositionem dictorum dominorum catharensium. Nichilominus semper Manifestando nullam comissionem habere a prefata dominatione ducali promitentes prefati domini catharenses si pro predictis aliquod dapnum Eveniret prefatis ser Petro, Consulo, et suis sociis ipsos et quemlibet ipsorum indemnes conservare tam in Civitate cathari quam alibi super se nomine communis cathari et omnia bona dicti communis. Actum cathari presentibus dominis Basilio abrahe jurato iudice et nicolao glavacti auditore.

11) Државни архив у Котору: Судско-нотарски списи II/267 Eodem Millesimo et Indictione XIII decembris. Nobilis et potens vir dominus Radize de cernoye ocaione certarum promissionum et obligatio(nio)num que fieri debent in Venetiis Coram domino duci (sic!) Venetiarum et suo consillio (sic) inter prefatum dominum Radice et Communitatem cathari pro bono pacis et concordie Eligere unum vel duos suos homines Et illos per publicum Instrumentum scribendum Manu notarii infrascripti facere et constituere suos procuratores legitimos et

suos veros muntios speciales ad se transferendum Venetias. ad firmandum Et per complendum dictas obligationes pacta et promissiones eo Modo quo sunt notate per manum infrascripti notarii. Et lecte ad audientiam prefati domini Radiz, Et hoc infra terminum decem dierum. Item promixit Et se per presens Instrumentum obligavit nullum dampnum facere in zopa de goruli et de ea nichil accipere dum per manus suas tenet dictam zopam Et similiter nullum dampnum facere dicte contrate zope nec in toto districtu et comitatu Civitatis cathari Et ex pacto presenti Instrumento firmato promixit idem dominus Radize pro se et dictis nominibus cum feurint firmate predictae obligationes Et promissiones per syndicos Eiusdem domini Radize Et syndicos Communis cathari in dicta Civitate Venetiarum per publica instrumenta. Et fide facta de predictis per ducale dominium videlicet per cartam dominationis quod tunc Et ea... sine aliqua contradictione vel exceptione Juris vel facti ipse dominus Radize teneatur restituere in manibus Communis cathari predictam zopam de gerbli cum hominibus ipsius Integram et inlexam cum omnibus juribus et pertinentiis. Et si contrafecerit in predictis vel aliquo predictorum promixit super se et omnia sua bona solvere nomine pene ducali dominationi Venetiarum ducatos quinque Millia boni auri et justi ponderis Et restitutione dicte zope dapnorum expensarum et interressorum fienda Communi cathari que pena soluta vel non omnia predicta in presenti Instrumento contenta firma et rata sint. Volens pro predictis firmiter observandis posse conveniri realiter et personaliter Venetiis Cathari Ragusii Jadre ancone in sclavonia Et generaliter in omni loco villa et foro ubi inventus fuerit et de predictis requisitus. Renuntians ad Maiorem cautelam omnium predictorum omnibus exceptionibus Juris et facti Et legum canonicarum et Civilium. На маргиналијама стоји: Pro Commune cathari cum domino Radice. Per hanc solepnem stipulationem sponte et ex certa scientia sua propria voluntate promixit et se obligavit pro se et suis heredibus Et fratre suo dobrovoje ibidem presente et consensiente ac vice et nomine domine ((изостављено име) uxoris dicti Radize.

12) Државни архив у Котору: Судско-нотарски списи II/279, 279(2), 280.

13) Државни архив у Котору: Судско-нотарски списи II/252 — Eodem Millesimo et Indictione die undecimo mensis novembris. Nos Rector Judices Et Consillium Civithatis Catheri(sic) in pleno Arengo ad sonum Campanae ut Moris (sic) est unanimiter congregati obligamus et promitimus domino Giovencho olim filipi de bascacis de Florentia nunc personaliter Existingenti in Civitate Cathari in presenti pro se filiis et heredibus suis quod si ei deficiet aliquid de uno debito perperorum quingentorum sesaginta (sic) duorum et grossorum sex de catharo quos tenetur solvere ser Jacobus triphonis pasqualis domino Giovencho vel philipozo autem Johanni fratribus Et filliis

domini Giovenchi pro sex peciis pannis datis nostro Communi, quas habuit Radiz de cernoie in duobus terminis ut apparet per Instrumentum publicum scriptum et publicatum in Millesimo Indictione et die predictis Manu notari infrascripti dare et solvere predicto domino Giovencho vel filiis suis predictis Illud totum quod defficiet. Constituentes nos predicti Rector Judices Et Consillium vice et nomine totius Communitatis cathari principases pagatores si per dictum ser Jacobum non fuerit solutum vel fuerit prefato domino Giovencho in aliquo contrafactum Et non observatum ut in dicto Instrumento obligationis clare continetur super omnia bona dicti communis cathari. Renuntiantes ad Maiorem firmitatem omnium predictorum omnibus legibus Et statutis Reformationum terminis Induciis Et feriis quibuscumque quibus contra predicta uti possemus in nostrum Et dicti communis Auxilium Et favorem Et a predicta obligatione tueri. Actum Catheri presentibus dominis Johanne quondam Triphonis de buchia Jurato Judice Et Nicolao Petri Glavacti Jurato Auditore.

14) Државни архив у Котору: Судско-нотарски списи II/302 — Eodem Millesimo et Indictione die XXIII aprilis. Cum nos Rector Judices et consillium Civitatis cathari desideramus omni modo quo possimus nobis et nostris Civibus satisfieri de dapnis nobis inlatis tam a Radiz de cernoie quam a dobrovoie et gente sua propter quod invenimus apud ser Antonelum rosso factorem domini petri gnoro de Venetiis unam Centuram ponderis librarum (није означено) et onciarum (није назначено) argenti inauati ancanarata quam accipimus per manus nostras reservato sibi Jure perperorum VI et grossorum duorum de catharo in quibus tenebatur sibi predictus Radiz. promittentes ipsum ser Antonelum pro dicta centura sic accepta indemnem conservare super omnia bona communis nostri. Renuntiantes ad Maiorem cautelam omnium predictorum omnibus legibus et Statutis Reformationum terminis consuetudinibus Induciis et feriis quibuscumque quibus contra predicta uti possemus in nostrum et dicti communis auxilium et favorem. Actum cathari presentibus dominis nicolao de boliza Jurato giudice Et Gruboiza de pima auditore.

15) Љубић: Monumenta Slavorum Meridionalium IV/377.

Похара Пераста 1624 године

Катастрофа која је јуна 1624 године задесила Пераст, тада јак поморски центар на Црногорском Приморју, остала је у историографији код нас скоро необрађена. Многобројни документи из наших градова (Котор, Пераст, Дубровник, Задар и други) и из страних архива (Млеци, Напуљ, Рим), када буду испитани бациће ванредно интересантну светлост на овај догађај, једну од карактеристичних епизода за поморска збивања на Средоземном Мору тога доба. Међутим, дубровачка архивска грађа тако исто пружа веома важних података за ово страдање Пераста. Дубровник, од Пераста удаљен само неколико сати пловидбе, пратио је будно све покрете на Јадранском Мору и нарочито у његовом јужном делу, те зато дубровачки материјал може послужити као необично значајан за приказивање похаре Пераста.

Гусара је на Медитерану било откако постоје писани споменици који су их могли забележити и поменути, и то као исконску појаву. Нарочито је била јака пиратерија у време већих ратова. Тада се запуштала безбедност мора, ратни бродови могли су лако постати пљачкашки, а често се и сам рат на мору претварао у гусарске походе и подвиге. Када су се Турци учврстили на медитеранским обалама, отпочели су њихови гусари да полазе у лов на европске лађе и приморска насеља, исто као и њихове армије у походе на хришћанске земље и градове. Од Зрмање до рта Матапана и острва Тенедоса пословали су турски гусари, продирући ка Далмацији, Италији и средоземним отоцима. Лаки борбени бродови, звани „фусте“ полазили су из Обровца, Макарске, Херцегновог, Драча, Валоне и Лепанта у потрагу за хришћанским бродовима. 1570 године заузели су Турци Улцињ. Овај је град после десетак година постао једно од главних средишта јадранских турских гусара, који су се намножили као никад дотле—¹⁾ У периоду 1570—1620 пиратерија је на Средоземном Мору достигла врхунац. Турски гусари су се залетали по мору, отимали бродове и барке, заробљавали морнаре, трговце и рибаре, искрцавали се на туђем приморју, где су пљачкали вароши и села и одводили безбројне сужње у своја разбојничка гнезда. Цела велика султанова флота

¹⁾ Љуб. Булатовић, Улцињски гусари, **Записи** од јануара 1932 (Ж—1), приписује Улцињанима и похару Пераста (стр. 27).

наступала је често као организована гусарска ескадра и харала туђе обале.) Али ни европске поморске силе нису остајале дужне Турцима. У XVI веку се на Медитерану водио велики рат између Турске и Шпаније, у коме је понекад долазило до већих окршаја (Триполис, Ђерба, Тунис, Бизерта, Модон, Корон, Превеза, Малта, Лепант). После кипарског рата престале су поморске битке и већи десанти и рат се свео на распојасану пиратерију. Европски гусари провалили су сада у Левант. И убрзо се није много пазило да ли баш хришћанин мора пљачкати само муслимане. 1558 г. је нека сицилијанска галеота у Љешу отела једну дубровачку лађу, 1572 г. је један дубровачки брод опљачкао марсељску барку капетана Антонија Бандулфа и побио целокупну посаду, 1596 г. су провансалски гусари харали по обалама Сицилије. Лавалета, Ливорно, Пиза, Месина, Палермо, Трапани, Малта, Палма, Алмерија, Валенција, Сењ. Ријека, постали су гусарска легла исто као и Валона, Драч, Триполис, Лаголета, Бизерта и Алжир.

Нарочито су се у XVI веку прославили североафрички гусари. Тунис, Алжир и Триполис постали су праве гусарске државе, из чијих су лука свакодневно полазиле читаве флотиле да харалу на мору и приморју. Ове „барбарске“ земље постале су страх и трепет целог Средоземља. Афрички гусари, гомила људи из целог света³⁾, радо су полазили и на дуже походе и долазили у Јадранско Море. 22 септембра 1612 године појавиле су се две афричке галије у дубровачким водама и искрцале људе на отоку Колочепу, на домаку грушке луке. „Поплијенили су наш оток Колочеп, будући попалили и пожегли веће кућа, чељани и пратежи и одвели у ропство собом“ жалили су се Дубровчани у Тунису, Цариграду и Драчу и свакоме ко их је морао саслушати. Гусари су тада заробили 84 особе. Годинама се после откупљивало робље из Африке.

22 јуна 1610 године стигло је у Превезу шест галија из Бизерте и Триполиса са правцем ка Јадранском Мору. Два гусарска капетана, родом из Сланог и са Лопуда, спроведу у ратном савету предлог да се опљачка острво Лопуд. Подвиг Карабаш Мехмед—рајса, који је маја 1607 г. похарао град Цавтат и засуђио 45 људи, мамио је гусаре ка дубровачким местима.

Ови „барбарски“ бродови били су чувени по својим подухватима. Из дубровачких докумената о откупу робља, који крајем XVI века достижу високу цифру, види се колико је пераштанских, которских, дубровачких и далматинских бродова падало као плен афричких гусара. Дуго је онда трајало спасавање заробљених помораца. Трпећи насиља и зулуме, оковани уз весла, без на-

³⁾ 1554 г. опљачкали су Турци град Виести у Јужној Италији, па је флота од 27—VII недељу дана продавала робље у Валони. Дубровачки државни архив, *Lettere di Levante* 25,235.

³⁾ У Алжиру је крајем XVI века „радио“ и неки Симон Дансер, Холанђанин из Дордрехта, под именом Симон—рајс.

де на избављење, многи су прелазили на ислам и ступали у редове гусара. И Улуц—Али, везир, господар афричких краљевина и командант турске флоте, почео је као обичан роб на галији.

Тако је на Медитерану 1570—1620 пиратерија достигла незапамћене размере. На све стране су људи одвођени у робље, отимане лађе, харана обалска села, паљени приморски градови, опремане гусарске лађе, стваране многобројне братовштине за откуп гусарских сужања, путовали пријатељи и рођаци ишчезлих путника и морнара, носећи крваво стечене откупе и дарове. Сењски ускоци, енглески бритони⁴, козачке шајке, напуљске и сицилијанске барке, фирентински галеони, албанске фусте, афричке галије и неретљански кајици пустошили су по мору од Златног Рога до Гибралтара.

21 јуна 1624 године појавила се на пучини пред Боком Которском флота од 13 афричких галија. Ескадра је допловила пред Херцегнови. У ноћи 21/22 јуна пришли су бродови обали крај Пераста и искрцали морнаре и војнике. Са аркебузима и јатаганима савладали су гусари отпор из неколико већих зграда и почели са хватањем робља. Настало је опште бежање и сакривање у ноћи. Ко није заробљен, посакривао се или разбегао, прогоњен је и везиван по тешким стазама од турских војника и морнара. Група потурчених Пераштана у гусарским редовима онемогућавала је да се спасе више људи. Од око 600 становника Пераста заробљено је и одведено у ропство преко 400 људи, од чега 47 одраслих мушкарца и 81 дечак. Што није још више света настрадао, могло се захвалити само томе што је велики број житеља био на мору.

Гусари су опљачкали цркве и капеле у граду крај обале и на оточићу. Покупили су силна завештања и вотивне дарове. Из многих капетанских кућа однели су плачкаши изванредно богат плен у накиту, одећи и драгоценом посућу. Главно је ипак било многобројно робље. Годинама се у Тунису памтило каква је богата плачка задобијена у Перасту. Несрећни роб Антун Петровић Стрмица из Сланог, роб у Тунису, писао је касније својима да „Турци не би никад освојили ниједно село ни земљу, кад не би сами хришћани били уходе за њих. . . а ове издајнице су просто заљубљене у наше крајеве, јер су у Перасту нашили силно благо у злату, сребру и хаљинама“⁵.

Утисак велике похаре и одвођења становништва из Пераста били су поразни. Дубровачки посланици Марин Соркочевић и Никола Бинчолић били су пошли у Херцегнови ка санцакбегу херцеговачком. На вест о појави и акцији афричких гусара они су безглаво дојурили натраг у свој град, уздајући се у заштиту ње-

⁴) У Дубровачком архиву налази се велики број података за енглеско гусарење, почев од последње деценије XVI века. Енглези су гусарили у водама Мореје, грчког Архипелага, Сардиније и Северне Африке.

⁵) Писмо у дубровачкој збирци Acta Sanctae Mariae Maioris, s. XVII, 68/2082.

гових тврдих бедема. Било се рашчуло да је похара Пераста само почетак широко заснованог гусарског похода по обалама Јадранског Мора. Али сада, када је моћна гусарска флота лежала на улазу у Боку, Дубровњик није нипошто смео прекинути везе са турским властима у Херцеговном. Поклисари су добили налог да смета пођу натраг, под претњом казне од 500 дуката. Имали су да испоруче поздраве санцакебу и команданту турске флоте.⁴⁾ Одмах иза ове двојице послани су Марин Геталдић и Секонд Гундулић са богатим даровима за старешине флоте. Они су понели веома љубазно писмо за новљанске аге, које су дубровачки госпари смерно замолили да буду препоручени официрима са галија, као вазда цару верни харачари. Посланици су се имали и заузети да се ослободе евентуално заробљени Дубровчани — грушки зидари, који су баш радили у Перасту⁵⁾.

На Црногорском Приморју и на територији Дубровачке Републике завладала је паника. Бокељски галеон Драга Трифунова Марковића, накрцан житом и просом затекао се пред Локрумом пре подне 22 јуна. Када је стигла вест да је те ноћи страдао Пераст од гусара, преплашени капетан је тражио од власти да га приме у дубровачку луку.⁶⁾ Очекивао се велики поход гусара ка северу. Пукао је изненада глас да је 23 јуна Будва поделила судбину Пераста. Два турска морнара изјавила су да флота полази на Лопуд. О томе је дубровачки сенат био извештен и од которског провидура Микела. Код рта Свете Марије запалили су гусари велике комплексе житних њива и покупили новог робља, уневши ужас у околно становништво.

У зору 24 јуна појавило се на пучини пред Дубровником 17 једара. То нису били гусари. Била је то шпанска флота под командом маркиза Санта Кроче, која их је прогонила. Девет сицилијанских, четири ђеновске и четири малтешке галије пошле су у борбу против гусара.

Армада је још у афричким водама била напала гусарску флоту и отела три велика галеона, заробивши посаду. Барбарска флота је ипак успела да избегне отворену борбу са армадом. Чак је гусарима пошло за руком да покупе и нешто робља са италијанске обале, сада утврђене кулама, сигналним станицама, склоништима и топовима. Шпански је адмирал прошао поред Локрума са морске стране, узео воде у Млинима и предвече искрсао пред заплашеним Херцеговним.

Узалуд: гусари су 24 јуна приспели у Драч, славно и старо гусарско легло и тако измакли потери.

У Драчу је морске разбојнике чекао нови плен — неколико бокељских и дубровачких бродова крцало је овде жито за своје

⁴⁾ Consilium rogatorum 89, 47—47'.

⁵⁾ Lettere di Levante 44, 62.

⁶⁾ Consilium minus 72, 225.

гладне градове. Поред више мањих лађа и једне ђеновљанске барке затекле су галије и два велика дубровачка брода. Посада се спасла бекством, али су галеони капетана Петра Ивановића и Ивана Ђ. Ђурићевића опљачкани од гусара.⁹⁾

Уплашени Дубровчани јављали су целом свету о великој акцији гусара. Специјални брзи курирски бродићи пошли су у Трани, Анкону и Барлету, обавештавајући да је сав Пераст спаљен и да силна турска флота са укрцаних две хиљаде аркебузера иде на нове градове¹⁰⁾. Са которским провидуром стално су измењиване вести и страховања. Иако је армада већ потисла гусаре, Дубровчани су предузели кораке да се обезбеде са турске стране. Поклисари Бен. Геталдић и Перо Соркочевећ, који су на путу за Цариград били стигли у Софију, добили су хитне поруке о догађају. 15 јула стигао је курир у резиденцију румелиског беглербега, Софију и предао вест. Геталдић и Соркочевећ су схватили важност новог задатка. Трговац Бенко Пелегрини из дубровачке колоније одмах је послан за Цариград испред поклисара да јави великом везиру и капудан-паши о доласку и акцији двеју флота у водама Црногорског Приморја—¹¹⁾ Везир и адмирал имали су се заузети да гусари поштеде дубровачку територију у будућим подухватима.

Међутим су гусарске галије отпловиле за Африку. Дубровчани су распуштали страже, укидали забране кретања и демобилисали трупе. Паника је престала.

Тек што је прошао велики страх, појавили су се на све стране пераштански трговачки галеони у потери за зарадом. Хтели су што пре обновити свој град и искупити сужње. Велики бродови Матије Павловића, Марка Циге, Петра Бујовића, Кристофора Лукина, Ивана Марина Барићевића, Шимуна Баошића, Николе Маркова Маретића и других долазили су у Котор, Дубровник и низ далматинских градова. Закључивали су многобројне уговоре за превоз робе, снабдевање житом и транспорт свакакве хране, у много већем обиму него икад раније.

Херцегновска трговина доживела је сјајан процват после похаре Пераста. Херцегови почиње лепо да се развија у другој половини XVI века. Његови муслимански становници држе бродове, тргују житом, кожама, катраном и дрветом (за жито су зими од Конављана радо узимали синове у залог и непријатно им је било примати натраг своју пшеницу). Многи од њих долазе у Котор, Дубровник, Сплит и Задар са својом робом или тамо склапају уговоре за довоз жита из Албаније. У првим деценијама XVII века Новљани све чешће долазе у сукоб са Дубровчанима—несумњи-

⁹⁾ Consilium minus 72, 249'. Процена штете и поравнање извршени су 121-III-1625. *Diversa Cancellariae* 203, 36'—39.

¹⁰⁾ *Lettere di Ponente* 13, 211—13.

¹¹⁾ Писма поклисара у *Acta* 48/1856.

ви знак економског успона. Око продаје соли, албанске трговине и караванских веза са унутрашњошћу долази до све огорченије борбе између Новљана и Дубровника. Многобројни хришћански житељи Херцегновог стичу већа имања и навелико тргују житом и другом робом. Они су успели да добију чак и цркву свете Ане, у сред турског града. Трговац Иво Хумичић био је 1612 године у Ду²бровнику закључио уговоре за довоз албанског жита на преко 3000 дуката, а таквих је људи било више. Сви новљански трговци узели су 1604—1606 у Дубровнику на кредит око 6000 дуката за своје послове. Али је овај напредак Херцегновог ипак текао споро. Један извештај о граду из 1614 године назива га „бедним тржиштем“. У првим годинама после похаре Пераста, када је свако дрхтао од турских гусара, успели су новљански муслимани изванредно да прошире своју трговину. Турчин Новљанин на броду био је гаранција за успешну и безбедну пловидбу. И Новљани су долазили у низ наших приморских градова да склапају уговоре за довоз жита из Албаније. Док се у Перасту обично уговарало на „терцарију“, у Дубровнику је човек који би туђим капиталом вршио послове, примао целу половину добитка. То је пружало велике могућности зараде. Од новембра 1624 г. до краја 1626 г. новљански муслимани начинили су у самом Дубровнику писмених уговора за преко 8000 дуката, а до лета 1629 г. још за преко 3000 дуката. Ово је цифра која за неколико пута премашује некадашње малене бројке. Керим Ахметовић, Ахмед Хаџовић, Хаџи-Бали, Курт Пирахматовић, Али-ага, Јусуф-ага и Ибрахим-ага Шабановићи, Мехмед Челебија Хусејин Османовић, Сулејман Исовић, Махмут Хаџијагић, Хасан Челебија Мехметовић, Осман Хајдиновић, Хабиб Ибрахимовић, Хасан Мехмед Чехајић, Хасан-ага Пећинић и други користили су насталу коњуктуру за муслиманске трговце. Ово је трајало још неколико година и знатно је допринело процвату Херцегновог. Хришћански трговци из града занемали су за неко време.

Страх од афричких гусара трајао је још дуго. По одласку^у пљачкаша разнео се глас да 60 турских галија кружи око Малте и спрема се на Јужну Италију, па да се шпанска флота нагло повукла пред њима. Вести из Ђенове, која је одржавала редовне трговачке везе са Африком, говориле су о новом походу гусара за пролеће 1625 године. Преко Ђенове откупљени Пераштани причали су о великим припремама за нове гусарске походе. Неки Турчин, трговац из Љеша, јавио је своме пријатељу, хришћанину у Дубровник, да је у Љеш стигао један гусарски капетан-рајс који врбује момчад за акције на Јадрану. У марту 1625 г. пукао је глас да је 30 галија кренуло из Туниса ка нашим обалама. Писма са вестима, обавештењима и сумњама ишла су између Дубровника. Котора, Венеција, Напуља, Месине и Ђенове. Узбуђење је било велико. Када се у априлу сазнало да је адмирал Санта Кроче одвео своју флоту ка Ђенови, знало се тобоже сигурно да је бар 15

барбарских галија кренуло ка Јадранском Мору. У мају су Пераштани пронели вест да је у Превезу већ стигло 18 галија и 20 бертона гусарских. Па ипак је лето прошло без страдања кога града. Неки охрабрани Пераштани под вођством Петра Бујовића чак су опљачкали дубровачки брод Ивана Ђурићевића.

Пераштани су се хтели љуто осветити гусарима. Причало се како се окупља цела флота да потражи и уништи пљачкаше. Али је Млетачка Република, бојећи се сукоба са Турцима и не желећи непријатељство афричких гусара, забранила сваки поход већег стила¹²⁾.

Гласине о новим походима гусара стално су се шириле на нашем Приморју. У мају 1627 г. причали су одбегли робови из Туниса да се 13 галија спрема на Котор. Гусари су се појавили пред Палермом и отели неколико лађа, бацивши све поморце у велику бригу. У пролеће 1629 г. опет су кружиле гласине да су гусарске галије сада заиста упловиле у наша мора.

Слабе млетачке противмере, страдање Пераста и појава шпанске флоте у нашим водама значили су уствари тежак ударац за млетачко господство на Јадрану. Млетачка Република је привредно гушила и упропашћавала наше Приморје, тврдећи да бар одржава његову безбедност против турских освајача и пљачкаша. Сада је Венеција, која се поносила називом „господарице мора“, показала да није у стању ни да одбрани своје поданике од једне гомиле гусара из Северне Африке.

Појава веће турске флоте и дејство шпанске армаде у водама Црногорског Приморја имали су још једну важну и интересантну последицу. Поново су оживеле наде неких авантуриста да ће Шпанци предузети какву акцију у корист поробљених хришћанских народа.

Неуспех 1606—13 г. није прекинуо покушаје српских првака да за свој устанак против Турака добију оружја и помоћи од европских сила. У вези са наглим јачањем шпанске поморске моћи на Сицилији и у Јужној Италији и њене успешне борбе против Турака наши људи и разни агенти наставили су да одржавају контакт са Шпанцима. У лето 1615 г. група професионалних „завереника“ послала је из Напуља једног повереника ка Боки Которској да се повеже са херцеговачко-албанским главарима. Али је млетачка шпијунажа дознала за овај пут и успела да га осујети. Арбанас капетан Ренези, који је за рачун војводе наварског и пармског господара радио тобоже на ослобођењу источних хри-

¹²⁾ У једном извјештају из Млетака каже се следеће: „Di Venetia li 27 luglio 624. S'è parimente inteso che la licenza data da questi Signori Eccellentissimi, come si scrisse con le passate, a quei di Perasto, di poter andar armata mano a vendicarsi et rifarsi di danni havuti delli scritti vasselli Turcheschi, sia limitata, cio è ch'habbino di andar solo contro questi di Castel Novo, da quali detti di Perasto pretendevano che sieno stati causa di tale loro svalegio fatto da detti vasselli Avviso као прилог једном писму из Acta 71/2126 Млечани су ипак дали граду знатну помоћ.

шћанских народа и на стварању „слободне“ државе под владом каквог западног кнеза, прешао је маја 1615 г. преко Дубровника у Турску.¹³⁾ Арбанашком пустилову била су потребна писма са потписима војвода и кнезова, што је и добио.

Знатни успеси на мору против Турака, немоћ турске флоте против Козака на домаку султанове престонице, нереди у турским провинцијама, велика бојазан турских власти од западне флоте, пружали су могућности за даље везе наших претставника са европским силама. Млетачки провидур Котора добио је од генералног провидура Далмације директиву да строго мотри на догађаје у близини града због припреманог устанка¹⁴⁾. Истрагом и хапшењима у јесен 1616 г. у Котору утврђено је да постоје несумњиве везе војвода и главара са шпанским властима. Када су 1617 г. Шпанци продирали у Јадранско Море, силно је узбуђење захватило наше обале. У Скадру, Љешу и Медови завладала је паника међу Турцима. Пронела се вест да претстоји искрцавање страних трупа и општи устанак раје у унутрашњости. Турци су терали народ да кулучи на старим млетачким утврђењима Скадра и да појача градску милицију. По мишљењу неких Пераштана, који су са житом из северне Албаније долазили у Котор и Дубровник, народ је тамо био спреман да скочи и исече Турке. Чак се и на Порти у марту 1617 године знало да наведено „Шпанци одржавају везе са Србијом, где се припрема побуна“. На Андрију Арбанаса, курира и сарадника старог шпанског агента Александра Паштровића и на другог повереника Антонија Петковића организоване су велике потере у околини Котора. У хајкама су учествовале млетачке и турске јединице из Херцеговог. Узалуд је претресан цели Грбаљ. Ипак су Шпанци 1617—18 г. ишли само за авантуристичким плановима напуљског вицекраља Осуне и нису ни помишљали на помагање устанка против Турака. 1619 г. организована је јака шпанска флота. Из извјештаја дубровачких поклисара у Цариграду види се да су Турци озбиљно страховали од сарадње странаца и хришћанске раје. 1620 г. формирали су Турци нову, веома снажну морнарицу. Адмирал Халил-паша похарао је Манфредонију и показао снагу султановог оружја, али је на томе и остало. Није марило што су Варна и Синопа плануле у козачкој пљачки и што су турске власти биле приморане да у самом Цариграду моле месне Французе да помогну у држању стража против Козака на Златном Рогу.¹⁵⁾

¹³⁾ Consilium rogatorum 84, 234. Ј. Томић је сумњао у стварност овог путовања.

¹⁴⁾ У писму од 30-X-1616 јављао је генерални провидур да је од своје владе примио вест „che si sia ridotta a stretta termine et in prociuto di vicino effetto una solevatione o cogiura nella Servia et Albania.“

¹⁵⁾ G. Sagredo, Memorie storiche de Monarchi Ottomani, ed. IV, Venetia 1688, 614.

У условима распламсалог поморског чаркања и све већих немира у турским покрајинама родио се познати документ из 1620 г. о тобожњем састанку хришћанских првака 11-XI- 1620 у Београду. На договору је наводно закључено да се уз страну помоћ дигне општи устанак против Турака. Помоћу новог изворног материјала, анализе тадашње међународне ситуације и провере података и стила самог документа лако се може закључити да је он лична творевина једног од пустолова — Арбанаса Ренеџија. Он је потписе кнезова махом узео са акта добијеног 1613 г. и из креденцијалног писма, примљеног 1615 г., само што се 1620 г. не јављају кнезови Миридита, Пипера, Рудина и других. И иначе је списак потписа на крају акта „модернизиран“: војвода Грдан није више управљао Никшићима, те га нема; исто тако је испуштен и спахија Вујо Рајчев, док је задржан његов син Марко. Личност личког војводе Милоша Жупановића из документа је историска, ма да је нема у старијим пописима¹⁴⁾.

После 1620 г. група професионалних, тобожњих завереника на ослобођењу балканских народа, није престајала са радом. Каткад су они имали додира са нашим претставницима, особито ако је било какве наде у акцију с мора. Били су то Александар Паштровић „Македонац“, Јован Ренеџи, Павле Ђурој, Франо Кука, Иван Ђуделић „Пуска“ и Султан Јахја.

Слепи Паштровић, прималац сталне месечне пензије шпанског двора, имућан и господствен, био је стекао држање међу шпанским официрима у Фландрији и велико искуство као дугогодишњи поморац. Он је волео да одржава везе и са дубровачким дипломатима. Сина је послао у Шпанију, ћерку је васпитавао у племићком самостану. Он је давно ушао у овај „посао“ и сада је гледао да заинтересује немачког цара, шпанског краља и папу. да би и даље остао „поуздан“ сарадник и плаћеник.

Јован Ренеџи је напустио млетачку службу, коју је неко време имао, и бавио се у Напуљу са осталим завереницима, сарађујући са проблематичним личностима из Млетачке Албаније.

¹⁴⁾ Потписи главара су нумерисани у оба списка. Броју 6 из 1620 одговара број 2 из 1613 (1614) и даље 7—19, 8—18, 9—6, 10—16, 11—22, 12—37, 13—21, 14—3, 15—9, 16—11, 17—12, 18—13, 19—14, 20—41, 21—20, 22—24, 23—39, 24—40. Неко време се овај документ понегде ипак узимао озбиљно. К. Хорват се у коментару уз акт, који је сам нашао и објавио, заложиио за његов велики значај (К. Horvat, Monumenta historica nova historiam Bosnae provinciarum vicinarum illustrantia, Гласник зем. музеја 1909, 350). М. Прелог је прихватио постојање београдског сабора и повезао га са аустро-југославенским односима (М. Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I, Сарајево, 92). В. Ђоровић је једном узгред споменуо сабор, не сумњајући у веродостојност документа (В. Ђоровић, Ситнији прилози, Гласник зем. музеја 1914, 417). И Ј. Ердѣљановић (Стара Црна Гора, Насеља 24, Београд 1926, 298) третира акт као аутентичан. Међутим документ нигде није помнут у солиднијим и већим радовима било ког нашег историчара.

Павле Ђурој, син млетачког капетана Пепе Ђуроја Арбанаса и неке блуднице са Крита, био је дуго прогањан од Млечана због силних проневерених пара. Настанио се у Дубровнику. Овде се оженио и држао малу радњу. Постао је поморски капетан на једном грипету и често ишао за Италију и Албанију. Дубровачки документи га означавају са „capitaneus Paulus Giuroi epirota“. У јужној Италији постао је шпански агент.

Франо Кука из Љеша је прешао у Дубровник ради боље трговине. Овде се оженио неком удовом Јелом, ћерком Николе Гранде, која је, као и сви Дубровчани, имала уложених пара у Напуљу, па и нешто поседа у Риједи Дубровачкој. Врло је често, са робом и новцем дубровачких пословних људи одлазио за Албанију. Неко време држао је један поштански бродић. У-доба шпанске акције 1617 г. налазио се у Напуљу и тада је постао шпански агент. Сличан је био и неки Бали, земљак Кукин.

За карактеристику ових људи интересантна је личност Ивана Ђуделића, званог Пуске, из Будве.

Иван Ђуделић, звани Пуска, пореклом је из Паштровића. Он се нашао око 1580 године у Будви где се и настанио. Овде се много бавио трговином. Имао је својих ортака за пословање албанским житом и барским уљем, извозио је нешто робе и за Млетке. Понекад је возио рибе из Бојане и Скадарског Језера за Апулију. Од једног Которанина набавио је малу лађу за своја путовања. Стално је имао везе и са дубровачким трговцима. Добијао је од њих кредита и новаца¹⁷⁾, лиферовао им своју робу, радио са њима на извозу робе за Италију, добијао од њих „salvus conductus“ када би остао без пара. Касније је прешао на територију Републике. Настанио се на Лопуду где се и оженио Јакомином, ћерком Ивана Граматика (умрла 1625). Син му је Вице био марангон-бродарски радник.

У сукобу са млетачким властима, које су заплениле и нешто имања, завађен са земљацима (жену су му у Будви истерали једном из цркве за време мисе), морао се Пуска лађати свакаквих послова. У лето 1597 г. он је писао једном сараднику кардинала Санђорђо, главне личности у управи папске државе, да га добро познају многи важнији Турци и хришћани из залеђа Млетачке Албаније и да је спреман за конспиративни рад. Он је тада добио задатак да агитује међу млетачким војницима — Арбанасима нека би дезертирели и прешли у службу капетана Марка Гини, агента шпанског и папског. Ово је дознала дубровачка влада те су га грађани сумњиво гледали. У јуну 1602 г. напали су га на тргу у Дубровнику Вице Орбини и његов син Стефан, нази-

¹⁷⁾ 1586 г. примио је од Фирентинца Рафа Налдина, настањеног у Дубровнику, 1500 талира *Diversa Cancellariae 174,85' a tergo*.

вајући га пропалицом и издајником. Тужећи их, Пуска је добио сатисфакцију¹⁶⁾).

На једном трговачком путу у Албанију ухвате Пуску гусари, те га једва влада откупи из неког добротворног фонда. Али су на Будванина гледали кривим оком, поготово што је он и сам давао повода за то. Будвани су од почетка XVII века све мање зависили од Дубровчана у трговини са Албанијом; осамостаљивали су се и трговци који су некада радили само са Дубровником, конкуришући сада Светоме Влаху. Са заоштравањем млетачко-дубровачких и дубровачко-новљанских односа дизали су и Будвани главу против Дубровника. Па ипак је будванско поморство опадало: 1620 године било је само 6 бродова који су одржавали везу са Апулијом. Долазило је и до правих сукоба између Будвана и Дубровчана, што је имало последица и за Пуску.

Прво је Ђуделић оптужен да је себи невесту довео мимо воље њених родитеља, па је поднета жалба да је он премлатио неког млетачког опата. Најзад је позван на одговорност због пљачке. Сматрало се да је учествовао у отмици неке лађе која је довозила храну за Дубровник.

Када је 1608 године дошло скоро до рата између Будвана и Дубровника, морао је и Пуска да настрада. Група Будвана, желећи да се освети за неке добијене батине (које су Дубровчани у ово доба врло штедро делили припадницима свог и туђег плебса, често уз додатак водања на магарцу наопако, жигосања усијаним гвожђем, јавног шибања, чупања ноздрва, отсецања усана, сечења руку и присилног рада у маларичним соланама), убила је на Пељешцу једног дубровачког властелина. На то су у Дубровнику расписане уцене и разаслане оружане барке у хајку на Будване. На Будванина Пуску пала је сумња да је похарао неке барке и опљачкао људе са њих. Зато је јуна 1608 г. Пуска бачен у тамницу, без обзира на то што је ипак био млетачки поданик.

Веома је дуго лежао у тамници. Сви покушаји млетачких власти да га извуку из затвора били су узалудни. Његове сталне молбе за помиловање или бар за одржање процеса, дубровачки је сенат редовно одбијао.

У доба активнијег наступа млетачке флоте у дубровачким водама 1611—12 године, упркос пријатељској дубровачко-млетачкој сарадњи, ухватили су Венецијанци неколико дубровачких грађана и једног властелина. Сада је Пуска морао бити ослобођен. Дубровачки покликсар у Млецима понудио је априла 1612 г. размену „заробљеника“. У мају је Ђуделић изашао из дубровачке тамнице. Боравио је сада у Будви и Јужној Италији. 1619 г. заведен је у именични списак будванских грађана. Од 1621 г. највише се бавио у Напуљу и Транију. Овде се, таворећи, упознао са

¹⁶⁾ Lamnta de intus et de foris 12, 41

групом завереника и опет почео рад са агентима напуљског вицекраља. Из Будве је 1623 г. упутио писмо дубровачком сенату, горко се жалећи на невино робијање. Тражио је какву било накнаду за године које је провео као сужањ дубровачки, или бар нешто новаца за ствари своје које су Дубровчани распродали 1608 године. Није добио ништа.

Већ је био зашао у старије године. Доживео је и један неуспех на трговачком путовању. Захваћен бедом, он је посредством неких Арбанаса који су му понудили редовну плату у златним реалима, пришао потпуно шпанској ствари. Будвани поморци говорили су да му је „дим у глави“. Сажалевали су његову жену, сестру и сестриће. Стари Паштровић, који је прошао дубровачко и турско ропство, живео у невољи и прогоњен, пун неуспеха, постао је у последњим годинама живота најактивнији агент-завереник против Турака.

Истовремено је на овом послу радио и Султан Јахја (1585—1649), који се издавао за сина Мехмеда III (1595—1603). После много лутања он је 1621 г. боравио у Софији и у Македонији. Дубровачки трговац Јероним Граси из Софије дао му је најновије вести из целог света, потребне за заверенички рад. Преко Граса успоставио је Јахја контакт са попом Ђорђем Москети, агентом фирентинског војводе и римске курије. Овај је Дубровчанин постао један од главних посредника за преписку западних сила са бунтовним старешинама на источном Балкану и са хајдуцима из Македоније. На тајној седници дубровачког сената закључено је да се цензуришу сва писма из ове кореспонденције.¹⁹⁾ Стварно су заплена писма (додуше врло малобројна) била јако компромитијућа за састављаче, нарочито ако би Турци видели потписе чувених нападача на караване са друмова Косова, Старе Планине и Македоније.

Рад групе „завереника“ на успостављању контакта између наших бунтовних главара и европских држава — ради снабдевања оружјем — почео се озбиљније одвијати када се почетком 1624 г. опремила снажна шпанска флота у Напуљу. Марта 1624 г. примио је генерални провидур Далмације од државних инквизитора из Млетака вест да се у Напуљу бави Иван Пуска, Будванин, који се издаје за „Македонца“.²⁰⁾ По извештајима млетачких ухода и дипломата било је властима јасно да је он „један од оних арбанашких капетана који иду горе-доле, од Италије до Црногорског Приморја, да уведу и одрже везе за Шпанце“. Сазнало се са

¹⁹⁾ *Secreta rogatorum* 4,11'. Писма у *Acta* s. XVII.

²⁰⁾ Македонци и Александар Македоноки јако су импоновали људима на Западу. Привучени тим именом они су лакше улазили у сумњива предузећа, уздајући се у снагу Александрових „земљака“ и „наследника“. У Паштровићима је у ово доба документовано и презиме Македон и Мацедоновић.

друге стране да је Пуска преговарао са министрима напуљског вишекраља.

Провидур Молино спровео је кратку истрагу. Утврдио је да је Пуска стварно Будванин, али није могао скупити других података о њему. Инквизитори су преко посланика у Риму и Напуљу испитивали случај. Дубровачки претставник у Напуљу сазнао је да се спрема некаква завера на нашој обали. Провидуру Котора је наређено да будно мотри на кретање агената, који раде са кнезовима у унутрашњости. Пуска се у Транију бавио код свога рођака и примио велику суму за пут. Имао је поћи за Дубровник. Оданде би се пребацио у Котор, тобоже да накупује коња. Када се у Млецима преко Дубровника сазнало за Пускине намере, наређено је Молину да искористи једног млетачког поузданика у Дубровнику да би се Ђуделић ухватио у замку. Молино је дипломатски питао своје претпостављене шта да ради ако би Пуска отворено наступио и затражио слободан пролаз и боравак у Котору и несметан одлазак за унутрашњост, и како би га онда још лакше ухватио. Пуску су обавестили из Дубровника да му се спрема клопка, те је одложио пут.

За то време је група завереника у Напуљу ковала своје планове. Радило се о акцији за ослобођење „Србије (Херцеговине) и Албаније“ од Турака, уз учешће пећког патријарха. Овај би наводно подигао на 10.000 бораца. Патријарх и Дукађини би примили пушке бродом који би укрцао и нешто соли, ради прикривања правог терета. Главни учесници у преговорима између наших претставника и шпанских власти били су Пуска, Ренези (који је опет давао „идеје“), група Љешана (који су имали писма са албанским потписима) и Павле Ђурој. Тако су у „послу“ учествовали скоро све саме албанске варалице, изузев нимало бољег Ђуделића. Са овима је био и један Дубровчанин, уцењен и гоњен од дубровачких власти већ преко десет година.

Појава армаде адмирала Санта Кроче, нагли узмак турске флоте и крах млетачке неприкосновености и безбедности Јадранског Мора улили су силне наде завереницима. Од три заинтересоване и завађене стране силе на Јадрану остала је на бојишту само шпанска моћ, наклоњена завереничким плановима. Снажан наступ армаде од Дубровника до Херцегновог пробудио је наново веру у могућност да би се европске силе приволеле да помогну устанак против Турака. Зато су Млечани предузели оштре мере против свих завереника, старајући се да одрже мир у својој интересној сфери. Настало је гоњење свих подземних радника.

Млетачке власти су дознале да неки Николета Марковић из Будве преговара са Александром Паштровићем да би и сам ступио у редове агената. У Будви је свет говорио да ће за свога сина

узети „Македончеву“ ћерку.²¹⁾ Николета је лично познавао Пуску и „Македонца“ па и Ђуроја и можда знао веома много о тајним везама. Которски провидур је хтео да се дочепа старог Николете да би дознао појединости о раду завереника. У новембру 1624 г., када је пропала нада у шпанску помоћ устанку, Марковић је ухапшен у Будви. Специјалним бродом пребачен је у Задар. Овде га је саслушавао сам генерални провидур Далмације и Албаније.

Николета се одмах показао као безвредан сведок. Он је познавао низ осумњичених људи, али је успео доказати да је он само споредна личност, споредна веза главних завереника. Убрзо је Николета пуштен.²²⁾

И опет су се 1624 године расплинули планови завереника. Прошло је време агената и конспиратора. Од овога доба, када се стварао један нов однос између покороног становништва и турских управљача, када се раја није више толико уздала у странце већ све више у своје сопствене снаге, рад подземних „бораца“ морао је бледети.

Иако је велики покрет балканске раје 1590—1624 г. против Турака доживео неуспех, ипак је XVII век донео један нови однос потлачених народа према турским управљачима. Пространо Царство доживљавало је децентрализацију највишег степена. Више није централна власт могла интервенисати у свим случајевима сукоба владајућег и угњетеног слоја. Општи пораст намета, дација, пореза и глоба изазивао је безброј неправилности и разноликости у земљи. Губила се свест о јединственим и јасним законима против којих нема поговора. Исто тако је све више долазило до сукоба појединих турских органа међу собом и са централним властима. Апсолутне војне надмоћности над осталим светом више није било. Исламизирани сељаци живели су измешано са хришћанском рајом. У таквим приликама ишчезавало је додавања необориво схватање о апсолутном и неоспорном господству Турака и о ропству, безвредности и вечној — „природној“ угњетености поробљених народа. Раја је постала фактор који је све више значио. Сад више није било никакво чудо да велике хајдучке чете годинама крстаре по широким областима, да грчки оточани сарађују са странцима, да Арбанаси продиру ка Софији, да

²¹⁾ У попису будванских становника од 1619 године налази се Марковић записан са женом, 3 сина и 2 ћерке. Био је угледан бродовласник, човек у годинама, иначе неписмен и млетачки човек (!). Спадао је у ред племића. Тада је у Будви било 67 племићких кућа са 259 душа (са 1 чланом — 5 кућа, са 2—14, 3—13, 4—13, 5—9, 6—8, 7—2, 8—2 и са 9 чланова једна кућа). Пучана је било 117 кућа са 443 душе (са 1—17, 2—18, 3—27, 4—17, 5—11, 6—15, 7—7, 8—2, 9—1, и са 10 чланова 1 кућа). По једној висти било је тада у граду 159 мушких бораца, 150 дечака и 379 жена и девојчица (разлика од горњег броја за 5).

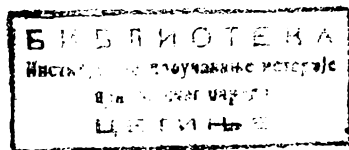
²²⁾ После неколико година преселио се Марковић са породицом у Дубровник.

се у Београду диже устанак, да Црногорци задају силовите ударце херцеговачким Турцима, да се прослављени Михат Томић успешно супротставља најјачим беговским потерама. У очима многих Турака немуслиманска раја као да је добила нешто од равноправности, као да се појавило схватање да и раја може да покуша своју срећу, да испроба своје шансе и да стекне своју борбу, успехе и јунаке. Што је безбедности било још само када се путује уз врло јаке ескорте, сматрало се као разумљиво и нормално. А ако је раја још на многим местима угњетена и понижена, то је само зато што је Царство још довољно јако и свесно, те се може одржати, и што странци раји не пружају никакву помоћ, већ је користе само за своје циљеве. Један устанак и покрет угњетених народа није више нечувена и „сензационална“ ствар која се већ из принципа и начела не сме и не може трпети. То је сада покушај још слабих и ненаоружаних да се афирмишу у животу, покушај који ће додуше обично бити сломљен и угушен услед још повољних прилика за Турке.

Похара Пераста 1624 г. означавала је у многим погледу слом неприкосновености тобоже „млетачког“ мора — Јадрана, и губитак моралног права на владавину над нашим обалама. Крилати лав светога Марка стајао је немоћан пред догађајима на Црногорском Приморју.

Појава шпанске флоте пред Боком оживела је рад некадашњих завереника против Турака. Они су узалуд покушавали да улију живота старим плановима. Пуска је умро 1625 године. Остали конспиратори радили су још десетај година на своме „послу“. Њихово је време прошло. Кроз мало година бориће се Стари Вујадин, Милић Вујадиновић и њихови људи и родбина са великим турским четам, херцеговачки санџак-бег пружаће отпор организованим одредима Црногораца, док ће област од Сјенице до Новог Пазара и Прокупља претстављати узаврели терен хајдучког устанка, област опсадног стања за Турке.

Вук ВИНАВЕР

Владика Данило у свјетлости својих досад непознатих писама

За вријеме свога рада у Државном архиву у Задру од јула 1948 г. до децембра 1950 г. преписали смо, између осталог, и 67 оригиналних писама владике Данила која смо нашли међу актима изванредних которских провидура¹⁾. Ти документи су за нас од огромне важности не само зато што је од владике Данила био досад познат само мали број оригиналних писама, него и због тога што је владика Данило главна личност „Горског вијенца“ из чијег се живота врло мало зна.

Овдје ћемо покушати да на основу тих писама, која су пуна благородних идеја и осјећања и у којима наилазимо на чисти народни језик, изнесемо битне особине владике Данила и његова времена.

Владика Данило је чврст на ријечи. „Што би и како рекао, то би тако и чинио“, каже Симо Милутиновић у својој „Историји Церне Горе од искона до новијега времена“. Био је и велики непријатељ псовања и срамоћења. Не само што то његов обичај није био, него је најоштрије осуђивао оне који би то чинили.

Нека послужи као доказ за то његово писмо од 10 марта 1729 г. Антонију Бембу: „Ми ниже именовани поклањамо се и службу ваздашњу приносимо вашем пресвијетлому и преузвишеному г. и просимо ову грацију коју се уздамо да ће бит нами дарована и допуштена от вашег п. г., зашто је нам допуштава г-н б(ог) и с(ве)та м(а)ти црква и апостолска и с(ве)тих от(е)ц правила. Молимо се и понизно се поклањамо в. п. г. и просимо ову грацију за они процес који се учинио сврх онога попа Стефана у Котор, а по ријечи оне недобре жене која безчести свештенике. Ваше преузвишено г. много добро зна колико је зла било по свему свијету са злијех женах, а ми тога попа познајемо и познали смо га да је добар свештеник. Зато смо га и посвјештали и у та град послали да тијема христијанима савршује вас свештена кромје онијех иже нам и епискупом належет и ваше преузвишено г. много добро зна да није добро да овца пастира, хули и бесчести. Молимо се в. п. г. да се та процес дигне и из-

¹⁾ Ови се документи сад чувају у Државном архиву у Котору.

гори и у дим нека пође, а г-ну канжалијеру вашему бит ће му дар за његов труд от онога попа, теке да га сасма не удаве, зашто је слабо и танко живљење и њему и друзијема у ову крајину, како и само в. п. г. види што пати ови народ от глади“.

Још се јасније о том изражава владика Данило у своме писму од 23 марта 1729 г. Антонију Бембу: „Само у великој љубови и служби коју ви наша слабост прикажује и обећава се вазда служит в. п. г. колико јаци будемо. Сад су Груде на велике муке. Може им г-н б(ог) помоћ дат. Ако што чујем за њих и за сваку работу, даћу ви на знање ончас, а за жену ону проклету и злу која је гора от оне Иродијаде која је чинила посјећи Јована Крститеља тако и ова проклета псовала и срамотила б(о)жијега свештеника, и он је није могао трпљет, ма је фалио ће је није трпио и правди вашој преведрој казао да је ви кастигате, ма је доста времена, можете је кастигат и от њих злијех ријечих устегнут и от ондјен дић како краставу овцу от здравијех овац отлучит да оне здраве не окраста и не отрује, а в. п. п. г. за то и за свашто добро и паметно и много мудро“.

Владика Данило је врло скроман човјек. Он се не стиди да буде писар неуким цетињским главарима. Често га видимо како им пише писма за млетачке претставнике у Котору. То се, наравно, не допада млетачкој власти, и она због тога негодује. Цетињани признају да је рука владике Данила писала њихова писма „ма велико мољен от нас, а веће от нужде и от невоље, зашто немамо писара дома, а ово није његово дјело, но да сједи у поштењу како и ваши бискупи . . .“ Владика Данила то страшно вријеђа и протестује због тога у сљедећем свом писму Јеру Папићу: „Простите не имах веће књиге, ма се и у ову малу књигу поклањамо и умиљено поздрављамо в. п. г. и друго ти писат и отговорит не умијем докле не видим што ће ови људи учинит. Сутра се на збор купе сами Цетињани. Толико смотрите да се у Будву не замучите докле ви књига и отговор дође от Цетињанах, а ми смо мољени били от Цетињанах да им пишем ону књигу ако бих им њи мо(л)бу примио, но веће нужду и невољу, зашто им немаше ко та д(а)н писат, а ми духовни људи не можемо мирскијема људма канжалијери бит нако у мало кад је невоља и преша, а није ниједно зло ни писано, а ја видим да ваши бискупи сједе у миру и у поштењу, а не кметују но уче и предикую. Тако је и нами речено од б(ог)а, а вама је речено и другој господи да мирите, да кастигате криве, а без лицемерија. но тко је крив и тко је дужан, он се нека мучи и троши“.

Све што ради владика Данило, брзо ради без оклијевања и с одлучношћу која запрепашћује. Његово писмо од 10 јула 1701 г. паштровским суђама и војводама може с краја на крај да послужи као примјер за то: „Смјереније наше пишет в б(о)госпа(се)ноје мјесто Паштројевиће б(о)гом початеним суђам и во-

јеводам и прочим старјешинам и васем опште православним христијаном великим же и малим који се повинујете закону б(о)жију и нашему смјернију мир и радост от г-а б(о)га да имате и от нашего смјеренија м(о)л(и)тва и бл(а)гословеније буди с васеми вами православними. Посих да вјесте како доходише к нама неки Брајићи и казиваше нам како се препирете око некијех границах које нити су Брајићи ни ви усјекли ни дијелили, но она господа која су земљом владала, те смо се сами чудили што се без невоље буните и ви и Брајићи, те се лијепо помежду собоју не држите како братија, зашто је тако и потребно е сте сусједи. А кад би се то кћело помакариват, имао би тко. Цар и принцип жив, чини ми се, нијесу на вас ни на Брајиће наслонили да тијем упраљате, но држе како су прва господа оставила. Но се не буните помежду собоју, зашто ми знамо да ту нема ништа до једне зависти једному на другога, али је завист от ђавола, а мир и љубов от б(о)га, јако же и взљубљени Јован Б(о)гослов пишет: „Братије б(о)г љуби јест и пребивајеј ва љуби, ва б(о)га пребивајет и б(о)г ва њем“. Но се не буните, но потрпите и ви. Они имаће књиге од тијех границах. Тако се изберите три али четири чловјека паметна, а одовуд толико. Тако ћете то ласно и виђет, а књиге ће наљевше казат. Залуду се сваки мучи; неће бсље учинит нако земљу поклат. Но чините мудри да се не кољу луди, зашто није за невољу нако от махните памети. Но се стберите три али четири поглавара да дођете кад ви понакољније буде да то видите. Макар ако ће и от духовних који доћ: Максим и поп Марко, који ли је вами на вољу; јошт два от сјетовних, зашто ту много људих не требује, како знате и сами, нако да је већа булога. Но нам отпишите у који ћете дан доћи, зашто су ме звали Брајићи да и ми ту будемо, зашто ће бит и по вас и по њих боље ако ме кћесте послушат и ви и Брајићи, а то је ласно послушат. Књиге кажу ће су границе, нако тко мисли силом да потапти господска писма, али мучно, нако кад би се учинио какав господар који би мого земље дијелит. Али не би ни таде, зашто би помислио тко је добар господар не помеће књиге дружине своје под ноге, но их потврђује. И што много словити? Но нам отпишите хоћети²⁾ доћи, како ви ту пишемо, али ћете некакве војске купит. Ако ћете војске купит, ја ту доћ нећу. Нијесам бонато ни устављен. Ако ли ћете доћ, како ви пишемо, и ми ћемо доћи. Тако знадите и мир Х(ристо)в с вами православним“.

Исти је случај и са његовим писмом од 24 марта 1730 г. Антонију Бембу: „Ми ниже потписани поклањамо се свакој заповиједи в. п. и п. г. и служимо с правом вљером и с правом љубављу и стојимо на ови куфин за велику корист господску

²⁾ Мјесто: хоћете ли.

и за веће спасеније от д(у)шах овога пука по оној с(ве)тој власти от б(ог)а, даној нам разријешати чловјеки от самртних грјехов с покајанијем, а зле и непокорне от цркве отлучати и от с(ве)-т(а)го причешћенија. Зато бих рад да ми се у ове ствари други не мијеша, колико ни ја у чије друге ствари. Сваки је пастир за своју паству дужан д(у)шу положити и умријети. Просимо ову грацију у вашег п. и п. г. да не изгоните без наше књиге и отлуке ни Гаврила, ни кога другога калуђера, ни попа докле ми не учинимо наш духовни суд за његову кривицу или правицу, пак је онда правда в. п. г. сврх тога да све кастигате. Преосвјештени г-н бискуп которски нама је по духу с(ве)тому брат, ма је боље да живимо у љубав и да не слушамо неке лажце који ову крајину муте, зашто то што му је нетко дао у уши за тога Гаврила, све је тамо он лагао и неправо говорио. Добро зна в. п. г. да је најпрва и најбоља заповијед Х(ристо)ва љубав, и по тому не познаје Х(ристос) спаситељ да смо његови прави ученици“.

А шта ли тек да се каже за отсјечни поклич владике Данила, упућен Маинама, Поборима и Брајићима: „У Махине, у Поборе, и у Брајиће, браћа ве зову на помоћ да сте сутра прежде зоре у Ријечку Нахију сваки брчник лаки да се помогете бранит от напасти, а ту цареве заповиједи не кажују него се паре ишту силом!“

То нам све посвједочава да је владика Данило био несаломљива горштачког кова и човјек од иницијативе и дјела. Понекад би се помислило да он нема ничега заједничког с неодлучним владиком Данилом из „Горског вијенца“.

Да би се још боље осјетила морална величина владике Данила, навешћемо овдје један догађај из његова живота.

Почетком 1713 г. дао је на вјеру топчибаша Раду Шепчеву, брату владике Данила, два коња да их поведе серашћеру који је „доходио на Цетиње“. Како су се Црногорци ускоро потом почели поново бити с Турцима. Раде „не смје поћ да преда коње“. Да би млетачки властелин Бућа задобио турску наклоност, затражио је од Рада да му да те коње. Бућа их је хтио вратити Турцима и саопштити да их је силом отео Црногорцима. Раде би у том случају испао невјеран.

Владика Данило одмах прозире подлу тактику Бућину и истога часа наређује своме брату Раду: „... Нека ти коњи стоје ту. Нису то коњи Бућини, ни кога другога шудита принципова, него су то коњи турски, тебе остаљени на оманат. Ти их из твоје руке Турком да(ј). Нека се твоје поштење броји и нека знаду Турци и сваки да су их чојку оставили и нека знаду да

је и Црна Гора вљерна; а да их врнеш Бући, осрамотио би и себе и мене и сву Црну Гору...“*)

7 фебруара 1713 г. владика Данило се обраћа ради тих коња и млетачком изванредном провидуру у Котору Николи Контарину:

„Пресвијетлому и преузвишеному г-ну и господару Николи Контарину, по преведрој господи млетачкој софра провидуру от Котора и Новога, Арбаније и Херцеговине љубежљиво п. от мене Данила вл(а)д(и)ке от Цетиња и митрополита от Скандарије.

А потом да зна ваше пресвијетло господство како ми напада и злом ћера кавалијер Бућа моју браћу ни за какву кривицу ни зло преведрога принципа, ни његову, него за правду б(о)жју кроз неке коње турске које би ктио узет себе да их прода друзијема Његушима. Зато молимо в. п. г. да бисте заповиђели Бући да се те силе и форце остане, зашто то његов поса није, него су оно коњи турски, а људи замало турски. Нека виђају они с Турцима како могу. Турци су им оне коње оставили и предали у руке, а није Бућа. Имају и они људи вјеру. Ако пошљу Турци да им оне коње врате, вратиће их поради вјере и поради чловјечанства, зашто су и оно људи и бољари и от бољарах рођени, иако их хоће Бућа похорјатит и силом нагнаг да му туђе дају да их продаје да се туђијем храни. Нијесу моја браћа њему кметићи, него су оно бољари и бољарски синови: нијесу туђега жељни, него имају и својега; а могли би и они продат оне коње да их изију, али неће поради вјере и својега љуцкога образа, него чекају гласа или књиге от онога чи су коњи или от паше да их из његове руке пошље, нека се његово поштење броји. Зашто да га нијесу Турци познали за добра чојка, не би му коње ни дали. Било је ту доста и друзијех људих, али су ето нешто њему наради^ч) коње дати. Зато молимо в. п. г. да речете Бући да се те силе и форце на праве људи остане, зашто то принципов поса није, нити су, фала б(о)гу, моја браћа што принципу фалила, ни сакривила, него се то иште свијећом зло и смутња праве људи нападајући. Тако знајте и б(о)г в. п. г. многа љета“.

Колико нас енергије и самопоуздања запљускује из овога писма. Оно по свом замаху опомиње на одговор владике Данила Селим-паши из „Горског вијенца“:

„Од владике и свијех главарах

Селим-паши отпоздрав на писмо...“

*) Фотокопија писма владике Данила од 27.II.1713 г., објављена у „Историји Церне Горе“ Сима Милутиновића, Београд, 1835. Ово писмо владике Данила објавио је Драг. Посниковић 1892, Споменик Српске краљевске академије, XVII, стр. 125.

ч) Мјесто „најрадије“.

На унутрашње тешко стање у Црној Гори баца доста свјетлости писмо владике Данила од 30 априла 1700 г. Зану Грбичићу: „Пресвијетлому и преузвишеному г-ну кавалијеру Зану Грбичићу в. д. п. от мене Данила.

А потом како ми дође твоја господска књига и разумљех што ми пишеш поради зла ђела које се учинило међу Паштровићима и Цетињанима како су убили овога Иванишевића. Сами знате, господине, какви су ови људи слободни. Б(о)га се не боје, а господи до руке не доходе који би им чинио да зло не чине, но је уста чојак на чојка те се кољу и пљењују, како и сами чујете, али што ми да сатворимо, учимо их и карамо по закону, но не хоће слушат, а нам није дато ни на кога дигнути оруже. нити имамо војску да их силом уставимо да зло не чине. Наше јест оруже по апостоу глагол б(о)жи, али кад људи не слушају што да им сатворим. Што ми заповиједа ваше господство да ви отпишемо што мисле, али се мирит, али светит. Јошт лијепо не знамо, зашто су људи крвави и иједци, те је рано шњима о миру зборит, а око кога свећења нијесам чуо до једне ријечи што говоре да хоће ходит крмнику на кућу, а от правијех се личе и заклињају да неће правога тигат, и заисто су се и досад мутили да иду тамо, но смо им ми сметали што смо могли али не знам хоћемо ли моћ посад што учинит и смјест, зашто мисле опет сад се купит да иду. Друго ти не умијем сад писат, зашто не знам што мисле, но неки говори о злу, а неки о добру, а што је кому вљероват. Ви знате наше људи тврдоглаве какви су. Ја ћу радит, б(о)г зна, да буде што мирно, ако узмогу, но је рано те се људи на ме јазве кад их учим на добро, како и сами знате да нијесу ови људи мати добру, но мати свакому злу и неправи. Тако да знате.

И подржа те б(о)г у господству многа љета“.

Ту слику употпуњава и писмо владике Данила од 2 јула 1713 г. паштровским суђама и војводама: „Смјерније наше пишет благородним и бл(а)гочастивим суђам, и војводам, и свијем поглаваром, и васем опште православним христијаном у Паштровјевиће мир и здравље од б(о)га да имате и от нас љубазно поздравленије. Примих вашу поштену и љубежљиву књигу коју мене пишете, и она прва дође коју бљесте писали збору и све добро и часно бљеше писато како от паметнијех и племенитијех људих, него, драга браћо, нема се кому овамо писат, зашто имају овамо три идола: један идол прељубодјејаније, други идол среброљубије, трећи идол грабљеније и крвопролитије, и докле се гођ која грана не отсијече овијема идолима, не може бит мира и љубови помеђу народи, него стојте сврх себе и чувате се колико боље можете докле еда б(о)г допусти и поможе те ове идоле сакрушимо, зашто ми се језик затупи предикајући, а ноге

погњише стојећи око мира и слоге да бих које добро христијаном учинио, али се не може ништа, зашто сметају идоли. Они први збор би частан на Брајиће, а ови сад рађасмо да буде и чашни, али сметоше идоли, и ја сам пошо доста јазбјен с тога збора, него трпите како и ја трпим, а б(ог) је милостив. Биће нам у помоћ. Тако знајте и мир Х(ристо)в са вама“.

И у другим својим писмима горко се жали владика Данило на свој народ. „... И радићемо“, тако пише 10 јула 1727 г. Габријелу Болду-у, „колико најбоље узможемо опслужит како је б(ог)у мило и како је вашему п. г. за част и славу, ма је виђено и вјеровато који је труд и мука по свему свијету владалцима који владају пуком колико сјетовним толико и духовним помежду зли и непокорни народ. Многи је труд и многа мука, али се тому није чудит. Испуњају се писанија која нас уче да су ово зла посљедња времена и посљедњи непокорни и умом растљени народ који не опслужују б(о)жје заповиједи, такођер ни господске, али хвалећи г-на б(ог)а неће имат за ово узрока ни в. п. г. ни наша слабост пред г-на б(ог)а, такођер ни пред господом млетачком, зашто ми чинимо веће него и можемо, и ваше је п. г. много мира и слоге досад учинило колико није ниједан други мого толико учинит, а сад се је нешто почело мутит, али ће се радит е да се и ово угаси, ма пак ако се и не угаси, неће ни за то бит узрок на в. п. г. ни пак на нас, него ће бит узрок на оне који не слушају и не творе оно што је б(ог)у мило и угодно и оно што је за част господску. Ми смо варени и печени от труда и муке помежду ови народ, зашто немамо што дијелит, него су сви наши по духовној власти, а пак су сви и в. п. г. по сјетовној г. власти. Ваља их једнако карат“. „Добро држи главаре от Грбља“, савјетује 3 октобра 1727 г. Антонија Бемба, „ако ово они не смире, други неће, вјерујте ми, зашто то толико имамо људих који су вјерни и послушни и који се љуцки држе и љуцки разумију, а наше Црногорце и наше Паштровиће не би с(ве)ти Јоан Златоусти у праву регулу обрнуо. Б(о)г им памет просвијетлио и гријехи опростио“. „Ја сам доста и жив био међу ови зли и непокорни народ“, јада се 30 октобра 1728 г. војводи Марку Андрину, „и одавно бих крепа от јазве, него се разговарам и гледам у прве старе историје да су и гора зла била и горе мутње“. „Примите ови мали лист у велику стиму и у праву љубав коју вазда држимо сврх вас“, обавјештава 4 новембра 1728 г. суђе паштровске, „и немо(ј)те се јазвит, зашто је намало књиге. Ово је све ис преше за приђе авизат ве, а от велике муке коју подносим међу ови проклети и безразумни народ који не хоће изабрат што је боље за њих спасеније от душе. Доходише овдјен данас Цетињани и тако се заклеше да нијесу преко вљере ништа узели, него говоре да љубе мир с вама учинит сад у први понеделник, а силали су у Бјелице да врну оно имање Јова Андрова

и да дођу и они на умир. И стари би кћели доћи, ма је млађијех и злијех веће који не слушају старије и тако су се останули мутећи међу собом. . .“ „Примих ваш поштовани л(и)ст“, пише 12 септембра 1729 г. Марку Андрину, „и немам ти што добро отписат, нити ми се мили ни мој живот међу злијем људима“. „Примили сте многе моје слабе књиге и моју слабу службу“, каже 13 октобра 1729 г. Антонију Бембу, „која је сва у вљетар и у маглу пошла от злијех и смућенијех људих. . .“. „Све је обрнуло наопако“, јавља 16 октобра 1729 г. Антонију Бембу, „и уђаха је чловјек на чловјека. Сад нејачему от јачега није стана, ни живота“. „Протопоп Ђуро који је тамо доходио за поклонит се в. п. и п. г.“, гласи његово писмо од 22 јануара 1730 г., „дошо је и овдјен у наш слаби дом и много се је хвалио добротом в. п. и п. г.; исказао је нами како се је молио в. п. г. да бисте ослободили суђе паштровске от оне јадовите тамнице. Тако се и ми молимо и умиљено поклањамо в. п. г. да бисте их ослободили от те јадовите муке, зашто нијесу они ни криви, ма иако су суђе нијесу послушани, ни стимани от тврдоглавога пука, колико нијесмо ни ми, ни наши кнезови послушани от тврдоглавога пука, ма како смо и у прву рекли, ваља да се ислужимо колико будемо јаци, е да г-н б(ог) обрати ове људи кадгође на прави пут, а то све наслањамо на милост г-на б(ог)а и на вашу велику мудрост. Ми свеђер додијевамо в. п. г. с нашом слабом памећу, ма ако је памет наша и слаба, али је љубав велика, а жалост и плач јошт већи, гледајући гдје се крајина мути и разура, а ми бисмо ради да се напуња и да је веће пука на службу преведрога принципа, зашто имамо на врата куће велика злотвора, а тешко свуђе инокоштину. Уздамо се у в. п. г. да ћете ово смирит и угасит без ничијега велика зла посем сега, а доста га је било“.

Штавише се владика Данило носио мишљу да напусти Црну Гору или да се повуче у пустињу и да се ода молитви. „Примили сте многе моје слабе књиге“, тако он обавјештава 13 октобра 1729 г. Антонија Бемба, „и моју слабу службу која је сва у вљетар и у маглу пошла от злијех и смућенијех људих, и тако смо били рекли, и отлучили и сад говорим и отлучујем да све ствари ове тјелесне службе оставим, пак да се пођем овако хром куће одалит от овијех странах, или ако ми буде мирно поћ у пустињу б(ог)а молит за своју д(у)шу, како ме с(ве)та писма уче онијех старијех пустињик који от метежа злијех и кичељивијех људих бљежаху у пустињу. . .“ 3 октобра 1727 г. јавља Антонију Бембу: „. . . И паки сам писао његову узвишењу да ћу руке омит от ове мутње и поћи сјеђет у манастир и б(ог)а молит за своју душу и за своје гријежи, а ово нека мире сердари и гувернадури з господином кавалијером. Ја сам доста трошио залуду своје убоштво. Нека се такну и они у оно што су Сенату досад измамили и залуду изјели. Ово ћу им у очи рећи, а ја ћу

се за љубав в. п. г. јошт ову јесен потрудит, пак ћу сјеђет и руке умит от ове службе“.

Из његова писма од 3 септембра 1729 г. Антонију Бембу сазнајемо да је заиста у то вријеме био пошао у „пустињу починут докле што оздрави“.

Безбројна лажна достављања непоштених људи млетачкој власти у Котору о Црногорцима и Бокелџима уносила су нечисту крв међу црногорски и бокелџски народ и изазивала велике размирице. Много јада је то задавало и владици Данилу. Он је имао због тога да издржи пробе и кушања, морао да одолијева сили и да доскаче препреденој млетачкој власти.

„Ашче ли можете“, тако гласе ријечи из његова писма од 18 јануара 1726 г. Габријелу Болду-у, „напредујте у добар час. Ја сам слаби пастир от јакости тјелесне, а б(о)г је крепак и м(о)л(и)тва је божја крепчајша . . . Сјеђећемо дома и стојат у цркву и молит се г-ну б(о)гу е да пошље г-н б(о)г благодет своју да се све смири. В. п. г. добро зна да је нама и ту труда доста и на та исти труд сам и постављен о(т) б(о)га, а ови труд тјелесни на ме је пресувише слушат и гледат и подносит, а на(ј)веће муке имам што прочувам што се пишу лажаве књиге . . .“⁵⁾.

У писму владике Данила од 18 октобра 1726 г. Габријелу Болду-у стоји: „ . . . Доисто жудимо мир у крајину, жудимо и велико желимо мир и љубов међу с(ве)тим црквам, жудимо и желимо корист и почаст и стими господској, а у то ме све учи љубов (Христо)ва и (д)јело архипастирско, ма је мутња велика от онијех који не познају ни слушају заповиједи праве које воде свијех у царство н(е)б(ес)но, него љубе сујетну славу и су . . . сујетнаго мира сего и шапту и пишу сваку неправду тер коли овце Х(ристо)ве и ћерају их у Турке. Ми смо се архипастирски . . . трудили . . . овцу от вука . . ., ма видимо чудо да су горе поклате от крштенијех вуковах и смели су се сви добро и прави пастири и не знаду од кога ће их приђе бранит. Зато је потреба от велика и мудра и права судца који ће ове смутње и ове неправде очистит и одријешит оне куће у Будву које су забулане ни за једну кривицу њихову, него како приђе рекох за шапутање и за неправедна писма и неправедне заминанције које кољу вас ови народ и који су почели и цркве свађат и с(ве)ти закон мутит и хулит . . . Није право вјероват неправди и неправеднијема заминанцијама, него је право наше писмо вјероват које смо ончас били за то писали чисто и право како прави архипастир и рекли смо да се никому ништа за то не вјерује, ма они славољубиви и суперби и грдељиви кћели су и учинили су да (се)

⁵⁾ Ово писмо владике Данила је влага тешко оштетила.

испуни њихова грдељива воља и да буде њих неправда права и вјерована и хоће да толике д(у)ше стопе за то...“⁶).

Нешто слично каже владика Данило и у своме писму из 1726 г. Габријелу Болду-у: „Не могу писат ни на кога клевету ни обличеније, пастир бо јесам, а не шапатник, ма ће оне зле своја зла дјела обличит и у зле погнат. Дава се само на знање в. п. г. како се неки лудо заминаше и лудо и неправедно писаше у госпoде на праве читаве два Бјелице који су сад прави у галију и стога се све ово замути и пролише се толике праведне крви, а они лажци који лажаво пишу, у бонацу почивају до суда Х(ристо)ва, а нами и в. п. г. доста муке и труда давају за угасит и умирит ово зло, ма је ово сад и веће, зашто је супроћ закона. Зато је право да се ово угаси без одмака и размишљенија“⁷).

Владика Данило није имао властите војске ни тамница у земљи, без чега је немогуће стварати државу, а требало је ипак на неки начин кажњавати зликовце и мирити закрвљена братства. 30 априла 1700 г. он се због тога жали Зану Грбичићу: „... али што ми да сатворимо, учимо их и карамо по закону, но не хоће слушат, а нам није дато ни на кога дигнути оружје, нити имамо војску да их силом уставимо да зло не чине. Наше јест оружје по апостоу глагол б(о)жи, али кад људи не слушају што да им сатворим. Што ми заповиједа ваше господство да ви отпишемо што мисле, али се мирит, али светит. Јошт лијепо не знамо зашто су људи крвави и иједци, те је рано ш њима о миру зборит, а око кога свећања нијесам чуо до једне ријечи што говоре да хоће ходит крмнику на кућу, а от правијех се личе и заклинају да неће правога тицат, и заисто су се и досад мутили да иду тамо, но смо им ми сметали што смо могли, али не знам хоћемо ли моћ посад што учинит и смјест, зашто мисле опет сад се купит да иду. Друго ти не умијем сад писат, зашто не знам што мисле, но неки говори о злу, а неки о добру, а што је кому вљероват. Ви знате наше људи тврдоглаве какви су...“

⁶) Ово писмо владике Данила је много влага оштетила. Тамо гдје су три тачке стављене писмо је сасвим уништено.

⁷) Ова нам писма јасно показују да стихови из „Горског вијенца“

„Они страха другога немаху
до од жбирах и до од шпијунах..
Суд онај час она два ухвати,
па на муке с њима у галију...“

нијесу производ пјесничке маште, него да је Његош овтје приказао вјерно безакоња која су вршена у ондашњој Млетачкој Републици.

4 новембра 1728 г. савјетује суђама паштровским да се помире са Цетињанима, „зашто сами знате да је Цетиње сад јако племе. Ако се ш њима умирите, са свакијем ћете се лакше умирит и ваља ш њима установит и утврдит за сваку работу изванску. Ви сте разумни. Можете то на кметове утврдит, а ја ту мало могу и помоћ, зашто је то суд сјетовни, ма ћу и ја припомоћ колико узмогу проклињат и задржават и от цркве отлучеват. То је наш суд, а ваш је кметовски башка“.

Владика Данило се служио и проклетством, које ће доцније бити главно оружје митрополита Петра I.

Он је с великим пожртвовањем мирио завађене Црногорце и Бокеле. Није се „лијенио... за умирит крајину“, није гледао „ластоћу“, „високост и господство“, него је, док није остарио и оболио, „пјешице ходио, и учио, и мирио“, јер је народ „књиге без чловјека слабо“ слушао. Он измирује Црмницу и Паштровиће „и они се љубе и милују, и иде један у другога“. Силази у Приморје, води Цетињане и Паштровиће у цркву и мири их⁴⁾. Позива к себи Цетињане и Бјелице, „многа их учи и кара да послушају прво божије заповиједи пак и господске“. Од Будвана тражи да „се лијепо држе с коншијама“ и саопштава им да „им добра хоће“ колико да су му иста браћа. Савјетује Маинама и Брајићима „да опслужују... заповиједи и да држе вљеру тврдо“. Одлази у Грбаљ због „духовних работа“ које га се „тичу и зову да их испуњено с трудом великијем не оставља ненаучене и не(у)праљене, него да их управља како“ му је „от г-на б(ог)а поручено“. Иде из Маина на Цетиње и „кара и учи оне недобре, а и неке добре људи, да сједе с миром и да се држе са свакијем у љубав“. Тражи од „великих и богатих“ да се обрате „на покајаније“ да би му „помогли мирит крајину“. Њему „горуће срдце игра, и жели и проси мирну крајину гледат, не само ове от наше епархије, ма и оне от Рисна који су вазда брзи писат неправду, како и неки наши сусједи Будљани“. Моли которског изванредног провидура Антонија Бемба да гледа да све „смири и угаси без ничијега велика зла посем сега“ и савјетује му да би било „добро све ово уједно стиснут и умирит, зашто кад мала искра огња остане у потаји неугашена, може се от ње и велики огањ уждит, а вљетра је вражјега доста који пуха и раждиже сваки дан“. Видимо га ка-

⁴⁾ Писмо владике Данила од 30 јула 1728 г. Антонију Бембу показује нам како су мирена завађена племена: „Прво по заповиједи спаситеља Хр(ис)та, пак и по заповиједи в. п. г. потрудили смо се сист доље у Приморје, и саставили смо Цетињане и Паштројевиће у нашу цркву и псучили смо их от с(в)јат(а)го је(ван)г(е)л(и)ја о љубови и о миру и изнијели смо им (св)јатоје је(ван)г(е)л(и)је и цје(ли)вали су образ спаситеља Хр(ис)та и заклели се обије парте да ће држат тврду вјеру до Томина дневи, а мир и кметство о Крстову дневи за који ће ви може бити писат и војевода Марко Рефаиловић и остајем и бит ћу на службу в. п. и п. г.“

ко посредује између Брајића и Паштровића због помјерања граница. Срећемо га на збору ћеклићком и паштровском гдје мири ова два завађена племена. Кад увиђа да млетачка власт у Котору распирује мржњу између Црногараца и Бокела и потстиче их на освету, оштро је напада. У дубокој старости констатује с леденом озбиљношћу да су му „ноге иструхле и избишале“ и да не може „ни пјешице ходит, ни се на коња припет, нити се“ може „куће животом макнут“. Сад увиђа да ноге „носе све тијело и“ да „у ову кршну земљу оне навеће служе, а беж њих је све залуду теке да залуду хљеб једимо“. Жали их као што игуман Стефан из „Горског вијенца“ тугује за својим очима, јер не може више да иде од племена до племена и да мири завађену браћу. Али и хром хоће да послужи своме народу колико „најбоље“ може. Држи главу високо подигнуту и пола свога тијела, које још није било сагњило, жртвује општем народном добру. Сједи и пише отворена писма Његушима, Ђеклићима, Озринићима, Цуцама и др. У њима моли црногорске кнезове и старјешине да се између себе помире, да утврде вјеру између својих општина и да успоставе мир и љубав са свим сусједима. Многобројна писма шаље и млетачким претставницима у Котор и савјетује их да настоје да помире завађене Бокеле и Црногорце, али, мање-више, сва та његова писма доносе слаби плод. Због тога се он жали 2 фебруара 1726 г. Габријелу Болду-у: „Колико смо писали и наша слабост в. п. г. и ваше преузвишено г. нами, заисто види се да ниједнога добра плода не рађу све оне књиге што се пишу, пошто не хоће в. п. г. умирит ове нове свађе, но находит враг пут окошен с којим ове људи у паклене муке води, а та пут прокаша лицемјерна љубав и помоћ. Могу рећ да припомага големо златни и сребрни мач и пут косит и ђаволу на вољу чинит. Зато се ово не може умирит. Ми смо сад на голем труд пишући и молећи в. п. г. да ово скоро, скоро умирите, али видимо да не хоћете него спомињете неке освете и неко поклање ново и старо недоброчинство, а ми чистије и правије кажемо како чисто и знамо и осједочено је и чувено по васему свијету, како су ови људи у ову крајину вазда били и вјерни, и часни, и јуначни, и свакому господару послушни, и готови на службу, и први поштеносћу от свега свијета колико Паштровић толико сви (Пр)иморци и Црногорци, и Брђани и сва ова крајина, него су се сад от скоро смели и позлили, а све от нестиме, и от глобах, и неправедна суда и от науке господске за освету, а то није господи речено от б(ог)а да потичу људи на освету, но да их уче на мир и на послух б(о)жји и господски и да их зову на суд, пак онде нека виде тко је за милост, тко ли за изгубљење. Зашто је у господску власт и живот и милост, зато се јоште молим у ову трећу књигу да помирите ову крајину без лицемјерија да се љуто сви стари не кајемо уједно докад преша б(у)де. Заисто је ре-

чено от б(ог)а господи ма чијим страхом зле људи наказиват, ма не лицемјерјем судит, но праведно сироти и властелину брату и пришалцу, а сви смо братија по светому крштенију. Другу већ не пишем, зашто уморих и себе и канжалијера вашега“.

Црна Гора је у доба владике Висариона Бајице и владике Данила често водила крваве ратове с Турском да би штитила интересе Млетачке Републике као свога војног савезника. Владика Данило не каже случајно за Црну Гору у своме писму од 18 јануара 1726 г. которском изванредном провидуру Габријелу Болду-у: „... зашто је ова крајина сва једна тврда мураја свему статусу преведрога принципа...“ Црногорски главари ређају у своме писму од 27 новембра 1747 г. Винченцу Грити-у своје јуначке сукобе с Турцима код Херцегновог, на Вртијељци, код Подгорице, на Воднику, код Требиња, на Суторману, на Цареву Лазу, код Бара и Улциња.

Да би млетачки Сенат и убудуће употребљавао ратну врлину Црногораца у своју корист, одредио је њиховим главари-ма неке незнатне плате. Те плате нијесу редовно долазиле из Млетака у Котор⁹⁾. Често се није знало ни колико их је послато. Оне су се, усто, „наопако јеле и дијелиле“, јер је млетачка власт настојала да помоћу новца задобије за се најугледније људе у Црној Гори и да посије сјеме раздора међу црногорским племенама. Зато је те плате давала Црногорцима који су јој били на-клоњени. Приликом диобе плата у Котору прављене су доста често „фалсе прокуре и фалсе речевуде“. Читава Црна Гора је била због тога „смућена и поклата“. Владика Данило је тражио од которских изванредних провидура да се тачно објављује колико је новца упућено Црногорцима из Млетака у Котор и да се „учини сваком свој дио имат“. Напомињао је да он служи о својему „хљебу, а без ниједне штете и спензе господске“ и да га лично те плате ни најмање не интересују. Препоручивао је код которских изванредних провидура поједине катунске, ријечке, црмничке, цетињске и бјелешке главаре да би им се дале плате. Све му је то мало помагало. Због те млетачке помоћи Црној Гори стекао је велики број непријатеља. С једне стране су га узели на зуб млетачки претставници у Котору због тога што им је давао упутства коме би требало плате додјељивати. С друге стране су се црногорске поглавице на њ љутили, јер су мислили да им он

⁹⁾ Његош шаље војводу Драшка Поповића из „Горског вијенца“ у Млетке да донесе плату за попа Шћепана, коју му је принцип био одредио. Историски је то нетачно. Није било потребно да Драшко иде тамо због Шћепанове плате, јер је млетачки Сенат упућивао плате црногорским главарима преко которских изванредних провидура, и Црногорци су по своје плате ишли у Котор. Његош је Драшка послао у Млетке да би Драшко упознао тамошњи народ, његов начин живота и његов поглед на свијет.

спречава да добијају млетачке плате. „А трећа је на(ј)већа срж-ба“ била на њ „от онијех који су их научили шото мано јести“. На крају му је све то дозлогрдило, па се обратио Сенату у Млецима и замолио га да ту ствар рашчисти или да укине плате црногорским главарима. О том свом поступку извјестио је 30 маја 1727 г. изванредног которског провидура Габријела Болду-а сљедећим писмом: „Ми ниже потписани с пониженијем поклоњенијем в. д. п. ваше п. г. и молимо се да примите с љубављу ови понижени лист и да се не нађете расрчени поради ње нијесмо убрзо отговорили на вашу пресвијетлу коју сте нами писали за оне заповиједи от Сената поради овога пука и поради платах које им је дао преведри Сенат за њих вјерну службу и крвспролитије¹⁰⁾. Зато је разумљело в. п. и п. г. у нашу прву како нас ту не тиче што јести ни што узимати, ма нас тиче плач и тужба овога пука који је с тијех платах у велику мутњу и у мрзост, и зато сам мољен от њих за додијеват ви, а не само в. п. г., него и преведрому Сенату да се ова работа очисти и нека управиду раздијелене ове плате или нека стоје при преведрому Сенату и за ово одмицања да није ни дан ни час, зашто ја трпљет не могу ови труд и сувише трошак и разур својему убоштву и својему манастиру, зашто знате што су крајични људи и како се хоће држат у три, у четири начина от љубави и от правде, от части и гозбе и на спензе и дарове, и волност и слободу от сваке дације, и заисто веће то гледају крајични јунаци, него тисућу предиках. Зна мој слаби дом и моје убоштво које трошим дочекивајући и гостећи крајичне људи за љубав преведрога принцава да се држе у вјеру и вјерност, ма видим чудо големо да је нама најмање зафаљено и вјеровано, ма је вјерованије онијема који умију мамит и јести принциво бл(а)го и поматат своје куће, а моју разурат и вас ови пук изгубит и поклат. И заисто је овому пуку неправда велика, а нами мука и трошак велик с тијех истијех платах, ма заисто видимо сами да су нам за ово све криви некизи от ове крајине и от овијех градовах, а господа би млетачка учинила правду чисту и познала свачију вјеру и вјерност, него све ово сметају Фалсе књиге које се пишу у генерала и у Сенат. Сад све остављамо на в. п. г. да се ово

¹⁰⁾ Да се не би помислило да је велики број црногорских главара добијао плату од Млетачке Републике у доба владике Данила, навешћемо овдје једну писмену потврду црмничких старјешина, упућену 1726 г. или 1727 г. которском изванредном провидуру Габријелу Болду-у, из које се јасно види да су Млечићи били слаби даваоци: „Да јест вјеровато васакому господару који види и чује сије писмо како имах и примих ја протопоп Ђуро и кнезови от Црвнице от господина кавалијера Јета Папића от нашијех платах које ни је преведри принцип посла прво 2, пак 5, пак 5, пак 5, пак 3. То су 20 у све, а господин влад(и)ка 14 платах. То је он прихватио. То је 34. То смо имали у све ове 10 годинах. Друго имали нијесмо више једне аспре, а ово што пишемо, ово смо имали и примили и ово чисто потписујемо и господи право кажемо“.

избистри за вашу славу и фалу вјечнују и остајем и бит ћу вазде на службу в. п. г.“.

Друштвени положај жене у доба владике Данила био је очајан. Довољно је било да се о некој „проспе рђав глас“, па да је сујевјерни народ осуди на смрт и не испитујући подробно ствар. Владика Данило ју је узимао у заштиту и спречавао разјарени народ, гдје је год могао, да јој он суди и да је осуђује. Као потврду за то може послужити његово писмо од 8 јуна 1723 г.: „Пресвијетли и преузвишени г. г. препосто,“

Ми ниже именовани ради бисмо о части и о користи господској писати и трудит се како се и трудимо сваки час, иако није у свашто среће и послуха от непокорнијех људих. Видећи и чујући неправедно и лудо дјело што чине неки људи и беспаметни Кртољани осуђујући и жмакајући туђе и своје жене и сестре, што б(ог) тога не хоће, а и прави суд господски ваља да тога не хоће, зашто и господа нијесу с неба слећела, него су и они људи плтени и имају жене и сестре. Зато ваља тко је спаметан и тко има жену и сестре и кћери да се устиди и усрами таквијех ријечих које велико зло и мутњу доносе тијелу и осуђење пред б(ог)а д(у)ши. Рече спаситељ Х(ри)с(то)с: „Не судите да не осуђени будете“. Рекоше с(ве)ти они и преподобни оци: „Г-и, даж ми гледат моја сагрешенија, а не осућеват брата мојега“. С(ве)ти пророк Данил јешче млад бјеше испуњен правде и д(у)х с(ве)ти бјеше у њега. Зато устаде и избави ону праведну Сосану от неправедне лаже онијех старац који бљеху неправедно сједочили. Х(ристо)с спаситељ не осуди ни ону исту грјешницу која бијаше осуђена да се каменијем побије, него прстом писаше по земљи, а народу говораше: „Тко је без гријеха, та нека камен метне на њу“. Тако и за ту жену или је гријешна или праведна, не тиче то да се стога та луди народ буни и мути, ни за то црква. То је предато духовному суду да свакога лијечи. А кад би се такве ствари пуплико судиле, то би се велико зло почело, а веће доспјело, зашто би и многе госпође принципесе по злу пошле и непоштено осуђене биле. Сви смо от женах рођени. Ваља да се стидимо и чувамо от таквијех неправеднијех и лудијех ријечих ако ћемо поштит и част држат својијема матерам и сестрам. Ово је слово крупно и чатовно. Може се добро чатит и добро разумјет, ако је и от слаба архијереја, али је право писано. Молимо в. г. нека се остану от оне жене и нека се то престане судит, а они тко је лаја, нека се кастига. Ваша г. правда зна што је достојно онаквијем бујаком учинит“.

Ако сво писмо владике Данила доведемо у везу с писмом митрополита Петра I од 16 марта 1795 г. Мокрињанима, које се чува у манастиру Савини и из кога се види да је 1795 г. „цијели народ од свега села“ Мокрина каменовоа једну жену за коју је мислио да је вјештица, онда ће нам у још живљој свјетлости

синуту страшни друштвени положај жене у вријеме владике Данила.

Владика Данило био је и велики заштитник сиротиње. 18 јуна 1727 г. тражи милост код Габријела Болду-а за своје сународнике Ива и Марка Перова: „Мучно ми је за често додијеват в. п. г., зашто знамо да ми доходи до образа мога стидно, ма су мање не могу учинит, зашто ми додијаше сузе правијех христијан који (с)у напаствовани и насиловани и изастали от онијех који не познају б(ог)а, ни слушају суда, ни се боје страха господскога. Не могу удуго за све невоље Ива Перова и његова брата Марка писат, зашто смо били дали на знање онда у Будву вашему п. г. Зато и сад молимо и поклањамо се с овом нашом пониженом и препоручујем ви ова два брата да их поможете и уздржите крепосћу от ваше преведре правде, зашто су т(о) добри христијани доиста, него им није мира от злијех који су их кћели убит на врата страже от града Будве“.

Нешто слично сретамо и у његову писму од 16 октобра 1729 г. Антонију Бембу: „Наша је слабост вазде истину писала и право служила свакому господару. Дакле, и саде ако и не могу доћ и поклонит се с мојијем слабијем животом, поклањам се с овом нашом пониженом в. п. г. и пишем ви сву истину за тога Рада Јовова којега држите у гвозђа. Правда је ваша чиста и премного бистра, вљероваћете и његовој невољи и штети која га находит и коју подноси от свакога зла чловјека, а на своју кућу и баштину. Ваша је мудрост велика и знате што је крајина и што су куфрини близу злијех људих. Њему су и жену и сестру зли људи били украли и заробили како двије овце, пак је једва жену откупио, а сестру нећ(е) никад откупит, ни виђет, а кад је то било, онда је он служио преведрога принципа, пак му друзи пасу гору силом и притискају баштине, а он би се ктио бранит и врх себе стојат и зато су га узели људи у ненавидост. Све се је обрнуло наопако и уђаха је чловјек на чловјека. Сад нејачему от јачега није стана, ни живота. Та је Раде з браћом на горњи на куфин и о њему се све зло и фортуна обија. Немо(ј)те зле ријечи на њега примат, зашто је веће њему зла учињено, него је он кому, а има и у њега доста иједа и зла, ма ће га в. п. г. научит да бољи и послушни буде, а не ваља га уморит, ни оштетит у гвозђа, зашто ће у које вријеме веће ваљат за службу принципову него друзијех 20. Вјерујте ми да је ово истина а чинте како је ваша господска воља...“

Владика Данило иступа најенергичније и против попова кад су у питању сиротињске сузе. „Нијесмо нигда имали обичај“, правда се код Антонија Бемба 12 јула 1729 г., „да се са злом ни на кога пише, зашто није ни лијепо, ни поштено, ма ово пишем поради сузах сиромашнијех који су одрти и уцвијељени от проклетога попа Богдана и от његове дружине Грађанах,

а то поп и није, него капо от злијех људих, и то су ребели и от-метници и божи и господски. Врзи тога попа Богдана у тамницу и те све Грађане, а те плате пода(ј)те протопопу Ђуру и попу Рачу Пламенцу и протопопу Вуку Ђурашковићу и друзијема који буду ш њима доћ. То су људи от вљере и от службе господске . . .“

Још енергичније тражи владика Данило оштру казну за попа Богдана и за Грађане у своме писму Бући, писаном по свој прилици исто 12 јула 1729 г.: „ . . . Пишем вам као пријатељу да нећу пристати ни на чију молбу него да се баци у тамницу поп Богдан и сви они Грађани, јер то није поп него коловођа лупежа као и сви они одметници Грађани и сви зли људи, који нити поштују бога ни господу (млетачку), него пљачкају сиромашне људе и плијене млинове. Сада ћу се увјерити да ли гајиш према нама љубав и пријатељство и да ли чиниш правду сиромасима као што се они уздају у вас, и ето долазе несретни Гоге да се жале“¹¹⁾.

Владика Данило се заузимао и за млетачке војнике католичке вјере који су чували границе Млетачке Републике од Турака и који су због глади пребјегавали у Црну Гору или у Турску. Он је за њих тражио милост код млетачких власти и савјетовао је да „ваља на крајину добро солдате хранит и плаћат“. Било је случајева кад је и католичке попове звао к себи „да их воде на вљеру и да им грацију испросе“.¹²⁾

Важно би било сазнати колико ова новопронађена писма расвјетљавају став владике Данила према Турцима. Познато је из већ објављене литературе да је он читавога свога живота био њихов заклето непријатељ. Од 1700 г. па такорећи до своје смрти водио је скоро сваке године огорчене ратове против њих, час у

¹¹⁾ Ово је превод с италијанског језика. Оригинал писма владике Данила, нажалост, нијесмо могли пронаћи.

¹²⁾ То се види из његова писма од 21 септембра 1734 г. Винченцу Дона-у:

„Примио сам једну књигу от вашег п. г. за некакве солдате који су утекли. Г-н б(ог) зна како ја ништа не знам гдје су, нити сам их очима видио, ни ушима за њих чуо докле сам ову вашег п. г. књигу видио. Можеш ми вљероват да у ову кућу гдје ја сједим нијесу никад тизи солдати доходили, нити би били примљени, зашто смо ставили клетву и запреку да овдје такви не доходе. Ја ћу вашем п. г. сву истину чисто и право казат поради шта је то учињено поради, јер нам додијаше просећи грације за њих и господи додијевали како смо пасанијех годиштах мнозијема грације испросили и господи додијевали и попове от вашег закона звали да их воде на вљеру и да им грацију испросе. Тако бисмо и ваше п. г. послужили, ѓ(ог) једин зна, него за њих не знам ништа, тако ми спасенија моје душе, него је слаб и мало добар та који је в. п. г. казао да су овдјен доходили, а нијесу доисто, а пропитаћу и ја могу ли се гдје наћ и гдје су на(ј)-прије доходили, зашто ми за њих ништа не знамо. И остајем вазде на службу в. п. г.“

друштву с Русијом, а час у савезу с Млетачком Републиком. Кад су га остављали на цједилу Руси и Млечићи, ратовао је сâм са својим Црногорцима против Турака. Сматрао их је за своје „велике злотворе“ који се налазе на вратима његове куће и држао је да су „вазде не(в)љерни“. Зато је био непрестано на опрезу и пратио сваки њихов покрет. Упозоравао је и млетачку власт у Котору на турску невјерност и на кретање турских трупа¹³). Црногорцима је савјетовао да живе у добрим односима с пограничним Турцима. У случају турске навале на Црну Гору одмах је тражио помоћ од Млечића и од других црногорских сусједа. Кад је, на примјер, скадарски паша 1727 г. био скупио „три до четири хиљаде војника“ и запријетио Црногорцима да ће с њима на њих ударити ако му не плате харач, владика Данило се одмах обратио за помоћ изванредном которском провидуру Антонију Бембу: „... А Црногорци се не држе на сил(у) ни у злу памет, него стоје сиромаси сврх себе и бране душу и вјеру, и куме и моле да даду што су дужни, ма је овдјен нечије масло које им се не да умирит. Г-н је б(о)г правдив судица. Даако упане у ону јаму они тко је копа за њих сиромасе. Паша је господар, ма се је повео по нечијех ријечим и неправедному сјетовању, а миле су му и аспре, али их у Црну Гору, ни у ову крајину није ће узет, вјерујте ми.

¹³) Ево неколико примјера за то. „Ми ниже потписани службом и љубављу“, то су ријечи владике Данила, упућене 4 маја 1727 г. Габријелу Болду-у, „коју смо вазде наносили вашему п. г. давамо ви на знање како ми јучер дође један мој пријатељ, тер ми рече да се купи турко канпо и војска силна на Овчје Поље, а то је близу Скопља. В. п. г. за свашто боље знате и боље чујете, ма знате да је то близу нас и близу Крфа, а Турчин је вазде не(в)љеран, и тако се говори да је везир стари посјечен, а ц(а)р стари промијењен. Ово колико чујем, толико пишем и служим в. п. г. а већ мислите што је турска невљера како ис пријеварке и Морију узе. Не поможе ништа ни баило ни гласови из Ц(а)риграда, а сиромас неки бискуп право и онда писаше, него му не вјероваху“. Његово писмо од 1 маја 1728 г. Антонију Бембу почиње: „Ми ниже потписани колико можемо нигда се не лијенимо него служимо в. п. и п. г., а сад ви давамо на знање како смо имали једну књигу от једнога мога пријатеља како је дошо ферман от ц(а)ра да иду паше и спахије под нови град Хотин и на куфин татарски и московски.“ У његово писму од 28 априла 1729 г. Антонију Бембу наилазимо на ову реченицу: „Дошао је окламажија от цара да тевтиши аге и нефере у све ове градове. Вика је паша на аге и зову их у Беглер-бега да се суде и сад је у градове велика мутња и вијећају и муче се аге зло и штогођ будемо разабрат, све ћемо дат на знање в. п. г.“ Друга половина његова писма од 12 септембра 1729 г. Марку Андрину гласи: „Чује се сад да иде војска на Црну Гору. До ове 10 али 15 дни доходи захира у Ниш сваки д(а)н, а и(з) Скандарије је дошла заповијед да се купи и она на војску. Даће б(о)г да и Приморје остане здраво. Нешто се ружно чује. Бојим се ружно ће и бит“. При крају његова писма од 13 октобра 1729 г. Антонију Бембу срећамо ову реченицу: „... и дат ви на знање како се ови паша омазули, а иде за пашу Бећир-паша Ченгић који је с преведријем дуждом велик пријатељ, а овој земљи не знам хохо (!) (хоће) ли бит пријатељ, зашто ова луда земља за малу се ствар њему омрази и говори се да је изишао ферман на ову крајину да се пали и роби, а већ не знам који ће ордени у та ферман доћ, али на сву крајину, али на неке злочинце“.

Зато није добро ови пук издават, него им помудро руку помоћи дат . . .“. У исто вријеме писао је и Брђанима, Кучима, Пиперима и Климентима. Он их је „као духовни пастир и учитељ“ („*some spirituale pastore e maestro*“) опомињао да се сјете да су и они хришћани и да не просипају хришћанску крв, него да настоје да измире Црну Гору с пашом или да јој помогну да се брани („*o ajutateli a difendersi*“). Грбљанским кнезовима је упутио писмо сљедеће садржине:¹⁴⁾ „Чуо сам да донекле имате страха од војске. Сада нам тај страх не задаје бригу, а не знам шта ће бити идућега љета. Можете се за то распитати код господе (млетачке). Ово је војска која купи паре и пљачка сиромашне људе; она ни Турке не оставља на миру ако код кога нешто нађе.

Наши се Црногорци понашају незналачки и благовремено не предавају оно мало док их Турци не буду сити. Паша је скупио три до четири хиљаде војника и плаши (нас) да ће их још више скупити, али му се тешко повратити у шумовиту планину. Сви су наши спремни да се од њега бране оружјем. Нека им господ бог и мајка божја буду на помоћи, а ви се молите богу и опрезно поступајте и за сваку ствар питајте господу (млетачку), а овај паша не усуђује се тамо доћи ако не добије какву помоћ из Босне. Не бих ни ја био лијен пастир, а да вам не пишем, иако смо стари, хромии, и пишемо с наочалима, а бог зна да ова војска није забрињавала ни ове (наше) који су могли да предају без чуда оно што је утврђено. Сада је било одрезано мало (пореза), али ма колико их ми грдили, нијесу сада ни они сами за све криви, али су у паши и у ономе који је купио порез стекли непријатеља и онај који је купио порез пошао је султану да се пожали на пашу и не знам ко ће изићи побједилац, а све ово муте домаћи Турци («*i Turchi domesticchi*»)¹⁵⁾; понеки од њих се понизује пред пашом, а понеки му плаћа порез.“

¹⁴⁾ Ово је наш превод с италијанскога језика. Оригинал нијесмо нашли.

¹⁵⁾ Ово мјесто у писму владике Данила јасно нам показује да је и 1727 г. било Турака у Црној Гори. Према томе, коначна истрага погурица до тог времена није била извршена. Тај процес је, бесумње, морао трајати дуже времена. Питање је само да ли се истрага, мањих или већих размјера, збила за вријеме владике Данила. Њу, истина, биљеже, сем Његоша, народна пјесма „Српски бадњи вече околу 1702 год.“ и „запис црногорског владике Данила I“, који је објавио, заједно с његовом фотокопијом, Н. Мусулин 1863 г. у „Гласнику“ Друштва српске словесности (св. XVII, стр. 315—316). Додуше, тај „запис црногорског владике Данила I“, у коме се подробно описује истрага, није писала рука владике Данила, као што је то доказао и И. Руварац. А и у његову садржину треба сумњати све док се не нађе неки аутентични архивски докуменат који би говорио о истрази.

1728 г. Црној Гори је запријетила још већа опасност него 1727 г. Црногорска племена су била разједињена и завађена.¹⁶⁾ Домаћи Турци су роварили по земљи. Скадарски паша је и даље угрожавао Црну Гору и тражио да му се харач плати. У љето 1728 г. владика Данило се страховито плашио од метежа и нереди у земљи и од турског напада на Црну Гору. Зато је савјетовао црногорским главарима да се помире и да не раздвајају народ него да га за се придобијају.¹⁷⁾ Од народа је тражио да буде покоран и послушан, да чврсто држи вјеру, да ради за међусобни мир и да се нагоди с пашом из Скадра прије него што он скупи војску.

Црногорци су по савјету владике Данила пристали да 1728 г. плате скадарском паши харач. То сазнајемо из писма протопопа Бура „от Црвнице“ Антонију Бембу. У том писму стоји, између осталог, и ово: „... Ако питаш што разумјети од ове стране, они 2 паше они се вратише натраг, а ови дође у (Ул)цињ, и ови се градови ш њим погодише и (с) пашом и капачијом, и ова наша Црна Гора предаје харач и већ није љетос во(ј)ске на ове стране.“

На четвртој страници овога писма владика Данило је написао својом руком сљедеће: „Препоручена је нам да је и видимо и пошљемо в. п. г. Данил, владика ц. поклања се в. п. г“.

•

У многим писмима из каснијег времена свога живота владика Данило говори о своме нарушеном здрављу. 2 маја 1725 г. јавља Винченцу Лоредану: „... Ја сам стар; мало сам фалио очима; не видим ни писат...“ У једном недатираном писму обавје-

¹⁶⁾ Погрешно је тврђење Радована Зоговића: „... С појавом директне турске опасности, и у непрекидној борби против отоманских завојевача и домаћих потурица, за голи и сурови опстанак, племена су се још више збила, петрифицирајала су се у оној форми у којој су била, и готово тако дочекала осамнаести и деветнаести вијек“. (Његошева поема о борби и слободи, Предговор „Горском вијенцу“, Београд, 1947, стр. 14).

¹⁷⁾ 18 марта 1728 г. пише владика Данило његушком сердару Вуку Станишићу, између осталог, и ово: „Примио сам ваше поштовано писмо из кога разумијем све оно што ми пишеш, и ја увелико захваљујем господу богу што ме господ бог удаљио од сличне мржње са тога састанка и суђења. Настојаћу да се чувам увијек и молићу бога да ме господ бог ослободи од лажљива човјека и неправедна мужа, јер је тај састанак био разних боја. А ко неће да види да је он био разних боја? Гдје су Озринићи? Гдје су Ђеклићи? Гдје су Комани? Гдје су Цетињани? Гдје је ријека Зета? Гдје је Црмница да се са свима склопи вјера?“ (Превод са италијанског језика). 18 марта 1728 г. обраћа се владика Данило завађеним Његушима, Ђеклићима, Бјелицама, Озринићима и Цуцама сљедећим писмом: „Ово је писмо отворено и свакоме је омогућено да види и да разумије да је ово добар лијек којим се можете сви излјечити од зла и од ватре коју сте запалили због слабе памети и ђаволскога савјетовања и због разузданости које сте се прихватили и коју сте себи уврћели у главу. Сјетите се да сва ова слобода и лудовање неће вам добра донијети нити ће добро испасти, него смирите их ви кнезови и старјешине. Прво се ви измирите међу со-

штава Габријела Болду-а: „Ми ниже потписани примили смо вашу пресвијетлу књигу по Симу Мркојевићу и нијесмо могли приће отписат, зашто нас притиско неки зли кашаљ и огањ и нијесмо се дигли из одра от светого четвртка до данас . . .“. 30 маја 1727 г. напомиње Габријелу Болду-у да је „слаб и стар“. 3 октобра 1727 г. извјештава Антонија Бемба да је „стар и хром“. 22 октобра 1727 г. ставља на знање грбљанским кнезовима да је „стар, хром и да пише с наочалима“ („... abenche siamo vecchi e zoppi e cogli' occhiali scriva . . .“).

Узроке своје тешке болести у ногама излаже детаљно у своје писму од 12 новембра 1727 г. Антонију Бембу: „... Веће смо мучени от наше болести ножне, гњијући моје ноге от труда и зла које сам зло добио у моју младост, трпећи студове и мразе, трпећи стојање на васе ноштна бденија, молећи се г-ну б(ог)у за ови стрптиви и безумни народ, трпећи узи, окови жељеза, тамнице, кошницу како и апостол Павал за црков и вјеру, трпећи разоренија и разграбљенија црковнаго . . . Не можемо се наканит уру хода поћи . . . Слабост моја много слабо пише . . .“. 19 новембра 1727 г. спомиње Антонију Бембу своју тешку болест: „Не могу друго него обслужит вашег а п. и п. г. заповиједи и доћ се поклонит, ако г-н б(ог) допусти нашој слаботи само једне дуре здравља от моје тешке ножне болијести облакшат само ту до Котора . . . Мене је на(ј)мучније за моју слабост што не могу служит како би се кћело и како је достојно“. 1 јануара 1728 г. увјерава Антонија Бемба да је дошао „јучер у недјелју овдјен доље у Махине веома трудно и мучно от хромоће ножне. Хвалећи г-на б(ог)а, у друго смо у све здрави, ма у ноге сасма слаби. Три конака смо чинили от Црмнице до Махинах, а то су четири уре у све хода у моје младо доба, ма велику славу и хвалу ваља дат г-ну б(о)гу који нас милује овијем кастигањем, зашто тако говори С(ве)то писмо апостолско: „Кога б(ог) милује, тога и наказује . . .“. 7 јануара 1728 г. саопштава Антонију Бембу: „... Примили смо ваше пресвијетле књиге и премудре заповиједи које бисмо ради испунит и погодит в. п. г. и нећемо помањкат колико најбоље узможемо, нега се бојим от мојега слаба живота, јер нећу моћи

бом и утврдите вјеру заједно између свих општина, потом утврдите мир, вјеру и љубав са свом границом и са свим сусједима и са заповједницима живите лијепо у кајању, у понизности и у вјерној послушности, а нема вам користи поступати дволчно и тражите спаса само души, јер је тијело изгубљено. Није, заиста, Давид рекао у псалмима: „Ослободи ме, господе, од вука и медвједа“, него „ослободи ме, господе, од варљива човјека и неправедна мужа“. Стога вас учим и упозоравам као прави пастир да се оставите лажи и невјерности и да се покајете. Потом молите се господу богу да се спасите, затим се и с овим пашом нагодите, да не погинете горе него раније. Ово што вам пишем треба на вријеме послушати, а ако пропустите ово вријеме, ништа неће бити добро“. (Превод с италијанскога језика. Оригинал нијесмо могли пронаћи).

колико ми срдце жуди, зашто ако је друго тијело и здраво, али није користи добре, пошто су ноге изтрухле и избишале, зашто оне носе све тијело и у ову кршну земљу оне на(ј)веће служе, а беж њих је све залуду теке да залуду хљеб једимо. Мучићемо се и писат овако сједећи е да се што стисне и умири . . .“ Нешто слично пише Антонију Бембу и 20 априла 1728 г.: „Наша је слабост веома слаба и нејака от патименат које носи моје слабо тијело од половине живота. Доље ноге све изтрухле и избишале, ма ваља да се чине силом за велику прешу от б(о)жије службе здраве, ма и за испунит ону службу за ваше господско поштење и за учинит дуг платит . . .“. 8 јула 1729 г. каже Антонију Бембу: „Ми ниже именовани који смо вазде с правијем срдцем и правом љубављу служили в. п. г. тако и данас примили смо заповиједи от вашега п. и п. г. по капетану Марку Рафаиловићу, ма на ријечи без књиге в. п. г. и ми смо се много мучни нашли гдје не можемо сад са свијем мојијем животом послужит в. п. г., зашто от истине истинске има 15 дни како ми је удрило у лијево кољено у неку стару рану нека нова немоћ, али ти стара она рањена болијест, тер не могу ни пјешице ходит, ни се на коња припет, нити се могу куће животом макнут да послужим в. п. г., ма срдцем правијем и љубављу служим и много смо се с капетаном Марком разговарали за вашу част и поштење, и он ће ви све устима казат потанко и остајем и бит ћу на службу в. п. г.“. 16 августа 1729 г. јада се Антонију Бембу: „Ашче и с муком и слабосћу нашом не могу ни служит, ни писат, ма онолико колико могу толико ћу служит и вазда се поклонит в. п. и п. г. . . . Не могу ни писат, него сам фалио и очима, а другому не дам да ми пише . . .“ И 22 августа 1729 г. тужи се Антонију Бембу да је „стар и у ноге љуто болестан, а и у очи, и у руке не много здрав“. У једном његовом недатираном писму Антонију Бембу стоји: „Ја сам у ноге зло болан, а и у очи мало здрав . . .“ Из његова писма од 3 септембра 1729 г. види се да се није хтио обраћати љекарима за помоћ: „ . . . а ја, б(ог) зна, не могу ни о себе радит, него сам пошо у пустињу починут докле што оздравим, а медигах нећу, никога до једнога б(ог)а који б(ог) влада животом и смртију, и здрављем и болесћу . . .“.

Јевто МИЛОВИЋ

Поводом стогодишњице острошког затвора (1852/3 — 1952/3)

Крајем ове и почетком идуће године навршава се сто година од када је једна група бораца на челу са војводом Мирком Петровићем дала јуначку одбрану Горњег манастира Острога, одолијевајући девет дана јачој турској навали.

О овом догађају писано је доста, али (што се тиче броја и имена учесника затвора) са таквом противрјечношћу да ни данас послје сто година, не можемо знати право стање ствари. Највишу, пак, забуну и пометњу у томе погледу учинили су доцнији састављачи спискова учесника, да је Душан Вуксан, објављујући их у „Записима“ (1935) књ. XIV, стр. 129, у духовитој иронији с правом примијетио: „Мене је страх, ако се ово питање остави и даље отворено, да у списковима, који ће се спремати за стогодишњицу опсаде Острога, неће бити ни војводе Мирка, ни Новице, ни Маша...“ итд. И, заиста, чита је тенденција скоро свих састављача доцнијих спискова да у њих унесу што већи број својих рођака и племеника. Као јасан доказ за то служи њихова знагна разлика (не толико у броју, колико у именима) са најстаријим и у овом случају највјеродостојнијим списком који пружа народна пјесма („Ударац Омер-пашин на Црну Гору 1852/3“), штампана у V књизи Вукове збирке „Српских народних пјесама“ 1865 године (на 12 година послје догађаја). Подаци које пружа ова пјесма сигурно потичу од учесника затвора, највјероватније од Сава Матова Мартиновића, који је скупљао, а и сам пјевао епске јуначке пјесме и слао их Вуку. Па ипак не можемо се потпуно ослонити ни на овај најстарији извор, јер је он такве природе, да се не може сматрати сасма сигурним. Ни од једне пјесме, дакле, не можемо очекивати да потпуно вјерно прикаже догађај који опјевава, па, разумије се, ни од ове. Али, свакако, у овом случају, макар то и парадоксално изгледало, судбина је ове пјесме да одигра улогу најсигурнијег извора по односном питању, тј. да послужи као најсигурнија основица за решавање питања броја, а нарочито имена учесника затвора.

Значај ове пјесме у том погледу истакао је довољно Душан Вуксан у свом чланку „Браниоци Манастира Острога 1852/3 године“ у напријед цитираној књизи „Записа“, стр. 129, само, по на-

шем мишљењу, не изводи најбоље закључке. Од 29 лица, која Вукова пјесма именује као учеснике у острошком затвору, Вуксан не рачуна четири (као борце), свдећи тако број бранилаца манастира Острога на 25, очито оријентишући се према казивању Арса Пајевића (навешћемо касније) које, по свему изгледа, сматра вјеродостојним. Та четири лица, која помиње Вукова пјесма, а која Вуксан не сматра ратницима, зову се: Лазар Божовић, Мићун Гвозденовић, Ђуро Дабојевић и Саво Ђурашковић. За прве тројицу држи као „највјероватније“ да су „били манастирски ђаци, или слуге“, претпостављајући, управо сматрајући могућим, да презимена под којима су у пјесми назначени „нијесу права презимена“. Оваква претпоставка, што се тиче презимена, може се узети у обзир једино у односу на Ђура Дабојевића. Тога презимена, заиста, није било у Црној Гори у времену о којему је ријеч, те биће да је народни пјесник тако назвао поменутог Ђура по селу Дабојевићима из којег би овај био и које се налази у непосредној близини ман. Острога. А што се тиче Божовића и Гвозденовића, то су, ваљда, права презимена и Вуксан није имао разлога да их у овом случају доводи у сумњу, а још мање да претпоставља да су Божовић и Гвозденовић били манастирски ђаци или слуге, јер се такви у односној пјесми не помињу поименично, док се за Гвозденовића у стиху 1292 изричито каже: „И јунака Гвозденовић Мића“. Из саме, пак, народне пјесме, из које Вуксан изводи овакве погрешне претпоставке, јасно проистиче да њен састављач, именујући учеснике затвора, није имао на уму да и посебно назначи имена манастирских ђака који су ту били, већ се у односу на њих задовољио само тиме, што је на крају додао: „И остале манастирске ђаке“ (1318 стих). Што је од манастирских ђака поменуо само Видака (Рајичевића — 1452 стих), то је дошло отуда што се Видак Раичевић, са Мињом Бошковићем, Каром Петровићем (Милатовићем) и Филипом Мартиновићем, прихватио тешког и врло ризикантног посла, да спустивши се „на конопе“, сахрани двојицу погинулих бораца и умрлог попа Јована Радовића („страшила Турака“, како га назива Коваљевски), кога су уочи затвора већ старог и тешко болесног изнијели на носилима из Доњег манастира у Горњи да не би пао у руке Турцима. Свакако, ни остали ђаци који су били у затвору, нијесу сједјели скрштених руку, него је, ваљда, сваки доприносио одбрани колико је могао. Ко познаје мјесто и положај Горњег ман. Острога и коме је позната чињеница да су браниоци посљедњег дана одбране више потукли Турке каменицама, које су у своје вријеме за ту сврху припремили били, него оружјем, неће, вјерујемо, имати ништа против да се и ђаци, о којима је ријеч, уврсте у борце. То им, уосталом, иако их поименично не именује, признаје и народни пјесник, само Вуксан не признаје. Пјесник је, наиме, јасно нагласио да је војвода Мирко, по-

што је један дио бораца додијелио Новици Церовићу, „узео све друштво остало“, међу које и „остале манастирске ђаке“. Уосталом, ово не би био први и усамљен случај да младићи учествују у борбама као активни борци, јер је Црногорска историја пуна таквих примјера. (А колико тек таквих примјера имамо и из најновије Народноослободилачке борбе!). Навешћемо само два примјера из времена не много прије острошког затвора: Јоле Пилетић од 16 година посјекао је два Шарковића (Турчина) и то на мегдану, на очиглед двије војске; Новица Калезић, од исто толико година, у борби посјекао је Малића ћехају (1839 год.). Овдје нам се и нехотично намећу ријечи владике Данила из Горског вијенца (његов одговор на односну примједбу игумана Стефана): „... имам овде десетак ђачади, у кућу се бисмо затворили, ми се били, а ти би нам пјева“. Све ово напомињемо ради тога, што би било неправедно ако у браниоце ман. Острога не би урачунали и ђаке који су тамо били, као што то хоће Вуксан. По нашем мишљењу, дакле, сви учесници затвора, и велики и мали, имају се сматрати браниоцима, те кад се једном приступи подизању спомен плоче у част овог значајног догађаја, имена свих њих имала би се уписати. Само је тешко утврдити тачан број, као и тачан списак учесника. У имена учесника које спомиње односна пјесма немамо разлога сумњати, само се намеће питање: да ли је који од учесника остао неспоменут, тј. да ли их је било нешто више него пјесма каже?

На овакво питање упућују нас два документа Цетињског архива, објављена у „Историским записима“, књ. III, стр. 107, а који претстављају потврде Сената да су Иво Перашев Иванишевић из Доњег Краја—Цетиње и Пеко Бекичин Лаковић из Пожара—Бјелопавлићи одликовани сребрном медаљом за показано јунаштво у борби с Турцима у ман. Острогу 1852/3 год. Истина, овдје се намеће питање: о којима се ту борцима ради, — да ли о онима који су били у затвору или онима који су дјејствовали споља, ван затвора? — Јер то у потврди, односно „свидјетелству“, како се тамо зове, није јасно прецизирано. Но, било како било, питање: да ли је било више учесника затвора, него што то односна пјесма показује, остаје још увијек отворено.

Одликовања за одбрану ман. Острога издавана су и касније за вријеме књаза Николе, само текст дипломе, која је издавана уз таква одликовања, није нам ниједан познат. Такво одликовање добио је и Петроније Раичевић (игуман острошки) 1894 г., који је као поп Перо, а не ђак Перо, како каже Вуксан, учествовао у острошком затвору. Њега је још владика Раде, истина врло малољетног, рукоположио за свештеника, а касније, кад му је књаз Данило Насилу преудао жену за Милутина Башовића у Дробњацима, покалуђерио се. Узгредно да напоменемо, жена му је била кћер Драга Јокова Петровића (сестра војводе Божа Петровића). За ту жену, свакако, имао је благодарити пријатељству

владике Рада према његовом стрицу острошком архимандриту Никодиму Раичевићу. Одликовање, о којему је ријеч, добио је и Мићун Гвозденовић из Ђеклића, чије учешће, као ратника, у острошком затвору, Вуксан неоправдано спори.

Уколико су потомци учесника острошког затвора или њихове породице сачувале писана документа, која се односе на оваква одликовања (потврде, свједочанства, дипломе), захвалну би услугу учинили кад би њихове оригинале или преписе доставили Историском институту — Цетиње. Јер би то био најсигурнији пут да се списак имена, који нам пружа Вукова пјесма, допуни, уколико би се показао непотпуним.

Ако све учеснике затвора, које као такве помиње Вукова пјесма будемо сматрали за борце — браниоце, па према томе и манастирске ђаке (што би, по нашем мишљењу, оправдано било, јер то нијесу била дјеца-ђаци основне школе), онда би према Вуковој пјесми излазило да је бранилаца Острога било више од 29, више за онолико колико је било манастирских ђака, изузев Видака Раичевића, који је у пјесми једини од ђака именован поменут и убројан са осталим тамо именованим лицима. Као што видимо, пјесма нас не оставља потпуно на чистину, јер њен пјесник стихом 1318 („и остале манастирске ђаке“) доводи у незгодну ситуацију сваког оног ко покуша да одреди број учесника затвора према њој. Дакле, мора се задовољити нечим што потпуно не одговара стварности, тј. тај број одредити према броју колико је тамо понаособ именовано лица, а то је 29. Но, и овакав какав је, овај податак је драгоцјен, нарочито што се тиче имена учесника затвора, јер сви до данас познати подаци о овом питању заостају за њим. — Списак имена учесника острошког затвора, по овој пјесми, саставио је Душан Вуксан и објавио у горе цитираном свом чланку, па није потребно да га и ми овдје доносимо. Такође је тамо навео и све друге спискове до којих је дошао¹⁾, а ми ћемо

¹⁾ Изоставио је списак Милута С. Милатовића, који је штампан у његовој збирци пјесама о одбрани Жупског и Острошког манастира у Лесковцу 1932 год. Списак има 33 лица, међу којима 18 Вукових и 15 других. Списак је поново објавио прота Јован Дамјановић у свом чланку (Браниоци манастира Острога 1852/3 год.) у Слободној мисли од 8 и 15-XII-1935 год., у ком полемише са Вуксаном, највише због Вуксанове констатације да су се у овој одбрани Острога више ангажовали другоплеменици него мјештани. Мјесто да се задржи на конкретним примјерима учешћа мјештана у одбрани манастира, прота Дамјановић се удаљава од предмета наводећи друге битке, у којима су учествовали Вражегрнци, а које немају никакве везе са одбраном Острога. Такође се удаљава и тиме што истодобно покреће полемику с Вуксаном у вези једног ранијег Вуксановог чланка о Острогу, у којему нема ни помена о браниоцима ман. Острога. Једини допринос чланка прота Дамјановића, по нашем мишљењу, састоји се у томе, што казивање краља Николе о учешћу Бошка Кркотина

овдје донијети још два који су му остали непознати и који су, можда, још једини необјављени. Састављачи ових спискова су командир старе црногорске војске Лука Поповић из Вражегрмаца и сердар Раде Туров Пламенац из Црмнице³). Главна карактеристика списка Луке Поповића је у томе што садржи сва лица из Вукове пјесме, изузев Ђура Дабојевића, што није случај са осталим списковима. Поједини остали спискови изостављају од Вукових лица по 7, 10, 11, 12, један чак и 14, а мјесто њих стављају друга имена, повећавајући тиме Вуков број сви сем једног. Но, несрећна страна ових спискова није у повећању броја, већ у замјењивању Вукових лица другим. Што се тиче самог повећања броја, то највише чини списак Луке Поповића, који ми овдје доносимо, подижући број учесника чак до 49. Али, било како било са тачношћу броја и тачношћу лица овог списка којих нема код Вука, он заслужује да буде објављен, ако ништа друго, а оно бар да се види да има и таквих спискова у којима се помињу и она лица из Вукове пјесме за која Вуксан каже да их не спомиње ни један списак (Божовић, Гвозденовић, Ђурашковић). С друге стране, опет, овај списак може бити карактеристичан и по томе, што нас извјесним бројем перјаника који су тамо, а којих нема код Вука, потсећа на казивање војводе Ђура Матановића, учесника затвора (прибиљежио Живко Драговић — навешћемо касније), да је Мирко Петровић кад је пошао за Жупу Никшићку — одакле је и дошао у Острог — узео са собом, поред осталих, и „око десет перјаника“. Иако знамо да сви браниоци Жупског манастира нијесу учествовали и у одбрани Острошког манастира, већ само један мањи њихов дио, те да сви перјаници који су са војводом Мирком били у Жупи, нијесу морали са истим бити и у Острогу, ипак списак Луке Поповића, доведен у везу са поменутиим казивањем Ђура Матановића, упућује на претпоставку да је бранилаца Острога могло бити нешто више, него што нам казује односна Вукова пјесма.

У вези са списком Луке Поповића, који ћемо ниже у цјелини навести, напоменућемо још само толико да би Ђуро Дабојевић, за кога смо рекли да је једино лице из Вукове пјесме, које не улази у Поповићев списак, могао бити идентичан са Мирком

Милатовића у острошком затвору, а које он наводи, може бити прихватљиво. Такође, по нашем мишљењу, може бити прихватљиво и његово (протово) казивање о учешћу у затвору Марка Марушића, Мирка Богетина Милатовића, Пера Раичевића, Риста Живкова Дамјановића и монаха Одавића. За Риста Дамјановића имамо потврду у једној забиљешци попа Ђока Миђушковића (учесника затвора) из 1905 год., само га он тамо зове Штиљановић. Забиљешка се налази на списку учесника острошког затвора Раде Т. Пламенца, о којему ће овдје бити ријечи.

³) Оригинал списка Луке Поповића налази се код његовог сина Милоша — Вражегрмци, а сердара Пламенца у Историском институту — Цетиње.

Богетиним Милатовићем из села Дабојевића, који је према Поповићевом списку, учествовао у острошком затвору и тамо погинуо. На такву могућност упућују нас двије околности, наиме, што је и по Вуковој пјесми и Поповићевом списку било у острошком затвору само два погинула браниоца и што се други погинули по Вуку презивао Дабојевић, а по Поповићу био становник села Дабојевића, само под другим именом. Појаве, да се неко у обичном и свакодневном међусобном односу не зове правим именом у нашем народу су биле честе, као на пр.: Петко — Бело, Стеван — Перута, Јован — Гајо, итд., те може бити лако да се и овдје код Вука и Поповића ради о једној личности. Ако је, дакле, ова претпоставка (да је Мирко Богетин Милатовић из села Дабојевића и Ђуро Дабојевић једна личност) тачна, а врло је вјероватно да јесте, јер се ради о истом погинулом лицу, онда би списак Луке Поповића обухватао све код Вука именоване учеснике острошког затвора и тиме заслуживао нарочиту пажњу. Списак Поповићев гласи:

„Браниоци ман. Острога од Турака при крају 1852 и почетком 1853 год.:

- 1) Мирко Петровић, војвода, командант затвора из Његуша
- 2) Крцо Јоков Петровић, сенатор — — — — — ”
- 3) Перо Јоков Петровић, капетан — — — — — ”
- 4) Машо Врбица, војвода — — — — — ”
- 5) Иван Врбица — — — — — ”
- 6) Саво Перићев Поповић, перјаник — — — — — ”
- 7) Шћепан Локач (Пејовић) — — — — — (Дуги До)
- 8) Перо Кулиновић (Милошевић) — — — — — ”
- 9) Лазар Божовић — — — — — ”
- 10) Раде Вукалов Кустудић — — — — — ”
- 11) Раде Николин Кустудић — — — — — ”
- 12) Саво Матов Мартиновић — — — — — из Бајица
- 13) Филип Матов Мартиновић — — — — — ”
- 14) Перо Јоков (?) Мартиновић — — — — — ”
- 15) Ђуро Матановић, војвода — — — — — из Ђеклића
- 16) Перо Матановић, сердар — — — — — ”
- 17) Мићун Гвозденовић — — — — — ”
- 18) Рамо Петров Јововић, перјаник — — — — — из Марковине
- 19) Саво Ђурашковић, сердар — — — — — из Цеклина
- 20) Поп Јован Радовић, војвода из Мартинића-Бјелопавлићи
- 21) Архим. Никодим Раичевић — — — — — из Рожаца ”
- 22) Поп Перо Раичевић — — — — — ”
- 23) Видак Раичевић — — — — — ”
- 24) Марко Б. Марушић, стотинаш из Дабовића ”
- 25) Драго Андрин Милатовић, перјаник — — — — — ”
- 26) Мујо Радов Милатовић — — — — — ”
- 27) Каро Петров Милатовић — — — — — ”

28) Петар Р. Милатовић	— — — —	из Рожаца
29) Мирко Богетин Милатовић	— —	” ”
30) Јовица Кркотин Милатовић	— —	” ”
31) Бошко Кркотин Милатовић	— —	” ”
32) Голуб Ђорђијев Милатовић	— —	” ”
33) Ристо Ж. Дамјановић	— —	—из Пожара
34) Миња Марков Бошковић	—	из Орје Луке
35) Митар Секулин Бошковић	— —	” ”
36) Антоније Одавић, монах		из Херцеговине
37) Пеко Мићов Мијушковић, капетан		из Повије—Пјешивци
38) Поп Лазар Мијушковић	— — —	” ”
39) Поп Ђока Мијушковић, командир	—	” ”
40) Грујица (Марков) Лазарев Мијушковић	—	” ”
41) Никола Пеков Мијушковић	— —	” ”
42) Станоје Зеленов Мијушковић	— —	” ”
43) Мијајло Аврамов Бацковић,		перјаник из Дреновштице
44) Шого Николић, сердар	—	из Жупе Никшићке
45) Иво Ђоков Војводић, перјаник	—	” ”
46) Новица Церовић, војвода	—	из Дробњака
47) Живко Крстајић, перјаник	— —	” ”
48) Драго Никитовић, перјаник	— —	” ”
49) Антун Мандић (Гачанин или Морачанин)		“.

Лица наведена под следећим бројевима овог списка: 10, 11, 16, 18, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 41, 42, 43, 47, 48, и 49, нијесу споменута у Вуковој пјесми. Ово је потребно назначити да би читаоци, који немају при руци односну литературу, могли одмах знати која су све лица, од учесника затвора, поменута у Вуковој пјесми, изузев Ђура Дабојевића, о којему је већ напријед било ријечи.

Списак Рада Турова Пламенца садржи 33 имена. Вукових лица има 22, а нема их 7, и то: Шћепана Локача (Пејовића), Пера Кулиновића (Милошевића), Лазара Божовића, Пера Мартиновића, Мићуна Гвозденовића, Видака Раичевића и Ђура Дабојевића. Мјесто ових списак има 11 сљедећих имена: Перо Матановић, Никола Мијушковић, Станоје Мијушковић, Михаило Аврамов (Бацковић), Јован Бојовић, Петар Милатовић, Марко Борикин (Марушић), Мирко Богетин (Милатовић), Петроније Раичевић, монах Анто(није) и Нико Контић. Пошто се сва лица из списка Пламенчева налазе у списку Луке Поповића, изузев два, то ћемо, да не би морали посебно исписивати их, назначити само бројеве Поповићевог списка, под којима се ова налазе: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45 и 46. Два лица, којих нема у Попови-

ћевом списку а налазе се у Пламенчевом, јесу Јован Бојовић и Нико Контић.³⁾

Ми смо већ нагласили да је у острошком затвору могло бити више лица него што их Вукова пјесма именује. У допуни а и у потврди тога навешћемо овдје још једно запажање које се намеће при пажљивијој анализи оних мјеста Вукове пјесме у којима се помињу имена учесника затвора. А таквих мјеста има три: прво, од стиха 1286 до 1321; друго, од стиха 1444 до 1452 и треће од стиха 1619 до 1627. У првом пасусу набрајају се лица која су распоређена у двије борачке групе и читалац пјесме на први мах добија утисак као да су са тим сва присутна лица исцрпљена. Међутим, касније, кад је ријеч о погинулим и рањеним учесницима затвора, дознајемо још и за нека нова лица, која би остала неспоменута да се то са њима није догодило. А то су нико други до два погинула борца — учесника затвора — Ђуро Дабојевић и „Марко попа Лаза“, што значи, опет понављамо, да нијесу погинули, не би били ни споменути. Право име овом Марку је Грујица (Лазарев Мијушковић) о чему је и Вуксан био тачно обавијештен, а што иде у прилог наше претпоставке да је Ђуро Дабојевић из Вукове пјесме и Мирко Богетин Милатовић (из села Дабојевића) из списка Луке Поповића једна личност, јер се у оба случаја ради о другом погинулом лицу у острошком затвору од свега два колико их је погинуло тамо.

На крају још само једно објашњење у вези са 1318 стихом Вукове пјесме, који је од битног значаја за нашу тезу, да је у острошком затвору било више учесника него што их Вукова пјесма именује, те да у том правцу треба усмјерити истраживање, а не у обратном као што то Вуксан хоће. Под манастирским ђацима, о којима је ријеч у поменутом стиху, не треба разумјети само ђаке — монашке кандидате, којих је по црногорским манастирима увијек био мали број, него више манастирске момке, управо дио манастирског радног особља или послуге. А таквих је у Острошком манастиру скоро увијек највише било из бројне породице Милатовића, која живи у непосредној близини манастира, па је врло могућно, да су се, ако не свих осам Милатовића, колико их броји списак Луке Поповића као учеснике острошког затвора, а оно бар неки дио њих нашли и у вријеме затвора у служби манастира, па следствено томе и учествовали у овом. То би, мислимо, било најприродније објашњење учешћа толиког броја Милатовића (ако је он тачан) међу релативно малим бројем свих осталих учесника острошког затвора.

Што се тиче тока саме деветодневне борбе острошких бранилаца, као и осталих борби Црногораца са Омер-пашином војском

³⁾ За Јована Бојовића и Шога Николића Пламенац у примједби каже: „Дошли у помоћ при изласку из манастира“.

1852/3 год., ми, овом приликом, не бисмо могли ништа више рећи него је већ речено, па, разумије се, нећемо таквом нечем ни приступати. Толико само навешћемо још колико је према појединим писцима било учесника острошког затвора.

Спиридон Голчевић каже да их је било 22 (*Montenegro und die Montenegriner, Leipzig 1887, стр. 33*); Арсо Пајевић 25 (*Из Црне Горе и Херцеговине, Нови Сад 1891, стр. 301*); Нићифор Дучић 34 (*Морача и Острог у Црној Гори — Књижевни радови, књ. II, стр. 25, Београд 1892*); О. Соquelle 22 (*Histoire du Monténégro et de la Bosnie, Paris 1895, стр. 319*); Гавро Вуковић 35 (*Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875—1876, Сарајево 1925, стр. 4*); Душан Вуксан 25 (*Записи, књ. XIV, стр. 140*); Живко Драговић 33 (*Књижевни лист, јануар-фебруар 1901, стр. 29*), а Максим Шобајић у својој књизи „Млади Црногорац“ (*Београд 1873, стр. 14*) дословно каже: „... војвода Мирко, с поглаварима и око 200 момака, затвори се код свеца у горњи манастир, ће су страшну ватру и муку издржали...“ Но овај Максимов број је и сувише претјеран, па се зато, при разматрању овог питања, не може узимати у обзир. Друкчије ствар стоји са његовим другим описом борбе ове 1852/3 — зване Омер-пашине године — изузев опет кад се тиче цифара и датума.

Нотирајући ову стогодишњицу, ми смо хтјели, не само да евоцирамо успомену на острошки затвор — тај значајни догађај наше прошлости — него и да заинтересујемо све оне, који би били у стању ма што пружити у погледу расвјетљавања извјесних спорних питања његових, а нарочито што се тиче броја и имена учесника. Свако интересовање и напор, учињен у том правцу оправдавао би значај самог догађаја, јер одбрана Острога, о којој је ријеч, спада у ред најдивнијих примјера црногорског јунаштва.

Божо Ђ. МИХАИЛОВИЋ

Ситни прилози

ПОЛУОСТРВО ПРЕВЛАКА КАО ПОКЛОН ЊЕГОШУ

У прошлом броју **Историских записа** објавио је Петар Шеровић неколико података о полуострву Превлаци, које је Катарина Властелиновић, рођена Сундечић, поклонила Његошу. Важније податке о Превлаци објавио је Младен Црногорчевић још 1893 године,¹⁾ њих је укратко навео и поп Саво Накићеновић,²⁾ па их од Црногорчевића узима и Шеровић. У Цетињском архиву налази се један докуменат којим ће се допунити ранија излагања о Превлаци, па ћу га и објавити у овом кратком прилогу. То је копија Његошевог писма од 24 јула 1847 године, којим опуномоћава свога ујака Лаза Пророковића да га заступа у свим питањима која буду везана за поклоњени му дио Превлаке. Текст пуномоћија писао је Његошев секретар Димитрије Милаковић. Транскрибован данашњим правописом, он гласи:

„Ја ниже означени Владика Црногорски постављам за мене и моје насљеднике мојим прокуратором обштим и особитим Г-на Лаза Пророковића, да ме представља на суду и изван буди код кога трибунала и власти аустријске, у Држави Аустријској, ради ступљења у насљедије које ми је оставила с тестаментом сад умрша Катарина Сундечић, удовица покојног ко(нта) Илије Властелиновића, која се преставила на Превлаки, у Окружију Которском. Дајем му пуну власт представити у моје име одлуку безусловну и условну насљедника, искати признаније инвентариума и судејско присуђење насљедија, производити у дјејствије сваки акт, прошеније, апелацију и тужбу те би било потребито, почети и водити процес макар спрема кога, искати и получити притјажаније насљедија и сваке ствари томе принадлежеће, продати на лицитацију или приватним путем исто насљедије или ствари томе припадајуће, искати секвестре, депозите и разрешавати их, како год и предбележања и прогласе, промијенити и под ћирију дати речено насљедије, примати утвари, движима и недвижима имјенија и новце, давати на то потребите квите, чинити наравњања, именовати кметове и потписивати компромесе, стављати једног

¹⁾ **Старинар**, год. X (књ. 1 и 2), Београд 1893.

²⁾ Саво Накићеновић **Бока (Насеља српских земаља књ. IX)**, Београд 1913, 387—388.

или више прокуратора с једнаком или мањом власти, — једном ријечи да ме представља као да бих ја исти био лично на начин и с властима најнеограниченијима, обећавајући за мене и за наследице да ћу имати за стално добро учињено и непоречено што год он, мој прокуратор, учини и оправи, во уваженије чега подписујем се својеручно пред два свједока и прилажем мој печат.

На Цетињу,
24 јулија 1847 год.

Митрополит и Владика Црногорски и Брдски
и Рос(ијској) Импер(ији) Ордена Св. Ане I-ве
степен(и) кавалијер
(Петар Петровић Његош)“.

Црногорчевић, Накићеновић и Шеровић не наводе тачан датум смрти удовице Властелиновић. Ако тај датум није познат, из овдје објављеног Његошевог пуномоћија види се бар то, да је она умрла кратко вријеме прије 24 јула (1847), јер у пуномоћију стоји „сад умрша“. Истовремено се из пуномоћија види да удовица Властелиновић није давно завјештала Превлаку Његошу, већ сигурно тек непосредно испред смрти, пошто Његош каже да пуномоћије даје „ради ступљења у наследије које ми је оставила с тестаментом сад умрша Катарина Сундечић. . .“

Из докумената Цетињског архива може се исправити и допунити и питање када је Милорад Медаковић купио Превлаку у Његошевог наследице књаза Данила. Црногорчевић, Накићеновић и Шеровић кажу, да је то било у јануару 1858 године. То је, међутим, било најмање годину дана раније, јер Вук Поповић још 12 јануара 1857 године јавља Вуку Караџићу да је Медаковић купио Превлаку у књаза Данила „и почео је кућу поправљати; може бити, ако буде до невоље, да ће тамо. . . усамљен. . . и живљети!“³⁾ 9 фебруара исте (1857) године Поповић поново пише Караџићу за Превлаку и каже да је Медаковић дао књазу за њу „како кажу, 1600 ф(иорина).“⁴⁾ Током 1857 и 1858 године Поповић је још неколико пута писао Караџићу о Превлаци и њеном власнику Медаковићу.⁵⁾ Од тих Поповићевих података важнији су само два. У једном писму Поповић јавља да књаз Данило тражи од Медаковића још 1000 фиорина за Превлаку, док Медаковић „дужи књаза и неке Ц(рногорце) до 5.000 ф.,“⁶⁾ а годину дана касније пише Караџићу и ово: „А Књаз меће Превлаку на инканат за 1000 фиор. што има имат од Медаковића!“⁷⁾

³⁾ Вукова преписка књ. VII, Београд 1913, стр. 299—300.

⁴⁾ Ibidem, 303—304.

⁵⁾ Ibidem, 306, 309, 316, 321, 341, 345, 358.

⁶⁾ Ibidem, 316.

⁷⁾ Ibidem, 341.

Поповићева обавјештења била су тачна, што потврђују документи Цетињског архива. Из тих докумената се види да се књаз Данило жалио которском поглавару Дојмиу 26 априла (8 маја) 1857 године на Медаковићево бјекство са Цетиња, којом је приликом оставио „своје звање у највећем нереду“, па моли поглавара да позове Медаковића и нареди му „да преда и подмири дуг од једне хиљаде фиорина, коју суму има мени изплатити за Превлаку и да му дотле не бисте дозволили продати Превлаку докле не исплати“. За дугове у Црној Гори може Медаковић послати списак, па ће Сенат „његово скужати и њему подмирити.“

Сјутрадан (9 маја / 27 априла) саслушан је Медаковић у канцеларији окружног поглавара (капетана) у Котору и том приликом Медаковић је својом руком написао сљедећу изјаву: „Ја сам Његовој Свјетлости Књазу остао дужан од Превлаке 1.000 фиор. —једну хиљаду фиорина, но почем при себи новаца немам то прилажем шпектификацију по којој има од моје заоставше робе 847 фиор. (и) 47 х(елера), а новаца на дугу 634 фиор. осим добити, од чега да се може мој дуг намирити, а сувишак молим да ми се пошље, као гођ и за остале моје новце (з)аоставше у Црној Гори молим (да) би се узело у призреније, како би их могао накужати.“ Уз ову Медаковићеву изјаву приложен је списак разних његових ствари, које су му остале на Цетињу када је због неких политичких грешака морао побјећи са Цетиња,⁸⁾ као и списак лица која су му дужна извјесне суме. Списак ствари има двије стране ситнога Медаковићевог текста, док списак дужника има само неколико лица. Спискове је Медаковић потписао у Котору 27 априла по старом календару, али су се оба списка толико распала од влаге, да се мало што с њих може прочитати. Ипак се може утврдити да је Медаковић хтио да олако подмири дуг књазу Данилу, јер сам процјењује све ствари које су му остале на Цетињу, па није пропустио ни један каиш (ремик) за бритву, двије пљуваонице, три пара половних ципела („цреваља“), двије навлаке за јастук и томе слично.

3/15 маја књаз Данило је извјестио которског поглавара о пријему његовог писма од 9 маја (по новом кал.), заједно са приложеном Медаковићевом изјавом и списком лица која су му дужна извјесне суме, па наставља: „Но содржаније истог листа не подмирује погодбу и изплату од Превлаке, јербо можете знати да сам ја њему продао за готове новце, а не у дуг да ме намирује од његове шпекулације. Зато молим Ваше Високоблагородије да, ако не би имао речени дуг од ф. 1.000 да ми подмири, то молим да бисте дали наредбу ће сљедује речену Превлаку на инканат продати и мени погођену суму без одлагања подмирити.“ За Медакови-

⁸⁾ Медаковић је побјегао с Цетиња због неких политичких узрока у фебруару 1857 и живио је у Котору.

ћеве дугове у Црној Гори књаз предлаже да Медаковић одреди једног проканадура, па ће му он, преко Сената, дугове покупити и предати.

10 јуна (29 маја) поглавар Дојми шаље књазу Данилу списак Медаковићевих дужника и изјаву, да Медаковић пристаје да се дуг књазу одмах наплати од Медаковићевих дужника преко опуномоћеног проканадура. То је у ствари оно исто о чему је још 27 априла (9 маја) Медаковић писао, али књаз Данило није хтио пристати на тај Медаковићев предлог. Свакако да ни сада није могао прихватити Медаковићев предлог да му дуг наплаћује од Медаковићевих дужника. Како је и када исплатио Медаковић књазу Данилу остатак дуга за Превлаку у износу од 1.000 фиорина, нијесам могао утврдити из очуваних архивских докумената у току 1857 године, јер до краја те године нема никаквих података о томе питању. Али из преписке Вука Поповића са Вуком Караџићем види се да ни у мају идуће (1858) године Медаковић није био подмирио дуг књазу Данилу, јер 18(30) маја те године Поповић јавља Караџићу о Медаковићевом повратку из Петрограда и доласку у Дубровник, одакле је преко рускога консула, тражио да му књаз Данило исплати „некакав дуг“, док истовремено „Књаз меће Превлаку на инканат за 1000 фиор. што има имат од Медаковића.“) 26 јула исте године Поповић опет јавља Караџићу о Медаковићу: „У правди је са Књазом за Превлаку да му се (у тексту тако, а сигурно је то штампарска грешка мјесто „све“ — Р. Д.) није исплатио! Каже да од Превлаке учиниће велику лавру!, да ће му доћ из Русије велика звона и један калуђер!, да ће тамо двор за себе зидати!. . .“¹⁰⁾ За све те планове требало је много више новаца но што их је имао Медаковић, па и када би аустриске власти дозволиле да их Медаковић оствари. До краја 1859 године он није био ништа урадио на своме посједу на Превлаци, већ је и тада она била „пуста“. То видимо из Поповићевог писма Караџићу од 20 децембра поменуте године, у коме стоји да Медаковић станује у Котору, „е не смије од Црногораца живјети на пустој Превлаки.“¹¹⁾

Вјероватно је Медаковић успио да подмири цио дуг књазу Данилу за Превлаку, јер би му аустриске власти тешко дозволиле да свој дио тога полуострва прода 1866 године архимандриту Нићифору Дучићу када не би био потпуно његово власништво. Дучић је свој дио Превлаке, као што је познато, уступио Општини кртољској тек 1882 године.

Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ

⁹⁾ Вукова преписка VII, 341.

¹⁰⁾ Ibidem, 345.

¹¹⁾ Ibidem, 358.

ПОЉСКА ШТАМПА О ЊЕГОШУ

1 „Kurjer Warszawski“ (Варшава) 1837, број 56 од 27 фебруара стр. 264, у рубрици „Допутовали су у Варшаву“, јавља да су допутовали: „Његош, бивши поручник руске војске и доктор медицине Сентимер из Беча“ и даље се набрајају неке личности мало знане.

У том самом листу, и тој рубрици, у броју 171 од 2 јула, стр. 844, јавља се да су допутовали: „Владика Његош из Петрограда“. Отпутовао је тек послје 30 јула, јер се из Варшаве јавио једним писмом свом перјанику Радовану Пиперу. Шта је радио у Варшави цио мјесец, није ми познато.

2 „Rozmaitości“ (Лавово) 1835, бр. 20, стр. 159, објавиле су notiцу сљедећу: „у Цетињу у Црној Гори изашло је дјело „Цетињски пустињак“ (1834). Аутор тога малог дјела јесте владика црногорски Петар Петровић, који има свега 21 годину.“

3 „Kogespondent“ (Варшава) 1837, бр. 58, стр. 1 пише: „Владика, епископ и регент земље Црногораца, Петар Његош, пропутовао је ових дана кроз Варшаву из Беча за Петроград“. Даље у рубрици, гдје су вијести из Аустрије, наставља исти лист: „Беч 15 фебруара. Пребивао је ту од прије неког времена владика или епископ и регент Црногораца, Петар Његош, који је у овдашњим салонима скретао велику пажњу на себе. Имао је намјеру да пође у Петроград, да би наклонио тамошњи двор да се заузме код Порте противу непрестаних напада од стране арбанских паша на Црногорце. Говори се да је циљ његове посјете великим дворовима, да би добио од султана ферман са тим самим правима какве има Кнежевина Србија“.

4 „Czas“ (Краково) 1851, бр. 269 од 22 новембра, на стр. 1, у рубрици „Дио књижевни и умјетнички“, објављује фељтон под насловом „Петар Петровић Његош владика црногорски“, чија садржина гласи: „Мало је у Европи гдје су сачувани стари обичаји у потпуној чистоћи, као што је то у Црној Гори. То што нам се данас претставља као игра маште, или то што смо трамо јуначко-митичком епохом човјечанства, јесте то тамо епска стварност; јунаштва, вјере, обичаја и појмова о сасвим друкчијој цивилизацији, него ли је та, која данас влада у Европи.“

Ограђени морем и сусједима ислама, станују тамо јуначки горштаци, радећи на малим комадићима земље, и у сталној борби за добијање животних потреба и у борби са опасним сусједом Турцима, успјели су да се одупру продирању цивилизације, која ширећи се невјероватном брзином, многе народе доводи до апсурда у решавању животних питања или приморава да жртвује своју слободу на корист материјалних потреба.

Обичаји и унутрашњи односи те малене државице, која је, према мишљењу многих, уређена по примјеру старог словенског уређења, последицом су патријархалног живота. Породица је

тамо основа уређења. Њом управља најстарији у породици. То је основа државе, ако се може тај крајичак назвати државом, који је одијељен од осталог комплекса европских држава. Због таквог непримјерног положаја, као и због тога што је то крај веома сиромашан, приморани су водити сталне борбе са граничним Турцима. Тако је постало то поштовање моћи, јунаштва, куражи и освете.

Познато је да је још одавно Русија скренула пажњу на тај крај, са једне стране зато што су Руси и Црногорци једне вјере, са друге стране што Црна Гора претставља значајни терен, на које она може опријети своју источну политику. Поред свега, покушаји да утиче на унутрашњу политику Црне Горе, остали су без успеха, јер Црногорци су слијепо везани за своје републиканско уређење, те их се не би одрекли, ма за какво благо.

Утицај тај, који је тежио да се рашири само на увођење културе и извјесног поштовања права, али без нарушења политичке самосталности, био је циљем покушаја Петра Петровића другог, из породице Његоша, који је последњи црногорски владика, о ком су писали листови.

Петар Петровић Његош родио се 1818 г., још за вријеме његовог претходника владике Петра Петровића првог, који је умро 1830 г., а именован је као његов насљедник за владикау“.

Даље се говори о његовом васпитању и то у Петрограду. Тамо је учио теологију, право и нешто мало политику. Ту је писац застрио, па зато и не преводим та неистинита факта.

„ . . . Позван 1830 г. да управља својим народом, пише даље овај лист, мада је био веома млад, сматрао је да треба промијенити обичаје тих планинштака, као и начин управе. Поред свега тога Црногорци, везани за своје давне обичаје и уређења, нијесу могли вјеровати страним измишљотинама. То је била не само препрека за његов рад, али то му је створило међу његовим многе непријатеље, а чак изазвало мржњу и терор, те се на крају увјерио да не може спровести уљепшања, која је био предузео према већем плану. Тако је прошло и његово организовање правосуђа, а борба противу освете сусрела се са многим противницима.

Кад су Његошева увођења цивилизације пропала, јер су била противна обичајима Црногораца, био је приморан да се окружи Сенатом, састављеним од 12 најпознатијих људи, који га за малу плату нијесу никад напустили. Послије је изабрао 155 људи, који су према старим обичајима вршили дужност судија. То су били људи искусни и веома цијењени у земљи. Ништа више није могао учињети, све до посљедње године свог живота.

Петар Петровић био је човјек необично велики, а осим тога тако велики са лијепим и импонентним погледом. У Црној Гори, гдје су обично сви мушкарци великог раста и лијепи су, он је

сматран за највишег, али ипак то није био човјек за сабљу... Имао је велику тежњу за интелектуалним радом и васпитањем. Он, пјесник, желио је тишину и маштање, па се затварао у свом скромном малом кнежевском двору у Цетињу, престоници Црногораца. Окруживши се књигама и новинама, посвећивао је многе часове, када није био заузет управљањем, само науци и књижевним радовима.

Ако му небеса нијесу дозволила да буде политичким претставником својих земљака, зато је добио пјесничку даровитост једног црногорског пјесника. Звуци цитре Орфеја умиривали су животиње, а он је мислио да утицајем на осјећаје, може лакше свој народ спремити, како би приликом реформе, бар од његових насљедника, напредовао...

По словенском обичају спокојни његов двор био је отворен свима путницима, који су тамо долазили ради радозналости. Примао је у госте и све те који би могли дати непријатне примједбе о Црној Гори.“

„Гусле се тамо чују на сваком кораку, додаје овај лист, а сам Његош их веома цијени. Пјесме народне служе му за примјер стварању нових пјесама. Из историје свог народа бира темате и обрађује их у форми драме.

„... Патриотизам чисто словенски, велика вјера у јунаштво свога племена, осјећа се у свим његовим дјелима, која се понекад уздижу на филозофску висину“.

Говорећи о „Грлицы“ и дјелима Његошевим завршава се овај фељтон: „Владика и поред тога што је свештено лице, никада није облачио мантије, већ је увијек носио српско одијело. Изговор његов био је необично лијеп. Знао је много језика, те је могао да њима влада лако. Знао је осим свог још руски, француски, италијански и њемачки“.

Др. Љубомир ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ

КЊАЗ ДАНИЛО ТРАЖИ ИЗ СРБИЈЕ ПРОФЕСОРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

У фасцикули за 1857 годину Цетињског архива чувају се два документа, из којих се види да је књаз Данило желио да надокнади своје нередовно школовање лекцијама из српскога језика од једног стручног и способног професора из Србије. То је било средином 1857 године, последије повратка из Париза, гдје је био ради протеста што је претставник Турске на Париском конгресу изјавио да он Црну Гору сматра као турску покрајину.

15 маја 1857 године књаз је послао „Србском Правитељству“ у Београду слједеће писмо: „По повратку мојега путешествија у Црну Гору намјеравам узети једног добро у србском језику искусног (било „ученог“, па превучено — Р. Д.) професора за мене, који је совршено учитељске предмете изучио (било „свршио“, па превучено — Р. Д.) и који ће ми лекције формално предавати, но такођер да је неженат (мјесто посљедњих пет ријечи у концепту је било: „такови ће имати од мене годишњу плату фиор. 500 и квартир бесплатжан“ — Р. Д.). — Зато обраћам се Високославном Србском Правитељству, молећи да таковог наћи потруди се и у Црну Гору к мени одправи.

У пуној наджеди питам себе, очекујући да ће Високославно Србско Правитељство моћи таковога наћи учитеља, који ће својему званију точно одговарати. . .“

8 јуна одговорио је књазу Данилу Јован Мариновић, ондашњи министар финансија у Србији, слједећим писмом: „Свијетли Књаже и Господару! Разумео сам из писма од 14 (sic!) пр. маја № 137 високоуважајему жељу Ваше Свјетлости за једног искусног професора србског језика. Ја молим Вашу Свјетлост да буде уверена о готовости Правитељства Србског да овој жељи и потреби Вашој на најбољи начин одговори. Но како је избор оваковог лица од немале важности и како Правитељство Србско и само не може лако наћи лице достојно отличног заниманија које му се намењује и сајужавајуће сва нужна својства учености, поведенија и карактера, то молим Вашу Свјетлост да удостоји извинити задоцњење, које се може у избору овог професора догодити.

Ваша Светлост може и у овом смотренију подпуно рачунати на моју услужност, о чему уверавајући Вашу Светлост имам чест бити с дубоким почитанијем и преданости. . .“

Кратке изводе из ових писама објавио је Душан Вуксан још 1937 године. Он наглашава да о овоме питању нема никаквих даљих података у Цетињском архиву, па затим каже: „Да за ово мјесто није одабран Љуба Ненадовић, који је крајем ове године дошао у Црну Гору?“¹⁾ Вјероватно да се на ово Вуксаново питање може наћи одговор у Државној архиви у Београду, па би то требало урадити.

Р. Ј. Д.

¹⁾ Записи књ. XVII, стр. 134.

РЕШЕТАРОВО ПОПУЊАВАЊЕ ПОСВЕТЕ „ГОРСКОГА ВИЈЕНЦА“

(Саопштено на седници Института за проучавање књижевности САН 17 септембра 1951 год.)]

Загонетка празних места у посвети **Горскога вијенца** има своју малу прошлост. Објављивањем преписа са кога је извршено штампање посвете,¹ она је по свој прилици решена. То увелико потврђује и раније уверавање Вука Врчевића да му је сам Његош причао како је празна места обележио тачкицама под утицајем Симе Милутиновића да означи „почивателни дух... поете“ у тренутку прибирања мисли и да ту цензура није брисала ништа,² што значи да на испуштеним местима нису имале да дођу никакве мисли, па ни оне о кнезу Милошу, и да тачкице означавају само песников одмор док није нашао мисли које је после њих изразио. Ако је тако (а изненађења још увек нису искључена), онда су за сва она довијања око попуњавања посвете била сувишна и данас су занимљива уколико су везана за позната научна или књижевна имена и што показују како се више од осамдесет година решавала једна Његошева загонетка. У том се послу више него ико истакао заслужни издавач и коментатор **Горскога вијенца** Милан Решетар, на кога се овом приликом враћамо поводом његовог рукописног примерка V издања **Горскога вијенца**, који је својина наше Народне библиотеке и у коме се налазе извесне мање непознате појединости које није без занимљивости објавити. Рукопис садржи цео Решетаров објављени предговор V издања, док је текст **Вијенца** Решетар попунио и исправио на једном примерку издања **Вијенца** од 1892 год. Ту је у посвету уметнуо њену допуну од Ј. Берсе.

Решетар је веровао да су се испуштена места односила на кнеза Милоша као потајнога Карађорђевог убицу, па је у том смислу још у свом I издању **Вијенца** празна места попунио у прози, а Ј. Берса је према њима направио стихове. Решетар је мислио да ту Берсину допуну донесе још 1890 у свом првом издању **Вијенца**, али је од намере одустао услед неких добрих савета „да се не смије дирати у оно што је владика оставио“.³ Касније је ту допуну хтео да објави 1909 год. у свом V издању **Вијенца**. Међутим, кад се у јавности о томе дознало, београдско **Видело** и црногорски **Цетињски вјесник** ружно су оклеветали Решетара, Берсу и издавача С. Б. Цвијановића да допуну доносе у политичке сврхе и на рачун диспозиционога фонда српске владе. Пре него се овај напад појавио Решетар је у рукопису овако стилизовао своју одлуку о доношењу посвете: „Сада то пак чиним, јер се тиме нипошто не дира у владичин посао, а свака-

¹ **Д-р Перо Шоћ**, Посвета „Горскога вијенца“, Зборник радова Института за проучавање књижевности САН, књ. X, стр. 317-325.

² Књиге Матице српске, бр. 46, стр. 139.

³ Босанска вила, 1914, бр. 8, стр. 117.

ко, да се види шта није владичино, попуњена су мјеста наштампана положеним (курсивним) словима. Напомињем пак изрјеком да је Берса посвету попунио још 1890, да не би ко помислио да су стихови 53-58 написани последије биоградских догађаја од г. 1903⁴. Ову категоричку изјаву о доношењу допуне Решетар је у рукопису прецртао, па место ње написао ову коју је и објавио: „За ово сам се издање пак био сканио да то учиним, него кад је тако попуњена посвета била већ сложена, обазнах од поуздане стране да кнез Никола на Цетињу има посвету потпуну, како се је наша последије смрти пјесникове у његовој оставини. Ја зато остављам посвету онако сакату, каква је у првоме издању у нади да ће на Цетињу штампати што прије барем ту потпуну посвету“.

Сасвим можемо веровати Решетару да га је вест о аутентичној посвети задржала од издавања допуне, али је на ту његову одлуку, изгледа, утицао и онај неправедни напад у новинама на њега. То се прилично види из ових његових такође прецртаних речи, које долазе као наставак оним малочас прецртаним, а које се односе на нападе **Видела** и **Цетињског вјесника**: „**Додатак**. Ово сам био већ⁴ о попуни написао прије него ли су биоградско“, што је заменио овако: „Због ове допуне биоградско **Видело**...“ из чега излази да је напад новина као узрок необјављивања допуне изоставио. На напад је с разлогом одговорио веома оштро, али допуна није донио.

Како се допуна на Цетињу није појавила ни после ове галаме⁵, Решетар се одлучио да је објави 1912 год. у VI издању **Горскога вијенца**. Посвета је са допуном била сложена, коментарисана и потпуно спремљена за објављивање, али је Решетар ни овога пута није донео, него је полутабака са њом извадио и заменио га новим, без допуне и без образложења зашто ју је био спремио за објављивање, управо зашто је овога пута одустао од објављивања, већ је само поновио оно раније да очекује објављивање аутентичне посвете на Цетињу. Овај ретки и занимљиви полутабака поклонико је Народной библиотеци д-р Војислав М. Јовановић и ми смо данас у могућности да видимо како је допуна имала да изгледа у **Вијенцу**. Најзад, како се допуна на Цетињу још увек није појављивала, Решетар је објави у **Босанској вили** за 1914 год. бр. 8, овога пута верујући да се неће „огријешити о спомен нашега великога пјесника“ ако допуна донесе онако како ју је Берса саставио и у толико пре што сматра да је он тај посао добро обавио. Допуну је донео без коментара. Одавде је касније прештампана у **Српском Косову**, 1926, бр. 20, **Прилозима за књижевност**, XI (1931), стр. 149-150 и **Републици**

⁴ После већ стоје прецртане речи кад о попуни.

⁵ Д. Д. Вуксан је по свој вероватноћи с правом изразио сумњу у постојање аутентичне Његошеве посвете на Цетињу, него да се ту радило о допуни посвете краља Николе, на коју га је вероватно потстакла Берсина допуна. Ову слабу и према Његошеву тексту нелогичну допуну краља Николе донео је Д. Вуксан у наведеном броју **Прилога**.

за 1947, бр. 94. Но, откако је М. Шевић у **Времену** од 28 октобра 1922 год. скренуо пажњу на Врчевићеву изјаву коју смо напред споменули, он у својим каснијим издањима **Вијенца** није више истицао да посвету доноси „сакату“, већ: „Ако је тако (јер се не може Врчевићу свака његова слијепо вјеровати), онда не треба тражити другог каквог тумача тим тачкицама у посвети **Горскога вијенца**“. Како знамо, време је у наше дане дало Врчевићу за право.

Сва побројана издања посвете са Берсином допуном слажу се са оном допуном која је имала да изађе у VI изд. **Горскога вијенца**, али се на више места не слажу са оним Решетаровим рукописним примерком. Откуд су настале те неједнакости у тексту? Да ли су оне Берсине или је то мењао Решетар? Ми то не знамо, али ћемо их донети, јер су по историјат Берсине посвете занимљиве.

Овде ћемо курсивом донети текст допуне према Решетаровом рукопису и навешћемо у примедби разлике отштампаног текста за VI издање **Горскога вијенца**, какав је изишао у **Босанској вили** и иначе.

*Ал' не позва Штамбол парка; Ђорђу конач да пресстриже;
бој' се⁶ Туре да замахне — издајнички Срб се диже!
Србин оца свог убија! Ђорђе св'јетло сунце паде⁷,
на мртвога дивошника крвник Милош ногом сшаде.
Србин тако⁸ оца смакну што му ланце поразбио:
Дичног Грака Римљанина⁹ Римљанин је ударио.
Да! Витеза сустопице трагически конач прати!
Твојој глави би суђено за в'јенац се свој продати!
Пред шобом ће ойшши закон појустишии сионе своје¹⁰:
зар ће браниш вјековима да сиомиљу име твоје?¹¹
Докле српске буде земље, с пјесмом ће ше дизаш вила:¹²
пјеваће се Леонида док узбуде Термопила!
Да! народна свијест никад преварила још се није:
Спомен псује Бранковића, Обилићу в'јенце вије.
Покољења дјела суде; што је чије, дају свјема:
на Борисе, Вукашине општа грми анатема.
Гадно име Пизоново не см'је каљат мјесецослов;
за Егиста управ сличи гром небесни, суд Орестов.
А Милоша због¹³ због недјела хоће сшрашна зайасш плайта:¹⁴*

⁶ неће.

⁷ па од подле братске руке Ђорђе, св'јетло сунце, паде.

⁸ свога

⁹ Место прецртаног Римљанина Гаја Грака.

^{10,12} За срамоту своју вјечну твој се крвник продат хтио,
па од њега своје лице сад окреће строга Клио.

Докле српске буде земље, хоће Ђорђа пјеват виле.

¹³ Место прецртаног за.

¹⁴ Због недјела, о Милоше, страшна ће те запаст плата.

хоће једном историја ззкуцаш на твоја враћа,
 ишаће те: колико си ради српства крви лио?
 гдје су ране? иша си с Ђорђем, несрећниче, урадио?
 Ђорђе мршвим санком сјава и хероја земље крије,
 ал' историј'¹⁵ не смећају црне вроне крвоије.

Над свијетлим твојим гробом злоба грдна бљува тмуше,
 ал' небесну силну зраку што ћ' угасит твоје душе?
 плачне грдне помрчине могу л' оне свјетлост крити?
 свјетлости се оне крију, - оне ће је распалити.

Плам ће вјечно животворни блистат Србу твоје зубље,
 све ће сјајниј' и чудесниј' у вјекове биват дубље.

Ал' Милошу неће рака предубока никад бићи;
 да их земљом Срб распрши, кости хоће пошражићи.

Смркне ли се оћеш Србу, оћеш јунак ће изаћи,
 међу дјецом својом Срб'ја новогa ће Ђорђа наћи!

Да! вишешко оно дебло знај, Милоше, није шруло,
 а Ђорђево дично сјеме јошће није изгинуло!

Зна Душана родит Српка, зна дојити Обилиће;
 ал' хероје ка Пожарске, дивотнике и племиће,
 где Српкиње сада рађу! благородством српство дише!
 бежи, грдна клетво, с рода, завјет Срби испунише!

Решетар је дао и нешто коментара овој допуни.

У првом стиху допуне код **парка**: стари су Грци и Римљани веровали да **парке** одређују сваком човеку колико ће живети; биле су три: једна је прела конач живота, друга је одмерала, а трећа га је престризала.

У седмом стиху код **Грака**: Тиберије Семпроније Грак (Tiberius Sempronius Gracchus, год. 167-133 пр. Х.) вођа демократске странке у Риму, би убијен од једнога својега колеге, када аристократи на њ навалише.

Мираш КИЋОВИЋ

КЊАЗ ДАНИЛО ЗАШТИТНИК АУСТРИСКИХ ПОДАНИКА

Познато је да је врло тешко падало Аустрији што је књаз Данило имао велик углед у сусједном Црногорском Приморју и Боки Которској, а када је тражио и излаз на море за Црну Гору, онда се не треба чудити што је намјесник Далмацији барон Мамула 4 фебруара 1858 године писао својој Влади: „На потпуно умирење моћи ће се тек онда рачунати, када кнез Данило не би више кући на Цетињу“.¹⁾

Један докуменат који сам исписао из Цетињског архива лијепо илуструје ове присне везе књаза Данила са сусједним Црно-

¹⁵ ал' истор'ји.

¹⁾ Д-р Владан Ђорђевић: Црна Гора и Аустрија 1814—1894, Београд 1924, стр. 123; упор. и стр. 160.

горским Приморјем, па рачунам да неће бити сувишно објавити га у **Историским записима**. То је једно захвално писмо књазу Данилу што је умирио Спичане (крај око Сутомора, на путу од Будве за Бар) и Љуботињане (племе у Ријечкој Нахији, у Црној Гори). Писмо шаље књазу неки Петар Обрадовић, о коме нијесам могао наћи никаквих података. При дну прве стране налази се пуна књажева адреса, која је истовјетна са почетком писма. У тексту има мањих неправилности („стадосе“ мјесто „стадоше“, „смирисе“ мјесто „смирише“; „Љуботињаном“ мјесто „Љуботињаном“ итд.), али ја сам их ради јасноће исправио, а писмо сам и транскрибовао, јер је дјелимично писано старим правописом. Текст Обрадовићевог писма гласи:

„Његовом Височенству Свијетломе Књазу и Господару слободне Церне Горе и Бердах.

По заповиједи Ваше Свјетлости Пресвијетли Господару како се стадоше Спичани и Црногорци и смирише ону карв међу Маровићом и Љуботињаном. Ми добро знамо да се то тако није могло подмирит, него Ваша велика свјетлост која је имала милостивно око спрема овога народа.

Сви Спичани пунијем поздравом поклањају се и руке целијевају Вашој Свјетлости.

Пуном молбом молимо се Вашој Свјетлости да ни (нам — Р. Д.) дате једну сетенцију за ову ментовану (именовану — Р. Д.) карв како се подмири и једну књигу (тј. **писмо** — Р. Д.) по путу од Ваше заповиједи на којег министра у Цариград, да извади онога Спичанина из турске тамнице, докле није пош(а)о у тресеану (свакако од турске ријечи „терсхане“, тј. мјесто гдје се граде лађе, на галије — Р. Д.). И ако га не извади Ваша Свјетлост неће други нитко, будући знате што су Турци. И како добавимо ове књиге од Ваше Свјетлости у исто бријеме послаћемо човјека пуд Цариграда, да га бисмо извадили.

Надамо се, Пресвијетли Господару, да ћете примити ове понизне молбе наше и сви Спичани целивају ти руке и да су Ви препоручени.

Био сам једен пут код Вашег Височества и опета желим да Ве видим и да Ви руку пољубим. И опета покорно руке Ви целивам и да сем Ви препоручен да ме не заборавите.

Како сем молио Вашу Свјетлост поради онога ковача Јока Савова да га бисте опета послали да работа и подмири његове дуге што и(х) је остав(и)о дужан.

Опрости дестурбу (узнемиравање, досаду — Р. Д.),
Пресвијетли Господару.

И да сте ми здраво!
У Спич, 5 дечембра 1857.

Ваш слуга покорни
Петер Обрадовић“

Р. Ј. Д.

ДРУГ САВО ОРОВИЋ, ГЕНЕРАЛ-ПУКОВНИК ЈНА, ПОСЛАО
ЈЕ НАШОЈ РЕДАКЦИЈИ ОВА ТРИ ДОКУМЕНТА

КОМАНДАНТУ Н. О. П. ОДРЕДА

Према наређењу бр. службено од 5 св. м. обишао сам Орјенски батаљон дуж цијелог његовог фронта и све његове јединице. Приликом обиласка свуда сам прописно војнички (партизански) дочекан и пажљиво саслушан, а ја сам се трудио да својим обиласком што више допринесем учвршћењу партизанске свијести, уздизању морала и појачању војне дисциплине и борбеног духа.

Обилазак сам извршио овим редом и нашао следеће стање:

6/III штаб батаљона у с. Крушевице, ту су били пол. комесар друг Никола Ђурковић, затим другови Воја Ковачевић, Крсто Црногорчевић, Дашо Павичић, поручник радиотелеграфиста Симић и другарица Кош. Штаб је уређен и добро функционише.

7/III чету с. Мокрине — командир Лука Матковић, врло бистар, отресит и способан старешина; ту је и капетан Нешић, који засад ради као инструктор. Обишао сам положаје чете Илиницу, Мојдеж и Кулину са посадом од по 1 вода.

8/III чету у с. Жлијеби — командир Никола Вукасовић, бив. учитељ и активирани поручник. Његов брат Драго Вукасовић, капетан члан је Н. О. одбора. Чета држи положаје око пута Камено—Црквице. Талијани су напустили с. Камено и сада држе положаје подно села на неколико чука, од којих је Тајно Брдо или „Тарабош“ врло јако утврђено.

Истога дана обишао сам положаје Бакочи, командир поручник Стојадин Солдатовић; Ратаје, водник мајор Бошко Петричевић и Г. Морине — водник Нико Милиновић. Како старешине тако и војници врло добри су и нарочито су се истакли у посљедњим борбама са Талијанима на брду св. Јеремија и Д. Морине.

9/III чету у с. Убли — командир Јовица Кукуљевић. Чета је добро смјештена у жандарм. касарни и држи три положаја према Рисну.

10/III чету у с. Брезови До — командир Саво Илић, ту је и професор Кораћ из Лике, новинар, који је врло добар и користан партизан-комуниста. Чета држи положаје дуж Звечаве према Црквицама и код Пољица према Рисну. Жале се да немају довољно аутоматских оруђа.

Истог дана обишао сам стражу у засеоку Дубоки До (7 партизана).

11/III чету у Драгаљ — командир Вукадин Самарџић. Чета држи положаје: Јанков Врх — Лупоглав, изгледа добро организована и добро командована.

Бројно стање Орјенског батаљона износи свега 650 наоружаних партизана, подељених у 6 чета; 20 пушкомитраљеза, 6

митраљеза, 200 ручних бомби и 32.000 бојевих метака. Има 1000 чланова организоване омладине.

Здравствено стање врло добро.

Чистоћа релативно добра, свраба има ријетко, предузете су мјере за редовно прање веша и искључење вашљивости.

Одјећа добра, обућа доста слаба.

Смјештај добар: по кућама или солидно израђеним земуницама.

Исхрана скромна, али уредна. Добија се доручак, ручак и вечера; хлеба врло мало, а главна је храна кромпир и месо.

Уопште узевши овај батаљон чини утисак једне добре јединице регуларне војске и по свему судећи то је један од најбољих батаљона Н. О. партизанске војске. Све је тамо једнодушно, свјесно своје узвишене улоге и врло дисциплиновано. Зато Орјенски батаљон по честим успјешним акцијама, како према Талијанима тако и према петоколонашима, носи рекорд и заслужује похвалу.

Напомена. При пролазу преко Зубаца преноћио сам у штабу чете и ту се видио са друговима, Шарабом и Спаићем. Зубачка чета има 370 организованих партизана са 242 пушке, 6 пушкомитраљеза и 1 малим бацачем; осим тога има 324 мобилисана борца са 103 пушке, који још нијесу ступили у партизане, што је незгодно, па сам утицао да не буде те разлике, већ да све приђе у партизанске редове.

За Шумски батаљон овдје кажу да свакако требају подршку од једне црногорске чете док се не учврсте, јер је старешинство лабаво и има кулака. Сам командир једне чете (Површке) не носи партизанску значку.

У Врбањи посјетио сам рањенике. Поручник Матковић бјеше на путу оздрављења, ма да то иде споро усљед запаљења кости на рањеном мјесту. Изгледа да ће му требати још један мјесец дана болничког лијечења и око два мјесеца боловања ради опорављења. Остали рањеници бјеху такође добро и на доброј нези. Љекар је сада врло марљив.

Грахово, 12 марта 1942.

Пуковник,
Саво Ј. Оровић, с. р.

ГЛАВНИ ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА
ЗА ЦРНУ ГОРУ И БОКУ

Бр. службено
12 маја 1942 године

ДРУГУ САВИ ОРОВИЋУ, ЧЛАНУ ГЛАВНОГ ШТАБА

П О Л О Ж А Ј

Од прексиноћ нијесмо добили од тебе никакав извјештај и нијесмо тачно обавијештени на којим се тачкама налазе наше

снаге, нити смо тачно обавијештени гдје се налазе непријатељске снаге и колике су, као и какве су непријатељске намјере.

Одмах по пријему овог писма извијести нас тачно о војничкој ситуацији, распореду наших снага, као и о томе шта ти мислиш да предузмеш. Издали смо наређење једном батаљону Зетског одреда да се смјести у Штитово, с тим да контролише правце од Пониквице, као и да стоји у тијесном контакту са нашом четом која се налази у Барама Бојовића.

Синоћ смо добили телефонски извјештај да су наши партизани заузели Мојковац и очистили његову најближу околину — Горња и Доња Поља и налазе се на Великим Пропланцима — Бјеласица. На страни непријатеља било је 110 мртвих, 30 рањених, 22 заробљена. Од ратног материјала заплијењен је 1 бацач са 17 граната, 1 тешки митраљез са 2—3000 метака, неколико пушкомитраљеза, пушака и муниције. Заплијењено је такође и нешто намирница. Ми смо у тој борби имали 25 мртвих и 16 рањених. Погинула су нам 3 команданта: Душан Калуђеровић, командант батаљона „Бајо Пивљанин“; Љубо Бакоч, командант Мојковачког батаљона и Раде Радовић, командант мјеста. На другим секторима, углавном, нема никаквих промјена.

Слати честе извјештаје, без обзира да ли се мијења или не војничка ситуација, као и о томе какве су снаге и намјере непријатеља.

Добио си велико признање за твој досадашњи патриотски рад у народно-ослободилачкој борби: постао си члан Врховног штаба Народно-ослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије, с тим да задржиш досадашњи положај. Ми ти од срца честитамо и све нас је обрадовало овакво велико признање. Шаљемо ти именовање Врховног штаба. У исто вријеме постављени су за чланове Врховног штаба и другови Пеко Дапчевић и Сава Ковачевић, с тим да и они задржавају своје досадашње положаје.

Пеко је дошао и налази се оvdје у штабу.

Смрт фашизму — Слобода народу!

Политички комесар,
Митар Бакић, с. р.

За Главни штаб
командант
Пеко Дапчевић, с. р.

М. П.

П. с. О ситуацији на Мојковцу обавијести команданта Зетског одреда друга Бабића.

ОПЕРАТИВНИ ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ
ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА
ЗА ХЕРЦЕГОВИНУ

Број

Дана: 13 јануара 1942 године
Ластва

С А О П Ш Т Е Њ Е

12 јануара 1942 год. водили су се преговори између претставника овога штаба и претставника окупаторских војних власти из Требиња.

Са наше стране преговорима су присуствовали други:

Сава Ковачевић, командант оперативног штаба за Херцеговину и члан Главног штаба Народно ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку; Петар Илић, политички комесар оперативног штаба и политички комесар Херцеговачког народно-ослободилачког партизанског одреда, пуковник Саво Оровић, савјетник Оперативног штаба; Владо Шегрт, командант батаљона „Лука Вукаловић“; Петар Божовић и др Војо Ђукановић, штабни лекар, док су са стране окупатора преговорима присуствовали три официра и то: један капетан и два потпоручника.

Састанак је одржан код гвозденог моста на путу Требиње — Ластва. Наши делегати су поздравили окупаторске претставнике партизанским поздравом **стиснутом песницом**, док су талијански официри поздравили војнички. Пружену руку за поздрав нијесу примили, говорећи да је њихов војнички закон укинуо руковање. При растанку када је њихов капетан понудио цигарете, ми смо понуду одбили стављајући примједбу: „Каква дрскост нудити цигарете, а не примити пружену руку“.

У име оперативног штаба говорио је друг Сава Ковачевић и пред италијанске претставнике изнио следеће захтјеве:

1) У име народа ових крајева тражимо од фашистичког окупатора да нам пусти нашу оробљену домовину, остављајући нам цјелокупно оружје, муницију и други ратни материјал. Са наше стране за узврат ми ћемо пустити све талијанске заробљене војнике и официре, заробљене на територији Црне Горе, Херцеговине и Боке и омогућити им слободно напуштање наше земље.

2) У случају да окупаторска војска не буде хтјела да напусти нашу земљу предавајући оружје и муницију, у случају да не буде престала са паљењем наших села и пљачкањем наше земље, ми ћемо и даље наставити немилосрдну борбу против окупаторске војске и силом нашега оружја присилићемо фашистичке бандите да напусте земљу наших јуначких предака.

3) Тражимо да се хитно за заробљене италијанске војнике и официре изврши замјена са одговарајућим бројем поштених народних бораца, који се налазе у концентрационим логорима и тамницама окупатора. Будући да се у нашим рукама налази много већи број ратних заробљеника, него што ми имамо наших народних бораца у рукама окупатора, то за преостали број италијанских заробљеника тражимо да се упути довољна количина животних намирница, јер ми нијесмо у стању да издржавамо италијанске заробљенике, пошто су нашу земљу и наш народ опљачкале до голе коже фашистичке освајачке хорде Хитлера и Мусолинија. Такође тражимо и санитарски материјал за рањене заробљенике. Животне намирнице и санитарски материјал захтијевамо за све војнике и то још прије него се изврши предвиђена размјена.

Наши делегати образложили су окупаторским претставницима наше захтјеве овако:

Италијанска војска неправедно је и противно свакоме међународном праву на један варварски начин погазила нашу националну независност и ставила наш народ у ропство фашистичке тираније. Наша земља никада није била италијанска и окупаторска војска нема шта да тражи у нашој земљи. Италијански окупатор у нашој земљи завео је систем пљачке, паљења и звјерског средњевјековног народног мучења. Ми немамо ништа против раднога народа Италије, против италијанског народа који је свијету дао многе културне тековине и који је и сам поробљен данас од фашистичких Мусолинијевих банди, али ми тражимо да се окупаторска војска сели из наше земље. Ратни планови сила осовине под ударцима моћне Црвене армије и народно-ослободилачког покрета у свијету доживљавају свој коначни слом. Италијанске империје фактички већ не постоји, а њемачка фашистичка армија на Источном фронту налази се у бјекству и расута. Што прије италијанска војска напусти нашу земљу остављајући ратни материјал, то ће имати мање губитака и италијански народ прије ће доћи и до своје сопствене слободе.

4) Тражимо да се окупаторска војска понаша као у рату према неборачком становништву и да не прибјегава дивљачким репресалијама, стријељању, паљењу кућа и пљачки, у противном ми ћемо бити немилосрдни према свим заробљеним италијанским војницима и официрима немајући никаквих обзира.

У овоме саопштењу изнијете су само основне мисли и излагања наших делегата.

Том приликом друг пуковник Саво Оровић предао је италијанским официрима цитат из једнога чланка великог сина италијанског народа Мацинија, у коме он своје италијанском народу

означује као природне границе ријеку Сочу и Јадранско Море, преко које линије се не говори њиховим језиком и немају шта да траже, па су упозорени на неоправдане претензије Мусолинија и његове фашистичке банде. На овај начин разговори су завршени и делегати су се растали. Талијански претставници су изјавили да ће што прије наше захтјеве доставити њиховој вишој команди.

Смрт фашизму — Слобода народу!

Из Штаба

Прикази

Осврт на цркве у Боки Которској у књизи д-ра В. Р. Петковића „Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа“

Прошле године Српска академија наука објавила је међу својим издањима и врло опсежан и важан рад познатог нашег научника, академика д-ра Владимира Р. Петковића, под насловом „Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа“.

У овој значајној књизи наведени су многи наши црквени споменици од најстаријих времена до XVIII в. из свих области у којима наш народ живи, или је живио, а од каснијих писац је настојао да спомене оне, у којима се налази која нарочита знаменитост.

Књига је, углавном, подијељена у три дијела: у првом дијелу је азбучни преглед цркава и манастира као и мјеста у којима се ове грађевине налазе, у другом дијелу је литература, а у трећем су илустрације главнијих споменика.

У предговору аутор истиче, да је сасвим појмљиво да у овако опсежном раду мора бити извјесних празнина не само због опсежности предмета, чија је разрада посао цијелог једног живота, него и због тога, што засијеца у области читавог низа наука (историје, језика, епиграфике, палеографије, нумизматике итд.). Он даље наглашава, да ће се сматрати да је успио у овом свом замашном подухвату, ако буде дао потстрека да се објективном критиком, допунама и исправкама евентуалних погрешака што више допринесе, да би се тако могао донијети коначан суд о развјетку и карактеристици старе српске умјетности, а према томе и о важности и значају појединих старих српских црквених споменика. Тиме он позива на озбиљан научни рад у овом правцу. Прихватајући позив д-ра Петковића, у жељи да ово његово животно научно дјело буде још тачније и потпуније како би што боље одговарало постављеној сврси, проучили смо темељито све оно, што се у књизи налази забиљежено о црквама и манастирима на подручју Боке Которске, или боље на подручју негдашње Бокоторско-дубровачко-спичанске епархије, те ћемо, да бисмо се унеколико одазвали позиву уваженог научника, овдје, уз највећу објективност, изнијети све што смо запазили да би

требало допунити, измијенити или исправити. Надамо се, пак, да ће прије или касније слиједити слични чланци из пера и других научних радника за цркве и манастире у осталим крајевима НРЦГ, а тако и широм цијеле наше државе, као и крајева изван граница наше земље, гдје се наши стари црквени споменици налазе. Тако би ово важно научно дјело д-ра Петковића добило за науку још већи значај

Почећемо редом:

На страни 2 под „Александар свети“ наводи се црква у Љешковићима (Љешевићи) у Далмацији, за коју се, позивом на Фарлатијево дјело „*Illyricum sacrum*“ VI, стр. 472, каже да је год. 1455 била још православна. Црквица св. Александра (у народу позната под именом св. Лесендра), иначе посвећена св. Харитону, постоји и данас у селу Љешевићима, које се раније називало и Љешковићи, у Грбљу, у Боки Которској, те је и данас православна.

На стр. 3 под „Ана св.“ наводи се под 2) црква у Кутима (у Далмацији) под тим насловом, те се даље каже, позивом на Споменик САН XXVIII, стр. 28, да су код ове цркве сахрањени јунаци, изгинули год. 1687 на Каменоме. У овоме селу није никада била, нити данас има црква св. Ане, па, према томе, код исте нијесу могли бити ни сахрањени јунаци изгинули год. 1687 на Каменоме тј. у доба када су се водиле борбе с Турцима око ослобођења Херцеговога, које и Његош спомиње у „Горском вијенцу.“ Цитирани навод у Споменику XXVIII узет је из Српско-далматинског магазина г. 1849 стр. 51, али није тачан.

Црква св. Ане, римокатоличка, а не православна, постоји и данас, али не у Кутима, већ на једном брежуљку у непосредној близини Херцеговога, између манастира Савине и града. Код ове цркве је, уз раније старо гробље пространо војничко гробље, гдје је покопан велик број војника из Првог свјетског рата. Ову црквицу саградише Шпањолци за свог кратког боравка у Херцеговоме год. 1538. Традиција каже, да је на мјесту данашње црквице постојала црква св. Петке из доба Немањића, па да су је Турци срушили год. 1483, када су освојили Херцегови¹⁾. И данас се земље, које су у близини ове цркве, називају „Петковина“.

На стр. 23 споменуто је село Бечићи са старим црквама св. Николе и Преображења. Ми ћемо додати да постоји предање, да је између цркве св. Томе и Видовдола била родна кућа Стевана Штиљановића, посљедњег паштровског кнеза. Ту су у близини, на једној висоравни крај мора, Паштровићи, по савјету епископа Герасима Петрановића, оградиле цркву, која је посвећена св. Стевану Штиљановићу.

¹⁾ Томо К. Поповић, Херцегови, истор. биљешке I, Дубровник 1924, стр. 40.

На стр. 25 наведено је село Бијела „у области Ерцег-новог са црквом Риза Богородице, која је једнобродна са полукружном абсидом и звоником. Има остатака фресака из XIV вијека“. На стр. 347 писац се позива на **Старинар III** (1924—1925) стр. 158. Овдје ћемо одмах истакнути, да је позивање на наведени **Старинар III**, погрешно. У овом **Старинару** је на цитираној страници наш кратки рад, који се не односи на цркву Ризе Богородице, него на цркву св. Госпође (Рођење Богородице) у Бијелој. Цркву св. Госпође, која датира из доба цара Душана, како то каже и И. Кукуљевић Сакцински²⁾, аутор је изоставио, а ова је црква са пространим гробљем много старија и важнија, него многе цркве, које су у овој књизи споменуте. У једном старом гробу код ове цркве нађен је год. 1909 которски сребрни новац са ликом св. Трифуна и цара Душана, који је и данас сачуван. О парохијској цркви Ризе Богородице ми смо писали у **Гласнику** Земаљског музеја у Сарајеву г. 1920 на стр. 273—294, што аутор правилно цитира и у **Гласнику** Српске православне патријаршије год. 1925 бр. 24 на стр. 372—374.

У старој апсиди ове цркве налазе се фреске, како изгледа, не из XIV, него из XIII вијека, то би биле међу најстаријима у НРЦГ, али није тачно да је архитект Ђ. Бошковић ту, између осталог живописа, нашао и лик некога „архиепископа“ Данила, већ некога „епископа“ Данила, покрај којег је запис на грчком језику, који смо ми у споменутом нашем чланку у **Гласнику** Земаљског музеја публиковали. О овом епископу Данилу пишемо на другом мјесту. Стара црква Ризе Богородице била је порушена г. 1824, али је стара апсида остала нетакнута. На мјесту старе ограђена је нова, данашња црква, која има тако двије апсиде: нову и стару, те се из нове улази у стару, у којој се налазе остаци старих фресака.

Покрај православне цркве св. Петра и Павла у Бијелој, која се спомиње у документима из почетка XVIII в., треба навести и римокатоличку црквицу св. Петра у Бијелој, у чијим се зидовима налазе узидани многи архитектонски улошци старог бенедиктинског манастира св. Петра³⁾, по којему се село Бијела називало у средњем вијеку и село св. Петра (Sti Petri)⁴⁾. Ова црквица св. Петра, по мишљењу д-ра Цвита Фисковића⁵⁾, изгледа да потиче из XIII в. Овдје је, како неки мисле, био онај манастир S. Petri de campro (а не онај код Требиња), који између осталих бенедиктинских манастира у Боки, спомиње папа Климент VI и писмом од 6 јануара 1346 позивље цара Стефана Душана, да га врати

²⁾ Л. Кукуљевић-Сакцински, Путне успомене из Хрватске, Далмације, Арбаније итд. Загреб 1873.

³⁾ И. Д. Шеровић, Остаци старог бенедиктинског манастира св. Петра у Бијелој, у Боки Которској, Старинар III, Београд 1925, стр. 151—156.

⁴⁾ Иво Стјепчевић, Котор и Грбаљ, Сплит 1941, стр. 90, примједба 64.

⁵⁾ Усмено саопштење пригодном посјете овој црквици у љету г. 1951.

Которској бискупији, јер да су ове манастире цареви претходници бесправно запосјели⁶⁾.

На стр. 39 наведен је манастир Махине у Боки Которској, за који се каже, да је посвећен Ваведенију, те да се у њему налази гроб владике Данила. На стр. 57 ове књиге спомињу се манастири Подострог и Подмаине близу Будве са двјема црквама, посвећеним успенију Богородице и св. Петки. Пошто се овдје догодила читава збрка, то се ово мора разјаснити и исправити. Треба одмах нагласити, да је манастир Махине идентичан са манастиром Подострогом, те је, дакле, **манастир Махине и манастир Подострог један исти манастир**. У близини манастира Подострога, недалеко од пута за Будву, налази се манастир Подмаине са црквом св. Петке. У ствари су оба манастира у Подмаинама. М. Црногорчевић, који је писао о овим манастирима, манастир Успенија назива Подострог, а манастир св. Петке Подмаине.⁷⁾ Под овим називом забиљежен је манастир св. Петке и у свим епархијским шематизмима негдашње Епархије бококторско-дубровачко-спичанске. Када се имају на уму ови називи, не може се догодити пометња као што се догодила у овој Петковићевој књизи.

На стр. 48 наведена су, по Црногорчевићу, Брда код Превлаке у Боки Которској са црквама св. Спаса, св. Срђа и св. Госпође. За цркву св. Спаса се каже да је претворена у кућу, само је остао звоник на два спрата, а да су Кртољани у прошлом вијеку подигли у средини свог села цркву посвећену св. Спасу. Црква св. Срђа, да је у рушевинама, а црква св. Госпође, „која је постојала г. 1594, а спомиње се 1605“, да је сасвим обновљена г. 1843. Из ове стилизације би се рекло као да је и црква св. Госпође била на Брдима. Међутим на Брдима није било никада цркве св. Госпође, него је у средини Кртола, у селу Радовићима, постојала црквица св. Госпође (Успеније), која је год. 1843 проширена и сасвим преграђена⁸⁾, те је то највећа и најљепша црква у Кртолима. Св. Спас је саборна црква за сва кртољска села, а бивша Општина кртољска имала је на своме печату слику Вазнесенија.

На стр. 49 споменута је Будва са црквицом св. Саве Освећеног, која је напуштена. Ова је црквица врло знаменита стари-на код које је Балша III издао г. 1414 своју повељу манастиру Прасквици, како се у једном сачуваном препису, по свој прилици из XVII в., каже: „у Старом Граду пред светијем Савом“, а познато је, да се је Будва у средњем вијеку називала у документима на нашем језику: Стари Град.

У Будви је постојала још једна знаменита црквица, позната под називом „св. Марија de Castello“, која у овој књизи није споменута. Ова црквица, за коју се каже да је била доста мале-

⁶⁾ Theiner. Vetera monumenta Slavorum meridionalium, Vol. I, стр. 214-216.

⁷⁾ М. Ш. Црногорчевић, Цркве и манастири у Општини будванској. Задар 1901, стр. 8 и 15.

⁸⁾ Срп. далматински Магазин г. 1866 стр. 163.

них размјера, порушена је потпуно око г. 1888, а на њезином је мјесту било подигнуто неко војно складиште. Колети нам је сачувао неколико врло важних података о овој црквици у познатом дјелу »*Illyricum sacrum*« (Vol VII. стр. 209, 211, 217), гдје се каже, да у Будви постоји Кастел св. Марије по храму и манастиру посвећеном Богородици, који на томе мјесту саградише монаси »грчког« обреда и ту обитаваху. За овај храм, каже даље Колети, да је прастар (*vetustissimum*) и да му је на зиду био урезан натпис »*sermonis rasciani*«, дакле, на српском језику. За Будву наводи Колети да је била пуна Срба, по роду додуше Словена, али присталица догмата и обреда грчкога, који се такође назива и рашким (српским).“)

На стр. 61, гдје се говори о селу Врановићима у Грбљу, спомиње се, између осталих, и црква св. Стефана, за коју се каже, да је, по традицији, ту био манастир. Овдје ћемо истакнути, да се у зидовима ове цркве (доњи праг врата) и у самој цркви налазе фрагменти архитектуре, како неки стручњаци мисле, из VI в. То није још ништа детаљно проучено.

На стр. 71, гдје се спомиње црква св. Луке у Гошићима у Кртолима, за коју се ту каже да, по традицији, потиче из XII в., треба навести, да је ту био негда истоимени бенедиктински манастир, који се спомиње са осталим бенедиктинским манастирима у Боки у споменутом писму папе Климента VI од 6 јануара 1346, упућеном цару Душану. Изгледа да је ту био бенедиктински манастир прије XII в. О овој цркви писано је и на страни 136 ове књиге, тамо гдје се говори о једној сасвим другој цркви, а то о цркви св. Јована у Ђурашевићима у Кртолима, па је то требало, да би било прегледно и да се види да се овдје ради о истој цркви св. Луке, написати у истом чланку на стр. 71, те би то онда била цјелина.

На стр. 112 ријеч је о селу Ђеновићима са црквама св. Стефана, св. Симеона Столпника и св. Спиридона. Црква св. Стефана са пространим старинским гробљем много потсећа на цркву св. Госпође у Бијелој из доба цара Душана. И на једном гробу код ове цркве налази се украс у облику плетенице као и на једном гробу код цркве св. Госпође. Црква св. Симеона Столпника, чија је унуграшњост пострадала у прошлом рату, како се мисли, потиче из XVI в., а црква св. Спиридона уза саму морску обалу, ограђена је г. 1870, те у истој нема никакве старине, или нарочите умјетничке знаменитости.

Око посједа негдашњег манастира Жањица у Луштици, о којему се говори на страни 116 ове књиге, много су се у прошлости борили и парничили православни и католици. Изгледа да је судбином овог манастира одлучио манастирски печат, који се на-

*) П. Д. Шеровић, Некадашња црква „S. Maria de Castello“ у Будви — Гласник Народног универзитета, Котор 1940, стр. 44 и 45.

шао негдје у мору, а који је касније био похрањен у манастиру Савини, те је исти био досуђен православнима. Црквица, која је данас скоро потпуно празна, није парохијска, нити је то била у прошлости.

На страни 153, гдје се говори о црквама у Котору, за саборну православну цркву св. Николе тврди се да је подигнута на мјесту гдје је Никола Бућа, протовестијар цара Душана, био саградио цркву доминиканцима г. 1335. Међутим, познато је, да Никола Бућа није саградио цркву и манастир у Котору, гдје је данас православна парохијска, а раније, док је било сједиште епископа у Котору, катедрална црква св. Николе, него у Доброти, покрај ријеке, на мјесту које се данас зове Табачина. Када је пријетила навала Хајрадина Барбаросе на Котор, били су од млетачких власти порушени и црква и манастир, да се не би ту Турци утврдили.¹⁰⁾ Пред мало година, када се градила велика електрична централа, крај ријеке у Доброти, у непосредној близини Котора, наишло се на остатке овог манастира и цркве, што је био Бућа саградио. Када је минула опасност од турске навале и кад су се прилике у граду средиле, доминиканци су саградили манастир и цркву св. Николе у граду. Французи су год. 1808 претворили манастир у касарну, а цркву су мало касније предали православнијем грађанима которским, који су у граду имали само малу цркву св. Луке с капелом св. Спиридона. Уочи Божића год. 1896 пострада од пожара и црква и манастир. Данашња црква св. Николе ограђена је на истом мјесту и освећена године 1909.

Да би се знала важност црквице св. Андрије у Кривовицама у Грбљу, која се спомиње на стр. 155 ове књиге, треба нагласити да је ова црквица поплочана неком врстом старог мозаика и да се убраја међу најстарије бокелске цркве, те се још каже да је ту био негда и манастир. А и остале црквице овога села сматрају се врло старим. На звону цркве Ризе Богородице, које је ливено у Млецима, забиљежена је година 1734.

На стр. 157 наведене су цркве у селу Крушевицама у Општини херцеговској. Ту се каже да је црквица св. Јеремије грађена г. 1688. То је сасвим погрешно. Погрешка се увукла у шематизам православне епархије бокоторско-дубровачко-спичанске и тако се понављала из године у годину. Из шематизма прешла је погрешка и у радњу проте С. Накићеновића „Бока“ антропогеографска расправа (**Српски етнографски зборник XX**, Београд 1913) на стр. 502, на коју се писац и позива. Ова црквица саграђена је на брду високом 718 м., које је по њој и име добило, и то као завјетна црквица, али не год. 1688 већ г. 1868 како исправно пише у првим свескама споменутог шематизма.

¹⁰⁾ Иво Стјепчевић, Катедрала св. Трипуна у Котору, Сплит 1938 стр. 62 и 63.

До иза овог рата било је старих људи, који су се још сјећали када се ова црквица градила у њихову дјетињству. За цркву св. Јована у крушевичком засеоку Калиможу традиција каже да је врло стара, а и по начину, како је иста грађена, рекло би се заиста да није млађа од XV в. У цркви се сачувао низ икона на иконостасу, на којему је забиљежено да се правио г. 1754 „када се огради св. Никола“, тј. црква св. Николе у засеоку Репажима, која је прије неколико година потпуно преграђена и проширене. У споменутој радњи Накићеновића на стр. 502 пише, да црква св. Јована има звоник са три окна, међутим звоник има само једно окно за једно звоно.

На стр. 163 споменута је црква св. Јована на Кумбору, која уопште не постоји. На врху брда Ивановстана налазе се трагови рушевина неке цркве, за коју народ каже да је ту била црква св. Ивана, по свој прилици из доба Херцеге Стјепена, или, можда. Немањића. Можда се под црквом св. Јована у овој књизи подразумевају ове рушевине св. Ивана.

На стр. 164 гдје се говори о селу Кутима (стара Драчевица), требало је споменути велику и лијепу парохиску цркву св. Тројице која потиче из XVII в., а данашњу је форму добила касније. — За цркву св. Госпође, која се налази у пољу у Кутима, а која је малих размјера и врло стара, треба споменути, да предање казује да је то најстарија црква у овим крајевима и да су је Срби са Грцима у три ноћи оградиле, јер да преко дана нијесу смјели од неких завојевача. Код ове цркве, а не код св. Ане, која уопште не постоји, приповиједа се да је покопано 300 Херцеговаца и Црногораца, који погинуше г. 1687 на Каменоме. — Црква св. Јована је у рушевинама. Каже се да је из доба Херцеге Стјепана и да је ту негда био женски манастир. — Црква св. Андрије потиче из XVI в.

На стр. 174 спомињу се Лешевићи у Грбљу са црквом св. Ђорђа, на стр. 176 спомињу се Љешевићи у Грбљу с црквама Успеније Богородице, св. Никола, св. Ђорђе, св. Харитон и св. Петка, а на стр. 175 спомињу се Лешковићи позивом на цркву св. Александра. Међутим и Лешевићи и Љешевићи и Лешковићи нијесу три различна села, него једно те исто село, које се назива Љешевићи у Доњем Грбљу, а црква св. Харитона позната је у народу као црква св. Александра (Лесендра). — У селу Мардарима у Луштици постоји заселак Љешковићи, али ту нема цркве.

На стр. 194, гдје је говора о црквама у Мокринама, требало је казати да су све ове цркве доста старе (XVII вијек), а нарочито црква св. Крста, која је, изгледа још старија.

У селу Мрковима у Луштици не постоји црква св. Петра, како је то погрешно наведено на стр. 202 ове књиге, већ црква св. Петке, која је засидана год. 1600 и која је живописана. Погрешка је у споменутој расправи Накићеновића на стр. 355, те је одатле

пренесена у ову књигу. Црква св. Петра и Павла, за коју се држи да потиче из XIV в., налази се у селу Бргули-Мардари.

Црква св. Николе у Баошићима, која се спомиње на стр. 214 проширена је год. 1802, а саграђена је много раније, како изгледа у XVII в., а можда и раније. И данас се јасно распознаје на зиду колика је била стара црква.

Покрај црквице св. Ђорђа у Доњем Ораховцу, у којој је сачуван стари живопис, а која је наведена на стр. 228, треба споменути и црквице у Горњем Ораховцу: рушевине св. Вартоломеја, св. Петку у Клавићима, св. Јована Богослова на Убалцу, Усјековање главе св. Јована у Велинићима и Зачеће св. Јована у Вељем Селу, за које се држи да су старе, те су важне и за проучавање старих ораховачких насеља.

На стр. 243, гдје се говори о селу Пелинову у Горњем Грбљу, спомињу се цркве св. Недјеља, св. Петар и св. Тројица. Црква св. Тројица највећа је сеоска црква у цијелој Боки. То је саборна црква кнежине Тујковића, једне од четири кнежине на које је био раздијељен читав Грбаљ, те је по овој цркви ова кнежина била позната под називом: Кнежина св. Тројице. Данашња црква је подигнута год. 1858, пошто је год 1853 порушена мала старинска, истоимена црква. Црква св. Николе, у Пелинову коју писац спомиње на стр. 218 налази се управо код цркве св. Тројице. За исту се ту каже, да је саграђена и живописана г. 1718. Тачно је, да је црква живописана наведене године, те је њен живопис који претставља читав годишњи календар један од најбоље очуваних у Боки, али је иста саграђена раније. Око св. трпезе урезан је запис из год. 1624.¹¹⁾

На стр. 245 спомиње се под бр. 3 црква св. Петке у Главатићићима у Грбљу, те се каже да је црква подигнута, када су Турци разорили град Грисполи код Бигова, а одмах затим под бр. 4 наводи се црква св. Петке у Гришпулу (Бока Которска), за коју се каже да је ограда г. 1714 позивом на Љ. Стојановића, Записи, II, 2250. Овдје треба разјаснити слиједиће: у цитираном запису код Стојановића спомиње се, да је год. 1714 нађена у Брчелима нека биљешка, да су град Гришпули (Grispoli) разорили Турци, али се не каже које се године то догодило и да су калуђери из манастира св. Николе прешли у Брчеле у Црмницу и ту се смјестиле у манастир такође св. Николе. Породице Тичићи, Лазаревићи, Микијељи и Петричевићи, да су се населиле у данашњим Главатићићима у Грбљу и ту оградиле малу цркву св. Петке, јер да су имале и истоимену црквицу у Гришпулу, дакле, како се из предњег види, данас нити постоје град Гришпули (Grispoli или Gripoli) попа Дукљанина, што би имало да значи исто што и Грбаљ), нити црква св. Петке у истоме, него у Главатићићима, о којој смо већ го-

¹¹⁾ П. Д. Шеровић, Стари натписи и записи, Гласник Народног универзитета бр. 1—3, Котор 1938, стр. 48.

ворили. Година 1714, која се у овој књизи наводи као година постанка цркве св. Петке у Гришпулу, то је, дакле, година када је споменуто биљешка нађена у Брчелима.

На стр. 255 спомиње се неки Поборски манастир у Боки Которској код села Горњи и Доњи Побори са црквом св. Недјеље и њеним филијалама св. Јована и св. Ђорђа и позива се на Гласник Географског друштва 7—8 и на шематизам источно-православне српске патријаршије. Све ово треба исправити, јер није тачно. У Доњим Поборима постоји само парохијска, а не манастирска црква св. Недјеље, а у Горњим Поборима су сеоске филијалне цркве св. Јована и св. Ђорђа. Овако стоји и у споменутом шематизму на стр. 64.

У Побрђу, које се спомиње на стр. 255, постоји црква св. Јована са још два олтара, посвећена св. Петру и св. Ђорђу, која је ограђена г. 1868 на мјесту гдје је била стара црква. Старе су цркве Успеније и Вазнесеније, која је саборна.

На стр. 258 каже се, да је Подострог исто што и Подмаине. Међутим, ми смо горе казали, да се у шематизмима бивше Бокоторске епархије Подмаине назива манастир св. Петке, а у Подострогу је Успеније.

На стр. 260 наводи се Превлака у Тиватском заливу са црквом св. Арханђела Михаила, која се „зове Иловица и Љуштица“.

Одмах ћемо напоменути, да се име „Превлака“ у старим документима налази забиљежено под разним облицима: »Prevlach«, »Preblacha«, »Prievlacha«, »Privilacha«, »Prielaqua«, »Previlacha«¹³⁾, а не Иловица, или, како се у овој књизи нетачно каже „Љуштица“, мјесто правилног назива „Луштица“. Ту се писац позива на књигу В. Марковића „Православно монаштво и манастири у средњевјековној Србији“ (Сремски Карловци 1920). Марковић не стр. 73 ове своје књиге каже слиједеће: „При манастиру св. Арханђела на Превлаци, малом острвцу у Которском заливу, налазимо катедру зетског епископа. То је данашње острвце Страдиоти . . . средње од три острва која се пружају испред старих сланица на Превлаци . . . Манастир је, међутим, и прије постојао као католички. Помиње га Дукљанин, који прича, како су Которани на овом острвцу (in insula quae S. Gabrielis dicitur) убили, по погибији дукљанског кнеза Владимира (+1015) његова стрица Драгмира. Овај се био склонио у цркву, али Которани развалише кров и убише га камењем и гредама. Год. 1166 помиње се један опат манастира »S. Michaelis Catarensis«. Овај стари манастир, или је био почетком 13 вијека запуштен, или га је тада Сава отео од католика. Острво, на којему је манастир, било је својина Которске епископије, како се види из једне папске повеље од 1346 год“.

¹³⁾ Иво Стјепчевић, Превлака, Загреб 1930 стр. 2. Овдје се даље каже да се сачувао и други, старији назив, који се упоредо јавља с првим до у XV в., а то је: Tombe, Tumba, Tomba, а долази од грчке ријечи „tumbos“, или латинске „tumulus“ и значи: хумак или брежуљак.

Из предњег се види, да се и В. Марковићу, на кога се писац позива, поткрала једна крупна и велика погрешка, а то је, да је, говорећи о манастиру св. Арханђела Михаила на полуострву Превлаци, прешао на манастир св. Арханђела Гаврила на острву св. Гаврила (*insula S. Gabrielis*), које је касније прозвано Страдиоти, по грчким војницима, који су у доба Млетачке Републике, ту били настањени. Тако је помијешао полуострво Превлаку са острвом Страдиоти и манастир св. Арх. Михаила са манастиром св. Арх. Гаврила. Док се рушевине св. Михаила на Превлаци још добро виде, те се могу проучавати, то је арх. Ђ. Бошковић тражио г. 1937 остатке св. Гаврила на острву Страдиотима, о којима говори М. Црногорчевић у **Старинару** X књига 1 и 2, 1893, али их није могао пронаћи, јер је све потпуно зарасло у коров, шибље и купину.¹³⁾ Потребно би, дакле, било искрчити земљиште и онда копати.

На Превлаци је било у прошлости више цркава, које се спомињу у документима, а изгледа да их је било неколико и на Страдиотима. Данас је на Превлаци црква св. Тројице, коју је подигла г. 1834 контеса Катарина Властелиновић рођ. Сундечић, у којој су похрањене неке старине старог превлачког манастира.

Опат S. Michaelis Catarensis, који се спомиње г. 1166, неће бити опат манастира св. Михаила на Превлаци, који се у старим документима назива: S. Michael de Tombe или: ecclesia sancti Michaelis de foris, него опат св. Махаила у Котору, чија је црква још сачувана и у којој су прошлих дана откривени остаци старих фресака.

Пошто је Превлака давно сва у рушевинама (осим цркве св. Тројице и једне куће) то је управо неразумљиво, како се могло и помислити, да је г. 1750 умро у манастиру Иловици, што би имало да буде исто што и Превлака, архимандрит студенички Василије. Запис у књизи Ј. Стојановића „Записи и натписи“ II, бр. 2994 на стр. 165, на који се писац позива, гласи: „В лјето 1750 ноем. 30 престави се архимандрит Василије с великије лаври царские наречене Стоуденица в манастирје во Иловацје, погребен бист у десној страни близ гроба духовника (Со) фрониа Добричевца. Поп Андреј, парох темишварски“. Дакле у запису и не стоји „во Иловице“ него „во Иловацје“, а пошто је запис писао поп Андреј, парох темишварски, види се да је то неки манастир у крајевима недалеко Темишвара, свакако врло далеко од наше Боке и нема никакве везе с Превлаком.

На стр. 276 спомињу се Радованићи у Луштици са црквом св. Николе, те се по једној новијој забиљешци, која није нимало вјеродостојна, држало, да је ту црква постојала још год. 1117.

О цркви Успенија Богородице (св. Госпође) у Радованићима, у Кртолима, која се спомиње на страни 277 ове књиге гово-

¹³⁾ Извјештај о испитивању средњевјековних споменика на Јужном Приморју, Споменик С А Н LXXXVIII, Београд 1938, стр. 135.

рили смо раније, када смо исправили погрешку и казали да се та црква не налази на Брдима, како је наведено на стр. 48, већ у Радовићима, како сада писац исправно наводи.

Манастир, чије се рушевине спомињу у селу Ратишевини на стр. 280, звао се Потпланина и има му чешће спомена у документима XVIII в. Црква св. Врачева ограђена је у XVII в. дозволом Турака, који су онда овим крајевима господарили, а тако исто и црквица Успеније. Црква св. Тројице била је г. 1806 запаљена од Француза и касније обновљена.

На стр. 287 наведено је под 1) Рисан „с манастиром званим Бања у заливу крај морске обале . . . У порти се налази црквиште св. Арханђела с отвореним тремом. У манастиру се чува епитрахил из год. 1606, дарован, можда, манастиру Стањевићу“. Под 2) наведена је црква у Рисну, посвећена св. апостолима Петру и Павлу, која се спомиње у XVIII в.

И овдје се догодила забуна и поткрала погрешка. Капела св. Арханђела са отвореним тремом не налази се у порти манастира Бање, како би се рекло по горњој стилизацији, него у порти парох. цркве св. Петра и Павла. Тако каже и А. Дероко, на којег се писац позива. — Даље већ је давно прочишћено питање поријекла епитрахила, који се чува у манастиру Бањи, те је дефинитивно утврђено, да је епитрахил био одређен за манастир Ст'иешти, чије се рушевине и данас виде у Румунији, те се у њему налази гроб жупана Строја с румунским натписом.¹⁴⁾

Према томе мишљење епископа Никанора и М. Валтровића на које се писац позива, као и многа ранија мишљења о поријеклу овог епитрахила и Миклошићево мишљење да потиче из доба св. Саве, којему га и традиција приписује, није тачно.

Парохијска црква св. Петра и Павла сазидана је г. 1601. Уз ову цркву саграђена је била год. 1663 католичка капела св. арханђела Михаила за породицу Кусидић, која је у Рисан дошла из околине Никшића, а касније се прозвала Колумбарић, те је прешла у католичку вјеру. Ова капела је у XIX в. уклоњена од цркве св. Петра и Павла, а Ришњани су год. 1847 саградили католицима, подаље од своје цркве, посебну цркву св. арх. Михаила, која је потпуно срушена усљед експлозије у прошлом рату.

На стр. 291 каже се, позивом на Б. Стрика (**Далматински манастири** стр. 223), да се у манастиру Савини налази мали сребрни кивот, у коме се гледа модел негдашње цркве манастира Тврдоша. То никако не може бити модел негдашње цркве манастира Тврдоша, јер је сребрни кивот на Савини готскога стила, а познато је, да црква манастира Тврдоша није била саграђена у готском стилу.

¹⁴⁾ Др. Ј. Мирковић, Црквени умјетнички вез, Годишњак Музеја Јужне Србије 1938 стр. 144; П. Д. Шеровић, старински епитрахил и наруквице у манастиру Бањи — Гласник Народног универзитета, бр. 1—3, Котор 1938, страна 41—48.

Мала црква манастира Савине, посвећена Успенију, доста је стара, али натпис у истој, који је у новије доба састављен, тобоже, према неком старом натпису, и из којег слиједи да је ова црква саграђена год. 1030, није вјеродостојан. Велика савинска црква почела се градити год. 1777, а црквица св. Саве више манастира, по којој је манастир и име добио, изгледа да потиче из средњег вијека. Да је манастир постојао на Савини год. 1648 види се из записа на петохлебници, која је тада била за овај манастир израђена. Од многобројних старина у манастиру Савини најважније су: крст, који се приписује св. Сави; рука царице Јелене, жене Душанове, окована у сребро г. 1759; плаштаница на црвеној кадифи, рад везиље Деспе г. 1659 у Београду; архијерејски амфор који је израдила Ирина Стефанова за Никодима, митрополита призренскога г. 1672; епитрахил са ликовима светаца за који Јиречек држи, на основу грчког записа на истоме, да је припадао породици Јустинијана, која је од г. 1365—1566 управљала острвом Хиосом на Егејском Мору; већ споменута позлаћена петохлебница манастира Тврдоша од г. 1648; јеванђеље оковано у позлаћено сребро приложено г. 1657 манастиру Тврдошу; двери из манастира Тврдоша са записом од г. 1683 итд. У библиотеци се чува знаменита „Савинска Крмчија“ (с краја XVI или почетком XVII в.); хрисовуља на пергамени, којом цар Урош дарива манастиру Милешеви храм св. Николе у Хвосну; повеља којом цар Урош потврђује повељу цара Душана у погледу дубровачког данка; повеља којом српски деспот Стеван Високи дарива манастиру Милешеви пет села у Моравицама; повеља из дана у Трговишту г. 1646, којом војвода угровлашки Јон Матеј Бесараб даје манастиру требињском, Тврдошу, сваке године новчану помоћ: повеља којом Јон Константин Бесараб одређује г. 1702 манастиру требињском сваке треће године по 7000 пјенеза итд. У манастиру се још налази велик број крстова, рипида, дискаса и путира, кадионица, епископских митра, те много драгоцјених старих рукописних и штампаних књига, већином са врло важним записима.¹⁵⁾

За чувену цркву св. Срђа и Вакха на Подима, која се спомиње на страни 295 књиге, којој народна традиција и један запис, свакако из новијег времена, приписују дубоку старину, каже се да је основао Твртко I. По стилу изгледа да је црква заиста из XIV в. али нема доказа да је баш засновао Твртко I већ је то само претпоставка. Код ове цркве налазило се остатака старинског мозаика. У гробницама, које су смјештене у пјевницама, народ вјерује да су покопани тобоже неки краљ Драгутин и жена му Драгија. — Када се открију фреске у цркви, које су премазане кречом год. 1804, ваљда ће се моћи нешто поузданије казати о времену постанка ове цркве.

¹⁵⁾ Манастир Савина у Боци Которској од М. Ш. Црногорчевића у Вјеснику Српске цркве, Београд 1901.

На стр. 309 говори се о манастиру Стањевићу, који је у рушевинама „сјеверно од Будве“. Пошто је тај бивши манастир код Побора, то би, можда, могао бити онај „Поборски манастир“, који се спомиње на стр. 255, а не св. Недјеља, која је, како смо горе навели парохијска црква поборска.

На стр. 321 спомиње се село Сутвара у Грбљу, гдје је црква св. Варваре, саграђена прошлог вијека, пошто је порушена стара мала црква, за коју се вјерује, да је потицала из XVI в. — Црква св. Јована није у Сутвари, како се то у књизи погрешно каже. већ у сусједном селу Дубу.

За цркву св. Стефана у Сушћепану, која се такође спомиње на стр. 321, приповиједа се да је ограђена у доба херцега Стјепана. На звонику су биле узидане двије плоче са вијугалицама, палистама и грифонима, које се сада налазе у црквеној порти.

Довде смо се осврнули на оно што је, на основу литературе, у књизи речено о разним бокелским црквама и манастирима и исправили веће погрешке, које су се поткрале. Уз то смо са неколико ријечи разјаснили зашто су знамените односне цркве и манастири, о којима је у књизи говора, а од којих су многе само по имену споменуте. При томе смо запазили, да су у књизи споменуте многе цркве, које нијесу ни давно грађене, нити имају било које историске или умјетничке важности, а пропуштене су многе важније и знаменитије цркве које су често пута биле од нарочитог значаја за народни живот у прошлости. Овдје ћемо навести неке од истих, за које мислимо да их је требало споменути, јер су важније него многе од оних, које су у књизи наведене.

У Ластви, у Грбљу, старинске су цркве св. Илије и св. Спаса, која је живописана г. 1747, покрај којих су велика стара гробља. За манастир Подластву предање каже, да га је зидао цар Душан. Манастир је био изгорио у Првом свјетском рату, али је потпуно обновљен и црква освећена још г. 1935.

Око старинске цркве св. Вартоломеја у Крмовицама има врло старих гробница, а у близини се налазе рушевине неке старинске цркве, која је била, како изгледа, посвећена св. Крсту.

Код цркве св. Теодора у Загори предање каже да је постојао манастир св. пророка Амоса, те да су сељани славили овог свеца као крсно име, а данас им је Видовдан прислужба. На Сутилији налази се старинска црквица св. Илије, а до ње нова, велика црква, посвећена истоме свецу.

У Вишњеву је старинска црква св. Госпође, те се у истој чувао антиминос, који је осветио владика Данило г. 1734. На Гњилиштима је црква св. Срђа, пред којом су рушевине старије, истоимене цркве.

У Ковачима је црква св. Госпође, која је, по предању, врло стара. Св. Сава је саборна црква кнежине Бојковића. Црква је малена, а око исте се почела градити нова, велика црква св. Саве г. 1871, али је радња давно прекинута.

У Главатима је стара црква св. Ђорђа са многим старинским гробницама. У Укропцима је такође старинска црква св. Ђорђа, а у Трешњици је црква св. Јована Богослова са великим бројем старинских гробница.

У Наљежићима су старе цркве св. Госпође и св. Илије са старинским гробницама. За цркву св. Илије се каже, да је сази- дана прије битке на Косову. У Шишићима је црква св. Мине, о- грађена на темељима старе цркве и црквица св. Ђорђа са живо- писом, који потсећа на живопис цркве св. Николе у Пелинову.

У Пријерадима је црква св. Ђорђа са припратом подигнутом на спрат, гдје је била школа, у којој је био учитељ Вук Врчевић.

У Пријевору, недалеко од Будве, налазе се развалине цркве св. Врачева са старинским гробницама. Ту је и црква св. Петке обновљена г. 1861 и уз ову порушена црквица св. Јована.

У Горовићима је црква св. Госпође, која је подигнута г. 1853 на темељима старе цркве. То је саборна црква „кнежине св. Го- спође“. У близини старих црквица св. Ђорђа и св. Јована има вр- ло великих и тешких поклопница на старинским гробовима.

У Брајићима је црква св. Димитрија, ограђена прошлог сто- љећа, на основама старинске цркве, за коју народно предање ка- зује, да је градио „цар Шћепан“.

У Маинама Кратним (Доњим) су једна крај друге црквице св. Петра и св. Павла. Цркву св. Павла основао је у XVIII в. мле- тачки ђенерал Раде Краповић, родом из Маина, а у истој се на- лазила једна црквена књига (Антологион) са власторучном биље- шком Његошевом, из које се види, да је исту даровао Његошу цар Никола Павловић. — У засеоку Станишићима је црква св. Јована Претече са многобројним поклопницама око исте. У народу се при- повиједа, да су овамо доносили ради сахране мртваца из Грађана у Црној Гори и да је, према томе, црква врло стара.

У Горњим Маинама је црквица св. Илије са великим бро- јем старинских гробница. По предању носили су, тобоже, мртва- це из Љешанске Нахије, да их оvdје покопају. Недалеко су руше- вине св. Луке, које потичу из давнине. И око старинске црквице св. Спаса има старих гробница.

Западно од манастира св. Петке у Подмаинама постојао је старински манастир с црквом св. Марка. Овај манастир, који је био зубом времена нарушен, Млечићи потпуно разорише, када у ове крајеве дођоше Шћепан Мали и патријарх Василије Бркић и од народа и свештенства бјеху лијепо примљени. Остаци зи- дова манастирске цркве са фрескама светитеља постојали су све до г. 1885, када су потпуно порушени и сравњени са земљом.¹⁶⁾

На брду Ђурђевцу, у близини Побора, постојао је замак са утврдама и у њему црква св. Ђорђа, која се спомиње у докумен-

¹⁶⁾ П. Д. Шеровић, Манастир Подострог у Подмаинама, Котор 1937, стр. 35.

тима XVI и XVII в. У Дуљеу је манастир св. Стефана, који, по традицији потиче из доба цара Душана. Каже се, да се у овом манастиру покалуђерио српски патријарх Арсеније III.

У Тудоровићима су старе цркве св. Димитрија и св. Николе, а у Петровцу су цркве св. Илије и св. Томе и црквица св. Недјеље на острву Катичу.

На врху града Св. Стефана, у Паштровићима, налази се мала старинска црква св. Стефана, која потиче, како се држи, из XV в., када су Паштровићи овај мали град сазидали. Уз ову малу саграђена је и нова, већа истоимена црква. У граду је и врло мала, напуштена, црквица Преображења са фрескама, које провирују испод малтера, којим је унутрашњост цркве била касније облијепљена.¹⁷⁾ Још је била у граду једна старинска црквица св. Госпође, гдје је некада био, како изгледа, манастир. Иста је била прије неколико година обновљена и другом свецу посвећена.

Значајне су рушевине манастира Рца (Ртац, Rotecium) у Спичу, гдје се међу рушевинама налазе остаци и мале цркве из XI вијека. За цркве у Ђурманима држи се, да су грађене у доба Немањића.

У Грбљу, Паштровићима и Спичу налази се, како смо видјели, велик број старих цркава, што није ништа необично када знамо да су то стара насеља из средњег вијека о којима имамо доста података, а нарочито у старим нотарилним књигама у Државном архиву у Котору.

Сада ћемо прећи на Општину херцегновску и рисанску.

У Јошици, крај села Бијеле, на једном убавом брежуљку над морем с прекрасним видиком, диже се православна црква св. Недјеље. Данашња црква је ограђена на мјесту гдје је раније била стара црква, а освећена је г. 1867. Стара црква, коју су порушили када су оградиле нову, подигнута је г. 1675 у доба турске владавине у овом дијелу Боке. Оградиле су је три овамо досељене породице: Радојевићи (данас Балићи), Ерцеговићи и Цицковићи (који су онда имали друго презиме). Пошто су цркву оградиле без дозволе турских власти, ударише им Турци за казну тешки намет и до исплате задржаше код себе два њихова таоца. Када глобу исплатише, добише „златним словима потписано царско писмо“, које је бивши далматински владика, а касније карловачки патријарх, Јосиф Рајачић, када је г. 1832 био у канонској посјети у Јошици, собом однио, да га даде превести на наш језик. Али, нажалост, томе се документу сваки траг изгубио. Сачувао се само неки доста сумњиви италијански превод из прошлог вијека. Да је Рајачић заиста то оригинално турско писмо собом понио, имамо потврду у старом Консistorиском

¹⁷⁾ П. Д. Шеровић, Стари натписи и записи — Гласник Народног универзитета бр. 3—4, Котор 1938, стр. 49.

архиву, који се данас чува код Архијерејског намјесништва у Котору, гдје се у Регистру за г. 1832 под бр. 206 о томе говори.

Када је један огранак братства Ерцеговића прешао на римокатоличку вјеру (изгледа да су се Цицовићима прозвали они Ерцеговићи, који су остали у православној вјери), у доба млетачко био је у овој цркви подигнут римокатолички олтар, који је ту остао све до г. 1812.

Стару цркву св. Недјеље спомиње два пута у својим радовима познати хрватски историчар Иван Кукуљевић-Сакцински, који је путовао по овим крајевима. Први пут говори овако: „Недалеко од Савине стоји старинска црква св. Недјеље у бизантинском слогу на крст саграђена, која је до половице у земљу пропала. Сада ју желе, жалибоже, порушити па нову оградити, јер се у овоме окружју као ни у дубровачком за старе споменике грађевине нико не брине, нити има овдје когод паску над њима“. (Izvjestije o putovanju kroz Dalmaciju, Napulj i Rim, Загреб 1857, стр. 41). И други пут спомиње ову цркву, за коју каже да је саграђена „у слогу бизантинском, која на половицу из земље вири“. (Putne uspomene . . . Загреб 1873, стр. 96 и 97). У овој цркви има неколико важних историских и умјетничких предмета.

На мјесту званом Пред Иван или Пред Диван у близини Топле нађена је половином прошлог вијека плоча са улошком натписа, на којем се, између осталог, читају ријечи: Rex Uroxi (us). Држи се, да је у доба Немањића ту био манастир.¹⁴⁾ Плоча је изгубљена. Њезин власник, пок. Антон Ђуриновић, намјеравао је у своје доба послати на Цетиње књазу Николи, а да ли је то тада и извршио, није нам познато. У Саловићима је црква св. Стефана, сазидана г. 1687. На Каменоме је такође црква св. Стефана, како изгледа, ограђена у XVII в., а обновљена г. 1787 и црква св. Николе сазидана око г. 1700.

У Мојдежу је црква св. Спаса, ограђена г. 1771.

У Требесињу, у порти цркве св. Томе, сазидане г. 1778, налази се олтар црквике св. Петра, која је врло стара. У близини је, у једној дубрави, по предању, био манастир св. Госпође.

У Ублима је парохиска црква св. Ђорђа, првобитно саграђена г. 1746, а касније обновљена, те малена црква св. Госпође, за коју се држи да је саграђена у XVII вијеку, када су се преци данашњих сељана овамо настанили.

*

У Боки има велик број цркава, сразмјерно скоро више него у иједном другом нашем крају. У овој Петковићевој књизи, обухваћен је велик број оних важнијих и значајнијих; али ипак становит број их је и пропуштен, што смо ми овдје надопунили.

¹⁴⁾ П. Рафаиловић, Преглед најстаријих православних цркава и манастира у Боки Которској — Споменица манастира Савине, Котор 1930, стр. 38.

О свим овим црквама, које су испуштене, има довољно података у литератури, коју је аутор, говорећи о другим црквама, богато искористио (нарочито у радовима Црногорчевића, Накићеновића и Стратимировића) стога ми, осим неколико случајева новије литературе, нијесмо ту старију литературу ни наводили.

Са ово неколико напомена и надопуна, које смо овдје учинили, мислимо да смо, одазивајући се апелу академика Петковића, прилично испунили задатак, који смо овом радњом себи поставили.

П. Д. ШЕРОВИЋ

Д-р ФЕРДО ЧУЛИНОВИЋ: „1918 НА ЈАДРАНУ“

(Изд. „Глас рада“, Загреб, 1951)

Д-р Чулиновић је у овој својој књизи приступио расвјетљавању и анализи једне револуционарне акције, за коју, иако је из релативно новијег доба, и премда су још живи многи њени савременици и учесници, можемо рећи да је била мало позната. То је побуна морнара 1918 године у јадранским лукама Котору, Шибенику и Пули.

Основни циљ аутора у току обраде ових догађаја био је да одреди идејно-политички карактер ових револуционарних акција.

Ращчишћавање овога питања наметало се као нужно и зато што је оно у досадашњој домаћој и страниј буржоаској историографији приказивано погрешно и сасвим тенденциозно. По неким оцјенама, ове акције су биле обичан револт аполитичне масе морнара чији циљеви нијесу прелазили оквири жеља за повратак кућама. Покрет се у суштини своди на жељу морнара, којима су досадиле ратне тешкоће и војнички живот, да се врате кућама и наставе домаће послове. Уколико је овом покрету морнара и признавата каква политичка свијест и одређени политички циљеви, њему је даван различит карактер: искључиво национално-ослободилачки (као што је случај и с нашом историографијом буржоаског правца), или чисто бољшевички, па зато и антидржавни (колико је карактер „бољшевизма“ у овој акцији разјарио и аустроугарску и југословенску буржоазију, види се по томе што се Аустрија ни послерије завршетка рата и пропасти као двојна монархија није одрекла суђења неким учесницима; југословенска, пак, буржоазија, преко својих заповједника поморским снагама, забранила је традиционално одавање помена стрижљаним морнарима — учесницима у побуни у Боки Которској с мотивацијом да су били бољшевички и антидржавни елементи).

Аутор је — појединачном анализом сваке од поменутих акција и једним општим и кратким закључком на крају књиге — дао правиан одговор и, по нашем мишљењу, правилну оцјену ових акција:

„Крајњи циљеви тог покрета нису били јединствени. Основну његову линију претстављало је опћенито огорчење због продужавања империјалистичког рата, који је уништавао народ. С те је линије покрет ишао у два правца, који су се раздвајали, али ипак нису све до подкрај покрета долазили у отворени сукоб. *Национално и социјално-револуционарни елементи овдје су се углавном допуњавали и дуго помагали*“ (стр. 235. Подвукао Т. Н.).

Да се у овој револуционарној акцији нађу на истој линији и националне и социјално-револуционарне снаге, било је сасвим нужно и природно исто као што је ускоро постало природно и нужно да „подкрај покрета дођу у отворени сукоб“. Аустроугарска монархија била је вишенационална држава чија се буржоазија, поред експлоатације домаћег пролетаријата, богатила и експлоатацијом пролетаријата покорених земаља, знатно кочећи тиме развитак и буржоазије тих покорених земаља. Сами, дакле, развитак покорених земаља, међу којима се налазило и неколико југословенских, захтијевао је национално ослобођење за које је, осим пролетаријата, била заинтересована и буржоазија. Зато је национално-ослободилачка тежња народа морала бити изразита у свим покореним земљама, које су се налазиле под влашћу Аустроугарске. Зато је у неким земљама долазило чак и до политичких споразума између социјал-демократских и буржоаских политичких партија које су дјејствовале у правцу националног ослобођења своје земље (у Хрватској на примјер, долази до дуже споразумне политичке сарадње социјал-демократске партије и тзв. Српско-хрватске коалиције). Национално-ослободилачке тенденције морале су се изразити и у револуционарним акцијама морнара пред крај Свјетског рата 1918 године. И оне су се изразиле преко читавог једног крила побуњеника и биле су видне како у побуњеничким масама тако и у основним и централним руководствомима побуњеника.

Али је 1918 имала за собом и дугогодишњу активност социјал-демократских партија, које су, без обзира на њихове слабости, морале карактерисати колико-толико сваки политички покрет XX вијека. Дјелатност социјал-демократских партија Хрватске, Словеније, па и Босне и Херцеговине, дакле, свих наших земаља које су се онда налазиле под Аустроугарском, имала је резултата и они су се показали чак и у једној овако изолованој акцији која је углавном остала у кругу морнара. У овом покрету дошло је до изражаја и социјално-револуционарно крило побуњеника, и не само да је дошло до изражаја него је дало покрету и претежни карактер. На заузетим бродовима морнари су разо-

ружавали и хапсили официре и формирали револуционарне морнарске комитете, чији су делегати сачињавали централне комитете — тј. централна револуционарна руководства у сваком од побуњеничких мјеста. Успостављање нове револуционарне команде оглашавано је истицањем црвене заставе на сваком броду. Осим тога, социјалистичко крило револуционара имало је пред очима штавише и коначни револуционарни циљ — извојевање социјалистичке револуције и успостављање диктатуре пролетаријата (в. стр. 66, 67, 98, 112, 114, 117 и 199). У правцу остварења тога циља револуционари су вршили „читав низ дјела јавног насиља“ (стр. 120, 121), сматрајући да ће њихова акција постати потстрек за општу револуцију. У циљу проширења револуционарне активности, добијања помоћи и обезбјеђења својих револуционарних тековина (заузимањем скоро свих бродова и успостављањем на њима револуционарне команде побуњени морнари су постигли доминацију у лукама, а готово су је могли постићи и у градовима) револуционари нијесу пропустили да се обрате и истакнутијим социјал-демократским радницима и вођама (депеша Адлеру, стр. 125).

Дајући ову основну оцјену покрета морнара, аутор је нагласио да су сваком од ових „жаришта револуционарности“ различити услови наметнули и посебне одлике. Однос ових снага које су учествовале у покрету није био исти у свим мјестима побуне. Док је покрет у Шибенику имао претежно национално-револуционарни карактер, у Пули национално-ослободилачки и социјално-револуционарни, дотле је, наглашава аутор, покрет морнара у Боки Которској имао „и по својим носиоцима и по својим основним узроцима и по својем крајњем циљу — углавном социјално-револуционарни карактер“. (Подвукао Ф. Ч.).

Аутор је успио да истакне обје ове струје, (штавише и са доста детаља) и да их прикаже у њиховом међусобном односу са свим њиховим моментално заједничким интересима, који су захтијевали сарадњу, и са свим супротностима које су дошле до изражаја на крају покрета. Струје су рељефно приказане и преко побуњеничке масе и преко руководства покрета.

Друго, можда исто основно питање, које је д-р Чулиновић успио да детаљније расвијетли, јесте питање националне припадности побуњеника и организатора побуне. Не сматрамо да постављање овога питања може значити неке уско националистичке погледе и жељу да се један револуционарни покрет, зато што је био револуционаран и што се одиграо у нашим југословенским мјестима, „приграби“ и прогласи нашим. Напротив, ово је питање потребно истаћи и због тога што се правилним одговором на њега оповргавају тенденције неких иностраних, у првом реду италијанских историографа, да ову револуционарну акцију припишу претежно италијанској националности. Па и совјетска и-

сториографија, досљедна у запостављању историске улоге малих народа, неправилно приказује ово питање, једноставно констатујући да су то биле акције аустроугарских морнара. Тако, на пр. „Историја новог века“, у редакцији Тарле-а (т. I, стр. 611) својим тврђењем да су „у одбрану совјетских предлога за мир... устали... аустроугарски морнари“, не налази за потребно да напомене штавише ни толико да су ти аустроугарски морнари и њихове револуционарне акције биле устави акције пролетаријата земаља покорених од стране Аустроугарске. Мислимо да је др Чулиновић правилно одговорио и на ово питање. У покрету су учествовали морнари многих националности које су онда, у цјелини или као националне мањине, биле под влашћу Аустроугарске. Али основну снагу и масовност покрета чинили су „највећим дијелом Југословени. Незнатан дио били су Мађари, Нијемци и Талијани“ (стр. 31). Тако је било у Шибенику. Иста ствар је и с учесницима побуне у Котору: „претежни број чланова... комитета, а нарочито морнара — учесника у побуни, припадао је славенским нацијама, првенствено Југославенима. Треба, међутим, нагласити да су баш *наши морнари, чланови руководства побуњеника припадали социјалистичком покрету*“ (напомена на стр. 66 — иначе в. текст на стр. 66, 67. Подвукао Т. Н.).

Посматран кроз национални састав централних руководства и руководства појединих бродова, покрет доказује бројно и претежно учешће Југословена (Мате Брничевић, Јерко Шишгорић, Шимун Ујдур, Антун Грабар, Петар Трепов, Љубомир Красус и др.). Још изразитија је претежност Југословена у побуњеничким морнарским масама (аутор код већег броја бродова доказује претежност Југословена. Доказ томе су и посебне мјере предострожности према Југославенима на које аустроугарске власти указују команди у Пули последице побуна у Котору).

Приказујући револуционарни замах и успјехе побуњеника у заузимању бродова и формирању нове, револуционарне команде, аутор је успио да помоћу многих детаља и револуционарних епизода прикаже активност руководства и револуционарних маса. Осим тога, аутор исто тако истиче и слабе стране и узроке пропасти ових побуна.

У овим револуционарним акцијама морнара још од почетка су се испојили многи недостаци због којих су акције морале остати неуспјешне и бити убрзо угушене, и поред тога што су се одигравале у посљедњим данима живота Аустроугарске монархије. Основни узрок пропасти свакако лежи у томе што је изостала „општа револуција“ (коју су замишљали неки револуционари), што није дошло ни до ширих револуционарних акција и што су тако акције морнара ограничене само на круг ратне морнарице (до извјесног проширења акција дошло је у Пули, али се и ту сарадња ограничила искључиво на лучке раднике)

Акција није обухватила ни све родове војске (остале обалске и копнене војне снаге не само што су остале необухваћене, него су једним дијелом послужиле и за савлађивање и угушивање побуна). Осим тога, све ове револуционарне акције откриле су и своје унутрашње чисто субјективне недостатке. Само припремање побуна било је врло кратко да се постигне организована револуционарна дјелатност. Зато су акције имале претежно спонтан карактер. Озбиљније организационо-агитационе припреме извршене су, како наглашава аутор, само у Боки Которској (стр. 65), па и ту недовољно. У настојању да очувају тајну завјере, организатори су до посљедњег момента пред избијањем побуне избјегавали ширу и интензивнију агитацију међу морнарским масама. Зато су већ од самог почетка у току акција долазиле до изражаја многе, у првом реду националне, супротности, које су остале несавладане. То се нарочито осјетило при крају покрета кад су националне супротности знатно допринијеле пропасти побуне. Нарочито се испољила супротност између метрополски националности и припадника поробљених нација. Захваљујући недовољној припремљености и отсуству чвршће организованости, у покрету се одмах испољила колебљивост и неодлучност побуњеника и њихових руководства. И поред енергичности појединица, у првом реду појединаца из социјално-револуционарног крила, и поред већ дубоке, свјесне и трајне мржње према официрском кадру, па штавише и према монархији која се огледала у његовом лицу, устаници нијесу показали револуционарне смјелости да стари командни кадар подвргну строжијим револуционарним мјерама, иако је тај кадар био лако савладан. Није досљедно спроведено ни хапшење официра, или бар то хапшење није одржавано са потребном строгишћу. Зато је на многим мјестима ухапшеним официрима било могуће успоставити везе са копненим снагама преко једног дијела морнара, који су се у страху од одговорности претворили у агенте официра. Побуњеници су изгубили из вида и многе друге ствари које је требало предузети. Тако се десило да је телеграфска служба, и поред тога што су бродску команду имали у рукама побуњеници, остала у служби официра и много допринијела окупљању и прибирању контрареволуционарних снага. Нарочито је била ефикасна дјелатност телеграфске службе у давању лажних вијести, које су деморалисале побуњенике. Ни побуњеници ни њихова руководства, а једним дијелом ни централна руководства, нијесу предузимали ништа за сузбијање деморализације и колебљивости. У оваквој озбиљној револуционарној ситуацији све је више расла дезоријентација и неодлучност које су доводиле до малаксалости. Застоју и расулу покрета много су допринијеле и везе са грађанским политичким круговима и очекивање помоћи од њих. Осим од социјал-демократских партија, руководства покрета очекивала су помоћ од Антанте и

југословенских национално-буржоаских организација у земљи и иностранству. С неким од таквих организација покрет је одржавао везу (нарочито с политичким круговима у Далмацији и Загребу), па је све то убијало револуционарну досљедност покрета и доводило „читав покрет до застоја, учмалости и расула“. У посљедњим моментима покрета оштро су се сукобиле и идејно-политичке супротности двију различитих 'струја у самим покретима. Због свега тога побуне су након краткотрајних успјеха угушиване.

И у таквом револуционарном покрету, са свим његовим тешкоћама и субјективним недостацима, исковао се лик неколико преданих и истрајних револуционара (Франц Раш, Антун Грабар, Љубомир Краус, Шишгорић и др.), које карактеришу ријечи Франца Раша, упућене контраадмиралу Хансу на суду: „Рекао сам, адмирале, да нема револуције без крви. Овај час потећи ће моја, али... чувајте се сви ви!“

Аутор је у овој својој књизи приказао и однос југословенских национално-буржоаских организација према овим револуционарним акцијама морнара.

Југословенске националне организације нијесу потпомогле ове револуционарне акције, нити су то могле због саме природе и карактера акција. Акције морнара биле су, како смо видјели, претежно социјално-револуционарног карактера и застрашиле су не само аустроугарске врхове и њихову буржоазију него и буржоазије југословенских земаља, које су у тим акцијама одмах осјетиле страх од „улице“ и почеле предузимати мјере за „одржавање реда и мира“ како би спасиле угрожену приватну својину. У овоме су нарочито била активна народна вијећа, која су била организована по појединим мјестима у нашим земљама (на пр. Народно вијеће Пуле, које је формирано октобра 1918). Осим тога што се плашила од сваког револуционарног покрета, југословенска буржоазија је тих дана имала и реалне изгледе за „легално“ преузимање власти (у Пули су баш тих дана бечки двор и врховна команда предали Народном вијећу ратну морнарицу. Ова предаја је дошла баш као средство да се угуши побуна).

Исто тако у књизи видимо и стањ аустроугарске социјалдемократске партије, иако не баш тако потпуно.

Аутор не даје посебну оцјену става аустроугарске социјалдемократске партије према овим акцијама. То можда пропушта и због општепознатог национал-шовинистичког и издајничког става њеног руководства, које је у Првом свјетском рату потпуно стало на страни интереса аустроугарских владајућих врхова. Али се аутор задржава на ставу и улози неких социјал-демократских посланика у бечком парламенту код којих је двор нашао пуну подршку. „У Пулу су, како каже аутор, пристизали у не-

колико наврата неки парламентарци, а сви су савјетовали углавном „ред и мир“ (стр. 206. Подвукао Т. Н.).

Илузорно је било очекивање помоћи и од домаћих буржоаских организација и од аустроугарске социјал-демократске партије.

Најзад, нешто о уводу књиге и узроцима ових револуционарних акција.

Кратким уводом књиге аутор приказује опште стање и однос снага у Првом свјетском рату с посебним освртом на унутрашње стање у Аустроугарској монархији, као у већ старој, дотрајалој многонационалној творевини, која се, захваљујући нужности поновне подјеле свијета међу капиталистичким земљама, ратним приликама и својим властитим унутрашњим противрјечностима, све брже распадала и приближавала рубу пропасти. Усто се још даје и посебни приказ југословенских крајева, који су се онда налазили под влашћу Аустроугарске и у којима се „све јаче осјећао национални отпор потлачених народа“. Читав овај увод износи око 25 страна и у њему се, поред приказивања општег стања, истичу важне појединости: о безмјерној експлоатацији, тешком положају становништва због глади и оскудице у радној снази, сталном мобилисању у војску, тешком положају и глади војника на фронту и у позадини итд., као чињеницама које су неминовно морале проузроковати револуционарне покрете. Овај кратки увод свакако је логичан и потребан (иако поједине ствари из њега аутор преноси и детаљније обрађује у даљем тексту књиге), па је, с обзиром да треба да прикаже стање из којег неминовно проистичу револуционарне акције, можда и кратак. Нарочито се то, по нашем мишљењу, односи на онај дио гдје се говори о приликама у југословенским земљама. У свом дијелу аутор је узео у обзир само социјалне узроке, који су довели до побуна, истичући уз њих и национално-ослободилачку свијест потлачених југословенских народа код којих је „мисао ослобођења и уједињења Јужних Словена постала... особито снажна од Балканских ратова“, и коју су нарочито побудили „успјеси српског и црногорског оружја над вјековним тлачитељом“. Тако се догодило да је овај увод, поред своје релативне краткоће, остао, по нашем мишљењу, и једностран. У њему не видимо приказану никакву ранију дјелатност социјал-демократских партија југословенских земаља из којих је једним дијелом мобилисан онај морнарски кадар чију револуционарну активност посматрамо. А скоро тридесетогодишња дјелатност ових партија, без обзира на њихове недостатке и њихову тренутну неактивност, свакако није могла бити без икаквог значаја и утицаја на избијање ових побуна. Социјалистичка свијест, као један од фактора у овој побуни, недовољно је приказана и у даљем тексту књиге. Њу и тамо, по аутору имају само појединци — ру-

ководиоци покрета. Отуда се десило да је аутор као главни узрок одушци економских, политичких и уопште ратних тешкоћа нашао само у одјеку Октобарске револуције. Октобарска револуција је у тим нашим крајевима, као и у низу других земаља, па и у самој Аустрији и Мађарској, постала снажан потстрек за веће и мање револуционарне акције пролетаријата и широких експлоатисаних маса. Зато је природно и правилно што је аутор истиче у својој књизи. Али је усто, по нашем мишљењу, требало нагласити да су идеје Октобарске револуције могле одушевити и потстаћи на акције пролетаријат само оних земаља у којима, уз социјалне узроке за револуционарне иступе, имамо и извјесну социјалистичку свијест. Барем би без ове била немогућа и необјашњива она струја социјалистичких револуционара у морнарским масама и њиховим руководствомима, која предвиђа социјалистичку револуцију и успостављање диктатуре пролетаријата. То довољно није истакао аутор.

Књига д-р Чулиновића је израђена великим дијелом на темељу раније литературе на нашем и страним језицима, а нешто и на основу докумената и службених извјештаја. Она, поред тога што детаљно расвјетљава ове догађаје, претставља и критичан осврт на досадашњу домаћу и страну историографију. Овој, у цјелини узето, успјелој књизи увећава вриједност и марљиво прибирање и коришћење података од стране живих учесника и савременика. Драгоцјен је успјех д-р Чулиновића у прикупљању изјава од свих таквих лица, која су разним начинима имала прилику да упознају извјесне појединости покрета и да тако допринесу расвјетљавању ових значајних револуционарних акција. (Изјаве су приложене уз књигу).

Књига д-р Чулиновића претставља важан допринос расвјетљавању историје нашег радничког покрета.

Томица НИКЧЕВИЋ

ОСВРТ НА ЈЕДАН ФРАНЦУСКИ ИСТОРИСКИ ЧАСОПИС

Међу страним историским часописима значајно мјесто заузима »Revue historique« француски историски часопис. Њега је покренуо још 1876 године познати историчар Габријел Моно. За читаво вријеме свог излагања у часопису су сарађивали веома значајни претставници француске историске науке, те је тиме

стекао глас и једног од најбољих историских часописа. Он и данас одржава своју традицију. Има за сараднике познате научне раднике; уредник му је Пјер Ренувен, члан француског Института и професор Сорбоне, а редакциони одбор сачињавају једанаест универзитетских професора историје, директора архива и других научних установа. Часопис сада излази у тромјесечним свескама. Два троброја за ову годину садрже разноврстан материјал.

У првом троброју за јануар-март Рајмонд Блок говори о проблемима, методама и перспективама етрускологије као науке. При крају 18 вијека објавио је италијански научник Л. Ланци у својој књизи *Saggio di lingua etrusca e di altre d'Italia* оно што је тада било познато о етруском народу, његовом језику и историји. Отада етрускологији се поклања велика пажња, тако да од 1927 године излази и посебан часопис за њу под насловом *Studi etruschi*. У чланку је затим изложено све оно што је до сада у науци урађено на читању етрурских натписа, од којих се један налази и у загребачком Музеју, о карактеру етрурске културе и о садашњем стању етрускологије. — У чланку „Краковски мировни уговор 1525 год.“, Зигмунд Војцјеховски, професор Универзитета у Познању, анализира један моменат из односа између Пољске, Пруске и Албрехта Хохенцолерна, великог старјешине Ритерског тевтонског реда у Пруској, који је ријешен Краковским миром. — Професор Сорбоне Луи Тапије даје опширнији реферат и анализу на „Мемоаре“ бившег претсједника Чехословачке Републике Едуарда Бенеша, који су објављени у Прагу 1947 године.¹⁾ Бенеш је у овим „Мемоарима“ изложио политичке догађаје који су се развијали у Европи и у свијету од Минхена 1938 год. до свог повратка из Москве 1944 године и у којима је он директно учествовао. „Мемоари“ су пуни детаља и интересантних запажања о људима и догађајима из овог судбоносног историског раздобља. У њима су додирнути на једном мјесту и односи са Југославијом 1936, 1937 и 1938 год. Из тога се мјеста јасно види како су ондашња одговорна лица старе Југославије ишла линијом издајства не само према свом властитом народу, него и према обавезама са другим државама прикључујући се политици хитлеровске Њемачке и постајући њено послушно оруђе. Без обзира на политички карактер и тенденцију, „Мемоари“ ће послужити као

¹⁾ Др. Едвард Бенеш, *Paměti od Mnichova k nové válce a k novemu vítězství*, Praha, Orbis, 1947, 1 vol.

историска грађа не само за расвјетљавање узрока, развоја и карактера Другог свјетског рата, него ће помоћи да се лакше схвате и многи савремени политички проблеми. У мемоарској литератури о Другом свјетском рату ова Бенешева књига претставља исто тако значајан прилог као и његови „Мемоари“ о Првом свјетском рату, издати 1927 године.“)

У продужетку, Анри Бруншвиџ даје, путем теза и антитеза, преглед Њемачке у XIX вијеку, а И. Ренуар, доајен Филозофског факултета у Бордоу, приказује научне радове о разноврсним питањима из области средњевјековне црквене историје. Ф. Доленџе, професор Универзитета у Штазбургу, и Р. Фолц, професор Универзитета у Дижону, приказују публикације које су се појавиле у Њемачкој од 1939 до 1944 године о средњевјековној њемачкој историји. Обиман простор у часопису заузимају прикази и библиографија нових студија које су се појавиле на разним европским језицима из свих историских области. Објављена је такође и веома прегледно сређена и систематизирана библиографија чланака који су објављени у 44 позната свјетска историска часописа. У списку ових часописа није наведен ни један наш. Ипак, у вези са нашом историјом у списку се налазе два чланка објављена у страним часописима, и то: В. С. Вучинића о Југословенској поратној историографији (Wayné S. Wucinich, *Postwar Yugoslav historiography*) објављен у америчком часопису за модерну историју, свеска за март 1951 (*Journal of modern history*, mars 1951), и чланак Г. Сулиса о првој периоди српске владавине у Тесалији 1348—1356. (G. Soulis, *La première période de la domination serbe en Thessalie 1348—1356*) објављен у часопису *Etudes Byzantines*. У списку се налази још неколико чланака из историје словенских народа од којих је један дао В. И. Пичета о односима између Византије и Словена у VI и VII вијеку, и А. Баконов, „Шта нам говоре Јован Ефески и Сириски кроничар о Словенима VI и VII вијека“. У некролозима на крају троброја приказан је живот и рад преминулих историчара: Хајнриха Ритера Србика (1878—1951), познатог аустриског историчара, К. В. Базилевича (1892—1950), Св. Барушина (1882—1950), руских историчара и Жан Соважеа (1901—1950), чувеног француског оријенталисте.

³) Др Едвард Бенеш, *Světová válka a Naše Revoluce*, Praha, Orbis a čin, 1927, 2 vol.

У другом троброју за април—јул ове године »Revue historique“ доноси ове прилоге: Е. Корнаерт, професор у Француском Колежу, говори о држави и градовима при крају-средњег вијека; М. Емерит, професор Филозофског факултета у Алжиру, о сириској кризи и економској експлоатацији Француске 1860 године; Морис Алио, проф. Филозофског факултета у Лиону, даје у историском билтену приказ на научне радове објављене године 1947 до 1949 из области египтологије и Блиског Истока, а Ф. Доленже и Р. Фолц настављају своја приказивања научних радова из области средњевјековне њемачке историје, објављених од године 1939—1944. Исто тако приказани су и многи научни радови из опште историје који су штампани на разним језицима. Међу овим посебну пажњу привлачи приказ који је дао Роже Портал на књигу старог руског историчара и дипломате Сергија Горјанова, који је умро још 1918 године, а књига му је тек сада објављена. Књига носи наслов „Источно питање уочи Берлинског уговора (1870—1879).“ Њу је објавио у својој историској колекцији Институт словенских наука у Паризу 1948 године, а има 254 стране. Увод у биљешке за ову књигу написао је Борис Нолд.³⁾

У старијој историографији из области источног питања, Горјанов је познат по својој књизи: „Босфор и Дарданели“, која је штампана у Паризу још 1910 године.⁴⁾ Иако данас о том тзв. источном питању постоји доста литературе, а и архивска грађа је о њему увелико објављена, ипак нови радови са правилним научним погледом радо су примани. Нова књига Горјанова, објављена тридесет година послје његове смрти, не може у том погледу, разумљиво, да задовољи. Она носи све ознаке времена у коме је писана и све слабости писца из старе идеалистичке школе који ствари и догађаје процјењује са једне утврђене тачке гледишта и у интересу једне одређене друштвене класе. Ипак, књига привлачи пажњу и по начину како се у њој третира постављено питање и по употреби документа из руских дипломатских архива. Више него и сам писац књиге, њен уводничар заступа гледиште да је руску владу увукао у рат 1877 године против Турске широки покрет јавног руског мњења, који он карактерише као „народ-

³⁾ Serge Gorjainov, La Question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870—1876) d'après les archives russes. Introduction et notes par Boris Nolde. — Collection historique de l'Institut d'études slaves, t. XII, Paris, 1948.

⁴⁾ S. Gorjainov, Le Bosphor et les Dardanelles, Paris, 1910.

ни и национални.“ Он износи да је овај посљедњи израз употребљено Иван Аксаков у свом говору новембра мјесеца 1876 године када је оправдавао руску интервенцију у корист српског народа „легалношћу, правдом, светошћу једног ослободилачког акта“. Затим, по њему, није се могло до љета 1876 године говорити у Русији о „источној политици“, него прије о „отсуству праве политике. . . о празнини прикривеној звучним фразама“, а традиционална тема Горчаковљеве политике била је још у мају 1876 год. „одржавање турског царства“. И најзад он закључује да је реакција сентименталног карактера на патње Јужних Словена изазвала у руском народу широки покрет јавног мњења коме се цар Александар II, у жељи да сачува своју популарност, није могао одупријети. „Тада је први пут у својој историји Русија повела битно демократски рат“, закључује Б. Нолд.

Ово тврђење побија и сам француски рецензент ове књиге. Он каже: „Сумњиво је говорити о демократском карактеру источног рата, а нарочито о стварном утицају јавног мњења на одлуке руске владе. По себи се разумије да је то мњење било мњење једне незнатне мањине, али мањине на коју је земља рачунала и без које влада није могла издржати финансиске издатке за тај рат. Што се тиче „националне“ агитације, вођене у љето 1876 године у Русији, она није била једино израз осјећања словенске солидарности, него се она развијала у оним круговима који су од Париског конгреса били свјесни да руску политику треба поново уздићи. Војне реформе, поново заузете позиције на Црном Мору, савез три цара, сви ти знаци моћи и снаге створили су око руских родољуба погодну атмосферу за панславистичке манифестације. Руска влада се ослонила на то мњење више него што му је подлегла. Јавно мњење није определијелило руску владу да интервенише за једну праведну ствар. Али правци њене балканске политике, и поред њених званичних изјава, били су утврђени прије 1876 године. У прилог тога довољно је прочитати писмо руског амбасадора у Бечу Евгена Новикова, које је написао поводом споразума у Рајхштату, 22 јула 1876 године. Писмо гласи: „Главни интерес Русије налаже да Отоманску Царевину не замијени нека политичка творевина, без обзира грчка или словенска, која би имала снаге да искључи наш традиционални утицај у тим крајевима. Програм Рајхштата углавном одговара томе са својом пројектованом подјелом Турске на аутономне или независне националности: бугарску, српску, албанску и грчку, доста велике да

би могле опстати, доста мале да би се од нас еманциповале, а заједно упућене да нам осигурају трајни утицај на базен Црног Мора“. На крају француски коментатор ове књиге закључује сасвим тачно: „Један овакав програм није било могуће тако брзо поставити 1876 године путем покрета јавног мњења. Он се слаже, ако не са званичним изјавама, оно бар са практичном страном спољне политике руске владе кроз XIX вијек. Дипломатски преокрет од мјесеца јуна 1876 године уплео се у међународни стицај прилика, а покрет јавног мњења послужио му је само као погодан параван.“

И овај троброј овог француског часописа доноси библиографске биљешке сређене по државама, библиографију чланака извађених из разних иностраних часописа, међу којима и овом приликом није цитиран ниједан наш часопис, а затим хронику, библиографски индекс и списак књига које редакција добија на приказ.

Анрија ЛАИНОВИЋ

САДРЖАЈ:

Страна

Рудолф Леградић: Дјело и поглед на свијет Валтазара Богишића — — — — —	201
Цвито Фисковић: Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори из прве половине 19 стољећа — — — —	221
Саво К. Брковић: Дневник из Народноослободилачке борбе (11 јуна — 20 јула 1942) — — — — —	238
Ристо Ј. Драгићевић: Црна Гора за вријеме другог Његоше- вог одласка у Русију — — — — —	254
Обрад П. Егић: Борба друге далматинске НОУ бригаде са удруженим њемачко-четничким бандама око Чева, Бате и Грахова 26. II. до 10. III. 1944 г. — — — —	279
Н. М.: Црногорски задружни покрет „Сељачка самопомоћ“	287
Димо Вуковић: „Црногорац“ о Париској комуни — —	302
С. Мијушковић: Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору — — — — —	309
Вук Винавер: Похара Пераста 1624 године — — — —	319
Јевто Миловић: Владика Данило у свјетлости својих досад непознатих писама — — — — —	334
Божо Ђ. Михаиловић: Поводом стогодишњице острошког затвора (1852/3 — 1952/3) — — — — —	356

Ситни прилози

Ристо Ј. Драгићевић: Полуострво Превлака као поклон Ње- гошу — — — — —	365
Љубомир Дурковић-Јакшић: Пољска штампа о Његошу —	369
Р. Ј. Д.: Књаз Данило тражи из Србије професора за српски језик — — — — —	371
Мираш Кићовић: Решетарово попуњавање посвете „Гор- скога вијенца“ — — — — —	373
Р. Ј. Д.: Књаз Данило заштитник аустријских поданика —	376
Саво Оровић: Три документа из Народноослободилачке борбе — — — — —	378

Прикази

П. Д. Шеровић: Осврт на цркве у Боки Которској у књизи д-ра В. Р. Петковића „Преглед црквених споменика кроз повјесницу српског народа“ — — — — —	384
Томица Никчевић: Д-р Фердо Чулиновић: „1918 на Јадрану“ — — — — —	400
Андрија Ламновић: Осврт на један француски историјски часопис — — — — —	407

Цијена овом гроброју 200.— динара